Καρλ Μαρξ

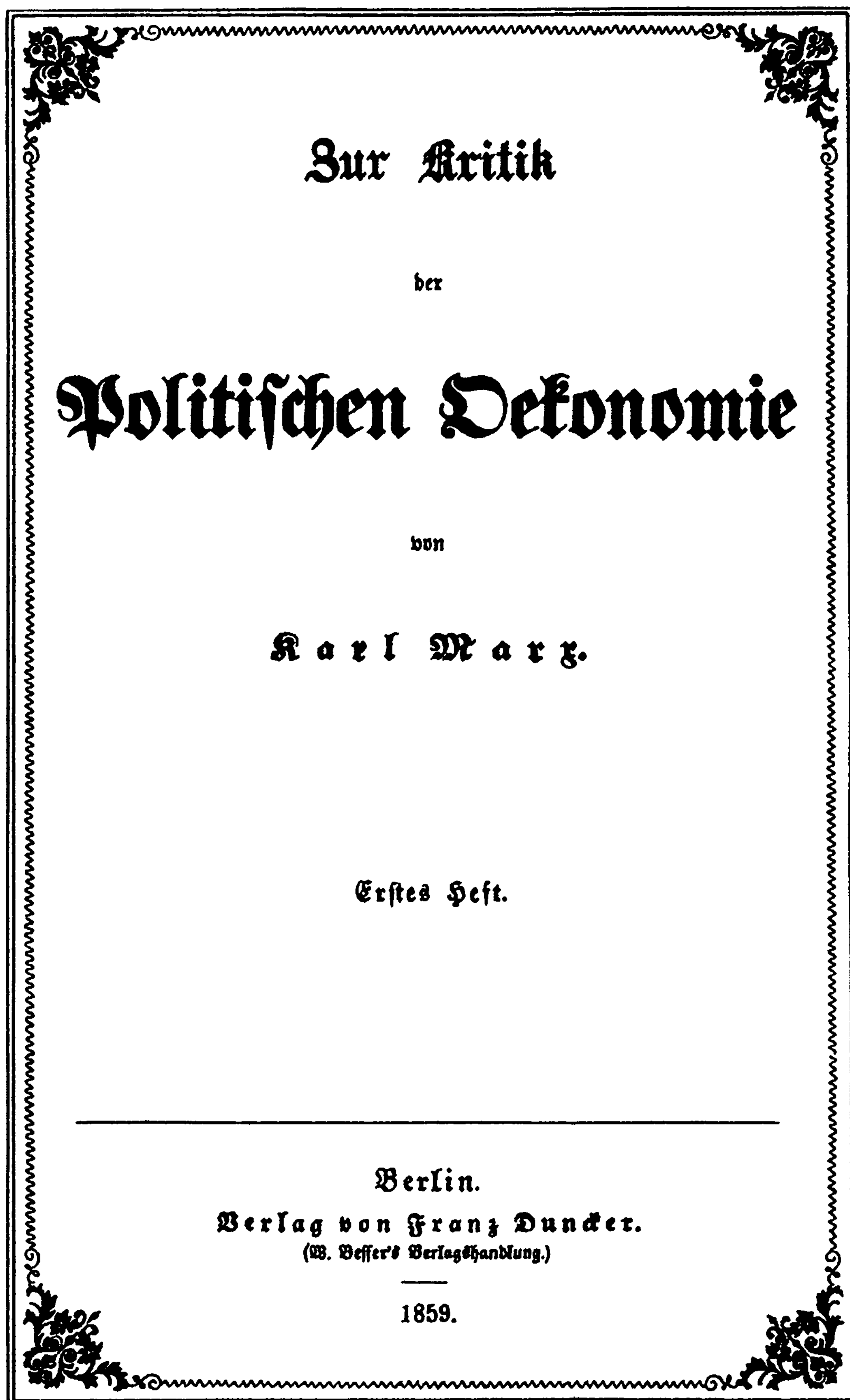

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Zur Kritik

der

Politischen Oekonomie

von

Karl Marx.

Erstes Heft.

Berlin.

Verlag von Franz Duncker.

(W. Besser's Verlagshandlung.)

1859.

Η σελίδα τίτλου της πρώτης έκδοσης της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* από το εκδοτικό Φραντζ Ντούκερ, Βερολίνο 1859.

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Μετάφραση:
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΑΛΩΜΕΝΟΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 2010

Ο τίτλος στο πρωτότυπο:
Zur Kritik der Politischen Oekonomie von Karl Marx. Erstes Heft
Verlag von Franz Duncker, Berlin 1859

ISBN 978-960-451-108-2

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 2103320800, Fax: 2103813354
http:/www.sep.gr, e-mail: info@sep.gr

Σημείωμα του εκδότη

Η Σύγχρονη Εποχή, συνεχίζοντας την προσπάθεια έκδοσης έργων των Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν, εκδίδει το έργο του Κ. Μαρξ *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* σε νέα μετάφραση. Η έκδοση, πέρα από το κυρίως έργο, περιλαμβάνει ακόμα: «Την ιστορία της συγγραφής του έργου» και, σε παραρτήματα, την «Εισαγωγή [στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας]» και δύο άρθρα του Φρ. Ένγκελς που αναφέρονται στο έργο.

Η μετάφραση της *Κριτικής* έγινε από το γερμανικό κείμενο που περιλαμβάνεται στη γερμανική έκδοση των έργων Μαρξ-Ένγκελς *Marx Engels Werke* (*MEW*), τόμ. 13, σελ. 3-160. Επίσης, πάρθηκε υπόψη το κείμενο της αγγλικής έκδοσης της συλλογής έργων των Μαρξ και Ένγκελς *Marx Engels Collected Works* (*MECW*), τόμ. 29, σελ. 257-417.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η γερμανική και η αγγλική έκδοση βασίζονται στο κείμενο της πρώτης έκδοσης του 1859, όπως αυτή βελτιώθηκε και συμπληρώθηκε από τις χειρόγραφες διορθώσεις και παρατηρήσεις που έκανε αργότερα ο Κ. Μαρξ σε αυτό το κείμενο (οι αλλαγές αυτές επισημαίνονται στις υποσημειώσεις).

Σε αρκετές υποσημειώσεις ο Μαρξ παραθέτει διάφορα αποσπάσματα από συγγραφείς στη γλώσσα που γράφτηκαν· αγγλικά, γαλλικά, λατινικά μέχρι και ελληνικά. Στις εκδόσεις *MEW* και *MECW* αυτές οι υποσημειώσεις είναι απευθείας μεταφρασμένες στα γερμανικά και στα αγγλικά αντίστοιχα, χωρίς την παράθεση των πρωτότυπων κειμένων. Ωστόσο, από την έκδοση επιλέχτηκε να παρατεθούν αυτές οι υποσημειώσεις όπως υπήρχαν στο κείμενο του Μαρξ, δηλαδή στην πρωτότυπη γλώσσα, με τη μετάφραση να ακολουθεί εντός παρένθεσης. Οι υποσημειώσεις στην πρωτότυπη γλώσσα βασίστηκαν στο κείμενο της *Κριτικής*, όπως αυτό δημοσιεύεται στον τόμο II/2 της έκδοσης των Απάντων Μαρξ και Ένγκελς *Marx Engels Gesamtaus-*

gabe (*MEGA*), η οποία περιλαμβάνει τα κείμενα των δύο θεωρητικών στην πρωτότυπη μορφή τους.

Το σημείωμα με τίτλο «Για την ιστορία της συγγραφής του έργου» βασίστηκε στη σχετική σημείωση που περιέχεται στην έκδοση των *MEW*. Η «Εισαγωγή» μεταφράστηκε από τη γερμανική έκδοση *MEW*, τόμ. 13, σελ. 615-642, ενώ τα δύο γράμματα του Φρ. Ένγκελς αναδημοσιεύονται από τον πρώτο τόμο της έκδοσης *Μαρξ-Ένγκελς Διαλεχτά Έργα*, σελ. 428-439, του Εκδοτικού της ΚΕ του ΚΚΕ (1951), με μεταφραστική επιμέλεια στη βάση του γερμανικού κειμένου της έκδοσης *MEW*, τόμ. 13, σελ. 468-477.

Για λόγους διευκόλυνσης της παρακολούθησης του κειμένου έγινε η επιλογή να μην ακολουθηθεί η μορφή των σημειώσεων τέλους, όπως γίνεται στην έκδοση *MEW*, αλλά η μορφή των υποσημειώσεων σε κάθε σελίδα. Οι υποσημειώσεις που γράφτηκαν από τον ίδιο τον Κ. Μαρξ και περιέχονταν στην έκδοση του 1859 σημειώνονται με αστερίσκους, ενώ οι υποσημειώσεις των εκδόσεων *MEW* και *MECW*, καθώς και οι επιπλέον υποσημειώσεις που κρίθηκαν απαραίτητες από την επιμέλεια της έκδοσης σημειώνονται με αύξουσα αρίθμηση. Με αύξουσα αρίθμηση αναφέρονται επίσης οι σημειώσεις του μεταφραστή που αφορούν γλωσσικά, εννοιολογικά και μεταφραστικά σχόλια για τη διευκόλυνση της κατανόησης του κειμένου.

Τέλος, ο αναγνώστης είναι πολύ πιθανό να παραξενευτεί από τη φαινομενικά άναρχη δομή του έργου, π.χ., το κυρίως κείμενο της *Κριτικής* ξεκινά με τον τίτλο «Πρώτο Βιβλίο», ενώ δεν ακολουθεί κανένα άλλο «Βιβλίο». Το σημείωμα «Για την ιστορία της συγγραφής του έργου» θα διαλευκάνει τη θέση που έχει η *Κριτική* στο γενικότερο σχέδιο που είχε χαράξει ο Κ. Μαρξ για το συνολικό οικονομικό του έργο. Επίσης, τα χωρία του Κ. Μαρξ που αναφέρονται σε απόψεις άλλων θεωρητικών, αν και είναι ενταγμένα σε διάφορα σημεία του βιβλίου, επισημαίνονται από τον ίδιο τον Μαρξ με την ενιαία σήμανση Α, Β, Γ.

Οι εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή

Για την ιστορία της συγγραφής του έργου

Το εξαιρετικό έργο *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, το οποίο αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό στη διαμόρφωση της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, γράφτηκε από τον Καρλ Μαρξ στο διάστημα από τον Αύγουστο του 1858 μέχρι το Γενάρη του 1859. Στην κριτική του στο περιοδικό *Volk* (βλ. Παράρτημα ΙΙ, Φρ. Ένγκελς, «Η "Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας" του Καρλ Μαρξ», σελ. 359-375, στο παρόν βιβλίο) ο Ένγκελς αναδεικνύει τη σημασία αυτού του βιβλίου για το «γερμανικό προλεταριακό κόμμα» και δίνει έμφαση στην εφαρμοζόμενη μέθοδο του «διαλεκτικού υλισμού». Ο ίδιος ο Μαρξ έγραφε στις 22.7.1859 στον Ένγκελς: «Σε περίπτωση που γράψεις κάτι (για το βιβλίο), μην ξεχάσεις α) ότι ο προυντονισμός έχει χτυπηθεί ως τη ρίζα, β) ότι ακριβώς στην πιο απλή μορφή, σε αυτήν του εμπορεύματος, αναλύεται ο *ειδικά* κοινωνικός, και σε καμία περίπτωση *απόλυτος*, χαρακτήρας της αστικής παραγωγής.» Η συγγραφή του έργου αποτελεί το αποτέλεσμα μιας δεκαπεντάχρονης πολύπλευρης επιστημονικής ερευνητικής εργασίας, στη διάρκεια της οποίας ο Μαρξ μελέτησε έναν τεράστιο όγκο κοινωνικής και οικονομικής βιβλιογραφίας και επεξεργάστηκε τα θεμέλια της οικονομικής του διδασκαλίας.

Ο Μαρξ ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1857 τη συστηματοποίηση του συγκεντρωμένου υλικού και τη συγγραφή του μεγάλου οικονομικού έργου. Το πρώτο σχέδιο το κατέστρωσε τον Αύγουστο / Σεπτέμβρη του 1857. Τους ακόλουθους μήνες το έκανε πιο αναλυτικό και τον Απρίλη του 1858 αποφάσισε να κατανείμει ολόκληρη την εργασία του σε έξι βιβλία. Το 1ο βιβλίο θα αφιερωνόταν στην εξέταση του κεφαλαίου και σε κάποια εισαγωγικά κεφάλαια σχετικά με τη

μελέτη του ζητήματος του κεφαλαίου, το 2ο θα πραγματευόταν την ιδιοκτησία της γης, το 3ο τη μισθωτή εργασία, το 4ο το κράτος, το 5ο το διεθνές εμπόριο και το 6ο την παγκόσμια αγορά. Το πλάνο προέβλεπε επίσης την υποδιαίρεση του 1ου βιβλίου σε 4 μέρη, το πρώτο από τα οποία θα έφερε τον τίτλο «Το Κεφάλαιο γενικά» και θα αποτελούνταν από τρία κεφάλαια: 1. Η αξία. 2. Το χρήμα και 3. Το Κεφάλαιο.

Την επεξεργασία του 1ου βιβλίου για το κεφάλαιο την έκανε ο Μαρξ το διάστημα από τον Αύγουστο του 1857 μέχρι τον Ιούνη του 1858. Το αποτέλεσμα αυτής της εργασίας είναι ένα χειρόγραφο περίπου 50 τυπογραφικών φύλλων, το οποίο εκδόθηκε το 1939 και το1941 στη γερμανική γλώσσα από το Ινστιτούτο Μαρξισμού-Λενινισμού της ΚΕ του ΚΚΣΕ με τον τίτλο *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie (Rohentwurf) (Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας [προσχέδιο])*. Το 1953 έγινε ανατύπωση από τον εκδοτικό οίκο Dietz Verlag Berlin. Σε αυτό το χειρόγραφο το οποίο περιέχει μία γενική εισαγωγή[1], ένα κεφάλαιο για το χρήμα και ένα εκτενέστερο για το κεφάλαιο, ο Μαρξ σκιαγραφεί τα πρώτα αποτελέσματα των πολυετών οικονομικών του ερευνών, συμπεριλαμβανομένων των βασικών θέσεων της θεωρίας του για την υπεραξία. Το χειρόγραφο του 1857/1858 αποτελεί στην ουσία την αρχική μορφή της ημιτελούς παρουσίασης του πρώτου μέρους του θεμελιώδους οικονομικού έργου το οποίο ο Μαρξ είχε αποφασίσει εκείνη την εποχή να συγγράψει.

Στις αρχές του 1858, ο Μαρξ αποφάσισε να εκδώσει την εργασία του στη μορφή αυτοτελών τευχών. Μετά από τη σύ-

---

1. Βλ. Παράρτημα Ι, «Εισαγωγή στην "Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας"», σελ. 309-355, στο παρόν βιβλίο.

ναψη μιας πρώτης σύμβασης με το Βερολινέζο εκδότη Franz Duncker, καταπιάστηκε με τη συγγραφή του πρώτου τεύχους. Στο χρονικό διάστημα από τον Αύγουστο του 1858 μέχρι το Γενάρη του 1859 επεξεργάστηκε το κεφάλαιο για το χρήμα, έγραψε το κεφάλαιο για το εμπόρευμα, επιθεώρησε το τελικό χειρόγραφο και το απέστειλε στις 26.1.1859 στον εκδότη στο Βερολίνο με τον τίτλο *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Αντί όμως των προβλεπόμενων 5-6 τυπογραφικών φύλλων, το πρώτο τεύχος είχε 12 τυπογραφικά φύλλα και, αντί των προβλεπόμενων τριών κεφαλαίων, αποτελούνταν μόνο από δύο κεφάλαια: «Το εμπόρευμα» και «Το χρήμα ή η απλή κυκλοφορία». Το Φλεβάρη του 1859, ο Μαρξ απέστειλε στον εκδοτικό οίκο και τον πρόλογο. Τον Ιούνη του 1859, εκδόθηκε η εργασία *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Οι υπότιτλοι αυτής της εργασίας, «Πρώτο Βιβλίο: Για το Κεφάλαιο» και «Μέρος Ι: Το Κεφάλαιο γενικά», δείχνουν ότι πρόκειται για την αρχή του πρώτου βιβλίου από τα έξι βιβλία που είχαν σχεδιαστεί να κυκλοφορήσουν.

Μετά από το πρώτο τεύχος ο Μαρξ ήθελε να δημοσιεύσει αμέσως το δεύτερο τεύχος, το οποίο θα πραγματευόταν τα ζητήματα του κεφαλαίου. Ωστόσο, περαιτέρω έρευνες ανάγκασαν τον Μαρξ να αλλάξει το αρχικό του σχέδιο για τη μεγάλη του εργασία. Αντί των προγραμματισμένων έξι βιβλίων θα κυκλοφορούσαν τέσσερις τόμοι για *Το Κεφάλαιο*. Αντί των υπόλοιπων τευχών που είχαν σχεδιαστεί να κυκλοφορήσουν, ο Μαρξ συνέγραψε *Το Κεφάλαιο*, στο οποίο συμπεριέλαβε, σε πιο επεξεργασμένη μορφή, και τις βασικές θέσεις του έργου *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*.

Στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης *Του Κεφαλαίου*, ο Μαρξ σημειώνει για τη σχέση της *Κριτικής* με *Το Κεφάλαιο*:

«Το έργο που τον πρώτο του τόμο παραδίδω στο κοινό αποτελεί τη συνέχεια του συγγράμματός μου *Zur Kritik der Politischen Oekonomie [Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας]* που εκδόθηκε το 1859. Το μεγάλο διάλειμμα ανάμεσα στην αρχή και στη συνέχεια οφείλεται σε μια μακρόχρονη αρρώστια που κάθε τόσο διέκοπτε την εργασία μου.

Το περιεχόμενο του προηγούμενου εκείνου συγγράμματος συνοψίζεται στο πρώτο κεφάλαιο αυτού του τόμου. Αυτό δεν έγινε μόνο για λόγους συνοχής και πληρότητας. Η περιγραφή καλυτέρεψε. Όσο το επέτρεπαν κάπως τα πράγματα, πολλά σημεία που προηγούμενα απλώς θίγονταν, εδώ αναπτύσσονται περισσότερο, ενώ, αντίστροφα, σημεία που εκεί αναπτύσσονται διεξοδικά, εδώ απλώς θίγονται. Φυσικά, παραλείπονται τώρα ολότελα τα μέρη για την ιστορία της θεωρίας της αξίας και του χρήματος. Ωστόσο, ο αναγνώστης του προηγούμενου συγγράμματος βρίσκει στις υποσημειώσεις του πρώτου κεφαλαίου να ανοίγονται νέες πήγες για την ιστορία αυτής της θεωρίας.»[2]

Η υπόδειξη του Μαρξ για κάποια σημεία που στην *Κριτική* αναπτύχθηκαν σε σημαντικό βαθμό, ενώ στο *Κεφάλαιο* απλώς θίγονται, αναφέρεται κυρίως στο κεφάλαιο για το χρήμα. Αυτό το κεφάλαιο, σε συνδυασμό με το μέρος για την ιστορία της θεωρίας του χρήματος, αποτελεί την πιο διεξοδική παρουσίαση της μαρξιστικής θεωρίας του χρήματος. Ο Μαρξ πραγματεύεται εδώ και ζητήματα της κυκλοφορίας του χρήματος και της νομισματικής θεωρίας της πλήρως αναπτυγμένης καπιταλιστικής παραγωγής, τα οποία στο *Κεφάλαιο* εξετάζονται μόλις στον τρίτο τόμο, *αφού* έχει ολοκληρωθεί η ανάλυση της διαδικασίας της παραγωγής και της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, η ανάλυση του μέσου

2. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

ποσοστού κέρδους και του τοκοφόρου κεφαλαίου. Έτσι, παρόλο που η *Κριτική* αποτελεί τυπικά μόνο την αρχή και το *Κεφάλαιο* τη «συνέχεια», η *Κριτική* περιλαμβάνει πολύ περισσότερα από την απλή εμπορευματική κυκλοφορία. Όσον αφορά το πεδίο της θεωρίας του χρήματος, μάλιστα, σκιαγραφεί το περίγραμμα ολόκληρου του έργου.

Η «γερμανική επιστήμη» τήρησε εναντίον της *Κριτικής* –όπως και αργότερα εναντίον του *Κεφαλαίου*– τη συνωμοσία της σιωπής. Και μάλιστα με μεγάλη επιτυχία. Όσο ζούσε ο Μαρξ, το έργο του *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* δεν αναφέρθηκε σε κανένα επιστημονικό περιοδικό ή εφημερίδα. Εξαίρεση αποτέλεσε η γερμανόφωνη εφημερίδα του Λονδίνου *Das Volk* η οποία στις 4.6.1859 δημοσίευσε μια συντετμημένη μορφή του Προλόγου του έργου, ενώ στις 6 και 20 Αυγούστου του ίδιου έτους δημοσίευσε δύο άρθρα του Ένγκελς που αναφέρονται στην *Κριτική*. Ο Ένγκελς επέλεξε από το δεύτερο κεφάλαιο του έργου ένα σημείο σχετικό με την κριτική της ουτοπίας του John Gray για το εργασιακό χρήμα και την ανταλλαγή και το προσέθεσε στις γερμανικές εκδόσεις του έργου του Μαρξ *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, που έγιναν το 1885 και το 1892.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εξετάζω το σύστημα της αστικής οικονομίας σε αυτήν τη διαδοχή: *Κεφάλαιο, γαιοκτησία, μισθωτή εργασία· κράτος, εξωτερικό εμπόριο, παγκόσμια αγορά.* Κάτω από τους τρεις πρώτους τίτλους εξετάζω τις οικονομικές συνθήκες ζωής των τριών μεγάλων τάξεων στις οποίες διαιρείται η σύγχρονη αστική κοινωνία. Η σχέση των τριών άλλων τίτλων είναι οφθαλμοφανής. Το πρώτο μέρος του πρώτου βιβλίου, το οποίο πραγματεύεται το κεφάλαιο, αποτελείται από τα εξής κεφάλαια: 1) Το εμπόρευμα, 2) το χρήμα ή η απλή κυκλοφορία και 3) το κεφάλαιο γενικά. Τα δύο πρώτα κεφάλαια αποτελούν το περιεχόμενο αυτού του τεύχους. Ολόκληρο το υλικό βρίσκεται μπροστά μου με τη μορφή μονογραφιών[1], οι οποίες γράφτηκαν σε πολύ διάσπαρτες χρονικές περιόδους για λόγους δικής μου κατανόησης του ζητήματος, όχι για δημοσίευση, και των οποίων η σχετική επεξεργασία, σύμφωνα με το σχέδιο που ανέφερα, εξαρτάται από εξωτερικές περιστάσεις.

Μια γενική εισαγωγή[2] που είχα σχεδιάσει, την παραλεί-

---

1. Ο Μαρξ αναφέρεται στο σύνολο των οικονομικών επεξεργασιών που είχε στα χέρια του το 1858, όταν και ξεκίνησε τη συγγραφή του έργου. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται στα *Οικονομικά-Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, γνωστά και ως *Παρισινά Χειρόγραφα* (1844), στα *Grundrisse* (1857-1858), καθώς και στις υπόλοιπες σημειώσεις και τα οικονομικά συγγράμματα που μελετούσε στο Παρίσι, τις Βρυξέλλες και το Λονδίνο.

2. Βλ. «Εισαγωγή στην "Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας", σελ. 309, στο παρόν βιβλίο.

πω γιατί, ύστερα από ωριμότερες σκέψεις, κατέληξα ότι κάθε προεξόφληση συμπερασμάτων –τα οποία πρέπει πρώτα να αποδειχθούν– φαίνεται ενοχλητική και ο αναγνώστης, ο οποίος θέλει γενικά να με ακολουθήσει, πρέπει να αποφασίσει να ανέλθει από το μερικό στο γενικό. Τη θέση αυτής της εισαγωγής μπορούν να πάρουν σε αυτό το σημείο μερικές αναφορές στην πορεία των δικών μου πολιτικοοικονομικών μελετών.

Οι ειδικές σπουδές μου ήταν τα νομικά, τα οποία όμως αντιμετώπιζα σαν έναν επιστημονικό κλάδο υποταγμένο στη Φιλοσοφία και την Ιστορία. Το 1842-1843, τις χρονιές δηλαδή που ήμουν συντάκτης της *Εφημερίδας του Ρήνου* (*Rheinische Zeitung*)[3], βρέθηκα για πρώτη φορά στη δύσκολη θέση να πρέπει να συμμετέχω στη συζήτηση για τα λεγόμενα υλικά συμφέροντα. Οι συζητήσεις στη Βουλή της Ρη-

---

3. Καθημερινή εφημερίδα, η οποία κυκλοφορούσε από την 1.1.1842 μέχρι την 31.3.1843 στην Κολωνία. Η εφημερίδα ιδρύθηκε από εκπροσώπους της αστικής τάξης της Ρηνανίας οι οποίοι αντιπολιτεύονταν τον πρωσικό απολυταρχισμό. Υποστήριζε ανοιχτά το αστικό αίτημα της εποχής για τελωνειακή ένωση της Γερμανίας. Ως συνεργάτες της εφημερίδας εργάζονταν και κάποιοι νεο-χεγκελιανοί. Από τον Απρίλη του 1842 ο Καρλ Μαρξ έγινε συνεργάτης της εφημερίδας και από τον Οκτώβρη του ίδιου χρόνου αρχισυντάκτης της. Σε αυτή δημοσιεύτηκαν επίσης και μια σειρά άρθρα του Φρίντριχ Ένγκελς. Υπό την αρχισυνταξία του Καρλ Μαρξ η εφημερίδα άρχισε να παίρνει έναν ολοένα και πιο φανερό επαναστατικό-δημοκρατικό χαρακτήρα. Αυτός ο προσανατολισμός της εφημερίδας, της οποίας η δημοτικότητα στη Γερμανία παρουσίαζε σταθερή άνοδο, προκάλεσε την αγωνία και την ανησυχία των κυβερνητικών κύκλων, καθώς και τη μαινόμενη επίθεση του αντιδραστικού Τύπου εναντίον της. Στις 19.1.1843 η κυβέρνηση της Πρωσίας εξέδωσε ένα διάταγμα με το οποίο από την 1η Απρίλη απαγόρευε την κυκλοφορία της, ενώ μέχρι τότε επέβαλλε σε αυτήν αυστηρότατη λογοκρισία.

νανίας για την παράνομη υλοτομία[4] και τον τεμαχισμό της ιδιοκτησίας της γης, η επίσημη πολεμική που άνοιξε ο κύριος von Schaper, πρώτος πρόεδρος την εποχή εκείνη της επαρχίας της Ρηνανίας, ενάντια στην *Εφημερίδα του Ρήνου* για την κατάσταση των χωρικών της περιοχής του Mosel, οι συζητήσεις, τέλος, για το ελεύθερο εμπόριο και τους προστατευτικούς δασμούς, στάθηκαν οι πρώτες αφορμές για την ενασχόλησή μου με τα οικονομικά ζητήματα. Από την άλλη μεριά, την εποχή εκείνη, στην οποία η καλή θέληση να «προχωράμε όλο και πιο μπροστά» υποκαθιστούσε πολλές φορές τις ειδικές γνώσεις των πραγμάτων, είχε φτάσει στην *Εφημερίδα του Ρήνου* ένας ελαφρά χρωματισμένος απόηχος του γαλλικού σοσιαλισμού και κομμουνισμού. Εγώ εκδήλωσα την αντίθεσή μου με αυτές τις προχειρότητες, ταυτόχρονα όμως, σε μία σύγκρουση με τη *Γενική Εφημερίδα* (*Allgemeine Zeitung*)[5], ομολόγησα χωρίς περιστροφές ότι οι μέχρι τότε σπουδές μου δε μου επέτρεπαν να αποτολμήσω οποιαδήποτε κρίση για το περιεχόμενο των γαλλικών τάσεων. Έτσι πιάστηκα πρόθυμα από την αυταπάτη των διευθυντών της *Εφημερίδας του Ρήνου*, οι οποίοι πίστευαν ότι με μια κάπως ηπιότερη στάση της εφημερίδας θα μπορούσε να αρθεί η αποφασισμένη θανατική της καταδίκη, για να αποτραβηχτώ από τη δημόσια σκηνή στο δωμάτιο μελέτης.

---

4. Βλ.: *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 1, σελ. 109-147 και 172-199.

5. Συντηρητική καθημερινή εφημερίδα, η οποία ιδρύθηκε το 1798 και κυκλοφορούσε από το 1810 μέχρι το 1882 στο Augsburg. Το 1842 διαστρέβλωνε τις ιδέες του ουτοπικού κομμουνισμού και σοσιαλισμού. Ο Μαρξ στράφηκε εναντίον αυτής της διαστρέβλωσης με άρθρο του στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, το οποίο έφερε τον τίτλο «Ο κομμουνισμός και η "Allgemeine Zeitung" του Augsburg», *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 1, σελ. 105-108.

Η πρώτη εργασία την οποία ανέλαβα για την καταπολέμηση των αμφιβολιών που με κυρίευαν ήταν μια κριτική αναθεώρηση της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου[6], μια εργασία της οποίας η εισαγωγή δημοσιεύτηκε στα *Γερμανογαλλικά Χρονικά* (*Deutsch-Französishe Jahrbücher*)[7] στο Παρίσι το 1844. Η έρευνά μου κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι νομικές σχέσεις, όπως και οι μορφές του κράτους, δεν μπορούν να κατανοηθούν ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη γενική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά αντίθετα έχουν τις ρίζες τους στις υλικές συνθήκες ζωής, των οποίων την ολότητα συνοψίζει ο Χέγκελ, κατά το πρότυπο των Άγγλων και των Γάλλων του 18ου αιώνα με την ονομασία «κοινωνία των πολιτών»[8]. Κατέληξα, επίσης, στο

---

6. Βλ.: «Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου. Κριτική του Χεγκελιανού Κράτους Δικαίου» και «Κριτική της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου. Εισαγωγή», *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 1, σελ. 203-333 και 378-391 αντίστοιχα.

7. Το περιοδικό *Γερμανογαλλικά Χρονικά* (*Deutsch-Französishe Jahrbücher*) εκδιδόταν στη γερμανική γλώσσα υπό τη σύνταξη του Καρλ Μαρξ και του Arnold Ruge. Κυκλοφόρησε μόνο το διπλό πρώτο τεύχος το Φλεβάρη του 1844. Το τεύχος αυτό περιείχε τα κείμενα του Μαρξ «Για το Εβραϊκό Ζήτημα» και την «Κριτική της Φιλοσοφίας του Δικαίου του Χέγκελ. Εισαγωγή», καθώς και τις εργασίες του Φρίντριχ Ένγκελς «Περίγραμμα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας» και «Η Κατάσταση της Αγγλίας. "Past and Present" του Thomas Carlyle, Λονδίνο 1843», βλ. *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 1, σελ. 525-592. Αυτές οι εργασίες σηματοδοτούν την οριστική μετάβαση του Μαρξ και του Ένγκελς στον υλισμό και τον κομμουνισμό. Η βασική αιτία της διακοπής της έκδοσης των *Χρονικών* ήταν οι διαφορές απόψεων μεταξύ του Μαρξ και του αστού ριζοσπάστη Ruge ακόμα και σε θεμελιώδη ζητήματα.

8. Σημ. Μετ.: Ο γερμανικός όρος που χρησιμοποιεί εδώ ο Μαρξ είναι «bürgerliche Gesellschaft», ο οποίος θα μπορούσε να μεταφραστεί τόσο ως «κοινωνία των πολιτών» όσο και ως «αστική κοινωνία». Το

συμπέρασμα ότι η ανατομία της κοινωνίας των πολιτών πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία. Τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας την ξεκίνησα στο Παρίσι και την συνέχισα στις Βρυξέλλες, όπου είχα καταφύγει ύστερα από τη διαταγή απέλασής μου από τον κύριο Guizot. Το γενικό συμπέρασμα που μου προέκυψε και έκτοτε έγινε κτήμα μου και καθοδηγητικό νήμα στις μελέτες μου μπορεί εν συντομία να διατυπωθεί ως εξής: Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους. Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή, πράγμα που αποτελεί μόνο τη νομική έκφραση γι' αυτό, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομι-

---

περιεχόμενο, ωστόσο, που έδιναν στον όρο τόσο οι Γάλλοι διαφωτιστές όσο και ο Χέγκελ είναι αυτό της «κοινωνίας των πολιτών».

κής βάσης ανατρέπεται, αργά ή γρήγορα, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα. Κατά την εξέταση τέτοιων ανατροπών πρέπει να κάνουμε πάντα διάκριση ανάμεσα στην υλική, με ισχύ φυσικής αναγκαιότητας, ανατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής και τις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές, με λίγα λόγια τις ιδεολογικές μορφές με τις οποίες αποκτούν οι άνθρωποι συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και την φέρνουν εις πέρας. Όπως είναι αδύνατο να κρίνουμε ένα άτομο από την ιδέα που έχει το ίδιο για τον εαυτό του, έτσι είναι επίσης αδύνατο να κρίνουμε και μια τέτοια εποχή ανατροπής από τη συνείδηση που έχει η ίδια για τον εαυτό της, αλλά αντίθετα πρέπει να εξηγήσουμε τη συνείδηση αυτή από τις αντιφάσεις της υλικής ζωής, από τη σύγκρουση που υπάρχει μεταξύ των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής. Ένας κοινωνικός σχηματισμός δεν εξαφανίζεται ποτέ πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που μπορεί να χωρέσει, και ποτέ δεν παίρνουν τη θέση τους καινούργιες, ανώτερες σχέσεις παραγωγής, πριν εκκολαφτούν μέσα στους κόλπους της ίδιας της παλιάς κοινωνίας οι υλικοί όροι ύπαρξής τους. Κατά συνέπεια, η ανθρωπότητα αναθέτει στον εαυτό της μόνο καθήκοντα τα οποία μπορεί να εκπληρώσει, γιατί, αν παρατηρήσουμε προσεκτικότερα, θα διαπιστώσουμε ότι και το ίδιο το καθήκον ξεπηδά πάντα μόνο όπου έχουν διαμορφωθεί κιόλας οι υλικοί όροι για την εκπλήρωσή του ή, τουλάχιστον, βρίσκονται στη διαδικασία της διαμόρφωσής τους. Σε γενικές γραμμές ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός και ο σύγχρονος αστικός τρόπος παραγωγής μπορούν να χαρακτηριστούν σαν οι προοδευτικές εποχές του οικονομικού σχηματισμού της κοινωνίας. Οι αστικές σχέσεις παραγωγής είναι η τελευταία ανταγωνιστική μορφή της κοινωνικής πα-

ραγωγικής διαδικασίας, ανταγωνιστική όχι με την έννοια των ατομικών ανταγωνισμών, αλλά με την έννοια ενός ανταγωνισμού ο οποίος απορρέει από τις κοινωνικές συνθήκες ζωής των ατόμων. Ωστόσο, οι παραγωγικές δυνάμεις οι οποίες αναπτύσσονται στους κόλπους της αστικής κοινωνίας δημιουργούν ταυτόχρονα και τους υλικούς όρους για την επίλυση αυτού του ανταγωνισμού. Με αυτόν τον κοινωνικό σχηματισμό τελειώνει επομένως η προϊστορία της ανθρώπινης κοινωνίας.

Ο Φρίντριχ Ένγκελς, με τον οποίο διατηρούσα τακτική γραπτή ανταλλαγή ιδεών μετά από τη δημοσίευση του ιδιοφυούς δοκιμίου του για την κριτική των οικονομικών κατηγοριών[9] (στα *Γερμανογαλλικά Χρονικά*), είχε καταλήξει και αυτός από άλλο δρόμο (σύγκρινε με το έργο του «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία»[10]) στο ίδιο συμπέρασμα με 'μένα και, όταν την άνοιξη του 1845 εγκαταστάθηκε κι εκείνος στις Βρυξέλλες, αποφασίσαμε να επεξεργαστούμε μαζί την άποψή μας σε αντιπαράθεση με την ιδεολογία της γερμανικής φιλοσοφίας, στην πραγματικότητα όμως να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας με την προηγούμενη φιλοσοφική μας συνείδηση. Η πρόθεσή μας πραγματοποιήθηκε με τη μορφή της κριτικής της μεταχεγκελιανής φιλοσοφίας. Το χειρόγραφο[11], δύο χοντροί τόμοι σε όγδοο σχήμα, είχε φτάσει από καιρό στον τόπο της έκδοσής του στη Βεστφαλία, όταν πληροφορηθήκαμε ότι λό-

---

9. Βλ. «Umrisse zu einer Kritik der National Ökonomie» («Περίγραμμα της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας»), *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 1, σελ. 499-524.

10. Βλ. *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 2, σελ. 225-506.

11. Βλ. «Η Γερμανική Ιδεολογία», *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 3, σελ. 9-530.

γω των νέων συνθηκών δεν ήταν δυνατό το τύπωμα. Παρατήσαμε πολύ πρόθυμα το χειρόγραφο στην τρωκτική κριτική των ποντικών, αφού πια είχαμε πετύχει τον κύριο σκοπό μας –την κατανόηση του ζητήματος από εμάς τους ίδιους. Από τις διάσπαρτες εργασίες με τις οποίες παρουσιάζαμε τον καιρό εκείνο στο κοινό τη μια ή την άλλη πλευρά των απόψεών μας αναφέρω μόνο το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*[12], το οποίο γράψαμε από κοινού ο Ένγκελς και εγώ, και τη «Discours sur le libre echange»[13], η οποία δημοσιεύτηκε από εμένα. Τα σημαντικότερα σημεία της άποψής μας θίχτηκαν για πρώτη φορά επιστημονικά, αν και μόνο με μορφή πολεμικής, στο έργο μου «Η αθλιότητα της φιλοσοφίας»[14], το οποίο εκδόθηκε το 1847 ενάντια στον Proudhon. Μια πραγματεία μου στα γερμανικά για τη «Μισθωτή Εργασία»[15], όπου συγκέντρωσα τις διαλέξεις που έκανα πάνω στο θέμα αυτό στην «Ένωση των Γερμανών Εργατών»[16] στις Βρυξέλλες, διακόπηκε στο τύπωμα λόγω

---

12. Βλ. Καρλ Μαρξ - Φρίντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 1998.

13. «Διάλεξη για το ελεύθερο εμπόριο», *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 4, σελ. 444-458.

14. Βλ. *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 4, σελ. 63-182.

15. Βλ. Καρλ Μαρξ, *Μισθωτή εργασία και Κεφάλαιο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, 2010.

16. Η *Ένωση των Γερμανών Εργατών* ιδρύθηκε από τον Μαρξ και τον Ένγκελς στα τέλη Αυγούστου του 1847 στις Βρυξέλλες με στόχο την πολιτική διαφώτιση των Γερμανών εργατών που ζούσαν στο Βέλγιο, καθώς και τη γνωριμία τους με τις ιδέες του επιστημονικού κομμουνισμού. Υπό την καθοδήγηση του Μαρξ και του Ένγκελς καθώς και των συναγωνιστών τους η Ένωση εξελίχθηκε σε νόμιμο κέντρο των Γερμανών επαναστατών εργατών. Η Ένωση των Γερμανών Εργατών βρισκόταν σε άμεση σύνδεση με τις εργατικές ενώσεις της Φλαμανδίας

της Επανάστασης του Φλεβάρη και της βίαιης απομάκρυνσής μου από το Βέλγιο, η οποία έγινε εξαιτίας της.

Η έκδοση της *Νέας Εφημερίδας του Ρήνου* (*Neue Rheinische Zeitung*)[17] το 1848 και το 1849 και τα γεγονότα

και της Βαλλονίας. Τα προοδευτικά μέλη της Ένωσης προσχώρησαν στην Κοινότητα του Συνδέσμου των Κομμουνιστών των Βρυξελλών. Η Ένωση έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην ίδρυση της Brüsseler Association Democratique. Αμέσως μετά από την Επανάσταση του Φλεβάρη του 1848 στη Γαλλία η Ένωση διέκοψε τη δράση της, καθώς η βελγική αστυνομία συνέλαβε και απέλασε τα περισσότερα μέλη της Ένωσης των Γερμανών Εργατών.

17. Καθημερινή εφημερίδα, η οποία εκδιδόταν υπό τη σύνταξη του Καρλ Μαρξ από την 1.6.1848 μέχρι τις 19.5.1849 στην Κολωνία. Στη συντακτική επιτροπή ανήκαν επίσης ο Φρίντριχ Ένγκελς, ο Wilhelm Wolff, ο Georg Weerth, ο Ferdinand Wolff, ο Ernst Dronke, ο Ferdinand Freiligrath και ο Heinrich Bürgers. Σαν όργανο της προλεταριακής πτέρυγας της Δημοκρατίας, η εφημερίδα διαπαιδαγώγησε τις λαϊκές μάζες στον αγώνα κατά της αντεπανάστασης. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς έγραφαν κατά κανόνα τα πιο βασικά καθοδηγητικά άρθρα, τα οποία αφορούσαν τα πιο σημαντικά ζητήματα της γερμανικής και της ευρωπαϊκής επανάστασης. Η αποφασιστική και αδιάλλακτη στάση της, ο αγωνιστικός της διεθνισμός, οι πολιτικές της αποκαλύψεις προκάλεσαν από τους πρώτους κιόλας μήνες της εμφάνισής της την επίθεση του φεουδαρχικού-μοναρχικού και του αστικού-φιλελεύθερου Τύπου, καθώς και τις διώξεις της πρωσικής κυβέρνησης, οι οποίες εντάθηκαν μετά από την αντεπαναστατική ανατροπή στην Πρωσία το Νοέμβρη/Δεκέμβρη του 1848. Παρά τις διώξεις και τα αστυνομικά μέτρα, η εφημερίδα υπερασπίστηκε με σθένος τα συμφέροντα της επαναστατικής δημοκρατίας και, με αυτόν τον τρόπο, και τα συμφέροντα του προλεταριάτου. Το Μάη του 1849, όταν η αντεπανάσταση πέρασε στη γενική επίθεση, η πρωσική κυβέρνηση εξέδωσε τη διαταγή της απέλασης του Μαρξ από την Πρωσία, αφού ήδη του είχε αρνηθεί την υπηκοότητα. Η απέλαση του Μαρξ και τα κατασταλτικά μέτρα εναντίον των υπόλοιπων συντακτών της ανάγκασαν τη Σύνταξη να διακόψει την έκδοση της εφημερίδας. Το τελευταίο φύλλο της *Νέας Εφημερίδας του Ρή-*

που ακολούθησαν αργότερα διέκοψαν τις οικονομικές μου μελέτες, με τις οποίες μπόρεσα να καταπιαστώ πάλι μόλις το 1850 στο Λονδίνο. Το τεράστιο υλικό για την ιστορία της πολιτικής οικονομίας που είναι συσσωρευμένο στο Βρετανικό Μουσείο, η ευνοϊκή θέση που εξασφαλίζει το Λονδίνο για την παρατήρηση της αστικής κοινωνίας, το καινούργιο, τέλος, στάδιο ανάπτυξης στο οποίο φαίνεται να εισέρχεται η αστική κοινωνία μετά από την ανακάλυψη του χρυσού στην Καλιφόρνια και την Αυστραλία, όλα αυτά με παρακίνησαν να ξαναρχίσω από την αρχή τις μελέτες μου και να επεξεργαστώ κριτικά το καινούργιο υλικό. Αυτές οι μελέτες με οδήγησαν, εν μέρει από μόνες τους, σε φαινομενικά τελείως απομακρυσμένα επιστημονικά πεδία στα οποία έπρεπε, περισσότερο ή λιγότερο, να σταθώ. Ωστόσο, ο χρόνος που έμενε στη διάθεσή μου περιοριζόταν κυρίως από την επιτακτική ανάγκη μιας βιοποριστικής απασχόλησης. Η οκτάχρονη πια συνεργασία μου με την πρώτη αγγλοαμερικανική εφημερίδα, τη *New York Tribune*[18], με ανάγκασε

νου (Νο 301 της 19ης Μάη) τυπώθηκε με κόκκινο μελάνι. Στο αποχαιρετιστήριο κάλεσμα στους εργάτες της Κολωνίας οι συντάκτες ξεκαθάριζαν ότι «οι τελευταίες τους λέξεις θα είναι παντού και πάντα: *Απελευθέρωση της εργατικής τάξης*». Η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου* ήταν «το καλύτερο, το πιο άφταστο όργανο του επαναστατικού προλεταριάτου» (Β. Ι. Λένιν).

18. *New York Daily Tribune*: Αμερικανική εφημερίδα, η οποία κυκλοφορούσε από το 1841 μέχρι το 1924. Ιδρύθηκε από το γνωστό Αμερικανό δημοσιογράφο και πολιτικό Horace Greeley και αποτελούσε μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1850 το όργανο της αριστερής πτέρυγας των Αμερικανών Ουίγων και στη συνέχεια όργανο του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος. Στις δεκαετίες του 1840 και του 1850 η εφημερίδα κράτησε μια προοδευτική στάση και πήρε θέση ενάντια στη δουλεία. Στην εφημερίδα εργάστηκαν πολυάριθμοι σημαντικοί Αμερικανοί συγγραφείς και δημοσιογράφοι. Ένας εκ των συντακτών της ήταν

να επεκτείνω στο χρόνο τις μελέτες μου, αφού μόνο κατ' εξαίρεση ασχολούμαι με τις καθαυτό δημοσιογραφικές ανταποκρίσεις με την αυστηρή έννοια του όρου. Στην πραγ-

---

από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 και ο Charles Dana, ο οποίος ήταν επηρεασμένος από τις ιδέες του ουτοπικού σοσιαλισμού. Η συνεργασία του Μαρξ με την εφημερίδα ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1851 και διήρκησε μέχρι το Μάρτη του 1862. Ένας μεγάλος αριθμός άρθρων για τη *New York Daily Tribune* γράφτηκε, μετά από παράκληση του Μαρξ, από τον Ένγκελς. Τα άρθρα του Μαρξ και του Ένγκελς στη *New York Daily Tribune* πραγματεύονται σημαντικά ζητήματα του εργατικού κινήματος, της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής και της οικονομικής ανάπτυξης των ευρωπαϊκών χωρών, ζητήματα της αποικιακής επέκτασης και των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων των καταπιεσμένων χωρών και πολλά άλλα. Στην περίοδο της ανερχόμενης και πάλι Αντίδρασης, οι Μαρξ και Ένγκελς χρησιμοποίησαν αυτήν τη διαδεδομένη προοδευτική αμερικανική εφημερίδα για να στηλιτεύσουν βάσει γεγονότων τα εγκλήματα της καπιταλιστικής κοινωνίας, για να αποκαλύψουν τις ασυμφιλίωτες εγγενείς αντιθέσεις αυτής της κοινωνίας, καθώς και για να αναδείξουν τον περιορισμένο χαρακτήρα της αστικής δημοκρατίας. Η Σύνταξη της *New York Daily Tribune* προέβαινε σε πολλές περιπτώσεις σε αυθαίρετες αλλαγές στο κείμενο των άρθρων. Μερικά από αυτά δημοσιεύονταν χωρίς υπογραφή του συντάκτη, σαν κύρια άρθρα της Σύνταξης. Από τα μέσα του 1855 η εφημερίδα δημοσίευσε όλα τα άρθρα του Μαρξ και του Ένγκελς χωρίς υπογραφή. Αυτή η παραποίηση ανάγκασε επανειλημμένα τον Μαρξ να προβεί σε διαμαρτυρία. Από το φθινόπωρο του 1857 ο Μαρξ ήταν αναγκασμένος λόγω της οικονομικής κρίσης στις ΗΠΑ, η οποία επέδρασε και στην οικονομική κατάσταση της εφημερίδας, να περιορίσει τον αριθμό των άρθρων του για τη *New York Daily Tribune*. Ο Μαρξ διέκοψε οριστικά τη συνεργασία του με την εφημερίδα στις αρχές του εμφύλιου πολέμου στις ΗΠΑ. Καθοριστικό ρόλο για τη διακοπή των σχέσεων μεταξύ της *New York Daily Tribune* και του Μαρξ έπαιξε η ενίσχυση στη Σύνταξη της θέσης των οπαδών του συμβιβασμού με τις πολιτείες που διατηρούσαν τη δουλεία, καθώς και η εγκατάλειψη των προοδευτικών θέσεων της εφημερίδας.

ματικότητα, τα άρθρα για τα σημαντικά οικονομικά γεγονότα στην Αγγλία και την ηπειρωτική Ευρώπη αποτελούσαν ένα τόσο σημαντικό μέρος των ανταποκρίσεών μου, που ήμουν αναγκασμένος να εξοικειωθώ με πρακτικές λεπτομέρειες που βρίσκονταν έξω από την περιοχή της καθαυτό επιστήμης της πολιτικής οικονομίας.

Με τη σύντομη αυτή σκιαγράφηση της πορείας των μελετών μου στον τομέα της πολιτικής οικονομίας θέλω να δείξω ότι οι απόψεις μου, όπως κι αν τις κρίνει κανείς και όσο λίγο και αν συμφωνούν με τις ιδιοτελείς προκαταλήψεις των κυρίαρχων τάξεων, είναι το αποτέλεσμα ευσυνείδητης και μακρόχρονης έρευνας. Στην είσοδο όμως της επιστήμης, όπως και στην είσοδο της Κόλασης, πρέπει να αναγραφεί η αξίωση:

Qui si convien lasciare ogni sospetto
Ogni vilta convien che qui sia morta.[19]

Καρλ Μαρξ

---

19. «Εδώ πρέπει να αφήσεις κάθε υποψία, κάθε ποταπότητα εδώ πρέπει να πεθάνει.» (Δάντης, *Θεία Κωμωδία.*)

Πρώτο Βιβλίο

ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΜΕΡΟΣ Ι

ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΓΕΝΙΚΑ

Πρώτο Κεφάλαιο

ΤΟ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑ

Με την πρώτη ματιά ο αστικός πλούτος εμφανίζεται σαν ένας τεράστιος σωρός εμπορευμάτων και κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα σαν η στοιχειώδης υπόστασή του. Κάθε εμπόρευμα, όμως, παρουσιάζεται με τη διπλή όψη *της αξίας χρήσης* και *της ανταλλακτικής* αξίας*.

Το εμπόρευμα είναι καταρχάς, σύμφωνα με τη διατύπωση των Άγγλων οικονομολόγων, «οποιοδήποτε πράγμα το οποίο είναι αναγκαίο, χρήσιμο ή ευχάριστο στη ζωή»,

---

* «Εκάστου γάρ κτήματος διττή η χρήσις εστίν... η μεν οικεία η δ' ουκ οικεία του πράγματος, οίον υποδήματος η τε υπόδεσις και η μεταβλητική. Αμφότεραι γαρ υποδήματος χρήσεις. Και γαρ ο αλλαττόμενος τω δεομένω υποδήματος αντί νομίσματος ή τροφής χρήται τω υποδήματι ή υπόδημα, αλλ' ού την οικείαν χρήσιν· ου γαρ αλλαγής ένεκεν γέγονεν. Τον αυτόν δε τρόπον έχει και περί των άλλων κτημάτων.» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Βιβλίο I, κεφ. 9, εκδ. I. Bekkeri Oxonii, 1837.) («Οποιοδήποτε αγαθό βρίσκεται στη διάθεσή μας έχει δύο χρήσεις... η μία προσιδιάζει στο πράγμα ως τέτοιο, ενώ η άλλη όχι, όπως ένα παπούτσι χρησιμοποιείται για να φορεθεί, αλλά και για να ανταλλαχθεί. Και οι δύο αποτελούν χρήσεις του παπουτσιού, αφού ακόμα κι αυτός που ανταλλάσσει το παπούτσι με κάτι που χρειάζεται, π.χ., με χρήματα ή τροφή, ακόμα κι αυτός χρησιμοποιεί το παπούτσι σαν παπούτσι. Αλλά όχι με το φυσικό του τρόπο χρήσης. Γιατί το παπούτσι δε φτιάχτηκε για την ανταλλαγή. Το ίδιο ισχύει και για τα άλλα αγαθά.»)

αντικείμενο ικανοποίησης ανθρώπινων αναγκών, μέσο συντήρησης με την ευρύτερη έννοια της λέξης. Αυτή η υπόσταση του εμπορεύματος ως αξία χρήσης συμπίπτει με τη φυσική του, χειροπιαστή ύπαρξη. Το σιτάρι, π.χ., είναι μια διακριτή αξία χρήσης που διαφέρει από τις αξίες χρήσης: βαμβάκι, γυαλί, χαρτί κλπ. Η αξία χρήσης έχει αξία μόνο για τη χρήση και πραγματοποιείται μόνο στη διαδικασία της κατανάλωσης. Η ίδια αξία χρήσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί με διαφορετικούς τρόπους. Ωστόσο, το σύνολο των πιθανών της χρήσεων συνοψίζεται στην υπόστασή της ως πράγματος με συγκεκριμένες ιδιότητες. Ακόμα, η αξία χρήσης δεν καθορίζεται μόνο ποιοτικά, αλλά και ποσοτικά. Ανάλογα με τις φυσικές τους ιδιότητες, οι διάφορες αξίες χρήσης έχουν διαφορετικά μέτρα, π.χ., ένα μπούσελ[20] σιτάρι, μια δεσμίδα χαρτί, ένας πήχης[21] ύφασμα κλπ.

Οποιαδήποτε και αν είναι κάθε φορά η κοινωνική μορφή του πλούτου, το περιεχόμενό του αποτελείται πάντα από αξίες χρήσης οι οποίες είναι καταρχάς αδιάφορες προς την κοινωνική αυτή μορφή. Κανείς δεν μπορεί να καταλάβει από τη γεύση του σιταριού ποιος το καλλιέργησε, Ρώσος δουλοπάροικος, Γάλλος μικροαγρότης ή Άγγλος καπιταλιστής. Παρόλο που είναι αντικείμενο ικανοποίησης κοινωνικών αναγκών και συνδέεται, κατά συνέπεια, με την κοινωνία, η αξία χρήσης δεν εκφράζει καμιά κοινωνική σχέση παραγωγής. Ας πάρουμε ένα εμπόρευμα ως αξία χρήσης, π.χ., ένα διαμάντι. Στο υλικό του διαμαντιού δεν υπάρχει

---

20. Μονάδα μέτρησης του όγκου. Ισούται με περίπου 36 λίτρα και υποδιαιρείται σε 8 γαλόνια. Χρησιμοποιούνταν κυρίως στα αγροτικά προϊόντα. Σήμερα χρησιμοποιείται κυρίως ως μονάδα προσδιορισμού μάζας ή βάρους.

21. Μονάδα μέτρησης του μήκους. Ισούται περίπου με τα 2/3 (για την ακρίβεια 64/100) του μέτρου.

τίποτα που να μας δίνει να καταλάβουμε ότι είναι εμπόρευμα. Όπου χρησιμεύει ως αξία χρήσης, όπως για την ικανοποίηση αισθητικών ή τεχνικών αναγκών, στο στήθος της καλοντυμένης γυναίκας ή στο χέρι του υαλοκόπτη, είναι απλώς διαμάντι και όχι εμπόρευμα. Το να είναι ένα προϊόν αξία χρήσης είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να είναι και εμπόρευμα, ενώ το αν ένα προϊόν είναι εμπόρευμα είναι αδιάφορο για να είναι αξία χρήσης. Η αξία χρήσης ως αδιάφορη για τον οικονομικό καθορισμό, δηλαδή η αξία χρήσης ως αξία χρήσης, βρίσκεται έξω από το πεδίο εξέτασης της πολιτικής οικονομίας*. Εμπίπτει στο πεδίο της μόνο όταν η ίδια η αξία χρήσης αποκτά κοινωνικό προσδιορισμό (wo er selbst Formbestimmung). Άμεσα η αξία χρήσης αποτελεί την υλική βάση πάνω στην οποία παριστάνεται μια συγκεκριμένη οικονομική σχέση, η ανταλλακτική αξία.

Η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται, καταρχάς, ως *ποσοτική σχέση* με την οποία μπορούν να ανταλλάσσονται μεταξύ τους οι αξίες χρήσης. Σε αυτήν τη σχέση εκφράζουν το ίδιο ανταλλακτικό μέγεθος. Έτσι, ένας τόμος του Προπέρτιου[22] μπορεί να είναι της ίδιας ανταλλακτικής αξίας με 8 ουγκιές ταμπάκου[23], παρά την ανομοιότητα των αξιών χρήσης του ταμπάκου και της ελεγείας. Ως ανταλλακτική αξία, η μία αξία χρήσης αξίζει ακριβώς όσο και η άλλη, αν φυσικά τις συγκρίνουμε στις σωστές ποσοτικές αναλογίες. Η

---

* Αυτός είναι ο λόγος που κάποιοι Γερμανοί ερανιστές αναφέρονται con amore (με ευχαρίστηση) στην αξία χρήσης ονομάζοντάς την «αγαθό». Βλ., π.χ., στο L. Stein, *System der Staatswissenschaften*, τόμ. I, το μέρος που αναφέρεται στα «αγαθά». Χρήσιμες πληροφορίες για τα «αγαθά» μπορεί να βρει κανείς στο *Anweisungen zur Warenkunde*.

22. Λατίνος ελεγειακός ποιητής του 1ου αιώνα π.Χ.

23. Λεπτή σκόνη από τριμμένα φύλλα καπνού που την ρουφούσαν από τη μύτη.

ανταλλακτική αξία ενός μεγάρου μπορεί να εκφραστεί σε συγκεκριμένο αριθμό κουτιών βερνικιού. Οι Λονδρέζοι εργοστασιάρχες βερνικιού, αντίστροφα, έχουν εκφράσει την ανταλλακτική αξία των κουτιών τους σε μέγαρα. Όντας, λοιπόν, τελείως αδιάφορα για το φυσικό τρόπο ύπαρξής τους και χωρίς να λαμβάνουν υπόψη την ιδιαίτερη φύση της ανάγκης την οποία ικανοποιούν ως αξίες χρήσης, τα εμπορεύματα εξισώνονται μεταξύ τους σε συγκεκριμένες αναλογίες, αντικαθιστούν το ένα το άλλο στην ανταλλαγή, ισχύουν ως ισοδύναμα και παριστάνουν έτσι, παρά την ανομοιότητα στην εμφάνισή τους, την ίδια ουσία.

Οι αξίες χρήσης είναι άμεσα μέσα συντήρησης. Αντίστροφα όμως, αυτά τα μέσα συντήρησης είναι και τα ίδια προϊόντα της κοινωνικής ζωής, αποτέλεσμα ξοδεμένης ανθρώπινης ενέργειας, *αντικειμενοποιημένη εργασία*. Ως υλοποίηση της κοινωνικής εργασίας, όλα τα εμπορεύματα είναι αποκρυσταλλώματα της ίδιας ενότητας. Τώρα πρέπει να εξετάσουμε τον ιδιαίτερο χαρακτήρα αυτής της ουσίας, δηλαδή της εργασίας η οποία παριστάνεται με την ανταλλακτική αξία.

Ας υποθέσουμε ότι μια ουγκιά χρυσός, ένας τόνος σίδηρος, ένα κουάρτερ[24] σιτάρι και είκοσι πήχεις μεταξωτό ύφασμα είναι ανταλλακτικές αξίες ίσου μεγέθους. Ως τέτοια ισοδύναμα, στα οποία έχει χαθεί η ποιοτική διαφορά των αξιών χρήσης, παριστάνουν ίσο όγκο της ίδιας εργασίας. Η εργασία που αντικειμενοποιείται σε αυτα στον ίδιο βαθμό, πρέπει να είναι και η ίδια ομοιόμορφη, αδιαφοροποίητη, απλή εργασία, για την οποία είναι αδιάφορο αν εμφανίζεται στο χρυσό, στο σίδηρο, στο σιτάρι, στο μεταξωτό, όπως είναι αδιάφορο και στο οξυγόνο αν βρίσκεται στη σκουριά

24. Ένα κουάρτερ ισούται περίπου με 12,7 κιλά.

του σιδήρου, στην ατμόσφαιρα, στο χυμό του σταφυλιού ή στο αίμα του ανθρώπου. Αλλά η εξόρυξη του χρυσού και του σιδήρου στα μεταλλεία, η καλλιέργεια του σιταριού και η ύφανση του μεταξιού είναι ποιοτικά διαφορετικά είδη εργασίας. Πράγματι, αυτό που παρουσιάζεται στα πράγματα σα διαφορά των αξιών χρήσης, στη διαδικασία της παραγωγής τους παρουσιάζεται σα διαφορά των δραστηριοτήτων οι οποίες παράγουν αυτές τις αξίες χρήσης. Αφού είναι αδιάφορη απέναντι στο ιδιαίτερο υλικό της κάθε αξίας χρήσης, η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία είναι αδιάφορη απέναντι και στην ειδική μορφή της ίδιας της εργασίας που δημιουργεί αυτές τις αξίες χρήσης. Οι διαφορετικές αξίες χρήσης είναι προϊόντα της δραστηριότητας διαφορετικών ανθρώπων, αποτέλεσμα, λοιπόν, διαφορετικών μεταξύ τους ατομικών εργασιών. Ως ανταλλακτικές αξίες, όμως, παριστάνουν όμοια, αδιαφοροποίητη εργασία, δηλαδή εργασία στην οποία έχουν σβηστεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των εργατών. Κατά συνέπεια, η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία είναι *αφηρημένη γενική* εργασία.

Αν μια ουγκιά χρυσός, ένας τόνος σίδηρος, ένα κουάρτερ σιτάρι και είκοσι πήχεις μεταξωτό είναι ανταλλακτικές αξίες ίσου μεγέθους ή, με άλλα λόγια, ισοδύναμα, τότε η 1 ουγκιά χρυσός, ο μισός τόνος σίδηρος, τα 3 μπούσελ σιτάρι και οι 5 πήχεις μεταξωτό είναι ανταλλακτικές αξίες εντελώς διαφορετικού μεγέθους και αυτή η ποσοτική διαφορά είναι η μοναδική διαφορά που γενικά είναι δυνατό να έχουν ως ανταλλακτικές αξίες. Ως ανταλλακτικές αξίες διαφορετικού μεγέθους, παριστάνουν μεγαλύτερες ή μικρότερες ποσότητες αυτής της απλής, ομοιόμορφης, αφηρημένης, γενικής εργασίας η οποία αποτελεί την ουσία της ανταλλακτικής αξίας. Το ερώτημα είναι πώς να μετρήσουμε αυτές τις

ποσότητες. Ή, μάλλον, ποια είναι η ποσοτική υπόσταση αυτής της ίδιας της εργασίας, αφού οι διαφορές μεγέθους των εμπορευμάτων ως ανταλλακτικών αξιών δεν είναι τίποτε άλλο, παρά διαφορές μεγέθους της αντικειμενοποιημένης σε αυτά εργασίας. Όπως η ποσοτική υπόσταση της κίνησης είναι ο χρόνος, έτσι και η ποσοτική υπόσταση της εργασίας είναι ο *χρόνος εργασίας*. Η μοναδική διαφορά που μπορεί να έχει η μία εργασία από την άλλη είναι η διαφορά της ίδιας της διάρκειάς της, αν βέβαια η ποιότητά της προϋποτίθεται δεδομένη. Ως χρόνος εργασίας, μετριέται με τα φυσικά μέτρα του χρόνου, ώρα, μέρα, εβδομάδα κλπ. Ο χρόνος εργασίας είναι ο ζωντανός τρόπος ύπαρξης της εργασίας ανεξάρτητα από τη μορφή της, το περιεχόμενό της, την ατομικότητά της. Είναι ο ζωντανός τρόπος ύπαρξης της εργασίας ως ποσοτική της έκφραση και ταυτόχρονα ως φυσικό της μέτρο. Ο χρόνος εργασίας που είναι αντικειμενοποιημένος στις αξίες χρήσης των εμπορευμάτων είναι από τη μία η ουσία που τα μετατρέπει σε ανταλλακτικές αξίες και, κατά συνέπεια, σε εμπορεύματα, και από την άλλη το μέτρο που μετράει το μέγεθος της αξίας τους. Οι σχετικές ποσότητες των διαφορετικών αξιών χρήσης, στις οποίες αντικειμενοποιείται ο ίδιος χρόνος εργασίας, είναι ισοδύναμες ή, με άλλα λόγια, όλες οι αξίες χρήσης είναι ισοδύναμες στις αναλογίες που εμπεριέχουν αντικειμενοποιημένο τον ίδιο δαπανημένο χρόνο εργασίας. Ως ανταλλακτική αξία, όλα τα εμπορεύματα είναι μόνο ορισμένη ποσότητα *στερεοποιημένου χρόνου εργασίας*.

Για την κατανόηση του καθορισμού της ανταλλακτικής αξίας από το χρόνο εργασίας, πρέπει να έχουμε πάντα υπόψη μας τα εξής: Την αναγωγή της εργασίας σε απλή εργασία, σε εργασία, ας πούμε, χωρίς καμιά ποιότητα. Επίσης, ότι το ιδιαίτερο είδος της εργασίας που δημιουργεί ανταλ-

λακτική αξία και παράγει, κατά συνέπεια, εμπορεύματα, είναι η *κοινωνική εργασία*· τέλος, τη διαφορά μεταξύ της εργασίας που καταλήγει σε αξίες χρήσης και της εργασίας που καταλήγει σε ανταλλακτικές αξίες.

Για να μετρήσουμε την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων στη βάση του χρόνου εργασίας που περιέχουν, πρέπει οι διαφορετικές εργασίες να αναχθούν και οι ίδιες σε αδιαφοροποίητη, ομοιόμορφη, απλή εργασία, με λίγα λόγια σε εργασία της ίδιας ποιότητας και, κατά συνέπεια, σε εργασία που διαφοροποιείται μόνο ποσοτικά.

Η αναγωγή αυτή εμφανίζεται ως αφαίρεση, αλλά πρόκειται για μια αφαίρεση η οποία συντελείται καθημερινά στην κοινωνική διαδικασία της παραγωγής. Η δυνατότητα αναγωγής όλων των εμπορευμάτων σε χρόνο εργασίας δεν αποτελεί μεγαλύτερη αφαίρεση, ούτε λιγότερο πραγματική από τη δυνατότητα εξάχνωσης όλων των οργανικών σωμάτων σε αέρα. Η εργασία, όπως μετριέται έτσι με το χρόνο, δεν παρουσιάζεται στην πραγματικότητα ως εργασία διαφορετικών ατόμων, αλλά, αντίθετα, τα διαφορετικά εργαζόμενα άτομα παρουσιάζονται ως απλά όργανα *της* εργασίας. Ή, με άλλα λόγια, η εργασία, όπως παριστάνεται στις ανταλλακτικές αξίες, θα μπορούσε να εκφραστεί ως *γενική ανθρώπινη* εργασία. Αυτή η αφαίρεση της γενικής ανθρώπινης εργασίας *ενυπάρχει* στη μέση εργασία, την οποία μπορεί να εκτελέσει κάθε μέσο άτομο μιας δεδομένης κοινωνίας και η οποία συνίσταται σε μία ορισμένη παραγωγική δαπάνη ανθρώπινων μυών, νεύρων, μυαλού κλπ. Είναι *απλή* εργασία*, στην οποία μπορεί να εκπαιδευτεί κάθε μέσο άτομο και την οποία μπορεί να εκτελέσει στη μία ή την άλλη μορφή. Ο χαρακτήρας της μέσης αυτής εργασίας δια-

* «Unskilled labour» την ονομάζουν οι Άγγλοι οικονομολόγοι.

φέρει σε κάθε διαφορετική χώρα και σε κάθε διαφορετική εποχή πολιτισμού, αλλά σε μία συγκεκριμένη κοινωνία εμφανίζεται σα δεδομένος. Η απλή εργασία αποτελεί το μεγαλύτερο όγκο όλης της εργασίας που γίνεται στην αστική κοινωνία, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από οποιαδήποτε στατιστική. Αν ο Α παράγει σε 6 ώρες σίδηρο και σε άλλες 6 ώρες λινό ύφασμα και αν ο Β, παρομοίως, παράγει σε 6 ώρες σίδηρο και σε άλλες 6 ώρες λινό ύφασμα ή αν ο Α παράγει σε 12 ώρες σίδηρο και ο Β παράγει σε 12 ώρες λινό ύφασμα, είναι ολοφάνερο ότι η διαφορά αυτή δεν είναι τίποτα περισσότερο από απλή διαφορά στην αξιοποίηση *του ίδιου* χρόνου εργασίας. Τι συμβαίνει, όμως, με τη σύνθετη (komplizierte) εργασία, η οποία υψώνεται πάνω από το μέσο όρο ως εργασία μεγαλύτερης έντασης και μεγαλύτερου ειδικού βάρους; Αυτό το είδος της εργασίας ανάγεται σε κάποια ποσότητα απλής εργασίας, ανάγεται, δηλαδή, σε απλή εργασία υψωμένη σε ανώτερη δύναμη, έτσι που, π.χ., μια ημέρα σύνθετης εργασίας να ισοδυναμεί με τρεις ημέρες απλής εργασίας. Οι νόμοι που διέπουν αυτήν την αναγωγή δε θα μας απασχολήσουν εδώ. Το ότι, όμως, αυτή η αναγωγή λαμβάνει χώρα είναι σαφές: Γιατί, ως ανταλλακτική αξία, το προϊόν ακόμα και της πιο σύνθετης εργασίας είναι ισοδύναμο με το προϊόν της απλής μέσης εργασίας σε συγκεκριμένες μόνο αναλογίες, εξισώνεται, επομένως, με μια συγκεκριμένη ποσότητα αυτής της απλής εργασίας.

Ο καθορισμός της ανταλλακτικής αξίας από το χρόνο εργασίας προϋποθέτει ακόμα ότι σε ένα ορισμένο εμπόρευμα, π.χ., σε 1 τόνο σίδηρο, είναι αντικειμενοποιημένη η *ίδια ποσότητα* εργασίας, ανεξάρτητα από το αν αυτή είναι εργασία του Α ή του Β, ή, αλλιώς ειπωμένο, ότι διαφορετικά άτομα χρησιμοποιούν την ίδια ποσότητα χρόνου εργασίας για την παραγωγή της ίδιας –ποιοτικά και ποσοτικά–

ιδιαίτερης αξίας χρήσης. Με άλλα λόγια, προϋποθέτει ότι ο χρόνος εργασίας που περιέχεται σε ένα εμπόρευμα είναι ο *αναγκαίος*, για την παραγωγή του, χρόνος εργασίας, δηλαδή, ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός καινούργιου δείγματος του ίδιου εμπορεύματος κάτω από δεδομένες γενικές συνθήκες παραγωγής.

Οι συνθήκες της εργασίας που δημιουργεί ανταλλακτική αξία είναι, όπως απορρέει από την ανάλυση της ανταλλακτικής αξίας, *κοινωνικές συνθήκες* εργασίας ή, με άλλα λόγια, συνθήκες *κοινωνικής εργασίας*, όχι γενικά κοινωνικής εργασίας, αλλά κοινωνικής εργασίας που αντιστοιχεί στις συνθήκες κάθε ιδιαίτερης κοινωνίας. Μιλώντας για κοινωνικά ενιαία απλή εργασία, εννοείται καταρχάς η εργασία η οποία είναι στον ίδιο βαθμό απλή, εννοείται η *ισότητα*[25] των εργασιών των διαφορετικών ατόμων, ο αμοιβαίος συσχετισμός των εργασιών τους ως ίσων, μέσω της καθημερινής αναγωγής όλων των εργασιών σε ομοειδή εργασία. Η εργασία κάθε ατόμου, εφόσον παριστάνεται σε ανταλλακτικές αξίες, διαθέτει αυτόν τον κοινωνικό χαρακτήρα της ισότητας και παριστάνεται στην ανταλλακτική αξία μόνο εφόσον αυτή σχετίζεται με την εργασία όλων των άλλων ατόμων ως όμοια εργασία.

Ακόμα, στην ανταλλακτική αξία, ο χρόνος εργασίας του κάθε ξεχωριστού ατόμου παρουσιάζεται άμεσα ως γενικός χρόνος εργασίας και αυτός ο γενικός χαρακτήρας της ατομικής εργασίας παρουσιάζεται ως κοινωνικός χαρακτήρας της. Ο χρόνος εργασίας που παριστάνεται με την ανταλλακτική αξία είναι ο χρόνος εργασίας του ξεχωριστού ατόμου, αλλά του ξεχωριστού ατόμου που δε διαφέρει από το δίπλα

25. Σημ. Μετ.: Με την έννοια της ποιοτικής σύγκρισης των ιδιαίτερων εργασιών.

άτομο, που δε διαφέρει γενικά από όλα τα άλλα άτομα τα οποία εκτελούν την ίδια εργασία. Ο χρόνο εργασίας, επομένως, που χρειάζεται σε ένα άτομο για την παραγωγή ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος είναι ο *αναγκαίος* χρόνος εργασίας που θα χρειαζόταν σε κάθε άλλο άτομο για την παραγωγή του ίδιου εμπορεύματος. Είναι μεν ο χρόνος εργασίας του ξεχωριστού ατόμου, ο *δικός του* χρόνος εργασίας, αλλά μόνο σα χρόνος εργασίας κοινός για όλους, μόνο σα χρόνος εργασίας για τον οποίο είναι αδιάφορο *ποιου* ξεχωριστού ατόμου είναι. Ως γενικός χρόνος εργασίας, παριστάνεται με ένα γενικό προϊόν, με ένα *γενικό ισοδύναμο*, με μια συγκεκριμένη ποσότητα αντικειμενοποιημένου χρόνου εργασίας, για την οποία είναι τελείως αδιάφορη η συγκεκριμένη μορφή της αξίας χρήσης, στην οποία εμφανίζεται ως άμεσο προϊόν ενός ατόμου και η οποία είναι μετατρέψιμη σε οποιαδήποτε άλλη μορφή αξίας χρήσης που αποτελεί προϊόν οποιουδήποτε άλλου ατόμου. *Κοινωνικό* μέγεθος είναι μόνο σαν τέτοιο *γενικό* μέγεθος. Η εργασία ενός ξεχωριστού ατόμου πρέπει, για να παράγει ανταλλακτική αξία, να γίνει *γενικό ισοδύναμο*, δηλαδή ο χρόνος εργασίας του ενός πρέπει να παρουσιαστεί σα γενικός χρόνος εργασίας ή, με άλλα λόγια, ο γενικός χρόνος εργασίας πρέπει να παρουσιαστεί σα χρόνος εργασίας του ενός. Είναι το ίδιο σα να ανακάτευαν τα διάφορα άτομα το χρόνο εργασίας τους και να παρίσταναν διαφορετικές ποσότητες αυτού του χρόνου εργασίας, που είχαν από κοινού στη διάθεσή τους, σε διαφορετικές αξίες χρήσης. Ο χρόνος εργασίας του ξεχωριστού ατόμου είναι, λοιπόν, πραγματικά ο χρόνος εργασίας που απαιτεί η κοινωνία για την παραγωγή μιας συγκεκριμένης αξίας χρήσης, δηλαδή για την ικανοποίηση μιας συγκεκριμένης ανάγκης. Εδώ, όμως, πρόκειται μόνο για την ειδική μορφή με την οποία η εργασία αποκτά

κοινωνικό χαρακτήρα. Ένας καθορισμένος χρόνος εργασίας του κλώστη αντικειμενοποιείται, π.χ., σε 100 λίβρες νήμα. Ας υποθέσουμε ότι οι 100 πήχεις υφάσματος, το προϊόν του υφαντή, περιέχουν την ίδια ποσότητα χρόνου εργασίας. Εφόσον τα δύο αυτά προϊόντα παριστάνουν ίση ποσότητα του γενικού χρόνου εργασίας και γι' αυτό είναι ισοδύναμα με κάθε αξία χρήσης η οποία περιέχει τον ίδιο χρόνο εργασίας, είναι και μεταξύ τους ισοδύναμα. Μόνο επειδή ο χρόνος εργασίας του κλώστη και ο χρόνος εργασίας του υφαντή αντιπροσωπεύουν γενικό χρόνο εργασίας και τα προϊόντα τους, επομένως, είναι γενικά ισοδύναμα, μόνο γι' αυτόν το λόγο η κοινωνική υπόσταση της εργασίας του κάθε παραγωγού εκφράζεται στην εργασία του άλλου, δηλαδή στην εργασία του υφαντή εκφράζεται η κοινωνική υπόσταση της εργασίας του κλώστη και στην εργασία του κλώστη εκφράζεται η κοινωνική υπόσταση της εργασίας του υφαντή. Στην αγροτική πατριαρχική οικονομία, αντίθετα, όπου ο κλώστης και ο υφαντής στεγάζονταν κάτω από την ίδια στέγη, όπου το γυναικείο μέρος της οικογένειας έκλωθε και το ανδρικό ύφαινε για τις ανάγκες, ας πούμε, της ίδιας της οικογένειας, το νήμα και το ύφασμα ήταν *κοινωνικά* προϊόντα και η κλωστική και η ύφανση ήταν *κοινωνικές* εργασίες μόνο μέσα στα όρια της οικογένειας. Ο κοινωνικός τους χαρακτήρας, όμως, δεν έγκειται στο γεγονός ότι το νήμα, σα γενικό ισοδύναμο, ανταλλασσόταν με το ύφασμα σα γενικό ισοδύναμο επίσης, ή, με άλλα λόγια, στο γεγονός ότι και τα δύο ανταλλάσσονταν μεταξύ τους σαν τυχαίες ισοδύναμες εκφράσεις του ίδιου γενικού χρόνου εργασίας. Την ιδιαίτερη κοινωνική σφραγίδα στο προϊόν της εργασίας την βάζει εδώ, πριν απ' όλα, η οικογενειακή σχέση με το φυσικό της καταμερισμό εργασίας. Ή ας πάρουμε τις αγγαρείες και τα δοσίματα σε είδος του Μεσαίωνα. Οι

συγκεκριμένες εργασίες του καθενός στη φυσική τους μορφή, η ιδιαιτερότητα και όχι η γενικότητα της εργασίας αποτελεί εδώ τον κοινωνικό δεσμό. Ή ας πάρουμε, τέλος, τη συλλογική εργασία στη φυσική της μορφή, όπως την βρίσκουμε στο κατώφλι της Ιστορίας όλων των πολιτισμένων λαών*. Εδώ ο κοινωνικός χαρακτήρας της εργασίας είναι φανερό ότι δε διαμεσολαβείται από το γεγονός ότι η εργασία του κάθε ατόμου παίρνει την αφηρημένη μορφή της γενικότητας ή, με άλλα λόγια, από το γεγονός ότι το προϊόν της εργασίας του παίρνει τη μορφή του γενικού ισοδύναμου. Είναι η κοινότητα ως προϋπόθεση της παραγωγής η οποία εμποδίζει την εργασία του ξεχωριστού ατόμου να είναι ατομική εργασία και το προϊόν του να είναι ατομικό προϊόν, και η οποία κάνει την ατομική εργασία να εμφανίζεται μάλλον σαν άμεση λειτουργία ενός μέλους του κοινωνικού οργανισμού. Η εργασία, η οποία παριστάνεται στην ανταλλακτική αξία, μπορεί να είναι μόνο η εργασία του ξεχωριστού ατόμου. Κοινωνική γίνεται μόνο παίρνοντας τη μορφή του άμεσα αντιθέτου της, παίρνοντας δηλαδή τη μορφή της αφηρημένης γενικότητας.

---

* Τον τελευταίο καιρό έχει διαδοθεί μια γελοία προκατάληψη ότι η μορφή της πρωτόγονης κοινοκτημοσύνης είναι ειδικά σλαβική ή ακόμα και αποκλειστικά ρωσική μορφή. Στην πραγματικότητα πρόκειται για την αρχέγονη μορφή της οποίας την ύπαρξη μπορούμε να αποδείξουμε στους Ρωμαίους, στους Γερμανούς, στους Κέλτες, και της οποίας μεγάλη ποικιλομορφία συναντάται ακόμα και σήμερα, αν και εν μέρει υπό διάλυση, στους Ινδούς. Μια ακριβέστερη μελέτη των ασιατικών και ειδικά των ινδικών μορφών κοινοκτημοσύνης θα αποδείκνυε ότι οι διάφορες μορφές ιδιοκτησίας προέκυψαν από την αποσύνθεση των διάφορων μορφών πρωτόγονης κοινοκτημοσύνης. Έτσι, π.χ., οι διάφοροι αρχικοί τύποι της ρωμαϊκής και γερμανικής ατομικής ιδιοκτησίας θα μπορούσαν να εξηγηθούν από τις διάφορες μορφές της ινδικής κοινοκτημοσύνης.

Τέλος, την εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία την χαρακτηρίζει το γεγονός ότι οι κοινωνικές σχέσεις των προσώπων παρουσιάζονται αναποδογυρισμένες, παρουσιάζονται δηλαδή σαν κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε πράγματα. Μόνο στο βαθμό που η μια αξία χρήσης σχετίζεται με την άλλη ως ανταλλακτική αξία, σχετίζονται και οι εργασίες των διαφορετικών ατόμων, η μία με την άλλη, ως ίσες και γενικές εργασίες. Αν, επομένως, είναι σωστό να λέμε ότι η ανταλλακτική αξία είναι σχέση ανάμεσα σε άτομα*, θα πρέπει να προστεθεί: Σχέση κρυμμένη κάτω από υλικό περίβλημα. Ακριβώς όπως 1 λίβρα σίδηρος και 1 λίβρα χρυσός παριστάνουν, παρά τις διαφορετικές τους φυσικές και χημικές ιδιότητες, την *ίδια* ποσότητα βάρους, έτσι και οι αξίες χρήσης δύο εμπορευμάτων, οι οποίες περιέχουν τον ίδιο χρόνο εργασίας, παριστάνουν την *ίδια ανταλλακτική αξία.* Η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται έτσι ως ο κοινωνικός φυσικός προσδιορισμός των αξιών χρήσης, ως ένας προσδιορισμός που προσιδιάζει στις αξίες χρήσης σαν πράγματα και, ως συνέπεια του οποίου, η μία αξία χρήσης αντικαθιστά την άλλη στη διαδικασία της ανταλλαγής σε καθορισμένες ποσοτικές αναλογίες. Δηλαδή οι αξίες χρήσης σχηματίζουν μεταξύ τους ισοδύναμα, όπως οι απλές χημικές ουσίες σχηματίζουν χημικά ισοδύναμα όταν συνδέονται σε καθορισμένες ποσοτικές αναλογίες. Είναι μόνο η συνήθεια της καθημερινής ζωής που εμφανίζει το γεγονός ότι μία κοινωνική σχέση παραγωγής παίρνει τη μορφή ενός αντικειμένου σαν κάτι το τετριμμένο, σαν κάτι το αυτο-

---

* «La Ricchezza e una ragione tra due persone.» («Ο πλούτος είναι σχέση ανάμεσα σε δύο άτομα.»), Galiani, «Della Moneta», σελ. 221, τόμ. III της συλλογής του Custodi των *Scrittori classici italiani de economica politica. Parte moderna*, Μιλάνο, 1803.

νόητο, έτσι ώστε η σχέση των ατόμων στην εργασία τους να παρουσιάζεται σα μια σχέση των πραγμάτων μεταξύ τους ή σα μια σχέση μεταξύ των πραγμάτων και των ατόμων. Στο εμπόρευμα αυτή η φενάκη είναι ακόμα πολύ απλή. Όλοι υποψιάζονται, περισσότερο ή λιγότερο, ότι η σχέση των εμπορευμάτων ως ανταλλακτικών αξιών είναι μάλλον σχέση των ατόμων προς την αμοιβαία τους παραγωγική δραστηριότητα. Σε ανώτερες σχέσεις παραγωγής, αυτή η επίφαση της απλότητας εξαφανίζεται. Όλες οι ψευδαισθήσεις του μονεταριστικού συστήματος[26] (Monetarsystem) απορρέουν από το γεγονός ότι το χρήμα[27] δεν κατανοείται ως παράσταση μιας κοινωνικής σχέσης παραγωγής, παρόλο που πρόκειται φυσικά για ένα φυσικό αντικείμενο με συγκεκριμένες ιδιότητες. Στους σύγχρονους οικονομολόγους, οι οποίοι γελούν περιφρονητικά για τις ψευδαισθήσεις του μονεταριστικού συστήματος, παρουσιάζεται η ίδια ψευδαίσθηση όταν πραγματεύονται ανώτερες οικονομικές κατηγορίες, όπως, π.χ., το κεφάλαιο. Η ψευδαίσθηση αυτή εκδηλώνεται με τη μορφή αφελούς έκπληξης, μόλις το φαινόμε-

---

26. Το *μονεταριστικό σύστημα* αποτελεί την πρώιμη μορφή του εμποροκρατισμού (μερκαντιλισμού). Πρόκειται για ένα σύστημα οικονομικών απόψεων και οικονομικών πολιτικών που εφαρμοζόταν από τα ευρωπαϊκά κράτη το 17ο και το 18ο αιώνα. Αυτό το σύστημα απόψεων ταυτίζει τον πλούτο με το χρήμα και τάσσεται υπέρ των μέτρων εκείνων που διασφαλίζουν την εισροή χρήματος στη χώρα μέσω της διατήρησης ενός θετικού εμπορικού ισοζυγίου και της επιβολής προστατευτικών δασμών. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί εδώ για λόγους αποφυγής συγχύσεων είναι ότι το μονεταριστικό σύστημα, όπως αναφέρεται σε αρκετά σημεία σε αυτό το έργο, δεν είναι η «μονεταριστική σχολή», δηλαδή η χυδαία αστική οικονομική σχολή που εμφανίστηκε τις δεκαετίες του 1960 και 1970 με πρωτεργάτη τον Milton Friedman.

27. Διορθωμένο στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859: Ο χρυσός.

νο –που μόλις είχαν θεωρήσει αδέξια ως πράγμα– εμφανίζεται πάλι ως κοινωνική σχέση και, μετά από λίγο, αυτό που μόλις όρισαν ως κοινωνική σχέση τους γελά κοροϊδευτικά ως πράγμα.

Εφόσον η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο από τη σχέση μεταξύ των εργασιών των ξεχωριστών ατόμων ως εργασίες ίσες και γενικές, εφόσον δεν είναι τίποτε άλλο από αντικειμενοποιημένη έκφραση μιας ειδικά κοινωνικής μορφής της εργασίας, είναι ταυτολογία να λέμε ότι η εργασία είναι η *μοναδική* πηγή της ανταλλακτικής αξίας και, κατά συνέπεια, του πλούτου, αφού ο πλούτος αποτελείται από ανταλλακτικές αξίες. Πρόκειται για την ίδια ταυτολογία όταν λέμε ότι η φυσική ύλη ως τέτοια δεν περιέχει ανταλλακτική αξία* επειδή δεν περιέχει εργασία, και η ανταλλακτική αξία ως τέτοια δεν περιέχει καθόλου φυσική ύλη. Είναι αλήθεια ότι ο William Petty ονομάζει «την εργασία, πατέρα και τη γη, μητέρα του πλούτου», ή όταν ο επίσκοπος Berkeley ρωτάει: «Μήπως δεν είναι άραγε τα τέσσερα στοιχεία και η ανθρώπινη εργασία που αποτελούν την πραγματική πηγή του πλούτου;»**, ή όταν ο Αμερικανός Th. Cooper εκλαϊκεύει σημειώνοντας: «Αν αφαιρέσουμε από ένα καρβέλι ψωμί την

---

* «Dans son etat naturel... la matiere est toujours destituee de valeur» («στη φυσική της κατάσταση... η ύλη στερείται κάθε αξίας»): MacCulloch, *Discour sur l' origine de l' economie politique etc.*, μετάφραση Prevost, Γενεύη, 1825, σελ. 57. Βλέπουμε ότι ακόμα και ένας MacCulloch στέκεται πάνω από το φετιχισμό μερικών Γερμανών «διανοητών», οι οποίοι ανάγουν την «ύλη» και μισή ντουζίνα ακόμα άσχετους παράγοντες σα στοιχεία της αξίας. Σύγκρινε, π.χ., L. Stein, *στο ίδιο*, τόμ. I, σελ. 170 (195).

** Berkeley, *The Querist*, Λονδίνο, 1750: «Whether the four elements, and man's labour therein, be not the true source of wealth?»

εργασία που ξοδεύτηκε γι' αυτό, την εργασία του φούρναρη, του μυλωνά, του γεωργού κλπ., τι απομένει; Μερικοί κόκκοι από χορτάρι, άγριοι και άχρηστοι για κάθε ανθρώπινη χρήση.*» Σε όλες αυτές τις απόψεις δεν πρόκειται, λοιπόν, για την αφηρημένη εργασία η οποία είναι η πηγή της ανταλλακτικής αξίας, αλλά για τη συγκεκριμένη εργασία ως πηγή του υλικού πλούτου· με λίγα λόγια, για την εργασία που παράγει αξίες χρήσης. Όταν προϋποθέτουμε την αξία χρήσης του εμπορεύματος, προϋποθέτουμε ταυτόχρονα και την ιδιαίτερη χρησιμότητα, την ειδική σκοπιμότητα της εργασίας που ξοδεύτηκε γι' αυτό· μ' αυτό όμως εξαντλείται η μελέτη της εργασίας ως εργασίας χρήσιμης για την παραγωγή του εμπορεύματος. Στο ψωμί ως αξία χρήσης μάς ενδιαφέρουν οι θρεπτικές του ιδιότητες και με κανέναν τρόπο οι εργασίες του γεωργού, του μυλωνά, του φούρναρη κλπ. Αν οποιαδήποτε εφεύρεση μας απάλλασσε από τα 19/20 αυτών των εργασιών, το καρβέλι θα συνέχιζε να προσφέρει την ίδια ακριβώς υπηρεσία όπως και πριν. Ακόμα κι αν έπεφτε έτοιμο από τον ουρανό, πάλι δε θα έχανε ούτε κόκκο από την αξία χρήσης του. Ενώ η εργασία που δημιουργεί την ανταλλακτική αξία πραγματοποιείται στην ισότητα των εμπορευμάτων ως γενικών ισοδύναμων, η εργασία ως σκόπιμη παραγωγική δραστηριότητα πραγματοποιείται στην άπειρη ποικιλία των αξιών χρήσης που παράγει. Ενώ η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία είναι *αφηρημένη γενική* και *όμοια* εργασία, η εργασία που παράγει αξίες χρήσης είναι συγκεκριμένη και ειδική εργασία, η οποία, ανάλογα με τη μορφή και το υλικό, διακρίνεται σε άπειρα διαφορετικά είδη εργασίας.

---

* Th. Cooper, *Lectures on the elements of Political Economy*, Λονδίνο, 1831 (Columbia, 1826), σελ. 99.

Θα ήταν λάθος αν λέγαμε ότι η εργασία που παράγει αξίες χρήσης είναι η *μοναδική* πηγή του πλούτου που παράγεται από αυτήν, δηλαδή του υλικού πλούτου. Αφού αυτή η εργασία είναι η δραστηριότητα που επεξεργάζεται τη φυσική ύλη για τον έναν ή τον άλλο σκοπό, και η φυσική ύλη αποτελεί προϋπόθεσή της. Σε διαφορετικές αξίες χρήσης διαφέρει η αναλογία μεταξύ της εργασίας και της φυσικής ύλης, αλλά πάντα η αξία χρήσης περιέχει ένα στοιχείο φυσικής ύλης. Ως σκόπιμη δραστηριότητα για την ιδιοποίηση του Φυσικού στη μία ή την άλλη μορφή, η εργασία αποτελεί φυσικό όρο της ανθρώπινης ύπαρξης, έναν όρο της ανταλλαγής της ύλης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση ο οποίος είναι ανεξάρτητος από κάθε κοινωνική μορφή. Αντίθετα, η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία αποτελεί μία ειδική κοινωνική μορφή της εργασίας. Η ραπτική, π.χ., εφόσον προσδιορίζεται από την υλική της πλευρά ως ειδική παραγωγική δραστηριότητα, παράγει τη φούστα, αλλά όχι την ανταλλακτική αξία της φούστας. Την ανταλλακτική αξία της φούστας την δημιουργεί όχι ως ραπτική, αλλά ως αφηρημένη γενική εργασία η οποία ανήκει σε ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων, που δεν έραψε ο ράφτης με τη βελόνα του. Έτσι, οι γυναίκες στην αρχαία οικιακή οικονομία παρήγαγαν τη φούστα, χωρίς όμως να παράγουν την ανταλλακτική αξία της φούστας. Η εργασία ως μία πηγή υλικού πλούτου ήταν εξίσου γνωστή τόσο στο νομοθέτη Μωυσή όσο και στον τελωνειακό υπάλληλο Adam Smith*.

---

* Ο F. List ποτέ δεν μπόρεσε να καταλάβει τη διαφορά ανάμεσα στην εργασία που συντελεί στη δημιουργία ενός ωφέλιμου πράγματος, μιας αξίας χρήσης, και στην εργασία που παράγει μια συγκεκριμένη κοινωνική μορφή του πλούτου, την ανταλλακτική αξία, όπως και γενικά κάθε κατανόηση βρισκόταν μακριά από το συμφεροντολογικά πρακτικό

Ας εξετάσουμε τώρα κάποια άλλα συμπεράσματα τα οποία προκύπτουν από την αναγωγή της ανταλλακτικής αξίας σε χρόνο εργασίας.

Ως αξία χρήσης, κάθε εμπόρευμα έχει μια υλική λειτουργία. Το σιτάρι, π.χ., λειτουργεί ως μέσο διατροφής. Μια μηχανή αντικαθιστά εργασία σε ορισμένες αναλογίες. Η λειτουργία αυτή του εμπορεύματος, μέσω της οποίας το εμπόρευμα γίνεται αξία χρήσης, αντικείμενο κατανάλωσης, μπορεί να ονομαστεί υπηρεσία του εμπορεύματος, αφού πρόκειται για την υπηρεσία που προσφέρει ως αξία χρήσης. Ως ανταλλακτική αξία, όμως, το εμπόρευμα εξετάζεται πάντα από την πλευρά του αποτελέσματος. Δεν πρόκειται για την υπηρεσία που προσφέρει, αλλά για την υπηρεσία που του προσφέρθηκε κατά τη διάρκεια της παραγωγής του*. Έτσι, π.χ., η ανταλλακτική αξία μιας μηχανής δεν καθορίζεται από την ποσότητα του χρόνου εργασίας που αντικαθιστά, αλλά από την ποσότητα του χρόνου εργασίας που ξοδεύτηκε για την παραγωγή της ή, με άλλα λόγια, από την εργασία που πρέπει να ξοδευτεί για να παραχθεί μια νέα μηχανή του ίδιου είδους.

Αν, λοιπόν, η ποσότητα της εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή των εμπορευμάτων παρέμενε σταθερή, η ανταλλακτική τους αξία θα παρέμενε και αυτή σταθερή. Αλλά η ευκολία και η δυσκολία στην παραγωγή των εμπορευμάτων μεταβάλλονται συνεχώς. Αν αυξηθεί η παραγω-

---

μυαλό του. Γι' αυτό θεωρούσε τους σύγχρονους Άγγλους οικονομολόγους κοινούς αντιγραφείς του Μωυσή της Αιγύπτου.

* Καταλαβαίνει κανένας τι είδους «υπηρεσία» πρέπει να προσφέρει η κατηγορία «υπηρεσία» (service) σε ένα είδος οικονομολόγων, όπως ο J. B. Say και ο F. Bastiat, των οποίων η ευφυής σκέψη, όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Malthus, κάνει πάντα αφαίρεση από την ειδική μορφή των οικονομικών σχέσεων.

γικότητα της εργασίας, τότε αυτή θα παράγει την ίδια αξία χρήσης σε μικρότερο χρονικό διάστημα. Αν μειωθεί η παραγωγικότητα της εργασίας, τότε για την παραγωγή της ίδιας αξίας χρήσης θα χρειάζεται περισσότερος χρόνος. Το μέγεθος του χρόνου εργασίας που περιέχεται σε ένα εμπόρευμα, δηλαδή η ανταλλακτική του αξία, είναι κατά συνέπεια μεταβλητό μέγεθος, αυξάνεται ή μειώνεται σε αντίστροφη αναλογία με την αύξηση ή τη μείωση της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Το επίπεδο της παραγωγικής δύναμης της εργασίας, το οποίο στη μανιφακτούρα (Manufakturindustrie) είναι προκαθορισμένο, στη γεωργία και την εξορυκτική βιομηχανία καθορίζεται και από ανεξέλεγκτες φυσικές συνθήκες. *Η ίδια* εργασία μπορεί να αποφέρει μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα από τα διάφορα μέταλλα, ανάλογα με τη μεγαλύτερη ή μικρότερη περιεκτικότητα του φλοιού της Γης σε αυτά τα μέταλλα. *Η ίδια* εργασία μπορεί με ευνοϊκές καιρικές συνθήκες να αντικειμενοποιηθεί σε δύο μπούσελ σιτάρι και με δυσμενείς καιρικές συνθήκες ίσως αντικειμενοποιηθεί μόνο σε ένα μπούσελ σιτάρι. Η σπανιότητα ή η αφθονία των ευνοϊκών φυσικών συνθηκών φαίνεται εδώ να καθορίζει την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων, γιατί αυτές οι φυσικές συνθήκες καθορίζουν την παραγωγική δύναμη της ιδιαίτερης συγκεκριμένης εργασίας σε αυτούς τους κλάδους.

Ίση ποσότητα χρόνου εργασίας ή, με άλλα λόγια, ίση ποσότητα ανταλλακτικής αξίας περιέχεται σε άνισες ποσότητες διαφορετικών αξιών χρήσης. Σε όσο μικρότερο, συγκριτικά με τις άλλες αξίες χρήσης, όγκο της αξίας χρήσης ενός εμπορεύματος κατανέμεται μία συγκεκριμένη ποσότητα χρόνου εργασίας, τόσο μεγαλύτερη είναι η ειδική ανταλλακτική αξία της μίας μονάδας αυτού του εμπορεύματος. Παρατηρούμε ότι ακόμα και σε πολύ διάσπαρτες με-

ταξύ τους διαφορετικές εποχές του πολιτισμού, ορισμένες αξίες χρήσης σχηματίζουν μεταξύ τους μια σειρά ειδικών ανταλλακτικών αξιών, διατηρώντας μεταξύ τους, αν όχι ακριβώς την ίδια ποσοτική αναλογία, τουλάχιστον μια σχετικά σταθερή σειρά στην κατάταξή τους προς τα πάνω ή προς τα κάτω, όπως, π.χ., ο χρυσός, ο άργυρος, ο χαλκός, ο σίδηρος, ή το σιτάρι, η σίκαλη, το κριθάρι, η βρώμη. Από αυτό απορρέει μόνο ότι η προοδευτική ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων επιδρά ομοιόμορφα ή σχεδόν ομοιόμορφα στο χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή κάθε ξεχωριστού εμπορεύματος.

Η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος δεν εκδηλώνεται στην ιδιαίτερη αξία χρήσης του. Ως αντικειμενοποίηση, ωστόσο, του γενικού κοινωνικού χρόνου εργασίας, η αξία χρήσης ενός εμπορεύματος σχετίζεται με τις αξίες χρήσης των άλλων εμπορευμάτων. Η ανταλλακτική αξία του ενός εμπορεύματος εκδηλώνεται έτσι στην αξία χρήσης των άλλων εμπορευμάτων. Στην πραγματικότητα, ισοδύναμο είναι η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος εκφρασμένη στην αξία χρήσης ενός άλλου εμπορεύματος. Αν, π.χ., πω ότι ένας πήχης λινό αξίζει δύο λίβρες καφέ, αυτό σημαίνει ότι η ανταλλακτική αξία του λινού εκφράζεται στην αξία χρήσης του καφέ, και μάλιστα σε μία καθορισμένη ποσότητα αυτής της αξίας χρήσης. Με δεδομένη αυτήν την αναλογία, μπορώ να εκφράσω την αξία οποιασδήποτε ποσότητας λινού σε καφέ. Είναι φανερό ότι η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος, π.χ. του λινού, δεν εξαντλείται στην αναλογία στην οποία ένα άλλο ιδιαίτερο εμπόρευμα, π.χ. ο καφές, σχηματίζει το ισοδύναμό του. Η ποσότητα του γενικού χρόνου εργασίας, η οποία παριστάνεται με έναν πήχη λινό, πραγματοποιείται ταυτόχρονα σε αμέτρητους διαφορετικούς όγκους αξιών χρήσης όλων των άλλων εμπορευμάτων.

Η αξία χρήσης κάθε άλλου εμπορεύματος, αν παρθεί σε τέτοια ποσότητα ώστε να εκφράζει την ίδια ποσότητα χρόνου εργασίας, γίνεται ισοδύναμο του ενός πήχη λινού. Η ανταλλακτική αξία *αυτού του ιδιαίτερου εμπορεύματος* εκφράζεται, επομένως, ολοκληρωτικά μόνο στις αναρίθμητες ισότητες με τις οποίες οι αξίες χρήσης όλων των άλλων εμπορευμάτων σχηματίζουν το ισοδύναμό του. Μόνο στο σύνολο αυτών των ισοτήτων ή, με άλλα λόγια, στην ολότητα των διαφορετικών αναλογιών με τις οποίες ένα εμπόρευμα μπορεί να ανταλλαχθεί με οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα, εκφράζεται ολοκληρωτικά σα *γενικό ισοδύναμο.* Π.χ., η σειρά των ακόλουθων ισοτήτων:

1 πήχης λινό = 1/2 λίβρα τσάι,
1 πήχης λινό = 2 λίβρες καφές,
1 πήχης λινό = 8 λίβρες ψωμί,
1 πήχης λινό = 6 πήχεις τσίτι

μπορεί να παρασταθεί και έτσι:

1 πήχης λινό = 1/8 λίβρα τσάι + 1/2 λίβρα καφές + 2 λίβρες ψωμί + 1,5 πήχης τσίτι.

Αν είχαμε, επομένως, μπροστά μας ολόκληρο το σύνολο των ισοτήτων με τις οποίες εκφράζεται ολοκληρωτικά η αξία του ενός πήχη λινού, θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε την ανταλλακτική του αξία με τη μορφή μίας σειράς. Στην πραγματικότητα η σειρά αυτή είναι ατελείωτη, αφού ο κύκλος των εμπορευμάτων δεν κλείνει ποτέ οριστικά, αλλά συνεχώς επεκτείνεται. Αφού όμως το ένα εμπόρευμα μετράει την ανταλλακτική του αξία με τις αξίες χρήσης όλων των άλλων εμπορευμάτων, τότε ισχύει και το αντίστροφο, δηλαδή όλα τα άλλα εμπορεύματα μετράνε την ανταλλακτική τους αξία με την αξία χρήσης αυτού του ενός εμπο-

ρεύματος το οποίο μετράει τη δική του αξία με αυτά*. Αν η ανταλλακτική αξία του ενός πήχη λινού εκφράζεται σε 1/2 λίβρα τσάι ή σε 2 λίβρες καφέ, ή σε 6 πήχεις τσίτι, ή σε 8 λίβρες ψωμί κλπ., τότε συμπεραίνουμε ότι ο καφές, το τσάι, το τσίτι, το ψωμί κλπ. είναι μεταξύ τους ίσα, στο βαθμό που είναι ίσα με μία συγκεκριμένη ποσότητα ενός τρίτου πράγματος, στη συγκεκριμένη περίπτωση του λινού. Το λινό, δηλαδή, χρησιμεύει εδώ σαν κοινό μέτρο των ανταλλακτικών τους αξιών. Κάθε εμπόρευμα ως αντικειμενοποιημένος γενικός χρόνος εργασίας, δηλαδή ως καθορισμένη ποσότητα γενικού χρόνου εργασίας, εκφράζει την ανταλλακτική του αξία διαδοχικά σε όρους συγκεκριμένων ποσοτήτων αξιών χρήσης όλων των άλλων εμπορευμάτων και, το αντίστροφο, οι ανταλλακτικές αξίες όλων των άλλων εμπορευμάτων μετρούνται με την αξία χρήσης αυτού του αποκλειστικού εμπορεύματος. Ως ανταλλακτική αξία όμως κάθε εμπόρευμα, ενώ από τη μια πλευρά είναι το αποκλειστικό εμπόρευμα το οποίο χρησιμεύει ως κοινό μέτρο των ανταλλακτικών αξιών όλων των άλλων εμπορευμάτων, από την άλλη πλευρά δεν είναι παρά μόνο ένα από τα πολλά εμπορεύματα, στο συνολικό κύκλο των οποίων κάθε άλλο εμπόρευμα παριστάνει άμεσα την ανταλλακτική του αξία.

Το *μέγεθος της αξίας* ενός εμπορεύματος δεν επηρεάζεται από το αν, εκτός από το ίδιο, υπάρχουν λιγότερα ή περισσότερα εμπορεύματα διαφορετικού είδους. Αλλά το αν

---

* «Egli e proprio ancora delle misure di aver siffatta relazione colle cose misurate, che in certo modo la misurata divien misura della misurante.» («Αποτελεί επίσης χαρακτηριστικό των μέτρων να έχουν τέτοια σχέση με το αντικείμενο το οποίο μετρούν, που το μετρούμενο αντικείμενο να γίνεται, κατά κάποιον τρόπο, μέτρο των αντικειμένων που χρησιμοποιούνται για μέτρο.»), Montanari, «Della Moneta», σελ. 41 στη συλλογή του Custodis, τόμ. III, *Parte Antica.*

η σειρά των ισοτήτων στην οποία πραγματοποιείται η ανταλλακτική του αξία είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη εξαρτάται από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη ποικιλία των άλλων εμπορευμάτων. Η σειρά των ισοτήτων στις οποίες παριστάνεται, π.χ., η αξία του καφέ, εκφράζει τη σφαίρα της ανταλλαξιμότητάς του, τα όρια μέσα στα οποία λειτουργεί ως ανταλλακτική αξία. Η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος ως αντικειμενοποίηση του γενικού κοινωνικού χρόνου εργασίας βρίσκει την κατάλληλη έκφραση της ισοδυναμίας της στην άπειρη ποικιλία των αξιών χρήσης.

Είδαμε ότι η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος μεταβάλλεται μαζί με την ποσότητα του χρόνου εργασίας που περιέχεται άμεσα σ' αυτό. Η πραγματοποιημένη ανταλλακτική του αξία, δηλαδή η ανταλλακτική αξία που έχει εκφραστεί στις αξίες χρήσης των άλλων εμπορευμάτων, πρέπει επίσης να εξαρτάται από το βαθμό μεταβολής του χρόνου εργασίας ο οποίος ξοδεύεται για την παραγωγή όλων των άλλων εμπορευμάτων. Αν, π.χ., ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός μπούσελ σιταριού παρέμενε ο ίδιος, ενώ ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή όλων των άλλων εμπορευμάτων διπλασιαζόταν, τότε η ανταλλακτική αξία ενός μπούσελ σιταριού, εκφρασμένη στα ισοδύναμά της, θα μειωνόταν στο μισό. Το αποτέλεσμα θα ήταν πρακτικά το ίδιο με την περίπτωση που θα μειωνόταν στο μισό ο χρόνος εργασίας ο οποίος απαιτείται για την παραγωγή ενός μπούσελ σιταριού, ενώ ταυτόχρονα θα παρέμενε αμετάβλητος ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή όλων των άλλων εμπορευμάτων. Η αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται από την αναλογία των ποσοτήτων τους οι οποίες μπορούν να παραχθούν στον ίδιο χρόνο εργασίας. Για να δούμε σε ποιες πιθανές αλλαγές υπόκειται η αναλογία αυτή, υποθέτουμε δύο

εμπορεύματα, το Α και το Β. *Πρώτον*: Έστω ότι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του Β μένει αμετάβλητος. Σε αυτήν την περίπτωση η ανταλλακτική αξία του Α, εκφρασμένη σε όρους του Β, μειώνεται ή αυξάνεται σε ευθεία αναλογία με τη μείωση ή αύξηση του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του Α. *Δεύτερο*: Έστω ότι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του Α μένει αμετάβλητος. Η ανταλλακτική αξία του Α, εκφρασμένη σε όρους του Β, μειώνεται ή αυξάνεται σε αντίστροφη αναλογία με τη μείωση ή την αύξηση του χρόνου εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του Β. *Τρίτο*: Έστω ότι ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του Α και του Β, μειώνεται ή αυξάνεται στην ίδια αναλογία και για τα δύο. Η έκφραση της ισοδυναμίας του Α και του Β μένει, σε αυτήν την περίπτωση, αμετάβλητη. Αν για κάποιο λόγο έπεφτε η παραγωγική ικανότητα όλων των εργασιών στον ίδιο βαθμό, έτσι ώστε όλα τα εμπορεύματα να απαιτούν για την παραγωγή τους την ίδια ποσότητα επιπλέον χρόνου εργασίας, τότε η αξία *όλων* των εμπορευμάτων θα αυξανόταν, η πραγματική έκφραση της ανταλλακτικής αξίας τους θα έμενε αμετάβλητη και ο πραγματικός πλούτος της κοινωνίας θα μειωνόταν, γιατί τώρα θα χρειαζόταν περισσότερος χρόνος εργασίας για την παραγωγή του ίδιου όγκου αξιών χρήσης. *Τέταρτο*: Ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του Α και του Β μπορεί να αυξηθεί ή να μειωθεί και για τα δύο, αλλά σε άνισο βαθμό, ή ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή του Α μπορεί να αυξηθεί, ενώ ο αντίστοιχος χρόνος για το Β να μειωθεί ή αντίστροφα. Όλες αυτές οι περιπτώσεις μπορούν απλά να αναχθούν στην περίπτωση που ο χρόνος εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος παραμένει αμετάβλητος, ενώ ο χρόνος ερ-

γασίας που απαιτείται για το άλλο αυξάνεται ή μειώνεται.

Η ανταλλακτική αξία κάθε εμπορεύματος εκφράζεται στην αξία χρήσης κάθε άλλου εμπορεύματος, είτε σε ακέραια μεγέθη είτε σε κλάσματα αυτής της αξίας χρήσης. Ως ανταλλακτική αξία, κάθε εμπόρευμα μπορεί να διαιρεθεί με την ίδια ευκολία που μπορεί να διαιρεθεί και ο ίδιος ο χρόνος εργασίας ο οποίος είναι αντικειμενοποιημένος σ' αυτό. Η ισοδυναμία των εμπορευμάτων είναι ανεξάρτητη από τη φυσική τους διαιρετότητα ως αξιών χρήσης, όπως το άθροισμα των ανταλλακτικών αξιών των εμπορευμάτων είναι ανεξάρτητο από τις πραγματικές αλλαγές μορφής που θα διατρέξουν οι αξίες χρήσης αυτών των εμπορευμάτων κατά τη μετατροπή τους σε ένα *ιδιαίτερο* νέο εμπόρευμα.

Μέχρι τώρα το εμπόρευμα εξετάστηκε από διπλή οπτική γωνία, ως ανταλλακτική αξία και ως αξία χρήσης, κάθε φορά, όμως, μονόπλευρα. Ως εμπόρευμα, ωστόσο, αποτελεί άμεση *ενότητα* αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, ενώ ταυτόχρονα είναι εμπόρευμα μόνο σε σχέση με τα άλλα εμπορεύματα. Η *πραγματική* σχέση των εμπορευμάτων μεταξύ τους είναι η *διαδικασία της ανταλλαγής* τους. Η διαδικασία της ανταλλαγής είναι εκείνη η κοινωνική διαδικασία στην οποία εισέρχονται ανεξάρτητα μεταξύ τους άτομα, αλλά εισέρχονται μόνο ως κάτοχοι εμπορευμάτων. Ο ένας παραγωγός υπάρχει για τον άλλο μόνο στο βαθμό που υπάρχουν τα εμπορεύματά τους, και έτσι τα άτομα εμφανίζονται στην πραγματικότητα μόνο ως συνειδητοί φορείς της διαδικασίας της ανταλλαγής.

Το εμπόρευμα *είναι* αξία χρήσης, σιτάρι, λινό, διαμάντι, μηχανή κλπ., αλλά ως εμπόρευμα την ίδια στιγμή *δεν είναι* αξία χρήσης. Αν ήταν αξία χρήσης για τον κάτοχό του, δηλαδή άμεσα μέσο για την ικανοποίηση των δικών του αναγκών, τότε δε θα ήταν εμπόρευμα. Για τον κάτοχό του είναι

το αντίθετο, *μη αξία χρήσης*, είναι δηλαδή απλός υλικός φορέας της ανταλλακτικής αξίας, απλό *μέσο ανταλλαγής*. Ως ενεργητικός φορέας της ανταλλακτικής αξίας, η αξία χρήσης γίνεται μέσο ανταλλαγής. Για τον κάτοχό του το εμπόρευμα είναι αξία χρήσης μόνο ως ανταλλακτική αξία*. Ως αξία χρήσης πρέπει επομένως πρώτα *να γίνει* αξία χρήσης, αξία χρήσης καταρχάς για τους άλλους. Επειδή δεν είναι αξία χρήσης για τον ίδιο τον κάτοχό του, είναι αξία χρήσης για τους κατόχους άλλων εμπορευμάτων. Αν δεν ήταν, τότε η εργασία που δαπανήθηκε για την παραγωγή του θα ήταν άχρηστη εργασία και το προϊόν της δε θα ήταν, συνεπώς, εμπόρευμα. Από την άλλη πλευρά πάλι, το εμπόρευμα πρέπει να γίνει αξία χρήσης *για τον ίδιο* τον κάτοχό του, αφού τα μέσα συντήρησής του βρίσκονται έξω από την αξία χρήσης του δικού του εμπορεύματος, στις αξίες χρήσης ξένων εμπορευμάτων. Για να *γίνει* το εμπόρευμα αξία χρήσης, πρέπει να μπορεί να ικανοποιήσει κάποια ιδιαίτερη ανάγκη. Οι αξίες χρήσης των εμπορευμάτων *γίνονται*, λοιπόν, αξίες χρήσης αλλάζοντας θέση προς όλες τις πλευρές και περνώντας από τα χέρια στα οποία είναι μέσα ανταλλαγής στα χέρια στα οποία είναι αντικείμενα χρήσης. Μόνο με αυτήν την ολόπλευρη *αποξένωση*[28] των εμπορευμάτων γίνε-

---

* Αυτό το περιεχόμενο δίνει στην ανταλλακτική αξία ο Αριστοτέλης (βλ. τη θέση που παρατίθεται στην αρχή αυτού του κεφαλαίου).

28. Σημ. Μετ.: Στο κείμενο ο Μαρξ χρησιμοποιεί συχνά τις λέξεις *Veräusserung* και *Entäusserung*, καθώς και τα παράγωγά τους. Οι δύο λέξεις, παρ' όλη τη μικρή σημασιολογική διαφορά τους, τείνουν να έχουν το ίδιο περιεχόμενο, αυτό της πώλησης, της πραγματοποίησης του εμπορεύματος, της αποξένωσης από τον παραγωγό. Γι' αυτό και στην αγγλική μετάφραση στη συλλογή *Marx Engels Collected Works*, και οι δύο λέξεις αποδίδονται με την αγγλική λέξη *alienation*. Ωστόσο, για λόγους ακριβείας επιλέξαμε να αποδώσουμε αυτήν τη λεπτή σημα-

ται η εργασία που περιέχεται σ' αυτά χρήσιμη εργασία. Σε αυτήν τη *διαδικασία*, στην οποία τα εμπορεύματα σχετίζονται μεταξύ τους ως αξίες χρήσης, δεν αποκτούν καμία νέα οικονομική μορφή. Αντίθετα, εξαφανίζεται η ιδιαίτερη μορφή που τα χαρακτήριζε ως εμπορεύματα. Το ψωμί, π.χ., περνώντας από το χέρι του αρτοποιού στο χέρι του καταναλωτή, δεν αλλάζει την υπόστασή του ως ψωμιού. Αντίθετα, μόνο ο καταναλωτής σχετίζεται με αυτό ως αξία χρήσης, ως ένα συγκεκριμένο μέσο διατροφής, ενώ στα χέρια του αρτοποιού το ψωμί είναι φορέας μιας οικονομικής σχέσης. Το εμπόρευμα είναι, δηλαδή, ταυτόχρονα ένα συγκεκριμένο, αλλά και αφηρημένο πράγμα. Η μοναδική αλλαγή μορφής την οποία υφίστανται τα εμπορεύματα στη μετατροπή τους σε αξίες χρήσης είναι η άρση της τυπικής τους υπόστασης σύμφωνα με την οποία τα εμπορεύματα ήταν μη αξίες χρήσης για τον κάτοχό τους και αξίες χρήσης για τον μη κάτοχό τους. Η μετατροπή των εμπορευμάτων σε αξίες χρήσης προϋποθέτει την ολόπλευρη αποξένωσή τους, την είσοδό τους στη διαδικασία της ανταλλαγής, αλλά η ανταλλαγή έχει να κάνει με την υπόστασή τους ως ανταλλακτικών αξιών. Για να πραγματοποιηθούν, επομένως, ως αξίες χρήσης, πρέπει πρώτα να πραγματοποιηθούν ως ανταλλακτικές αξίες.

Ενώ το κάθε μεμονωμένο εμπόρευμα εμφανιζόταν αρχικά από τη σκοπιά της αξίας χρήσης του ως αυτόνομο πράγμα, από τη σκοπιά της ανταλλακτικής αξίας, αντίθετα, εξεταζόταν από την αρχή στη σχέση του με όλα τα άλλα εμπορεύματα. Ωστόσο, η σχέση αυτή είναι μόνο θεωρητική, ιδεατή. Πραγματική γίνεται μόνο μέσα στη διαδικασία της ανταλλαγής. Από την άλλη μεριά, βέβαια, το εμπόρευμα *εί-*

σιολογική διαφορά μεταξύ των δύο λέξεων, μεταφράζοντας τη λέξη *Entäusserung* ως αποξένωση και τη λέξη *Veräusserung* ως εκποίηση.

ναι ανταλλακτική αξία, εφόσον ξοδεύτηκε γι' αυτό μια ορισμένη ποσότητα εργασίας και, επομένως, παριστάνει *αντικειμενοποιημένο χρόνο εργασίας*. Αλλά στην άμεση μορφή του είναι μόνο αντικειμενοποιημένος ατομικός χρόνος εργασίας ενός συγκεκριμένου είδους και όχι *γενικός* χρόνος εργασίας. Κατά συνέπεια, το εμπόρευμα *δεν* είναι άμεσα ανταλλακτική αξία, αλλά πρέπει πρώτα *να γίνει* τέτοια. Καταρχάς μπορεί να είναι αντικειμενοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας μόνο εφόσον είναι χρόνος εργασίας που ξοδεύτηκε για κάποιο χρήσιμο σκοπό, εφόσον, λοιπόν, παριστάνεται με κάποια αξία χρήσης. Αυτή είναι η υλική προϋπόθεση υπό την οποία και μόνο ο χρόνος εργασίας που περιέχεται στο εμπόρευμα θεωρείται γενικός, κοινωνικός χρόνος εργασίας. Αφού, επομένως, το εμπόρευμα μπορεί να γίνει αξία χρήσης μόνο όταν πραγματοποιείται ως ανταλλακτική αξία, μπορεί από την άλλη να πραγματοποιηθεί ως ανταλλακτική αξία μόνο εφόσον επιβεβαιωθεί –μέσω της αποξένωσής του– ως αξία χρήσης. Ένα εμπόρευμα μπορεί να εκποιηθεί ως αξία χρήσης μόνο σε 'κείνον για τον οποίο είναι αξία χρήσης, δηλαδή αντικείμενο που ικανοποιεί κάποια ιδιαίτερή του ανάγκη. Από την άλλη μεριά, εκποιείται μόνο έναντι ενός άλλου εμπορεύματος ή, αν το δούμε από την οπτική γωνία του κατόχου του άλλου εμπορεύματος, μόνο εφόσον το εμπόρευμα μπορεί να ικανοποιήσει μια ιδιαίτερη ανάγκη του. Στην ολόπλευρη αποξένωση των εμπορευμάτων ως *αξιών χρήσης* σχετίζονται μεταξύ τους σα διαφορετικά, ως προς τη μορφή τους, πράγματα, τα οποία λόγω των διαφορετικών τους ιδιοτήτων ικανοποιούν διαφορετικές ανάγκες. Ως απλές αξίες χρήσης υπάρχουν ανεξάρτητα η μία από την άλλη ή, διατυπωμένο με μεγαλύτερη ακρίβεια, υπάρχουν χωρίς καμία σύνδεση μεταξύ τους. Ως αξίες χρήσης μπορούν να ανταλλαγούν μόνο λόγω της σχέ-

σης τους με την ικανοποίηση ιδιαίτερων αναγκών. Ανταλλάξιμα όμως είναι τα εμπορεύματα μόνο ως ισοδύναμα, και ισοδύναμα είναι μόνο ως ίσες ποσότητες αντικειμενοποιημένου χρόνου εργασίας, έτσι ώστε να εξαφανίζεται κάθε αναφορά στις φυσικές τους ιδιότητες ως αξίες χρήσης και επομένως στη σχέση των εμπορευμάτων προς τις ιδιαίτερες ανάγκες. Ως ανταλλακτική αξία, ένα εμπόρευμα λειτουργεί όταν αντικαθιστά, ως ισοδύναμο, οποιαδήποτε καθορισμένη ποσότητα κάποιου άλλου εμπορεύματος, ανεξάρτητα αν αυτό είναι ή δεν είναι αξία χρήσης για τον κάτοχο του άλλου εμπορεύματος. Αλλά για τον κάτοχο του άλλου εμπορεύματος γίνεται εμπόρευμα μόνο εφόσον αποτελεί γι' αυτόν αξία χρήσης, και για το δικό του κάτοχο γίνεται ανταλλακτική αξία μόνο εφόσον είναι εμπόρευμα για τον άλλο κάτοχο. Η ίδια σχέση, λοιπόν, πρέπει να είναι ταυτόχρονα σχέση ίσων ουσιαστικά εμπορευμάτων, τα οποία διαφέρουν μόνο ποσοτικά, δηλαδή μια σχέση η οποία εκφράζει την ισότητά τους ως υλοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας, και ταυτόχρονα πρέπει να είναι μια σχέση ποιοτικά διαφορετικών πραγμάτων, μια σχέση ιδιαίτερων αξιών χρήσης για την ικανοποίηση ιδιαίτερων αναγκών, δηλαδή μια σχέση η οποία τα διακρίνει ως πραγματικές αξίες χρήσης. Αλλά αυτή η ισότητα από τη μία και η ανισότητα[29] από την άλλη αλληλοαποκλείονται. Το αποτέλεσμα δεν είναι μόνο ένας φαύλος κύκλος προβλημάτων στον οποίο η λύση του ενός προβλήματος προϋποθέτει τη λύση του άλλου, αλλά ένα σύνολο αντιφατικών παραδοχών, στο οποίο η εκπλήρωση του ενός όρου εξαρτάται άμεσα από την εκπλήρωση του αντιθέτου του.

Η διαδικασία της ανταλλαγής των εμπορευμάτων πρέ-

---

29. Σημ. Μετ.: Βλ. υποσημείωση 25.

πει να είναι τόσο το ξεδίπλωμα όσο και η λύση αυτών των αντιφάσεων, οι οποίες ωστόσο δεν μπορούν να εκδηλώνονται στο πλαίσιο της ανταλλαγής με τόσο απλό τρόπο. Έχουμε δει μόνο πώς τα ίδια τα εμπορεύματα σχετίζονται το ένα με το άλλο ως αξίες χρήσης, δηλαδή πώς τα εμπορεύματα παρουσιάζονται ως αξίες χρήσης *μέσα* στη διαδικασία της ανταλλαγής. Η ανταλλακτική αξία αντίθετα, όπως την έχουμε εξετάσει μέχρι τώρα, υπήρχε μόνο σαν αφαίρεση ή, αν θέλετε, σαν αφαίρεση του μεμονωμένου κατόχου εμπορευμάτων, για τον οποίο το εμπόρευμα βρίσκεται ως αξία χρήσης στην αποθήκη του και ως ανταλλακτική αξία στο μυαλό του. Στη διαδικασία της ανταλλαγής, όμως, τα εμπορεύματα πρέπει να μην υπάρχουν το ένα για το άλλο μόνο ως αξίες χρήσης, αλλά και ως ανταλλακτικές αξίες, και αυτή η πλευρά της υπόστασής τους πρέπει να εμφανίζεται σαν η σχέση που θα έχουν τα εμπορεύματα μεταξύ τους. Η δυσκολία στην οποία αρχικά σκοντάψαμε ήταν ότι, για να παρουσιαστεί ως ανταλλακτική αξία, ως αντικειμενοποιημένη εργασία, το εμπόρευμα πρέπει προηγούμενα να αποξενωθεί ως αξία χρήσης, πρέπει να έχει πάει στον άνθρωπό του, ενώ, αντίθετα, η αποξένωσή του ως αξία χρήσης προϋποθέτει την υπόστασή του ως ανταλλακτική αξία. Αλλά ας υποθέσουμε ότι αυτή η δυσκολία έχει ξεπεραστεί. Το εμπόρευμα απέβαλε την ιδιαίτερή του αξία χρήσης και, μέσω της αποξένωσής του, απέδειξε ότι πληροί την υλική προϋπόθεση να είναι κοινωνικά χρήσιμη εργασία, αντί να είναι ιδιαίτερη εργασία κάθε μεμονωμένου ατόμου για τον εαυτό του. Το εμπόρευμα πρέπει, λοιπόν, να γίνει στη διαδικασία της ανταλλαγής ανταλλακτική αξία, γενικό ισοδύναμο, αντικειμενοποιημένος γενικός χρόνος εργασίας για τα άλλα εμπορεύματα και έτσι να αποκτήσει όχι πια την περιορισμένη λειτουργία μιας ιδιαίτερης αξίας χρήσης, αλ-

λά την ικανότητα άμεσης παράστασής του σε όλες τις αξίες χρήσης σαν το ισοδύναμό τους. Κάθε εμπόρευμα, όμως, είναι *το* εμπόρευμα το οποίο πρέπει, μέσω της αποξένωσης της ιδιαίτερης αξίας χρήσης του, να εμφανιστεί ως η άμεση αντικειμενοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας. Από την άλλη μεριά, όμως, στη διαδικασία της ανταλλαγής, έρχονται αντιμέτωπα μόνο ιδιαίτερα εμπορεύματα, εργασίες δηλαδή ατομικών παραγωγών οι οποίες είναι αντικειμενοποιημένες σε ιδιαίτερες αξίες χρήσης. Ο ίδιος ο γενικός χρόνος εργασίας αποτελεί μια αφαίρεση η οποία δεν υπάρχει ως τέτοια για τα εμπορεύματα.

Ας εξετάσουμε το άθροισμα των ισοτήτων στις οποίες η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος βρίσκει την πραγματική της έκφραση, π.χ.:

1 πήχης λινό = 2 λίβρες καφές,
1 πήχης λινό = 1/2 λίβρα τσάι,
1 πήχης λινό = 8 λίβρες ψωμί κλπ.

Οι ισότητες αυτές λένε βέβαια μόνο ότι σε 1 πήχη λινό, σε 2 λίβρες καφέ, σε 1/2 λίβρα τσάι έχει αντικειμενοποιηθεί γενικός κοινωνικός χρόνος εργασίας ίσου μεγέθους. Στην πραγματικότητα όμως οι ατομικές εργασίες, οι οποίες παριστάνονται με αυτές τις ιδιαίτερες αξίες χρήσης, γίνονται γενική εργασία και, με αυτόν τον τρόπο, κοινωνική εργασία, μόνο όταν ανταλλάσσονται πραγματικά η μία έναντι της άλλης σε αναλογίες αντίστοιχες με τη χρονική διάρκεια της εργασίας που περιέχεται σ' αυτές[30]. Ο κοινωνικός χρόνος εργασίας υπάρχει σε αυτά τα εμπορεύματα μόνο σε λανθάνουσα, ας πούμε, μορφή και φανερώνεται μόνο στη δια-

30. Διορθωμένο στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859: «σε αναλογίες αντίστοιχες με τη χρονική τους διάρκεια.»

δικασία της ανταλλαγής τους. Αφετηρία δεν είναι η εργασία των ατόμων ως κοινωνική εργασία, αλλά, αντίστροφα, οι ιδιαίτερες εργασίες των ξεχωριστών ατόμων οι οποίες μόλις στη διαδικασία της ανταλλαγής αποδεικνύονται ως γενική κοινωνική εργασία μέσω της άρσης του αρχικού τους χαρακτήρα. Η γενική κοινωνική εργασία δεν αποτελεί, επομένως, έτοιμη προϋπόθεση, αλλά αποτέλεσμα που προκύπτει στη διαδικασία της ανταλλαγής. Και έτσι προκύπτει η νέα δυσκολία, η οποία έγκειται στο γεγονός ότι τα εμπορεύματα πρέπει από τη μια μεριά να μπούνε στη διαδικασία της ανταλλαγής ως αντικειμενοποιημένος γενικός χρόνος εργασίας και, από την άλλη, αυτή η αντικειμενοποίηση του χρόνου εργασίας των ατόμων ως γενικός χρόνος εργασίας δεν είναι παρά το προϊόν της διαδικασίας της ανταλλαγής.

Κάθε εμπόρευμα αποκτά μέσω της αποξένωσης της αξίας χρήσης του, δηλαδή της αρχικής του υπόστασης, την αντίστοιχη υπόσταση της ανταλλακτικής αξίας. Το εμπόρευμα αποκτά, επομένως, διπλή υπόσταση μέσα στη διαδικασία της ανταλλαγής. Από την άλλη πλευρά, η δεύτερή του υπόσταση ως ανταλλακτική αξία μπορεί να εκπροσωπηθεί μόνο από ένα άλλο εμπόρευμα, γιατί στη διαδικασία της ανταλλαγής μόνο εμπορεύματα αντιπαρατίθενται το ένα στο άλλο. Πώς τώρα παριστάνουμε ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα άμεσα ως *αντικειμενοποιημένο γενικό* χρόνο εργασίας ή, πράγμα που είναι το ίδιο, πώς μπορεί ο ατομικός χρόνος εργασίας, ο οποίος είναι αντικειμενοποιημένος σε ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, να λάβει άμεσα το χαρακτήρα της γενικότητας; Η πραγματική έκφραση της ανταλλακτικής αξίας ενός εμπορεύματος, δηλαδή κάθε εμπορεύματος ως γενικού ισοδύναμου, παριστάνεται με ένα ατελείωτο σύνολο ισοτήτων, όπως:

1 πήχης λινό = 2 λίβρες καφές,
1 πήχης λινό = 1/2 λίβρα τσάι,
1 πήχης λινό = 8 λίβρες ψωμί,
1 πήχης λινό = 6 πήχεις τσίτι,
1 πήχης λινό = κλπ.

Αυτή η παράσταση της ανταλλακτικής αξίας ήταν θεωρητική, όσο η πλευρά του εμπορεύματος ως καθορισμένη ποσότητα αντικειμενοποιημένου γενικού χρόνου εργασίας ήταν μόνο *ιδεατή*. Η ύπαρξη ενός ξεχωριστού εμπορεύματος ως γενικού ισοδύναμου μετατρέπεται από απλή αφαίρεση σε *κοινωνικό* αποτέλεσμα της ίδιας της διαδικασίας της ανταλλαγής, με την απλή αντιστροφή της παραπάνω σειράς των ισοτήτων. Έτσι, π.χ.:

2 λίβρες καφές = 1 πήχης λινό,
1/2 λίβρα τσάι = 1 πήχης λινό,
8 λίβρες ψωμί = 1 πήχης λινό,
6 πήχεις τσίτι = 1 πήχης λινό.

Ενώ ο καφές, το τσάι, το ψωμί, το τσίτι, με λίγα λόγια όλα τα εμπορεύματα εκφράζουν το χρόνο εργασίας που περιέχεται σ' αυτά τα ίδια, αντίστροφα, η ανταλλακτική αξία του λινού ξεδιπλώνεται σε όλα τα άλλα εμπορεύματα ως ισοδύναμά της και ο χρόνος εργασίας που είχε αντικειμενοποιηθεί στο εμπόρευμα αυτό γίνεται άμεσα ο γενικός χρόνος εργασίας ο οποίος παριστάνεται εξίσου σε διαφορετικές ποσότητες όλων των άλλων εμπορευμάτων. Το λινό γίνεται εδώ *γενικό ισοδύναμο* μέσω της *ολόπλευρης επενέργειας* που ασκούν πάνω του όλα τα άλλα εμπορεύματα. Ως ανταλλακτική αξία, κάθε εμπόρευμα έγινε μέτρο των αξιών όλων των άλλων εμπορευμάτων. Εδώ, αντίστροφα, επειδή όλα τα εμπορεύματα μετρούν την ανταλλακτική τους αξία με ένα ξεχωριστό εμπόρευμα, το αποκλειστικό αυτό εμπό-

ρευμα γίνεται η επαρκής μορφή ύπαρξης της ανταλλακτικής αξίας, η ύπαρξή της ως γενικού ισοδύναμου. Αντίθετα, η ατέλειωτη σειρά, ή οι άπειρες ισότητες στις οποίες παριστανόταν η ανταλλακτική αξία κάθε εμπορεύματος, περιορίζεται σε μια μοναδική ισότητα με δύο μόνο πλευρές. Η ισότητα 2 λίβρες καφές = 1 πήχης λινό αποτελεί τώρα την ολοκληρωμένη έκφραση της ανταλλακτικής αξίας του καφέ, γιατί στην έκφραση αυτή το λινό εμφανίζεται άμεσα ως ισοδύναμο μιας καθορισμένης ποσότητας οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος. Μέσα στη διαδικασία της ανταλλαγής, υπάρχουν τώρα τα εμπορεύματα το ένα για το άλλο ή, με άλλα λόγια, παριστάνονται, μέσω του λινού, το ένα στο άλλο ως ανταλλακτικές αξίες. Το γεγονός ότι όλα τα εμπορεύματα σχετίζονται το ένα με το άλλο ως ανταλλακτικές αξίες μόνο ως διαφορετικές ποσότητες αντικειμενοποιημένου γενικού χρόνου εργασίας, εμφανίζεται, λοιπόν, σαν οι ανταλλακτικές αξίες τους να παριστάνουν διαφορετικές ποσότητες *του ίδιου* μόνο αντικειμένου, του λινού. Ο γενικός χρόνος εργασίας παρουσιάζεται επομένως από την πλευρά του, σαν ένα ιδιαίτερο πράγμα, σαν ένα εμπόρευμα δίπλα και έξω από όλα τα άλλα εμπορεύματα. Συγχρόνως όμως, η ισότητα με την οποία το ένα εμπόρευμα παριστάνεται στο άλλο ως ανταλλακτική αξία, π.χ., 2 λίβρες καφές = 1 πήχης λινό, είναι μια ισότητα η οποία περιμένει ακόμα την πραγματοποίησή της. Μόνο μέσω της εκποίησής του ως αξίας χρήσης, η οποία εξαρτάται από το αν θα επιβεβαιωθεί το εμπόρευμα στη διαδικασία της ανταλλαγής σαν αντικείμενο ικανοποίησης μιας ανάγκης, μόνο τότε μετατρέπεται πραγματικά το εμπόρευμα από την υπόσταση του καφέ στην υπόσταση του λινού και παίρνει έτσι τη μορφή του γενικού ισοδύναμου και γίνεται πραγματικά ανταλλακτική αξία για όλα τα άλλα εμπορεύματα. Αντίστροφα, από το γε-

γονός ότι όλα τα εμπορεύματα μετατρέπονται ως αξίες χρήσης μέσω της αποξένωσής τους σε λινό, απορρέει ότι το λινό γίνεται η μεταμορφωμένη υπόσταση όλων των άλλων εμπορευμάτων και μόνο σαν αποτέλεσμα αυτής της μεταμόρφωσης όλων των άλλων εμπορευμάτων σ' αυτό, γίνεται άμεσα *αντικειμενοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας*, δηλαδή προϊόν της ολόπλευρης αποξένωσης, άρση των ατομικών εργασιών. Όπως τα εμπορεύματα διπλασιάζουν την υπόστασή τους, για να εμφανίζεται το ένα στο άλλο ως ανταλλακτική αξία, έτσι και το εμπόρευμα που ξεχωρίζει από τα άλλα ως γενικό ισοδύναμο, διπλασιάζει κι αυτό την αξία χρήσης του. Εκτός από την ιδιαίτερη αξία χρήσης του ως ιδιαίτερου εμπορεύματος, αποκτά και μία γενική αξία χρήσης. Αυτή, λοιπόν, η γενική αξία χρήσης είναι και η ίδια μια ειδικά καθορισμένη μορφή, μια μορφή που απορρέει, δηλαδή, από τον ειδικό ρόλο που παίζει αυτό το εμπόρευμα στη διαδικασία της ανταλλαγής μέσω της ολόπλευρης επενέργειας των άλλων εμπορευμάτων πάνω του. Η αξία χρήσης κάθε εμπορεύματος ως αντικειμένου ιδιαίτερης ανάγκης έχει διαφορετική αξία σε διαφορετικά χέρια, π.χ., άλλη αξία έχει στα χέρια εκείνου που το πουλάει και άλλη στα χέρια εκείνου που το αποκτά. Το εμπόρευμα, όμως, το οποίο ξεχώρισε ως γενικό ισοδύναμο, είναι τώρα αντικείμενο ικανοποίησης μιας γενικής ανάγκης η οποία ξεπήδησε μέσα από την ίδια τη διαδικασία της ανταλλαγής και έχει για τον καθένα την ίδια αξία χρήσης, η οποία συνίσταται στο ότι είναι φορέας της ανταλλακτικής αξίας, γενικό μέσο ανταλλαγής. Έτσι λύνεται σε αυτό το ιδιαίτερο εμπόρευμα η αντίφαση η οποία ενυπάρχει στο εμπόρευμα ως τέτοιο, ως ιδιαίτερη, δηλαδή, αξία χρήσης και ταυτόχρονα ως γενικό ισοδύναμο και, επομένως, ως αξία χρήσης για τον καθένα, ως γενική αξία χρήσης. Ενώ, λοιπόν, από τη μία όλα τα άλ-

λα εμπορεύματα παριστάνουν τώρα καταρχάς την ανταλλακτική τους αξία σαν ιδεατή ισότητα με αυτό το αποκλειστικό εμπόρευμα, η οποία πρέπει να πραγματοποιηθεί, από την άλλη, η αξία χρήσης αυτού του αποκλειστικού εμπορεύματος, παρόλο που είναι πραγματική, εμφανίζεται στην ίδια τη διαδικασία σα να έχει καθαρά τυπική υπόσταση η οποία πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσω της μετατροπής της σε πραγματικές αξίες χρήσης. Αρχικά το εμπόρευμα παρουσιαζόταν ως εμπόρευμα γενικά, ως γενικός χρόνος εργασίας αντικειμενοποιημένος σε κάποια ιδιαίτερη αξία χρήσης. Στη διαδικασία της ανταλλαγής όλα τα εμπορεύματα αναφέρονται στο αποκλειστικό αυτό εμπόρευμα ως εμπόρευμα γενικά, ως *το* εμπόρευμα, ως την ενσάρκωση του γενικού χρόνου εργασίας σε κάποια ιδιαίτερη αξία χρήσης. Ως *ιδιαίτερα* εμπορεύματα αντιπαρατίθενται, κατά συνέπεια, απέναντι σε ένα ξεχωριστό εμπόρευμα το οποίο θεωρείται το *γενικό* εμπόρευμα*. Το γεγονός, λοιπόν, ότι οι κάτοχοι των εμπορευμάτων αντιμετωπίζουν ο ένας την ιδιαίτερη εργασία του άλλου ως γενική κοινωνική εργασία, παρουσιάζεται με το να συσχετίζουν τα εμπορεύματά τους ως ανταλλακτικές αξίες. Αυτή η συσχέτιση των εμπορευμάτων ως ανταλλακτικών αξιών παρουσιάζεται, με τη σειρά της, στη διαδικασία της ανταλλαγής σαν την ολόπλευρη σχέση των εμπορευμάτων προς ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα που αποτελεί την κατάλληλη έκφραση της ανταλλακτικής τους αξίας. Όταν προσεγγίσουμε αυτήν τη σχέση αντίστροφα, από την πλευρά δηλαδή αυτού του ιδιαίτερου εμπορεύματος, αυτή παρουσιάζεται σαν ειδική σχέση αυτού του ιδιαίτερου εμπορεύματος προς όλα τα άλλα εμπορεύματα και,

---

* Η ίδια έκφραση συναντάται και στον Genovesi. *(Σημείωση στο χειρόγραφο.)*

γι' αυτό, σαν ο καθορισμένος φυσικός κοινωνικός χαρακτήρας ενός πράγματος. Το ιδιαίτερο εμπόρευμα το οποίο με αυτόν τον τρόπο παριστάνει την κατάλληλη υπόσταση της ανταλλακτικής αξίας όλων των άλλων εμπορευμάτων, ή την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων σαν ένα ιδιαίτερο, αποκλειστικό εμπόρευμα, είναι το *χρήμα*. Το χρήμα είναι αποκρυστάλλωμα της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων το οποίο σχηματίζεται στην ίδια τη διαδικασία της ανταλλαγής. Ενώ, κατά συνέπεια, τα εμπορεύματα γίνονται *αξίες χρήσης* το ένα για το άλλο στη διαδικασία της ανταλλαγής, όταν αποβάλλουν κάθε χαρακτηριστικό της μορφής τους και όταν σχετίζονται μεταξύ τους στην άμεση υλική μορφή τους, πρέπει, για να εμφανιστούν το ένα στο άλλο ως *ανταλλακτικές αξίες*, να αποκτήσουν μια νέα μορφή, να προχωρήσουν στη δημιουργία του χρήματος. Το χρήμα δεν είναι σύμβολο, όπως δεν είναι σύμβολο και η υπόσταση μίας αξίας χρήσης ως εμπόρευμα. Το γεγονός ότι μια κοινωνική σχέση παραγωγής παρουσιάζεται με τη μορφή ενός αντικειμένου το οποίο υπάρχει έξω από τα άτομα και ότι οι καθορισμένες σχέσεις που συνάπτουν τα άτομα στη διαδικασία της παραγωγής της κοινωνικής τους ζωής παρουσιάζονται ως ειδικές ιδιότητες ενός πράγματος, το αναποδογύρισμα αυτό και η καθόλου ιδεατή, αλλά πραγματική φενάκη χαρακτηρίζει όλες τις κοινωνικές μορφές της εργασίας που δημιουργεί ανταλλακτική αξία. Απλώς στο χρήμα αυτή η φενάκη εμφανίζεται πιο χτυπητά απ' ό,τι στο εμπόρευμα.

Οι αναγκαίες φυσικές ιδιότητες του ξεχωριστού εμπορεύματος στο οποίο πρέπει να αποκρυσταλλωθεί η χρηματική υπόσταση όλων των εμπορευμάτων, όπως απορρέουν άμεσα από τη φύση της ανταλλακτικής αξίας, είναι η απεριόριστη διαιρετότητα, η ομοιογένεια των μερών του και η

έλλειψη κάθε διαφοράς ανάμεσα σε όλα τα δείγματα αυτού του εμπορεύματος. Ως ενσάρκωση του γενικού χρόνου εργασίας πρέπει να είναι ομοειδής ύλη, ικανή να παριστάνει ποσοτικές μόνο διαφορές. Η άλλη αναγκαία ιδιότητα είναι η αντοχή της αξίας χρήσης του, γιατί πρέπει να αντέχει στη διαδικασία της ανταλλαγής. Τα ευγενή μέταλλα διαθέτουν αυτές τις ιδιότητες σε εξαιρετικό βαθμό. Επειδή το χρήμα δεν είναι προϊόν σκέψης ή συμφωνίας, αλλά διαμορφώνεται αυτόματα μέσα στη διαδικασία της ανταλλαγής, πολλά διαφορετικά, περισσότερο ή λιγότερο ακατάλληλα εμπορεύματα επιτέλεσαν διαδοχικά τη λειτουργία του χρήματος. Η αναγκαιότητα να αποδοθούν, σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της διαδικασίας της ανταλλαγής, οι λειτουργίες της ανταλλακτικής αξίας και της αξίας χρήσης σε διαφορετικά εμπορεύματα η κάθε μία, σα σε δύο πόλους, έτσι ώστε το ένα εμπόρευμα να λειτουργεί, π.χ., ως μέσο ανταλλαγής, ενώ το άλλο να πωλείται ως αξία χρήσης, είχε παντού ως συνέπεια το εμπόρευμα ή ακόμα και τα εμπορεύματα με την πιο γενική αξία χρήσης να παίξουν αρχικά τυχαία το ρόλο του χρήματος. Ακόμα κι αν τα εμπορεύματα αυτά δεν είναι αντικείμενα που ικανοποιούν άμεσα κάποια ανάγκη, η υπόστασή τους ως το υλικά σημαντικότερο συστατικό μέρος του πλούτου τούς εξασφαλίζει ένα γενικότερο χαρακτήρα από εκείνον των υπόλοιπων αξιών χρήσης.

Το άμεσο ανταλλακτικό εμπόριο[31], η αρχέγονη αυτή μορφή της διαδικασίας της ανταλλαγής, αντιπροσωπεύει μάλλον την αρχή της μετατροπής των αξιών χρήσης σε εμπορεύματα, παρά τη μετατροπή των εμπορευμάτων σε χρήμα.

---

31. Το εμπόριο που δε διαμεσολαβείται από τη χρήση του χρήματος. Το εμπόριο στο οποίο έχουμε ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα, Ε-Ε, αντί για Ε-Χ-Ε.

Η ανταλλακτική αξία δεν αποκτά καμιά ανεξάρτητη μορφή, αλλά είναι ακόμα άμεσα συνδεδεμένη με την αξία χρήσης. Αυτό εκδηλώνεται με δύο τρόπους. Καταρχάς η ίδια η παραγωγή προσανατολίζεται στη δημιουργία αξιών χρήσης, όχι ανταλλακτικών αξιών, και γι' αυτόν το λόγο μόνο το πλεόνασμα πάνω από την ποσότητα που απαιτεί η κατανάλωση παύει εδώ να είναι αξία χρήσης και γίνεται μέσο ανταλλαγής, εμπόρευμα. Από την άλλη μεριά οι αξίες χρήσης γίνονται εμπορεύματα μόνο μέσα στα όρια που καθορίζει η άμεση αξία χρήσης, παρόλο που τα εμπορεύματα είναι χωρισμένα σε δύο αντίθετους πόλους, έτσι ώστε τα εμπορεύματα που θα ανταλλαχθούν από τους κατόχους τους να πρέπει να είναι αξίες χρήσης και για τους δύο, το καθένα όμως αξία χρήσης για το μη κάτοχό του. Πραγματικά, η διαδικασία της ανταλλαγής των εμπορευμάτων δεν εμφανίζεται αρχικά στους κόλπους των πρωτόγονων κοινοτήτων*, αλλά στα σημεία που τελειώνουν, στα σύνορά τους, στα λίγα εκείνα σημεία στα οποία έρχονται σε επαφή με άλλες κοινότητες. Εδώ αρχίζει το ανταλλακτικό εμπόριο και από 'δώ παρεισφρέει στο εσωτερικό της κοινότητας, στην οποία δρα αποσυνθετικά. Οι ιδιαίτερες αξίες χρήσης –οι οποίες στο ανταλλακτικό εμπόριο μεταξύ διαφορετικών κοινοτήτων γίνονται εμπορεύματα, όπως οι δούλοι, οι αγελάδες, τα μέταλλα– αποτελούν, κατά συνέπεια, συνήθως το

---

* Ο Αριστοτέλης παρατηρεί το ίδιο για τις μεμονωμένες οικογένειες οι οποίες θεωρούνται από πολλούς η αρχική μορφή κοινότητας. Ωστόσο, η αρχική μορφή της οικογένειας είναι η οικογένεια του γένους, από την ιστορική διάλυση της οποίας αναπτύχθηκε η μεμονωμένη οικογένεια: «Εν μεν ουν τη πρώτη κοινωνία (τούτο δ' εστίν οικία) φανερόν ότι ουδέν εστιν έργον αυτής [δηλαδή της ανταλλαγής].» [Στην πρωτόγονη κοινότητα (δηλαδή στην οικογένεια) είναι φανερό ότι (η ανταλλαγή) δεν είχε κανένα νόημα]: Αριστοτέλης, *Πολιτικά*.

πρώτο χρήμα και μέσα στην ίδια την κοινότητα.

Είδαμε ότι η ανταλλακτική αξία ενός εμπορεύματος παριστάνεται ως ανταλλακτική αξία σε τόσο πληρέστερο βαθμό όσο μεγαλύτερη είναι η σειρά των ισοδυνάμων του ή, με άλλα λόγια, όσο *πιο μεγάλη* είναι για το εμπόρευμα αυτό η σφαίρα της ανταλλαγής του έναντι αυτών των εμπορευμάτων. Η βαθμιαία διεύρυνση του ανταλλακτικού εμπορίου, η αύξηση των ανταλλαγών και ο πολλαπλασιασμός των εμπορευμάτων που μπαίνουν στο ανταλλακτικό εμπόριο συντελούν στην ανάπτυξη του εμπορεύματος ως ανταλλακτικής αξίας και ωθούν προς τη διαμόρφωση του χρήματος, δρώντας έτσι διαλυτικά πάνω στο άμεσο ανταλλακτικό εμπόριο. Οι οικονομολόγοι συνηθίζουν να ερμηνεύουν την εμφάνιση του χρήματος εστιάζοντας στις εξωτερικές δυσκολίες στις οποίες προσκρούει το αναπτυγμένο ανταλλακτικό εμπόριο, ξεχνούν όμως εδώ ότι αυτές οι δυσκολίες απορρέουν από την ανάπτυξη της ανταλλακτικής αξίας και, κατά συνέπεια, από την κοινωνική εργασία ως γενική εργασία. Π.χ.: Τα εμπορεύματα ως αξίες χρήσης δεν μπορούν να είναι σε οποιοδήποτε επιθυμητό βαθμό διαιρετά, όπως οφείλουν να είναι ως ανταλλακτικές αξίες. Ή το εμπόρευμα του Α μπορεί να είναι αξία χρήσης για τον Β, ενώ το εμπόρευμα του Β να μην είναι αξία χρήσης για τον Α. Ή οι κάτοχοι των εμπορευμάτων μπορεί να χρειάζονται τα αμοιβαία ανταλλασσόμενα, αλλά αδιαίρετα εμπορεύματά τους σε άνισες σχετικά με την αξία τους αναλογίες. Με άλλα λόγια, ισχυριζόμενοι ότι εξετάζουν το απλό ανταλλακτικό εμπόριο, οι οικονομολόγοι δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να περιγράφουν κάποιες πλευρές της αντίφασης η οποία ενυπάρχει στον τρόπο υπόστασης του εμπορεύματος ως άμεσης ενότητας αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας. Από την άλλη μεριά επιμένουν ότι το ανταλλακτικό εμπό-

ριο αποτελεί την επαρκή μορφή της ανταλλακτικής διαδικασίας των εμπορευμάτων, η οποία όμως συνδέεται με συγκεκριμένες τεχνικές δυσκολίες, για το ξεπέρασμα των οποίων το χρήμα είναι μια πανέξυπνη επινόηση. Ξεκινώντας, λοιπόν, από αυτήν την εντελώς επιφανειακή άποψη, ένας έξυπνος Άγγλος οικονομολόγος ισχυρίστηκε σωστά ότι το χρήμα είναι ένα απλό υλικό όργανο, όπως ένα πλοίο ή μια ατμομηχανή, και όχι η εκδήλωση μιας κοινωνικής σχέσης παραγωγής και, κατά συνέπεια, δεν αποτελεί καμιά οικονομική κατηγορία. Καταχρηστικά, λοιπόν, πραγματεύεται το χρήμα η πολιτική οικονομία, η οποία δεν έχει, στην πραγματικότητα, καμιά σχέση με την τεχνολογία*.

Ο κόσμος των εμπορευμάτων προϋποθέτει έναν αναπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας ή, καλύτερα διατυπωμένο, αυτός ο καταμερισμός εκδηλώνεται άμεσα στη μεγάλη ποικιλία των αξιών χρήσης οι οποίες αντιπαρατίθενται ως εμπορεύματα και στις οποίες έχει παγιωθεί εξίσου μεγάλη ποικιλία ειδών εργασίας. Ο *καταμερισμός της εργασίας*, ως η ολότητα όλων των ειδών παραγωγικής δραστηριότητας, αποτελεί τη συνολική μορφή της κοινωνικής ερ-

* «Money is, in fact, only the instrument for carrying on buying and selling (but, if you please, what do you understand by buying and selling?), and the consideration of it no more forms a part of the science of political economy, than the consideration of ships, or steam engines, or of any other instrument employed to facilitate the production and distribution of wealth.» («Το χρήμα είναι στην πραγματικότητα μόνο το όργανο για τη διεκπεραίωση των αγορών και των πωλήσεων –αλλά, αν θέλετε, τι εννοείτε λέγοντας αγορές και πωλήσεις;– και η μελέτη του δεν ανήκει στην επιστήμη της πολιτικής οικονομίας περισσότερο από τη μελέτη των πλοίων ή των ατμομηχανών ή οποιουδήποτε άλλου εργαλείου που χρησιμοποιούμε για να διευκολύνουμε την παραγωγή και τη διανομή του πλούτου.») Th. Hodgskin, *Popular Political Economy etc.*, Λονδίνο, 1827, σελ. 178, 179.

γασίας από την υλική της πλευρά, ως εργασία δηλαδή που παράγει αξίες χρήσης. Ως τέτοια, όμως, υπάρχει –από την πλευρά των εμπορευμάτων μέσα στη διαδικασία της ανταλλαγής– μόνο στο αποτέλεσμά της, στη διαφοροποίηση των ίδιων των εμπορευμάτων.

Η ανταλλαγή των εμπορευμάτων είναι η διαδικασία στην οποία η κοινωνική ανταλλαγή της ύλης, δηλαδή η ανταλλαγή των ιδιαίτερων προϊόντων των ατομικών παραγωγών, αποτελεί ταυτόχρονα και παραγωγή συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής στις οποίες εισέρχονται τα άτομα στο πλαίσιο αυτής της ανταλλαγής της ύλης. Στην ανάπτυξή τους, οι σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων αποκρυσταλλώνονται ως διαφορετικοί προσδιορισμοί του ίδιου γενικού ισοδύναμου και έτσι η διαδικασία της ανταλλαγής είναι ταυτόχρονα και διαδικασία της διαμόρφωσης του χρήματος. Το σύνολο αυτής της διαδικασίας, η οποία εκδηλώνεται ως το άθροισμα της ανάπτυξης διαφορετικών διαδικασιών, αποτελεί την κυκλοφορία.

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ

Η ανάλυση που ανάγει τις δύο πλευρές του εμπορεύματος σε δύο μορφές εργασίας, την αξία χρήσης σε συγκεκριμένη[32] εργασία ή, με άλλα λόγια, σε σκόπιμη παραγωγική

32. Σημ. Μετ.: Ο Μαρξ χρησιμοποιεί πολλές φορές τη φράση «reale Arbeit», η οποία αποδίδεται επακριβώς ως «πραγματική εργασία». Ωστόσο ο Μαρξ την χρησιμοποιεί με την έννοια της συγκεκριμένης εργασίας, για την οποία στο *Κεφάλαιο* χρησιμοποιεί τη φράση «konkrete Arbeit». Προς αποφυγή σύγχυσης, η συγκεκριμένη φράση θα αποδίδεται στο εξής ως «συγκεκριμένη εργασία», δεδομένου ότι και σε άλλες

δραστηριότητα, και την ανταλλακτική αξία σε χρόνο εργασίας ή, με άλλα λόγια, σε ίση κοινωνική εργασία, αποτελεί το τελικό αποτέλεσμα των κριτικών ερευνών της κλασικής πολιτικής οικονομίας για πάνω από ενάμιση αιώνα, οι οποίες ξεκίνησαν στην Αγγλία με τον William Petty, στη Γαλλία με τον Boisguillebert* και έκλεισαν στην Αγγλία με τον Ricardo και στη Γαλλία με τον Sismondi.

Ο *Petty* ανάγει την αξία χρήσης σε εργασία χωρίς να ξεγελιέται από το γεγονός της εξάρτησης της δημιουργικής της δύναμης από φυσικούς παράγοντες. Τη συγκεκριμένη εργασία την αντιλαμβάνεται από την αρχή στη γενική της κοινωνική μορφή, ως *καταμερισμό της εργασίας***. Αυτή η

ελληνικές μεταφράσεις αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο, αλλά και στην αγγλική μετάφραση αποδίδεται με την αντίστοιχη αγγλική φράση (concrete labour).

* Μια συγκριτική μελέτη για τα γραπτά και τους χαρακτήρες του Petty και του Boisguillebert, εκτός από το φως που θα έριχνε στις κοινωνικές αντιθέσεις μεταξύ Αγγλίας και Γαλλίας στα τέλη του 17ου και αρχές του 18ου αιώνα, θα αποτελούσε τη γενετική παράσταση της εθνικής αντίθεσης μεταξύ Άγγλων και Γάλλων επιστημόνων της πολιτικής οικονομίας. Η ίδια αντίθεση επαναλαμβάνεται στη συνέχεια στον Ricardo και τον Sismondi.

** Ο Petty ανέπτυξε τον καταμερισμό εργασίας σαν παραγωγική δύναμη και μάλιστα τον ανέπτυξε σε μεγαλύτερο πεδίο εφαρμογής συγκριτικά με τον Adam Smith. Βλ.: *An essay concerning the multiplication of mankind etc.*, 3η έκδοση, 1686, σελ. 35/36. Εκεί αναδεικνύει τα πλεονεκτήματα του καταμερισμού της εργασίας για την παραγωγή, όχι μόνο για την κατασκευή ενός ρολογιού τσέπης, όπως έκανε αργότερα ο A. Smith για την κατασκευή της βελόνας, αλλά εξετάζοντας ταυτόχρονα μια πόλη και μια ολόκληρη χώρα από την οπτική γωνία των μεγάλων εργοστασιακών εγκαταστάσεων. Το περιοδικό *Spectator* (αγγλικό λογοτεχνικό περιοδικό το οποίο κυκλοφορούσε στο Λονδίνο την περίοδο 1711-1714) της 26.11.1711, αναφέρεται σ' αυτήν την «illustration of the admirable Sir W. Petty» («επεξήγηση του αξιοθαύμαστου Sir W. Petty»).

αντίληψη για την πηγή του υλικού πλούτου δε μένει, όπως στο σύγχρονο του Hobbes, περισσότερο ή λιγότερο άκαρπη, αλλά τον οδηγεί στην *Πολιτική Αριθμητική*, την πρώτη μορφή με την οποία ξεχωρίζει η πολιτική οικονομία ως αυτοτελής επιστήμη. Ωστόσο, την ανταλλακτική αξία την αντιλαμβάνεται έτσι όπως *εμφανίζεται* μέσα στη διαδικασία της ανταλλαγής των εμπορευμάτων, σα χρήμα, και το ίδιο το

Η εκτίμηση, λοιπόν, του MacCulloch ότι το περιοδικό *Spectator* μπέρδεψε τον Petty με ένα συγγραφέα 40 χρόνια νεότερο είναι λανθασμένη (βλ. MacCulloch: *The literature of Political Economy, a classified catalogue*, Λονδίνο 1845, σελ. 102). Ο Petty διαισθάνεται ότι είναι ο θεμελιωτής μιας καινούργιας επιστήμης. Για τη μέθοδό του λέει ότι δεν είναι η «πατροπαράδοτη». Αντί, λοιπόν, να πλέκει σειρές συγκριτικών και υπερθετικών λέξεων και θεωρητικών επιχειρημάτων, αναλαμβάνει να μιλήσει «in terms of number, weight or measure» («με όρους αριθμών, βάρους ή μέτρων»), να χρησιμοποιήσει επιχειρήματα που προέρχονται αποκλειστικά από την αισθητή εμπειρία και να ασχοληθεί μόνο με αυτά τα αίτια, τα οποία have visible foundations in nature (έχουν φανερές βάσεις στη φύση). Άφηνε σε άλλους να εξετάσουν τα αίτια που εξαρτώνται από τις mutable minds, opinions, appetites and passions of particular men (ευμετάβλητες ιδέες, τις γνώμες, τις ορέξεις και τα πάθη των ξεχωριστών ανθρώπων). (*Political Arithmetic etc.*, Λονδίνο, 1699, πρόλογος). Η μεγαλοφυής τόλμη του φαίνεται, π.χ., στην πρότασή του να μεταφερθούν όλοι οι κάτοικοι και οι κινητές περιουσίες της Ιρλανδίας και της ορεινής Σκοτίας στο υπόλοιπο μέρος της Μ. Βρετανίας. Με αυτήν την κίνηση θα εξοικονομούνταν χρόνος εργασίας, θα αυξανόταν η παραγωγικότητα της εργασίας και θα «γίνονταν ο βασιλιάς και οι υπήκοοί του πιο πλούσιοι και πιο ισχυροί». (*Political Arithmetic*, κεφ. 4, σελ. 225). Ή, στο κεφάλαιο της *Πολιτικής Αριθμητικής* του, στο οποίο αποδείκνυε ότι στην εποχή του, στην οποία η Ολλανδία έπαιζε έναν πάντα κυρίαρχο ρόλο ως εμπορικό έθνος και η Γαλλία έδειχνε ότι θα γινόταν η πρώτη εμπορική δύναμη, αποστολή της Αγγλίας ήταν η κατάκτηση της παγκόσμιας αγοράς: «That the king of England's subjects have stock competent and convenient to drive the trade of the whole commercial world» («ότι οι υπήκοοι του βασιλιά της Αγγλίας έχουν επαρκή και κα-

χρήμα σαν υπαρκτό εμπόρευμα, σα χρυσό και ασήμι. Όντας δέσμιος των παραστάσεων του νομισματικού συστήματος, δηλώνει ότι η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία δεν είναι άλλη από τη συγκεκριμένη εργασία με την οποία εξορύσσεται ο χρυσός και το ασήμι. Στην πραγματικότητα εννοεί ότι η αστική εργασία δεν πρέπει να παράγει άμεσα αξία χρήσης, αλλά εμπόρευμα, δηλαδή μια αξία χρήσης η

τάλληλα αποθέματα για να ηγηθούν του εμπορίου ολόκληρου του εμπορικού κόσμου»), *στο ίδιο*, κεφ. 10, σελ. 272). «That the impediments of England' s greatness are but contingent and removable» («ότι τα εμπόδια του μεγαλείου της Αγγλίας είναι τυχαία και μπορούν να ξεπεραστούν»), *στο ίδιο*, σελ. 247. Ένα πηγαίο χιούμορ διαπερνά όλα τα γραπτά του. Αποδεικνύει, π.χ., ότι ήταν φυσικό η Ολλανδία –το πρότυπο εκείνη την εποχή για τους Άγγλους οικονομολόγους, όπως σήμερα η Αγγλία για τους οικονομολόγους της ηπειρωτικής Ευρώπης– να κατακτήσει την παγκόσμια αγορά «without such angelical wits and judgements, as some attribute to the Hollanders» («χωρίς την αγγελική ευφυΐα και κρίση που κάποιοι αποδίδουν στους Ολλανδούς»), *στο ίδιο*, σελ. 175, 176. Υπερασπίζεται την ελευθερία της συνείδησης σαν προϋπόθεση του εμπορίου, «γιατί οι φτωχοί είναι φιλόπονοι και θεωρούν την εργασία και τη φιλοπονία καθήκον προς το Θεό, εφόσον βέβαια τους επιτραπεί να σκέφτονται ότι, έχοντας λιγότερο πλούτο, έχουν περισσότερη εξυπνάδα και μυαλό για τα θεία, χάρισμα που θεωρούν ιδιαίτερη κατάκτηση των φτωχών». Κατά συνέπεια, «το εμπόριο δε συνδέεται με κανενός είδους θρησκεία, αλλά πάντα πιο πολύ με το ετερόδοξο μέρος του συνόλου», *στο ίδιο*, σελ. 183-186. Συνηγορεί υπέρ των ιδιαίτερων δημόσιων εισφορών για την αντιμετώπιση των απατεώνων, γιατί είναι προτιμότερο για το κοινό να φορολογείται μόνο του για τους απατεώνες, παρά να αφήνει να το φορολογούν αυτοί· *στο ίδιο*, σελ. 129. Αντίθετα, όμως, απορρίπτει τους φόρους εκείνους οι οποίοι μεταβιβάζουν πλούτο από τα χέρια των βιομηχάνων στα χέρια ανθρώπων οι οποίοι «δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να τρώνε, να πίνουν, να τραγουδάνε, να παίζουν, να χορεύουν και να *κάνουν μεταφυσική*» *στο ίδιο*, σελ. 198. Τα γραπτά του Petty είναι πολύ σπάνια στα βιβλιοπωλεία και υπάρχουν σκόρπια σε παλιές κακές εκδόσεις, γεγονός ακόμα πιο παράξενο αν αναλογιστεί κα-

οποία είναι ικανή, μέσω της αποξένωσής της στη διαδικασία της ανταλλαγής, να παρασταθεί ως χρυσός και ασήμι, δηλαδή ως χρήμα, δηλαδή ως ανταλλακτική αξία, δηλαδή ως αντικειμενοποιημένη γενική εργασία. Το παράδειγμά του φανερώνει με αυτόν τον τρόπο χτυπητά ότι η αναγνώριση της εργασίας ως πηγής του υλικού πλούτου με κανέναν τρόπο δεν αποκλείει την παραγνώριση της συγκεκριμένης κοινωνικής μορφής με την οποία η εργασία γίνεται πηγή της ανταλλακτικής αξίας.

Ο Boisguillebert, από την πλευρά του, ανάγει στην πραγματικότητα –αν και όχι συνειδητά– την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος σε χρόνο εργασίας, καθορίζοντας την «πραγματική αξία» (la juste valeur) με τη σωστή αναλογία στην οποία κατανέμεται ο χρόνος εργασίας των ατομικών

νείς ότι ο Petty δεν είναι μόνο ο πατέρας της πολιτικής οικονομίας, αλλά ταυτόχρονα και πρόγονος του Henry Petty ή, διαφορετικά, του Marquis of Lansdowne, του Νέστορα των Άγγλων Ουίγων. Η οικογένεια Lans-downe ωστόσο δε θα μπορούσε να εκδώσει τα *Άπαντα* του W. Petty χωρίς να προσθέσει κάποια εισαγωγή με τη βιογραφία του, και εδώ ισχύει ό,τι και για τους περισσότερους origines (προπάτορες) των μεγάλων οικογενειών των Ουίγων: The less said of them the better (όσο πιο λίγα ειπωθούν γι' αυτούς τόσο το καλύτερο). Ο τολμηρός στο πνεύμα, αλλά απερίσκεπτος στρατιωτικός χειρούργος, ο οποίος ήταν εξίσου πρόθυμος να ληστεύει την Ιρλανδία υπό την αιγίδα του Cromwell και να εκλιπαρεί από τον Karl II τον απαραίτητο για το πλιάτσικο τίτλο του βαρόνου, είναι μάλλον μια ακατάλληλη προγονική εικόνα, για δημόσια προβολή. Ο Petty προσπαθεί στα περισσότερα έργα, τα οποία εξέδωσε εν ζωή, να αποδείξει ότι η ακμή της Αγγλίας έφτασε στο απόγειό της τον καιρό του Karl II, μια ετερόδοξη άποψη για τους κληρονομικούς εκμεταλλευτές της Glorious Revolution (Ένδοξης Επανάστασης –όρος που χρησιμοποιεί συνήθως η αγγλική ιστοριογραφία για το πραξικόπημα του 1688. Το πραξικόπημα στερέωσε τη συνταγματική μοναρχία στην Αγγλία, η οποία βασιζόταν σε ένα συμβιβασμό μεταξύ των ευγενών γαιοκτημόνων και της αστικής τάξης).

παραγωγών στους διαφορετικούς κλάδους της βιομηχανίας και παρουσιάζοντας τον ελεύθερο ανταγωνισμό ως την κοινωνική διαδικασία που δημιουργεί αυτήν τη σωστή αναλογία. Ταυτόχρονα όμως, και σε αντίθεση με τον Petty, διεξάγει ένα φανατισμένο αγώνα ενάντια στο χρήμα, το οποίο με την παρεμβολή του θα διατάρασσε, όπως ισχυρίζεται, τη φυσική ισορροπία ή την αρμονία της ανταλλαγής των εμπορευμάτων και το οποίο, σα φανταστικός *Moloch*, θα είχε την αξίωση να θυσιαστεί γι' αυτό όλος ο φυσικός πλούτος. Από τη μια μεριά αυτή η πολεμική κατά του χρήματος σχετίζεται με συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, αφού ο Boisguillebert πολεμάει ενάντια στην τυφλή καταστροφική λαιμαργία για χρυσό της Αυλής του Ludwig XIV, των εκμισθωτών των φόρων[33] (Finanzpächter) και των ευγενών του*, ενώ ο Petty, εξυμνεί τη λαιμαργία για χρυσό, θεωρώντας την το ισχυρό κίνητρο το οποίο ωθεί ένα λαό προς την ανάπτυξη της βιομηχανίας και την κατάκτηση της παγκόσμιας αγοράς. Σε αυτό το σημείο έρχεται πάλι στην επιφάνεια η βαθύτερη αντί-

33. Ιδιώτες ή ομάδες ιδιωτών, στους οποίους ανατιθόταν από το κράτος το καθήκον της συλλογής των φόρων. Πιο συγκεκριμένα, οι ιδιώτες αυτοί πλήρωναν πρώτα οι ίδιοι στο κράτος τους φόρους των υπηκόων της περιοχής τους και στη συνέχεια προσέτρεχαν στους φορολογούμενους για να συγκεντρώσουν τους φόρους που τους αναλογούσαν, προσαυξημένους κατά σημαντικά ποσά τα οποία καθόριζαν σχετικά αυθαίρετα. Αυτά τα ποσά, πάνω από το φόρο, αποτελούσαν και το κέρδος τους.

* Σε αντίθεση με τη «μαύρη τέχνη της οικονομίας» της τότε εποχής, λέει ο Boisguillebert: «La science financiere n' est que la connaissance approfondie des interets de l' agriculture et du commerce.» («Η επιστήμη της οικονομίας δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η βαθιά γνώση των συμφερόντων της γεωργίας και του εμπορίου.») *Le Detail de la France*, 1697, έκδοση των «Economistes financiers du XVIII. Siecle» του Eugene Daire, Παρίσι, 1843, τόμ. I, σελ. 241.

θεση αρχών η οποία επαναλαμβάνεται ως μόνιμη αντίθεση ανάμεσα στη γνήσια αγγλική και τη γνήσια γαλλική οικονομία*. Ο Boisguillebert στην πραγματικότητα βλέπει μόνο το υλικό περιεχόμενο του πλούτου, την αξία χρήσης, την απόλαυση**. Κατά τη γνώμη του, η αστική μορφή της εργασίας, δηλαδή η παραγωγή αξιών χρήσης με τη μορφή των εμπορευμάτων, καθώς και η διαδικασία της ανταλλαγής τους, αποτελεί τη φυσική κοινωνική μορφή με την οποία η ατομική εργασία πετυχαίνει αυτόν το στόχο. Όπου, λοιπόν, έρχεται αντιμέτωπος με τον ειδικό χαρακτήρα του αστικού πλούτου, όπως στο χρήμα, θεωρεί ότι έχουν παρεισφρήσει ξένα σφετεριστικά στοιχεία και εξανίσταται εναντίον της αστικής εργασίας στη μια της μορφή, ενώ την ίδια στιγμή την εκθειάζει ουτοπιστικά στην άλλη της μορφή***. Ο

---

* Όχι την οικονομία των *λατινικών* χωρών, αφού οι Ιταλοί και των δύο σχολών, της Νάπολης και του Μιλάνου, απλώς αναπαράγουν την αντίθεση ανάμεσα στην αγγλική και τη γαλλική οικονομία, ενώ οι Ισπανοί της παλαιότερης εποχής είτε είναι απλά εμποροκράτες και μάλιστα παραλλαγμένοι εμποροκράτες, όπως ο Ustariz, είτε είναι σαν τον Sovellanos (βλ. τα *Obras* του, Βαρκελώνη 1839/1840), ο οποίος τηρεί με τον A. Smith τη «χρυσή τομή».

** «La veritable richesse... jouissance entiere, non seulement des besoins de la vie, mais meme de tous les superflus et de tout, ce qui peut faire plaisir a la sensualite.» («Ο πραγματικός πλούτος... είναι ολόκληρη η απόλαυση όχι μόνο των απαραίτητων για τη ζωή, αλλά και των περιττών και όλων εκείνων που δίνουν ευχαρίστηση στις αισθήσεις.») Boisguillebert, «Dissertation sur la nature de la richesse etc.», *στο ίδιο*, σελ. 403. Ενώ ο Petty υπήρξε ένας απερίσκεπτος πλιατσικολόγος και ένας τυχοδιώκτης χωρίς χαρακτήρα, ο Boisguillebert, παρόλο που ήταν επιμελητής του Ludwig XIV, υποστήριξε με πνεύμα και τόλμη τις καταπιεζόμενες τάξεις.

*** Ο γαλλικός σοσιαλισμός στη μορφή του Proudhon πάσχει από την ίδια εθνική κληρονομική νόσο.

Boisguillebert μάς προσκομίζει την απόδειξη ότι ο χρόνος εργασίας μπορεί να θεωρηθεί σα μέτρο του μεγέθους της αξίας των εμπορευμάτων, παρόλο που συγχέει την εργασία η οποία είναι αντικειμενοποιημένη στην ανταλλακτική αξία και μετριέται με το χρόνο, με την άμεση φυσική δραστηριότητα των ατόμων.

Την πρώτη συνειδητή και καθαρή, σχεδόν εκλαϊκευμένη αναγωγή της ανταλλακτικής αξίας σε χρόνο εργασίας, την βρίσκουμε σε έναν άνθρωπο του Νέου Κόσμου, στον οποίο οι αστικές σχέσεις παραγωγής εισήχθησαν ταυτόχρονα με τους φορείς τους και αναπτύχθηκαν γρήγορα σε ένα έδαφος στο οποίο η έλλειψη ιστορικών παραδόσεων αντισταθμίστηκε από την υπεραφθονία σε γόνιμο χώμα. Αυτός ο άνθρωπος είναι ο *Benjamin Franklin*, ο οποίος στη νεανική του εργασία, γραμμένη το 1729 και τυπωμένη το 1731, διατύπωσε το θεμελιώδη νόμο της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας*. Διακήρυξε την αναγκαιότητα της αναζήτησης ενός άλλου μέτρου των αξιών αντί των ευγενών μετάλλων. Και αυτό το μέτρο, ισχυρίζεται, είναι η εργασία.

> «Με την εργασία μπορεί να μετρηθεί η αξία του ασημιού εξίσου καλά όπως και η αξία κάθε άλλου πράγματος. Ας υποθέσουμε, π.χ., ότι ένας άνθρωπος ασχολείται με την καλλιέργεια σιταριού, ενώ κάποιος άλλος με την εξόρυξη και τον καθαρισμό του ασημιού. Στο τέλος του χρόνου ή μετά από μια οποιαδήποτε άλλη καθορισμένη χρονική περίοδο, το συνολικό προϊόν του σιταριού και το συνολικό προϊόν

* B. Franklin, *The Works of etc.*, έκδοση του J. Sparks, τόμ. II, Βοστόνη, 1836: «A modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency.»

του ασημιού αποτελούν φυσικές τιμές το ένα για το άλλο και, αν το ένα είναι 20 μπούσελ και το άλλο 20 ουγκιές, τότε μια ουγκιά ασήμι θα αξίζει τόση εργασία όση χρησιμοποιήθηκε για να παραχθεί ένα μπούσελ σιτάρι. Αν όμως, με την ανακάλυψη εγγύτερων, ευκολότερα προσβάσιμων και πιο αποδοτικών μεταλλείων, μπορέσει ένας άνθρωπος να παράγει 40 ουγκιές ασήμι με την ίδια ευκολία που παρήγαγε προηγούμενα 20 ουγκιές και αν ο χρόνος που απαιτείται για την παραγωγή 20 μπούσελ σιταριού παραμένει ο ίδιος που χρειαζόταν προηγούμενα, τότε οι 2 ουγκιές ασήμι δε θα αξίζουν περισσότερο απ' όσο η ίδια εργασία που χρειάστηκε για την παραγωγή ενός μπούσελ σιταριού και το μπούσελ, το οποίο προηγούμενα άξιζε 1 ουγκιά ασήμι, θα αξίζει τώρα 2 ουγκιές, caeteris paribus[34]. Έτσι, ο πλούτος μιας χώρας πρέπει να υπολογίζεται με την *ποσότητα της εργασίας* που μπορούν να αγοράσουν οι κάτοικοί της.»*

Ο χρόνος εργασίας παρουσιάζεται από την αρχή στον Franklin μονόπλευρα, από οικονομική άποψη, ως μέτρο των αξιών. Η μετατροπή των πραγματικών προϊόντων σε ανταλλακτικές αξίες θεωρείται δεδομένη και έτσι αυτό που μένει είναι το ζήτημα της εξεύρεσης ενός μέτρου του μεγέθους της αξίας τους.

«Επειδή», λέει, «το εμπόριο δεν είναι γενικά τίποτε άλλο από την ανταλλαγή εργασίας έναντι εργασίας, ο πιο σωστός τρόπος υπολογισμού της αξίας

---

34. Σημ. Μετ.: Με σταθερούς όλους τους άλλους παράγοντες.

* B. Franklin, *The Works of etc.*, σελ. 265: «Thus the riches of a country are to be valued by the quantity of labour its inhabitants are able to purchase.»

όλων των πραγμάτων είναι με την εργασία.»*

Αν εδώ αντικαταστήσουμε τη λέξη «εργασία» με τη φράση «συγκεκριμένη εργασία», ανακαλύπτουμε αμέσως ότι ο Franklin συγχέει την εργασία στη μια μορφή με την εργασία στην άλλη μορφή. Επειδή, π.χ., το εμπόριο συνίσταται στην ανταλλαγή της εργασίας του τσαγκάρη, του μεταλλωρύχου, του υφαντή, του ζωγράφου κλπ., μήπως είναι πιο σωστό να υπολογιστεί η αξία των παπουτσιών με την εργασία του ζωγράφου; Ο Franklin αντίθετα υποστήριζε ότι η αξία των παπουτσιών, των πινάκων κλπ. καθορίζεται από την αφηρημένη εργασία, η οποία δε διαθέτει καμία ποιοτική διαφορά και γι' αυτό είναι μετρήσιμη μόνο σε όρους ποσότητας**. Επειδή όμως δεν αναπτύσσει την εργασία που περιλαμβάνεται στην ανταλλακτική αξία σαν την αφηρημένη, τη γενική, την κοινωνική εργασία η οποία απορρέει από την ολόπλευρη αποξένωση των ατομικών εργασιών, γι' αυτόν το λόγο παρερμηνεύει αναγκαστικά το χρήμα, αδυνατώντας να καταλάβει ότι πρόκειται για την άμεση μορφή ύπαρξης αυτής της αποξενωμένης εργασίας. Η εργασία που δημιουργεί χρήμα και η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία τού φαίνονται, λοιπόν, σα να μην έχουν καμία εσωτερική συνάφεια, αντίθετα θεωρεί το χρήμα ένα εξωτερικά[35] εφευρημένο εργαλείο για την τεχνική διευκόλυνση των ανταλλαγών***.

---

* B. Franklin, *The Works of etc.*, σελ. 267: «Trade in general being nothing else but the exchange of labour for labour, the value of all things is, as I have said before, most justly measured by labour.»

** *Στο ίδιο*: «Remarks and facts relative to the American paper money», 1764.

35. Σημ. Μετ.: Ως προς τη διαδικασία της ανταλλαγής.

*** B. Franklin, *The Works of etc.*: «Papers on American politics», «Remarks and facts relative to the American paper money», 1764.

Η ανάλυση της ανταλλακτικής αξίας από τον Franklin δεν είχε καμία άμεση επιρροή στη γενική πορεία της επιστήμης, γιατί πραγματεύτηκε μεμονωμένα μόνο ζητήματα της πολιτικής οικονομίας, με αφορμή κάποιες συγκεκριμένες πρακτικές ανάγκες.

Η αντίθεση ανάμεσα στη συγκεκριμένη χρήσιμη εργασία και την εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία απασχολούσε την Ευρώπη ολόκληρο το 18ο αιώνα με τη μορφή του εξής προβλήματος: Ποιο ιδιαίτερο είδος συγκεκριμένης εργασίας αποτελεί την πηγή του αστικού πλούτου; Θεωρούνταν, δηλαδή, δεδομένο ότι δε δημιουργεί άμεσα πλούτο κάθε εργασία που πραγματοποιείται σε προϊόντα ή, με άλλα λόγια, κάθε εργασία που μας δίνει προϊόντα. Για τους φυσιοκράτες, ωστόσο, όπως και για τους αντιπάλους τους, το φλέγον ζήτημα αντιπαράθεσης δεν ήταν τόσο ποια εργασία δημιουργεί αξία, αλλά ποια εργασία δημιουργεί *υπεραξία*. Εξετάζουν, λοιπόν, το πρόβλημα στην πιο σύνθετη μορφή του, πριν ακόμα το λύσουν στη στοιχειώδη του μορφή. Εδώ ισχύει ό,τι ισχύει και στην ιστορική πορεία όλων των επιστημών, οι οποίες οδηγούνται στις πραγματικές αφετηρίες τους μόνο μέσα από ένα πλήθος λοξοδρομιών και στριφογυρισμάτων. Σε αντίθεση με άλλους αρχιτέκτονες, η επιστήμη δεν αρκείται να σχεδιάζει παλάτια στον αέρα, αλλά υψώνει κιόλας μερικά ιδιαίτερα κατοικήσιμα διαμερίσματα του κτηρίου, πριν ακόμα μπει ο θεμέλιος λίθος. Χωρίς να καθυστερήσουμε άλλο με τους φυσιοκράτες και αφού αγνοήσουμε μια ολόκληρη σειρά Ιταλών οικονομολόγων οι οποίοι με περισσότερο ή λιγότερο πετυχημένες ιδέες προσεγγίζουν τη σωστή ανάλυση του εμπορεύματος*, ας στρα-

* Βλ., π.χ., Galiani, «Della Moneta», τόμ. III, στους *Scrittori classici Italiani di Economia Politica* (εκδόθηκε από τον Custodi). *Parte moderna*,

φούμε αμέσως στον πρώτο Βρετανό ο οποίος επεξεργάστηκε το συνολικό σύστημα της αστικής οικονομίας, τον Sir James Steuart*. Όπως οι αφηρημένες κατηγορίες της πολιτικής οικονομίας βρίσκονται ακόμα σ' αυτόν στη διαδικασία του διαχωρισμού τους από το υλικό τους περιεχόμενο και γι' αυτό εμφανίζονται ρευστές και ακαθόριστες, το ίδιο ισχύει και για την κατηγορία της ανταλλακτικής αξίας**. Σε ένα σημείο καθορίζει την *πραγματική αξία* με το χρόνο εργασίας (what a workman can perform in a day –ό,τι μπορεί να εκτελέσει ένας εργάτης σε μια μέρα), αλλά ακριβώς δίπλα φιγουράρουν με σύγχυση ο μισθός και οι πρώτες ύλες[36]. Σε ένα άλλο σημείο, η διαπάλη του με το υλικό περιεχόμενο εμφανίζεται πιο χτυπητή. Ονομάζει το φυσικό υλικό που περιέχεται σε ένα εμπόρευμα, π.χ., το ασήμι σε ένα ασημένιο αντικείμενο, *εσωτερική* αξία του εμπορεύματος (intrinsic worth), ενώ το χρόνο εργασίας που περιέχεται σ' αυτό τον ονομάζει *αξία χρήσης* (useful value).

> «Η πρώτη», λέει, «είναι κάτι το πραγματικό από μόνη της... ενώ, αντίθετα, η αξία χρήσης πρέπει να υπολογιστεί σύμφωνα με την εργασία που κόστισε για να παραχθεί. Η εργασία που ξοδεύτηκε για τη με-

---

Milano, 1803. «La fatica», λέει, «e l' unica che da valore alla cosa» [«Ο κόπος (fatica) είναι το μοναδικό πράγμα που δίνει αξία στο αντικείμενο»], σελ. 74. Ο χαρακτηρισμός της εργασίας με τη λέξη fatica είναι χαρακτηριστικός για τους Νότιους.

* Το έργο του Steuart, *An Inquiry into the principles of political economy, being an essay on the science of domestic policy in free nations*, εμφανίστηκε για πρώτη φορά το 1767 σε δύο τόμους σε σχήμα τέταρτο στο Λονδίνο, δέκα χρόνια πριν το έργο του A. Smith *Wealth of nations*. Οι παραπομπές μου είναι από την έκδοση του Δουβλίνου του 1770.

** Steuart, *στο ίδιο*, τόμ. I, σελ. 181-183.

36. Σημ. Μετ.: Ως πηγές της αξίας.

τατροπή της ύλης αντιπροσωπεύει ένα μέρος του χρόνου ενός ανθρώπου κλπ.»*

Αυτό που ξεχωρίζει τον Steuart από τους προδρόμους του και τους διαδόχους του είναι η αυστηρή διάκριση ανάμεσα στην ειδική κοινωνική εργασία η οποία παριστάνεται με την ανταλλακτική αξία, και τη συγκεκριμένη εργασία η οποία δημιουργεί αξίες χρήσης.

«Την εργασία», λέει, «που με την αποξένωσή της (alienation) δημιουργεί ένα γενικό ισοδύναμο (universal equivalent), την ονομάζω *βιομηχανία.*»

Την εργασία ως βιομηχανία δεν την διακρίνει μόνο από τη συγκεκριμένη εργασία, αλλά και από άλλες κοινωνικές μορφές της εργασίας. Γι' αυτόν η εργασία ως βιομηχανία αποτελεί την αστική μορφή της εργασίας, σε αντίθεση με τις αρχαίες και μεσαιωνικές μορφές της. Κυρίως τον ενδιαφέρει η αντίθεση ανάμεσα στην αστική και τη φεουδαρχική εργασία. Την τελευταία την είχε παρατηρήσει στη φάση της παρακμής της, τόσο στην ίδια τη Σκοτία, όσο και στα μεγάλα του ταξίδια στην ηπειρωτική Ευρώπη. Ο Steuart ήξερε, φυσικά, πολύ καλά ότι το προϊόν έπαιρνε τη μορφή του εμπορεύματος και το εμπόρευμα έπαιρνε τη μορφή του χρήματος ακόμα και στις προαστικές εποχές, αλλά αποδεικνύει διεξοδικά ότι το εμπόρευμα, ως βασική στοιχειώδης μορφή του πλούτου, και η αποξένωσή του, ως κυρίαρχη μορφή ιδιοποίησης, ανήκουν αποκλειστικά στην αστική περίοδο της παραγωγής, κατά συνέπεια, και ο χαρακτήρας της εργασίας που δημιουργεί ανταλλακτική αξία είναι ειδικά αστικός**.

---

* Steuart, *στο ίδιο*, τόμ. I, σελ. 361-362: «Represents a portion of a man's time.»

** Την πατριαρχική γεωργία η οποία προσανατολιζόταν άμεσα

Αφού οι ιδιαίτερες μορφές της συγκεκριμένης εργασίας, όπως η γεωργία, η χειροτεχνία, η ναυτιλία, το εμπόριο κλπ., θεωρήθηκαν μία-μία με τη σειρά ότι αποτελούν πραγματικές πηγές του πλούτου, *ο Adam Smith* ανακήρυξε την εργασία γενικά, και μάλιστα στη συνολική της κοινωνική μορφή, τον *καταμερισμό της εργασίας*, ως τη μοναδική πηγή υλικού πλούτου ή, με άλλα λόγια, των αξιών χρήσης. Ενώ παραβλέπει τελείως το φυσικό στοιχείο κατά τη μελέτη του υλικού πλούτου, της αξίας χρήσης, αυτό το στοιχείο τον καταδιώκει στη σφαίρα του καθαρά κοινωνικού πλούτου, στη σφαίρα της ανταλλακτικής αξίας. Ο Adam καθορίζει, βέβαια, την αξία του εμπορεύματος με το χρόνο εργασίας που περιέχεται σ' αυτό, αλλά στη συνέχεια μεταθέτει και πάλι το κριτήριο αυτού του καθορισμού της αξίας στις προαντάμιανές εποχές[37]. Με άλλα λόγια, αυτό που του φαίνεται αληθινό από την οπτική γωνία του απλού εμπορεύματος, του γίνεται ασαφές από τη στιγμή που στη θέση αυτού του απλού εμπορεύματος κάνουν την εμφάνισή τους ανώτερες και πιο περίπλοκες μορφές του κεφάλαιου, της μισθωτής εργασίας, της γαιοπροσόδου κλπ. Αυτό το διατυπώνει λέγοντας ότι η αξία των εμπορευμάτων μετριόταν με το χρόνο εργασίας που περιέχεται σ' αυτά στον paradise lost (στο χαμένο παράδεισο) της αστικής τάξης, όπου οι άνθρωποι

στην κατασκευή αξιών χρήσης για τον κάτοχο της γης, την θεωρεί κατά συνέπεια «κατάχρηση», όχι βέβαια στη Σπάρτη και τη Ρώμη ή ακόμα και στην ίδια την Αθήνα, αλλά σίγουρα στις βιομηχανικές χώρες του 18ου αιώνα. Αυτή η «abusive agriculture» (καταχρηστική γεωργία) δεν αποτελεί «trade» (εμπόριο), αλλά «απλό μέσο συντήρησης». Όπως η αστική γεωργία ξεκαθαρίζει τη γη από τα περιττά στόματα, έτσι και η αστική χειροτεχνία ξεκαθαρίζει τη φάμπρικα από τα περιττά χέρια.

37. Σημ. Μετ.: Τις εποχές πριν την επιστημονική συμβολή του Adam Smith.

δεν αντιμετώπιζαν ο ένας τον άλλο ως καπιταλιστές, μισθωτοί εργάτες, γαιοκτήμονες, ενοικιαστές, τοκογλύφοι κλπ., αλλά μόνο ως άνθρωποι οι οποίοι απλώς παρήγαγαν και αντάλλασαν εμπορεύματα. Συγχέει συνεχώς από τη μία τον καθορισμό της αξίας των εμπορευμάτων από το χρόνο εργασίας που περιέχεται σ' αυτά, και από την άλλη τον καθορισμό της αξίας τους από την αξία της εργασίας· παρουσιάζει ταλαντεύσεις κατά την εξέταση των λεπτομερειών της θεωρίας του και παρερμηνεύει την αντικειμενική εξίσωση την οποία βίαια επιφέρει η κοινωνική διαδικασία μεταξύ άνισων εργασιών, κατανοώντας την σαν την υποκειμενική εξίσωση των ατομικών εργασιών*. Επιχειρεί να

* Έτσι, π.χ., λέει ο Adam Smith: «Equal quantities of labour, at all times and places, may be said to be of equal value to the labourer. In his ordinary state of health, straight and spirits; in the ordinary degree of his skill and dexterity, he must always lay down the same portion of his ease, his liberty and his happiness. The price which he pays must always be the same, whatever may be the quantity of goods which he receives in return for it of these, indeed, it may some times purchase a greater and sometimes a smaller quantity; but it is their value which varies, not that of the labour which purchases them. Labour alone, therefore, never varies in its own value. It is, therefore, the real price of commodities etc.» («Ίσες ποσότητες εργασίας πρέπει να έχουν ίση αξία, παντού και πάντοτε, για εκείνον που εργάζεται. Με φυσιολογική την κατάσταση της υγείας του, της δύναμής του και της δραστηριότητάς του και με το μέσο βαθμό της δεξιότητας που μπορεί να έχει, πρέπει να ξοδεύει πάντα το ίδιο μέρος της ησυχίας του, της ελευθερίας του και της ευτυχίας του. Η τιμή που πληρώνει πρέπει πάντα να είναι η ίδια, ανεξάρτητα από την ποσότητα των εμπορευμάτων που παίρνει για ανταμοιβή της εργασίας του. Πράγματι, η τιμή αυτή μπορεί να αγοράσει πότε περισσότερα και πότε λιγότερα εμπορεύματα. Αυτό που μεταβάλλεται, όμως, είναι η αξία τους και όχι η αξία της εργασίας που τα αγοράζει. Κατά συνέπεια, μόνο η εργασία δε μεταβάλλει ποτέ την αξία της. Γι' αυτό είναι η πραγματική τιμή των εμπορευμάτων κλπ.»), *Wealth of Nations*, τόμ. I, κεφ. 5.

πραγματοποιήσει τη μετάβαση από τη συγκεκριμένη εργασία στην εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία, δηλαδή στην αστική εργασία στη βασική της μορφή, μέσω του *καταμερισμού της εργασίας*. Όσο σωστό είναι ότι η ιδιωτική ανταλλαγή προϋποθέτει τον καταμερισμό της εργασίας, άλλο τόσο λάθος είναι ότι ο καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει την ιδιωτική ανταλλαγή. Στους κατοίκους, π.χ., του Περού υπήρχε ένας εξαιρετικά αναπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας, παρόλο που δε λάμβανε χώρα καμιά ιδιωτική ανταλλαγή, καμιά ανταλλαγή προϊόντων με τη μορφή των εμπορευμάτων.

Σε αντίθεση με τον Adam Smith, ο *David Ricardo* κατέληξε με σαφήνεια στον καθορισμό της αξίας του εμπορεύματος από το χρόνο εργασίας και έδειξε ότι ο νόμος αυτός κυριαρχεί ακόμα και στις φαινομενικά αντιφάσκουσες με αυτόν αστικές σχέσεις παραγωγής. Οι έρευνες του Ricardo περιορίζονται αποκλειστικά στο *μέγεθος της αξίας* και, αναφορικά με αυτό, διαισθάνεται τουλάχιστον ότι η λειτουργία του νόμου εξαρτάται από συγκεκριμένες ιστορικές προϋποθέσεις. Ισχυρίζεται, δηλαδή, ότι ο καθορισμός του μεγέθους της αξίας από το χρόνο εργασίας ισχύει μόνο για τα εμπορεύματα

> «τα οποία θα μπορούσαν να πολλαπλασιαστούν όσο θέλουμε από τη βιομηχανία και των οποίων η παραγωγή κυριαρχείται από απεριόριστο ανταγωνισμό».*

Αυτό στην πραγματικότητα σημαίνει μόνο ότι η πλήρης ανάπτυξη του νόμου της αξίας προϋποθέτει την κοινωνία

---

* David Ricardo, *On the principles of political economy and taxation*, 3η έκδοση, Λονδίνο, 1821, σελ. 3.

της μεγάλης βιομηχανικής παραγωγής και του ελεύθερου ανταγωνισμού, δηλαδή τη σύγχρονη αστική κοινωνία. Επίσης, ο Ricardo θεωρεί ότι η αστική μορφή της εργασίας είναι η αιώνια φυσική μορφή της κοινωνικής εργασίας. Θεωρεί ότι ακόμα και ο πρωτόγονος ψαράς και ο πρωτόγονος κυνηγός ανταλλάσσουν άμεσα ψάρια και θηράματα, ως κάτοχοι εμπορευμάτων, σε αναλογία αντίστοιχη με το χρόνο εργασίας που έχει αντικειμενοποιηθεί σε αυτές τις ανταλλακτικές αξίες. Υπονοώντας ότι ο πρωτόγονος ψαράς και ο πρωτόγονος κυνηγός συμβουλεύονται τις τρέχουσες τιμές του 1817 του χρηματιστηρίου του Λονδίνου προκειμένου να εκτιμήσουν τα εργαλεία της δουλειάς τους, ο Ricardo γλιστράει στον αναχρονισμό. Φαίνεται ότι το «παραλληλόγραμμα του κυρίου Owen»[38] είναι η μοναδική κοινωνική μορφή που γνώρισε εκτός από την αστική. Παρόλο που είναι δέσμιος αυτού του στενού αστικού ορίζοντα, ο Ricardo αναλύει την αστική οικονομία –η οποία στο βάθος είναι τελείως διαφορετική απ' ό,τι φαίνεται στην επιφάνεια– με τέτοια θεωρητική οξύτητα, που ο λόρδος Brougham μπορούσε να πει γι' αυτόν:

> «Mr. Ricardo seemed as if he had dropped from another planet.» («Ο κ. Ricardo φαινόταν σα να έπεσε από άλλο πλανήτη.»)

Σε άμεση πολεμική με τον Ricardo, ο *Sismondi* τόνιζε επί-

---

38. Ο Ricardo αναφέρει το «παραλληλόγραμμα του κύριου Owen» στο έργο του *On Protection to Agriculture*, σελ. 21. Στα ουτοπικά του σχέδια κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, ο Owen προσπαθούσε να αποδείξει ότι τόσο από οικονομική άποψη όσο και από άποψη οικιστικής πρακτικότητας θα ήταν προτιμότερο οι οικισμοί να έχουν το σχήμα παραλληλόγραμμων ή τετραγώνων.

σης τον ειδικά κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας που δημιουργεί ανταλλακτική αξία*, σημειώνοντας ταυτόχρονα ότι αποτελεί «χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομικής μας προόδου» να ανάγεται το μέγεθος της αξίας στον *αναγκαίο* χρόνο εργασίας, στη

> «σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην ανάγκη ολόκληρης της κοινωνίας και την ποσότητα της εργασίας η οποία επαρκεί για να ικανοποιήσει αυτήν την ανάγκη».**

Ο Sismondi δεν είναι πια δέσμιος της άποψης του Boisguillebert ότι η εργασία που δημιουργεί ανταλλακτική αξία νοθεύεται από το χρήμα, αλλά καταγγέλλει το μεγάλο βιομηχανικό κεφάλαιο, όπως ο Boisguillebert καταγγέλλει το χρήμα. Ενώ από τον Ricardo η πολιτική οικονομία αντλεί τις τελευταίες της θεωρητικές προεκτάσεις και μ' αυτόν κλείνει τον κύκλο της, στον Sismondi ολοκληρώνεται αυτό το κλείσιμο με την παραδοχή των αμφιβολιών της ίδιας της πολιτικής οικονομίας για τον εαυτό της.

Ο Ricardo διατύπωσε και ανέπτυξε όσο γίνεται πιο καθαρά τον καθορισμό της ανταλλακτικής αξίας από το χρόνο εργασίας, ολοκληρώνοντας έτσι την κλασική πολιτική οικονομία. Γι' αυτό το λόγο όλη η πολεμική που έγινε από οικονομική πλευρά συγκεντρώνει τα πυρά της επάνω του. Αυτή η κριτική μπορεί να συνοψιστεί, αν ξεκαθαριστεί από

---

* Sismondi, *Etudes sur l' economie politique*, τόμ. II, Βρυξέλλες, 1838. «C' est l' opposition entre la valeur usuelle et la valeur echangeable a laquelle le commerce a reduit toute chose.» («Είναι η αντίθεση ανάμεσα στην αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία, στην οποία το εμπόριο έχει ανάγει το όλο ζήτημα.»), σελ. 162.

** Sismondi, *στο ίδιο*, σελ.163-166.

την παιδαριώδη μορφή την οποία έχει τις περισσότερες φορές*, στα ακόλουθα σημεία:

Πρώτον: Η ίδια η εργασία έχει ανταλλακτική αξία και διαφορετικές εργασίες έχουν διαφορετικές ανταλλακτικές αξίες. Πρόκειται για φαύλο κύκλο όταν καθιστούμε μια ανταλλακτική αξία μέτρο της ανταλλακτικής αξίας, γιατί η ίδια η ανταλλακτική αξία, η οποία χρησιμεύει ως μέτρο, χρειάζεται κι αυτή με τη σειρά της το μέτρο. Αυτή η ένσταση ανάγεται στο εξής ζήτημα: Πώς μπορεί να εξηγηθεί ο εργατικός μισθός, αν θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι ο χρόνος εργασίας αποτελεί το εσωτερικό μέτρο της ανταλλακτικής αξίας. Η διδασκαλία της μισθωτής εργασίας θα μας δώσει την απάντηση.

Δεύτερον: Αν η ανταλλακτική αξία ενός προϊόντος είναι ίση με το χρόνο εργασίας που περιέχεται σ' αυτό, τότε η ανταλλακτική αξία μιας ημέρας εργασίας είναι ίση με το προϊόν της. Ή, με άλλα λόγια, ο μισθός της εργασίας πρέπει να είναι ίσος με το προϊόν της εργασίας.** Αλλά στην

---

* Την πιο παιδαριώδη μορφή την βρίσκουμε αναμφίβολα στα σχόλια του Say στη γαλλική μετάφραση του Ricardo από τον Constancio και την πιο σχολαστικά μεγαλόσχημη μορφή την βρίσκουμε στο πρόσφατα δημοσιευμένο «Theory of exchange» (πρόκειται για το τέταρτο κεφάλαιο του έργου του Henry Dunning Macleod *The Elements of Political Economy*, Λονδίνο, 1858) του κυρίου Macleod.

** Αυτή η ένσταση εναντίον του Ricardo, η οποία έγινε από την πλευρά των αστών οικονομολόγων, υιοθετήθηκε αργότερα και από τους σοσιαλιστές. Με την προϋπόθεση της θεωρητικής ορθότητας του τύπου, κατηγορήθηκε η πράξη επειδή βρίσκεται σε αντίφαση με τη θεωρία και κλήθηκε η αστική κοινωνία να εξάγει τα υποτιθέμενα πρακτικά συμπεράσματα τα οποία απορρέουν από τις θεωρητικές της αρχές. Μ' αυτόν τον τρόπο τουλάχιστον στρέψανε κάποιοι Άγγλοι σοσιαλιστές το ρικαρντιανό τύπο της ανταλλακτικής αξίας ενάντια στην πολιτική οικονομία. Στον κύριο Proudhon επιφυλασσόταν να ανακη-

πράξη συμβαίνει το αντίθετο. Ergo (κατά συνέπεια), αυτή η ένσταση ανάγεται στο εξής ζήτημα: Πώς μπορεί η παραγωγή της ανταλλακτικής αξίας, η οποία καθορίζεται αποκλειστικά από το χρόνο εργασίας, να συμβιβαστεί με το γεγονός ότι η ανταλλακτική αξία της εργασίας είναι μικρότερη από την ανταλλακτική αξία του προϊόντος της; Το πρόβλημα αυτό το λύνουμε στη μελέτη του Κεφαλαίου.

Τρίτον: Η τιμή των εμπορευμάτων στην αγορά πέφτει κάτω ή ανεβαίνει πάνω από την ανταλλακτική τους αξία, ανάλογα με τη μεταβαλλόμενη σχέση ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση. Η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται *επομένως* από τη σχέση ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση και όχι από το χρόνο εργασίας που περιέχεται σ' αυτά. Στην ουσία το παράξενο αυτό συμπέρασμα εγείρει απλώς το εξής ερώτημα: Πώς αναπτύσσεται, στη βάση της ανταλλακτικής αξίας, μια τιμή στην αγορά διαφορετική από την ανταλλακτική αξία ή, πιο σωστά, πώς ο νόμος της ανταλλακτικής αξίας πραγματοποιείται μόνο μέσω του αντιθέτου του; Αυτό το πρόβλημα θα λυθεί στη διδασκαλία του ανταγωνισμού.

Τέταρτον: Η τελευταία αντίφαση και η φαινομενικά πιο ισχυρή –όταν δε διατυπώνεται, όπως συνήθως, με τη μορ-

---

ρύξει όχι μόνο τη θεμελιώδη αρχή της παλιάς, σαν αρχή της καινούργιας κοινωνίας, αλλά ταυτόχρονα και να διακηρύξει τον εαυτό του εφευρέτη του τύπου στον οποίο ο Ricardo συνοψίζει το γενικό συμπέρασμα της κλασικής αγγλικής οικονομίας. Έχει αποδειχθεί ότι και η ίδια η ουτοπιστική ερμηνεία του ρικαρντιανού τύπου είχε κιόλας ξεχαστεί στην Αγγλία, όταν ο κύριος Proudhon τον «ανακάλυψε» στην άλλη πλευρά του Καναλιού (της Μάγχης). (Σύγκρινε το έργο μου: *Misere de la Philosophie etc.*, Παρίσι, 1847, την παράγραφο για τη valeur constituee.) [Βλ.: *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 4, σελ. 77-105.]

φή παράδοξων παραδειγμάτων– είναι: Αν η ανταλλακτική αξία δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ο χρόνος εργασίας που περιέχεται σε ένα εμπόρευμα, πώς μπορούν εμπορεύματα τα οποία δεν περιέχουν καμία εργασία να έχουν ανταλλακτική αξία ή, με άλλα λόγια, από πού προέρχεται η ανταλλακτική αξία που έχουν διάφορες απλές φυσικές δυνάμεις; Αυτό το πρόβλημα θα λυθεί στη διδασκαλία της γαιοπροσόδου.

Δεύτερο Κεφάλαιο

ΤΟ ΧΡΗΜΑ ή Η ΑΠΛΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

Σε μια συζήτηση στο κοινοβούλιο για το νόμο περί τραπεζών[39] του Sir Robert Peel τις χρονιές 1844 και 1845, ο Gladstone[40] παρατήρησε ότι ούτε ο έρωτας δεν τρέλανε περισσότερους ανθρώπους απ' ό,τι οι ατέλειωτες αναζητήσεις για την ουσία του χρήματος. Μιλούσε σα Βρετανός σε Βρετανούς. Αντίθετα, οι Ολλανδοί, άνθρωποι που σε πείσμα των αμφιβολιών του Petty διέθεταν πάντα ένα «θείο πνεύμα» για τη χρηματική κερδοσκοπία, δε σπατάλησαν ποτέ αυτό το πνεύμα στις θεωρητικές αναζητήσεις για το χρήμα.

Η βασική δυσκολία στην ανάλυση του χρήματος ξεπεράστηκε τη στιγμή που κατανοήθηκε η προέλευσή του από το

---

39. Με στόχο το ξεπέρασμα των δυσκολιών της ανταλλαγής τραπεζογραμματίων με χρυσό, η αγγλική κυβέρνηση αποφάσισε με πρωτοβουλία του Robert Peel το 1844 τη θέσπιση ενός νόμου για τη μεταρρύθμιση της Τράπεζας της Αγγλίας. Αυτός ο νόμος προέβλεπε τη διαίρεση της τράπεζας σε δύο τελείως ανεξάρτητα τμήματα με ξεχωριστά τραπεζικά κεφάλαια: Το Τραπεζικό Τμήμα (Banking Department) το οποίο εκτελούσε τις καθαρά τραπεζικές λειτουργίες και το Εκδοτικό Τμήμα (Issue Department) το οποίο αναλάμβανε την έκδοση των τραπεζογραμματίων. Ταυτόχρονα απαγορεύτηκε η έκδοση τραπεζογραμματίων από τις υπόλοιπες τράπεζες. Αυτά τα γραμμάτια έπρεπε να έχουν τη μόνιμη κάλυψη ενός ειδικού αποθέματος χρυσού, να μπορούν δηλαδή να μετατραπούν οποιαδήποτε στιγμή σε χρυσό. Η έκδοση τραπεζογραμματίων τα οποία δεν καλύπτονταν από χρυσό περιοριζόταν στα 14 εκατομμύρια λίρες. Κατά τη διάρκεια των οικονομικών κρίσεων του 1847 και 1857, κατά τις οποίες η ανάγκη για χρήμα ήταν ιδιαίτερα μεγάλη, η αγγλική κυβέρνηση έθεσε προσωρινά εκτός ισχύος το νόμο του 1844 και αύξησε το άθροισμα των τραπεζογραμματίων τα οποία δεν καλύπτονταν από χρυσό.

40. Εκείνη την εποχή, μέλος του υπουργικού συμβουλίου της κυβέρνησης του Sir Robert Peel.

ίδιο το εμπόρευμα. Με δεδομένη αυτήν την κατάκτηση, αυτό που απομένει ακόμα να κατανοήσουμε καθαρά είναι οι συγκεκριμένες μορφές του χρήματος, κατανόηση που δυσχεραίνεται κατά κάποιο τρόπο από το γεγονός ότι όλες οι αστικές σχέσεις εμφανίζονται χρυσωμένες και ασημωμένες, εμφανίζονται δηλαδή σα χρηματικές σχέσεις και γι' αυτό η χρηματική μορφή φαίνεται να διαθέτει ένα περιεχόμενο άπειρης πολυμορφίας το οποίο είναι ξένο και προς αυτήν την ίδια.

Καθ' όλη τη διάρκεια της ανάλυσης που ακολουθεί, πρέπει να έχουμε στο μυαλό μας ότι πρόκειται μόνο για τις μορφές του χρήματος οι οποίες προκύπτουν άμεσα από την ανταλλαγή των εμπορευμάτων και όχι για τις μορφές του χρήματος που ανήκουν σε ανώτερες βαθμίδες της παραγωγικής διαδικασίας, όπως, π.χ., το πιστωτικό χρήμα. Προς χάριν της απλοποίησης, ως χρηματικό εμπόρευμα θα υποτίθεται παντού ο χρυσός.

1. Μέτρο των αξιών

Η πρώτη διαδικασία της κυκλοφορίας είναι, ας πούμε, θεωρητική διαδικασία, η οποία προετοιμάζει την πραγματική κυκλοφορία. Τα εμπορεύματα τα οποία υπάρχουν ως αξίες χρήσης δημιουργούν αρχικά τη μορφή στην οποία *εμφανίζονται* ιδεατά το ένα μπροστά στο άλλο ως ανταλλακτικές αξίες, ως καθορισμένες ποσότητες αντικειμενοποιημένου *γενικού* χρόνου εργασίας. Η πρώτη αναγκαία πράξη αυτής της διαδικασίας είναι, όπως είδαμε, να ξεχωρίσουν τα εμπορεύματα ένα ειδικό εμπόρευμα, ας πούμε το χρυσό, ως άμεση υλοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας, ή, με άλλα λόγια, ως γενικό ισοδύναμο. Ας επιστρέψουμε για μια στιγμή στη μορφή με την οποία τα εμπορεύματα μετατρέπουν το χρυσό σε χρήμα.

1 τόνος σίδηρος = 2 ουγκιές χρυσός,
1 κουάρτερ σιτάρι = 1 ουγκιά χρυσός,
1 τσέντνερ[41] καφές μόκα = 1/4 ουγκιάς χρυσός,
1 τσέντνερ ποτάσα[42] = 1/2 ουγκιά χρυσός,
1 τόνος ξύλο Βραζιλίας = 1 1/2 ουγκιά χρυσός,
ψ΄ εμπόρευμα = χ΄ ουγκιές χρυσός.

Σε αυτήν τη σειρά των ισοτήτων, ο σίδηρος, το σιτάρι, ο καφές, η ποτάσα κλπ. παρουσιάζονται το ένα στο άλλο ως υλοποίηση ομοιόμορφης εργασίας, δηλαδή εργασίας υλοποιημένης σε χρυσό, στην οποία έχει σβήσει εντελώς κάθε ιδιαιτερότητα των συγκεκριμένων εργασιών που παριστάνονται στις διαφορετικές αξίες χρήσης τους. Ως αξίες τα εμπορεύματα αυτά είναι ταυτόσημα, υλοποίηση της *ίδιας* εργασίας, ή, με άλλα λόγια, η *ίδια* υλοποίηση της εργασίας, χρυσός. Ως ομοιόμορφη υλοποίηση της ίδιας εργασίας παρουσιάζουν μόνο μια διαφορά, την ποσοτική διαφορά, ή, με άλλα λόγια, παρουσιάζονται ως διαφορετικά αξιακά μεγέθη γιατί στις αξίες χρήσης τους περιέχονται *άνισοι* χρόνοι εργασίας. Ως μεμονωμένα εμπορεύματα σχετίζονται την ίδια στιγμή το ένα με το άλλο σαν αντικειμενοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας, επειδή σχετίζονται με τον ίδιο το γενικό χρόνο εργασίας, όπως αυτός εκφράζεται σε ένα αποκλειστικό εμπόρευμα, το χρυσό. Αυτή η ίδια η σχέση, η οποία έχει χαρακτήρα διαδικασίας (prozessierende Bezie-

---

41. Παλιά μονάδα μέτρησης του βάρους. Είναι σχεδόν συνώνυμο με την παλιά αγγλική μονάδα μέτρησης hundredweight. Αν και υπάρχει διαφοροποίηση από χώρα σε χώρα, συνήθως χρησιμοποιείται σαν έκφραση για βάρος περίπου 50 κιλών.

42. Η κοινή ονομασία του ανθρακικού καλίου. Χρησιμοποιείται για την παραγωγή σαπουνιού και γυαλιού.

hung) και μέσω της οποίας παριστάνεται το ένα στο άλλο ως ανταλλακτική αξία, παριστάνει και το χρόνο εργασίας που περιέχεται στο χρυσό ως γενικό χρόνο εργασίας, από τον οποίο μία δεδομένη ποσότητά του εκφράζεται σε διαφορετικές ποσότητες σιδήρου, σιταριού, καφέ κλπ., με λίγα λόγια στις αξίες χρήσης όλων των εμπορευμάτων, ή ξεδιπλώνεται άμεσα στην ατέλειωτη σειρά των ισοδύναμων εμπορευμάτων. Αφού τα εμπορεύματα εκφράζουν ολόπλευρα τις ανταλλακτικές τους αξίες σε χρυσό, τότε και ο χρυσός εκφράζει με τη σειρά του άμεσα την ανταλλακτική του αξία σε όλα τα εμπορεύματα. Προσδίδοντας τα εμπορεύματα το ένα στο άλλο τη μορφή της ανταλλακτικής αξίας, προσδίδουν και στο χρυσό τη μορφή του γενικού ισοδύναμου, δηλαδή τη μορφή του χρήματος.

Επειδή *όλα* τα εμπορεύματα μετρούν τις ανταλλακτικές τους αξίες με το χρυσό –στην αναλογία σύμφωνα με την οποία μία καθορισμένη ποσότητα χρυσού και μία καθορισμένη ποσότητα εμπορεύματος περιέχουν την ίδια ποσότητα χρόνου εργασίας–, γι' αυτό ο χρυσός γίνεται *μέτρο αξιών* και αρχικά είναι μόνο διαμέσου αυτού του καθορισμού του ως μέτρου των αξιών, ως κάτι που μετράει την αξία του άμεσα σε ολόκληρο τον κύκλο των ισοδύναμων εμπορευμάτων, που καθίσταται ο χρυσός γενικό ισοδύναμο ή χρήμα. Από την άλλη μεριά, η ανταλλακτική αξία όλων των εμπορευμάτων εκφράζεται τώρα σε χρυσό. Σε αυτόν τον τρόπο έκφρασης πρέπει να διαχωρίσουμε ένα ποιοτικό και ένα ποσοτικό στοιχείο. Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος υφίσταται ως υλοποίηση του ίδιου ομοιόμορφου χρόνου εργασίας. Το μέγεθος της αξίας του εμπορεύματος παριστάνεται λοιπόν πλήρως, αφού, στο βαθμό που τα εμπορεύματα εξισώνονται με το χρυσό, εξισώνονται και μεταξύ τους. Από τη μια μεριά παρουσιάζεται ο *γενικός* χαρακτή-

ρας του χρόνου εργασίας που περιέχεται σε αυτά και από την άλλη μεριά παρουσιάζεται η ποσότητα αυτού του χρόνου στο χρυσό ισοδύναμό τους. Η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων εκφρασμένη ως γενική ισοδυναμία και συγχρόνως ως βαθμός αυτής της ισοδυναμίας σε όρους ενός ειδικού εμπορεύματος ή, με άλλα λόγια, η έκφραση της ανταλλακτικής αξίας με μια μοναδική ισότητα των διάφορων εμπορευμάτων με κάποιο ειδικό εμπόρευμα, αυτό είναι η *τιμή*. Η τιμή είναι η παραλλαγμένη μορφή με την οποία *εμφανίζεται* η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας.

Με την ίδια διαδικασία, λοιπόν, μέσω της οποίας τα εμπορεύματα παριστάνουν τις αξίες τους σε τιμές χρυσού, με την ίδια διαδικασία μετατρέπεται και ο χρυσός σε μέτρο των αξιών και, κατά συνέπεια, σε χρήμα. Αν τα εμπορεύματα μετρούσαν ολόπλευρα τις αξίες τους σε ασήμι ή σε σιτάρι ή σε χαλκό και επομένως τις εξέφραζαν σε τιμές ασημιού, σιταριού ή χαλκού, σε αυτήν την περίπτωση το ασήμι, το σιτάρι ή ο χαλκός θα γινόταν μέτρο των αξιών και επομένως γενικό ισοδύναμο. Για να εμφανιστούν στην κυκλοφορία ως τιμές, προϋποτίθεται ότι τα εμπορεύματα στην κυκλοφορία είναι ανταλλακτικές αξίες. Μέτρο των αξιών γίνεται ο χρυσός, μόνο επειδή όλα τα εμπορεύματα υπολογίζουν με αυτό την ανταλλακτική τους αξία. Η καθολικότητα όμως αυτής της σχέσης, που έχει χαρακτήρα διαδικασίας (prozessierende Beziehung) και από την οποία απορρέει ο χαρακτήρας του χρυσού ως μέτρου των αξιών, προϋποθέτει ότι κάθε μεμονωμένο εμπόρευμα μετριέται σε χρυσό σε αναλογία αντίστοιχη με το χρόνο εργασίας που περιέχεται και στα δύο και, κατά συνέπεια, ότι το αληθινό μέτρο ανάμεσα στα εμπορεύματα και το χρυσό είναι η ίδια η εργασία, ή, με άλλα λόγια, ότι το εμπόρευμα και ο χρυσός

εξισώνονται μεταξύ τους ως ανταλλακτικές αξίες μέσω του άμεσου ανταλλακτικού εμπορίου. Ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται αυτή η εξίσωση στην πράξη δεν μπορεί να εξηγηθεί από τη σφαίρα της απλής κυκλοφορίας. Αλλά εύκολα γίνεται κατανοητό ότι στις χώρες που παράγουν χρυσό και ασήμι, ορισμένος χρόνος εργασίας ενσωματώνεται άμεσα σε ορισμένη ποσότητα χρυσού και ασημιού, ενώ στις χώρες που δεν παράγουν ούτε χρυσό, ούτε ασήμι φτάνουμε στο ίδιο αποτέλεσμα από άλλο δρόμο, μέσω της άμεσης ή έμμεσης ανταλλαγής των εγχώριων εμπορευμάτων, δηλαδή με την ανταλλαγή ενός καθορισμένου μέρους της εθνικής μέσης εργασίας έναντι μιας καθορισμένης ποσότητας χρόνου εργασίας υλοποιημένου σε χρυσό και ασήμι των χωρών που διαθέτουν μεταλλεία.

Για να μπορεί να χρησιμεύει ως μέτρο των αξιών, ο χρυσός πρέπει καταρχήν να είναι *μεταβαλλόμενη* αξία, γιατί μόνο ως υλοποίηση του χρόνου εργασίας μπορεί να μετατραπεί σε ισοδύναμο άλλων εμπορευμάτων. Με την αλλαγή όμως των παραγωγικών δυνάμεων, ο ίδιος χρόνος εργασίας της συγκεκριμένης εργασίας πραγματοποιείται σε άνισους όγκους της ίδιας αξίας χρήσης. Όπως και με την παράσταση της ανταλλακτικής αξίας κάθε εμπορεύματος στην αξία χρήσης κάποιου άλλου εμπορεύματος, έτσι και κατά την παράσταση όλων των εμπορευμάτων σε χρυσό, προϋποθέτουμε μόνο ότι ο χρυσός, σε μία δεδομένη στιγμή, αντιπροσωπεύει μία δεδομένη ποσότητα χρόνου εργασίας. Σχετικά με τη μεταβολή της αξίας του, ισχύει ο νόμος για τις ανταλλακτικές αξίες που αναπτύξαμε πιο πριν. Αν η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων παραμένει αμετάβλητη, τότε μια γενική αύξηση των τιμών τους σε χρυσό είναι δυνατή μόνο όταν η ανταλλακτική αξία του χρυσού μειώνεται. Αν η ανταλλακτική αξία του χρυσού παραμένει αμε-

τάβλητη, τότε μια γενική αύξηση των τιμών σε χρυσό είναι δυνατή μόνο όταν οι ανταλλακτικές αξίες όλων των εμπορευμάτων αυξάνονται. Το αντίστροφο συμβαίνει στην περίπτωση μιας γενικής πτώσης των τιμών των εμπορευμάτων. Αν η αξία μιας ουγκιάς χρυσού μειωθεί ή αυξηθεί ως συνέπεια της μεταβολής του απαιτούμενου για την παραγωγή του χρόνου εργασίας, τότε μειώνεται ή αυξάνεται *στον ίδιο βαθμό* η αξία όλων των άλλων εμπορευμάτων και, κατά συνέπεια, συνεχίζει να παριστάνει, όπως και πριν, απέναντι σε όλα τα εμπορεύματα ένα χρόνο εργασίας *δεδομένου* μεγέθους. Οι ίδιες ανταλλακτικές αξίες υπολογίζονται τώρα σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ποσότητες χρυσού συγκριτικά με πριν, αλλά υπολογίζονται σε αναλογίες αντίστοιχες με τα αξιακά τους μεγέθη, διατηρούν επομένως την ίδια αξιακή σχέση μεταξύ τους. Η αναλογία 2:4:8 παραμένει η ίδια με την 1:2:4 ή με την 4:8:16. Η διαφορετική ποσότητα χρυσού στην οποία υπολογίζονται οι ανταλλακτικές αξίες, όταν μεταβάλλεται η αξία του χρυσού, δεν εμποδίζει στο ελάχιστο τη λειτουργία του χρυσού ως μέτρου των αξιών, όπως η κατά 15 φορές μικρότερη αξία του ασημιού συγκριτικά με το χρυσό δεν το εμποδίζει να εκτοπίζει το χρυσό από αυτήν τη λειτουργία.

Αφού το μέτρο ανάμεσα στο χρυσό και το εμπόρευμα είναι ο χρόνος εργασίας και ο χρυσός γίνεται μέτρο των αξιών μόνο στο βαθμό που όλα τα εμπορεύματα μετρούν την αξία τους με αυτό, πρόκειται για απλή αυταπάτη της διαδικασίας της κυκλοφορίας να πιστεύουμε ότι το χρήμα είναι το κοινό μέτρο των εμπορευμάτων*. Αντίθετα, αυτό

---

* Ο Αριστοτέλης παραδέχεται βέβαια ότι οι τιμές των εμπορευμάτων προϋποθέτουν την ανταλλακτική τους αξία: «Ότι... η αλλαγή ην πριν το νόμισμα είναι δήλον· διαφέρει γαρ ουδέν ή κλίναι πέντε αντί

το κοινό μέτρο των εμπορευμάτων είναι ο αντικειμενοποιημένος χρόνος εργασίας. Χάρη σε αυτό το κοινό μέτρο, ο χρυσός μετατρέπεται σε χρήμα.

Η πραγματική μορφή με την οποία εισέρχονται τα εμπορεύματα στη διαδικασία της ανταλλαγής είναι η μορφή της αξίας χρήσης τους. Πραγματικό γενικό ισοδύναμο γίνονται μόνο με την αποξένωσή τους. Ο καθορισμός της τιμής τους είναι μόνο η ιδεατή μετατροπή τους στο γενικό ισοδύναμο,

---

οικίας, ή όσου αι πέντε κλίναι.» («Το ότι η ανταλλαγή υπήρχε πριν το χρήμα είναι φανερό, αφού δεν έχει καμία διαφορά αν ανταλλάξω ένα σπίτι έναντι πέντε κρεβατιών ή έναντι των χρημάτων που αξίζουν πέντε κρεβάτια.») Από την άλλη μεριά, επειδή τα εμπορεύματα αποκτούν τη μορφή της ανταλλακτικής αξίας το ένα για το άλλο μόνο μέσω της τιμής, ο Αριστοτέλης συμπεραίνει ότι το κοινό μέτρο των εμπορευμάτων είναι το χρήμα. «Διό δει πάντα τετιμήσθαι· ούτω γαρ αεί έσται αλλαγή, ει δε τούτο, κοινωνία. Το δη νόμισμα ώσπερ μέτρον σύμμετρα ποιήσαν ισάζει, ούτε γαρ αν μη ούσης αλλαγής κοινωνία ήν, ούτ' αλλαγή ισότητος μη ούσης, ούτ' ισότης, μη ούσης συμμετρίας.» («Όλα πρέπει να έχουν μία τιμή, γιατί έτσι θα υπάρχει πάντα ανταλλαγή και επομένως κοινωνία. Το χρήμα αποτελεί το κοινό μέτρο, καθιστώντας τα πράγματα συγκρίσιμα και εξισώνοντάς τα μεταξύ τους. Γιατί δεν υπάρχει καμία κοινωνία χωρίς ανταλλαγή, δεν υπάρχει ανταλλαγή χωρίς ισότητα, δεν υπάρχει ισότητα χωρίς συγκρισιμότητα.») Δεν κρύβει ότι αυτά τα διαφορετικά πράγματα, που μετριούνται με το χρήμα, είναι μεγέθη τελείως μη συγκρίσιμα μεταξύ τους. Αυτό που αναζητάει είναι η ενότητα των εμπορευμάτων ως ανταλλακτικών αξιών, την οποία ως αρχαίος Έλληνας δεν ήταν δυνατό να την ανακαλύψει. Βγαίνει από τη δύσκολη θέση, μετατρέποντας αυτό που είναι καθαυτό μη συγκρίσιμο σε συγκρίσιμο μέσω της μεσολάβησης του χρήματος, στο βαθμό που αυτή η μετατροπή είναι αναγκαία για τις πρακτικές ανάγκες. «Τη μεν ουν αληθεία αδύνατον τα τοσούτον διαφέροντα σύμμετρα γενέσθαι, προς δε την χρείαν ενδέχεται ικανώς.» («Την πραγματικότητα είναι αδύνατο να είναι συγκρίσιμα τόσο διαφορετικά πράγματα, ωστόσο αυτό συμβαίνει λόγω των πρακτικών αναγκών.») Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, βιβλίο V, κεφ. 8, εκδ. Bekkeri, Oxonii, 1837.

μια εξίσωση με το χρυσό, η οποία ακόμα περιμένει την πραγματοποίηση της. Επειδή όμως τα εμπορεύματα με τις τιμές τους μόνο ιδεατά μετατρέπονται σε χρυσό ή, με άλλα λόγια, μετατρέπονται σε φανταστικό μόνο χρυσό και η χρηματική τους υπόσταση δεν έχει ακόμα διαχωριστεί από την πραγματική τους υπόσταση, ο χρυσός είναι ακόμα μεταμορφωμένος σε ιδεατό μόνο χρήμα, είναι ακόμα μέτρο μόνο των αξιών και καθορισμένες ποσότητες χρυσού λειτουργούν στην πράξη ακόμα μόνο ως ονόματα για καθορισμένες ποσότητες του χρόνου εργασίας. Από το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο τα εμπορεύματα παριστάνουν το ένα στο άλλο την ανταλλακτική τους αξία, εξαρτάται κάθε φορά ο καθορισμός της μορφής με την οποία ο χρυσός αποκρυσταλλώνεται σε χρήμα.

Τα εμπορεύματα αντιπαρατίθενται τώρα το ένα με το άλλο σα να έχουν διπλή υπόσταση, από τη μία πραγματικά ως αξίες χρήσης και από την άλλη ιδεατά ως ανταλλακτικές αξίες. Τη διπλή μορφή της εργασίας η οποία περιέχεται σε αυτά, την εκφράζουν τώρα το ένα για το άλλο με τέτοιο τρόπο, ώστε η ιδιαίτερη συγκεκριμένη εργασία να εμφανίζεται ως η αξία χρήσης τους πραγματικά, ενώ ο γενικός αφηρημένος χρόνος εργασίας αποκτά μέσω των τιμών των εμπορευμάτων μια φανταστική μόνο υπόσταση, η οποία δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ομοιόμορφη και μόνο ποσοτικά διαφοροποιημένη υλοποίηση της ίδιας ουσίας της αξίας.

Από τη μια μεριά, η διαφορά μεταξύ της ανταλλακτικής αξίας και της τιμής εμφανίζεται ως μία ονομαστική μόνο διαφορά. Όπως λέει ο Adam Smith, η εργασία είναι η πραγματική τιμή και το χρήμα η ονομαστική τιμή των εμπορευμάτων. Αντί να υπολογιστεί το 1 κουάρτερ σιτάρι με 30 ημέρες εργασίας, υπολογίζεται τώρα με μια ουγκιά χρυσού, στην περίπτωση που μια ουγκιά χρυσού είναι προϊόν 30 ημερών εργασίας. Από την άλλη μεριά, όμως, αυτή η διαφορά

δεν είναι μια απλή διαφορά ονομασίας, αφού σε αυτή συγκεντρώνονται όλες οι θύελλες που απειλούν το εμπόρευμα μέσα στη διαδικασία της πραγματικής κυκλοφορίας. 30 ημέρες εργασίας περιέχονται στο ένα κουάρτερ σιτάρι και γι' αυτό δε χρειάζεται καν να παρασταθεί με το χρόνο εργασίας. Ο χρυσός, όμως, διαφέρει ως εμπόρευμα από το σιτάρι, και μόνο στην κυκλοφορία μπορεί να αποδειχτεί αν ένα κουάρτερ σιτάρι θα μετατραπεί πραγματικά σε μια ουγκιά χρυσού, όπως προβλέπεται από την τιμή του. Αυτό εξαρτάται από το αν το σιτάρι θα επιβεβαιωθεί ή όχι ως αξία χρήσης, από το αν η ποσότητα του χρόνου εργασίας που περιέχεται σε αυτό θα επιβεβαιωθεί ή όχι ως η ποσότητα εκείνη εργασίας που η κοινωνία θεωρεί απαραίτητη για την παραγωγή ενός κουάρτερ σιτάρι. Το εμπόρευμα ως τέτοιο *είναι* ανταλλακτική αξία, *έχει* μία τιμή. Σε αυτήν τη διαφορά μεταξύ της ανταλλακτικής αξίας και της τιμής φαίνεται ότι η ιδιαίτερη ατομική εργασία που περιέχεται στο εμπόρευμα μπορεί να παρασταθεί μόνο μέσω της διαδικασίας της αποξένωσης, σαν το αντίθετό της, σαν εργασία δίχως ατομικότητα, σαν αφηρημένη γενική εργασία, και μόνο με τη μορφή αυτή σαν κοινωνική εργασία, δηλαδή χρήμα. Φαίνεται τυχαίο το αν είναι ικανή ή όχι να παρασταθεί με αυτόν τον τρόπο. Από τη μία πλευρά, λοιπόν, η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος ιδεατά μόνο αποκτά στην τιμή διαφορετική οντότητα από το εμπόρευμα και οι δύο πλευρές της εργασίας, η οποία περιέχεται σ' αυτό, εμφανίζονται ακόμα μόνο σα διαφορετικοί τρόποι έκφρασης, ενώ από την άλλη πλευρά η υλοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας, ο χρυσός, αντιπαρατίθεται σα φανταστικό μέτρο της αξίας του πραγματικού εμπορεύματος. Στην ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας σαν τιμής ή του χρυσού σα μέτρου της αξίας ενυπάρχει η αναγκαιότητα της αποξένωσης του εμπορεύματος, αλλά και η

δυνατότητα της μη αποξένωσής του, με λίγα λόγια ενυπάρχει με λανθάνοντα τρόπο ολόκληρη η αντίφαση η οποία απορρέει από το γεγονός ότι το προϊόν είναι εμπόρευμα ή, με άλλα λόγια, από το γεγονός ότι η ιδιαίτερη εργασία του ατόμου πρέπει, για να έχει κοινωνικό αποτέλεσμα, να παρουσιάζεται σαν το άμεσο αντίθετό της, σαν αφηρημένη γενική εργασία. Οι ουτοπιστές, οι οποίοι θέλουν το εμπόρευμα, αλλά όχι το χρήμα και οι οποίοι θέλουν την παραγωγή που έχει για βάση της την ιδιωτική ανταλλαγή, αλλά όχι τις αναγκαίες προϋποθέσεις αυτής της παραγωγής, είναι λοιπόν συνεπείς όταν «εκμηδενίζουν» το χρήμα όχι μόνο στη χειροπιαστή μορφή του, αλλά ακόμα και στην αιθέρια, στη χιμαιρική μορφή του σα μέτρου των αξιών. Πίσω από το αόρατο μέτρο των αξιών παραμονεύει το σκληρό χρήμα.

Με δεδομένη τη διαδικασία με την οποία ο χρυσός μετατράπηκε σε μέτρο των αξιών και η ανταλλακτική αξία μετατράπηκε σε τιμή, όλα τα εμπορεύματα, όπως εκφράζονται στις τιμές τους, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά φανταστικές ποσότητες χρυσού διαφορετικού μεγέθους. Ως τέτοια, δηλαδή ως διαφορετικές ποσότητες του ίδιου πράγματος, του χρυσού, εξισώνονται, συγκρίνονται και μετριούνται το ένα με το άλλο και έτσι αναπτύσσεται η τεχνητή αναγκαιότητα να συσχετιστούν με μία καθορισμένη ποσότητα χρυσού ως *μονάδα μέτρησης*. Αυτή η μονάδα μέτρησης εξελίσσεται στη συνέχεια σε κλίμακα μέτρησης, με το να διαιρείται σε υποπολλαπλάσια και αυτά με τη σειρά τους σε άλλα υποπολλαπλάσια*. Οι ποσότητες όμως του χρυσού ως τέτοιες με-

---

* Η ιδιαιτερότητα της υποδιαίρεσης στην Αγγλία της ουγκιάς χρυσού ως μονάδας μέτρησης του χρήματος σε άνισα υποπολλαπλάσια εξηγείται ως εξής: «Our coinage was originally adapted to the employment of silver only –hence an ounce of silver can always be divided into a certain adequate number of pieces of coin; but as gold was introduced at a later

τριούνται με το βάρος. Η κλίμακα μέτρησης βρίσκεται, λοιπόν, κιόλας έτοιμη από τα πριν στα γενικά μέτρα βάρους των μετάλλων, τα οποία σε κάθε μεταλλική κυκλοφορία χρησιμεύουν, κατά συνέπεια, από την αρχή ως κλίμακα μέτρησης των τιμών. Επειδή τα εμπορεύματα δε σχετίζονται πια μεταξύ τους ως ανταλλακτικές αξίες που πρέπει να μετρηθούν με το χρόνο εργασίας, αλλά ως ομώνυμα μεγέθη μετρήσιμα σε χρυσό, γι' αυτό το λόγο ο χρυσός μετατρέπεται από *μέτρο των αξιών* σε *μέτρο των τιμών*. Η σύγκριση των τιμών των εμπορευμάτων μεταξύ τους ως διαφορετικών ποσοτήτων χρυσού αποκρυσταλλώνεται έτσι στα σύμβολα τα οποία είναι χαραγμένα σε μία υποθετική ποσότητα χρυσού και την παριστάνουν ως κλίμακα μέτρησης με ακέραιες υποδιαιρέσεις.

Ο χρυσός, ως μέτρο των αξιών από τη μια και ως κλίμακα μέτρησης των τιμών από την άλλη, έχει εντελώς διακριτές ειδικές λειτουργίες και η σύγχυση ανάμεσα σε αυτές τις λειτουργίες γέννησε τις πιο εξωφρενικές θεωρίες. Μέτρο των αξιών είναι ο χρυσός ως αντικειμενοποιημένος χρόνος εργασίας, ενώ κλίμακα μέτρησης των τιμών είναι ως ένα καθορισμένο μεταλλικό βάρος. Μέτρο των αξιών γίνεται ο χρυσός με το να σχετίζεται ως ανταλλακτική αξία με τα εμπορεύματα ως ανταλλακτικές αξίες, ενώ, ως κλί-

---

period into a coinage adapted only to silver, an ounce of gold cannot be coined into an adequate number of pieces.» («Το νομισματικό μας σύστημα ήταν αρχικά προσαρμοσμένο στη χρήση του ασημιού μόνο –κατά συνέπεια, μια ουγκιά ασημιού είναι πάντα διαιρετή σε ορισμένο ακέραιο αριθμό νομισμάτων. Επειδή όμως αργότερα εισήχθη ο χρυσός σε ένα νομισματικό σύστημα το οποίο ήταν προσαρμοσμένο μόνο στο ασήμι, μια ουγκιά χρυσού δεν ήταν δυνατό να νομισματοποιηθεί σε ακέραιο αριθμό νομισμάτων.») Maclaren, *History of the currency*, σελ. 16, Λονδίνο, 1858.

μακα μέτρησης των τιμών, μία καθορισμένη ποσότητα χρυσού χρησιμεύει ως μονάδα για άλλες ποσότητες χρυσού. Ο χρυσός είναι μέτρο των αξιών επειδή η αξία του είναι μεταβλητή, ενώ, αντίθετα, κλίμακα μέτρησης των τιμών είναι γιατί προσδιορίζεται ως αμετάβλητη μονάδα βάρους. Εδώ, όπως και σε κάθε μέτρηση ομώνυμων ποσοτήτων, η σταθερότητα και η ακρίβεια στις μετρικές σχέσεις είναι καθοριστική. Η αναγκαιότητα να καθορίσουμε μια ποσότητα χρυσού ως μονάδα μέτρησης και τα υποπολλαπλάσια μέρη ως υποδιαιρέσεις αυτής της μονάδας, γέννησε την αντίληψη ότι έχει δημιουργηθεί μια σταθερή αναλογία αξιών μεταξύ μίας καθορισμένης ποσότητας χρυσού –της οποίας η αξία είναι φυσικά μεταβλητή– και των ανταλλακτικών αξιών των εμπορευμάτων. Αλλά αυτή η αντίληψη παραβλέπει το γεγονός ότι οι ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων είχαν κιόλας μετατραπεί σε τιμές, σε ποσότητες χρυσού, πριν ακόμα εξελιχθεί ο χρυσός σε κλίμακα μέτρησης των τιμών. Προς οποιαδήποτε κατεύθυνση και αν μεταβάλλεται η αξία του χρυσού, οι διαφορετικές ποσότητες χρυσού αντιπροσωπεύουν πάντα την ίδια αξιακή σχέση μεταξύ τους. Αν η αξία του χρυσού έπεφτε 1000%, οι 12 ουγκιές χρυσού θα συνέχιζαν να έχουν 12 φορές μεγαλύτερη αξία από μια ουγκιά χρυσού και, όσον αφορά τις τιμές, αυτό που έχει σημασία είναι μόνο η αναλογία διαφορετικών ποσοτήτων χρυσού μεταξύ τους. Επειδή, από την άλλη μεριά, μια πτώση ή μια άνοδος της αξίας μιας ουγκιάς χρυσού με κανέναν τρόπο δεν επηρεάζει το βάρος του, δεν επηρεάζει και το βάρος των υποδιαιρέσεών του. Έτσι ο χρυσός, ως σταθερό μέτρο των αξιών, προσφέρει πάντα την ίδια υπηρεσία, ανεξάρτητα από τις μεταβολές της αξίας του*.

---

* «Money may continually vary in value, and yet be as good a measure

Ως αποτέλεσμα μιας ιστορικής διαδικασίας, η οποία όπως θα εξηγήσουμε αργότερα καθορίζεται από τη φύση της μεταλλικής κυκλοφορίας, διατηρήθηκε η ίδια ονομασία για ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο και μειούμενο βάρος ευγενών μετάλλων στη λειτουργία τους ως κλίμακας μέτρησης των τιμών. Έτσι η αγγλική στερλίνα[43] αντιπροσωπεύει τώρα λιγότερο από το ένα τρίτο του αρχικού της βάρους, η σκοτσέζικη λίρα πριν την ένωση[44] μόνο το 1/36, η γαλλική λίρα το

---

of value as if it remained perfectly stationary. Suppose, for instance, it is reduced in value... Before the reduction, a guinea would purchase three bushels of wheat or 6 day's labour; subsequently it would purchase only 2 bushels of wheat, or 4 day's labour. In both cases, the relations of wheat and labour to money being given, their mutual relations can be inferred; in other words, we can ascertain that a bushel of wheat is worth 2 day's labour. This, which is all that measuring value implies, is as readily done after the reduction as before. The excellence of a thing as a measure of value is altogether independent of its own variableness in value.» («Το χρήμα μπορεί να κυμαίνεται συνεχώς ως προς την αξία και όμως να είναι εξίσου καλό σα μέτρο της αξίας, σα να είχε μείνει εντελώς αμετάβλητο. Ας υποθέσουμε, π.χ., ότι μειώνεται σε αξία... πριν τη μείωση, μία γκινέα θα μπορούσε να αγοράσει 3 μπούσελ σιτάρι ή την εργασία 6 ημερών. Μετά από τη μείωση, θα αγόραζε μόνο 2 μπούσελ σιτάρι ή την εργασία 4 ημερών εργασίας. Και στις 2 περιπτώσεις, με δεδομένη τη σχέση του σιταριού και της εργασίας προς το χρήμα, μπορούμε να εξάγουμε τη μεταξύ τους σχέση. Με άλλα λόγια, μπορούμε να βεβαιωθούμε ότι ένα μπούσελ σιτάρι αξίζει δύο ημέρες εργασίας. Αυτό περιλαμβάνει όλο κι όλο η μέτρηση της αξίας και, μετά από τη μείωση της αξίας, μπορεί να το κάνει με την ίδια ευκολία. Η αρτιότητα ενός πράγματος σα μέτρου της αξίας είναι εντελώς ανεξάρτητη από την ίδια τη μεταβλητότητα της αξίας του.») Bailly, *Money and its vicissitudes*, σελ. 11, Λονδίνο, 1837.

43. Η στερλίνα, γνωστή και σα λίρα Αγγλίας, είναι το εθνικό νόμισμα της Μεγάλης Βρετανίας. Υποδιαιρείται σε 100 πένες. Επίσης, κάποτε το 1/20 της λίρας ονομαζόταν σελίνι.

44. Η *Ένωση ανάμεσα στην Αγγλία και τη Σκοτία*, η οποία έγινε το 1707, ένωσε οριστικά τη Σκοτία με την Αγγλία. Το σκοτσέζικο κοινο-

1/74, το ισπανικό μαραβέντι[45] λιγότερο από το 1/1000 και το πορτογαλικό ρέι[46] ένα ακόμα μικρότερο κλάσμα. Έτσι, στην ιστορική ανάπτυξη οι χρηματικές ονομασίες των μεταλλικών βαρών διαχωρίστηκαν από τις γενικές τους ονομασίες*. Επειδή από τη μια μεριά ο καθορισμός της μονάδας μέτρησης, των υποπολλαπλασίων της και των ονομασιών τους είναι καθαρά συμβατικός και επειδή, από την άλλη, μέσα στην κυκλοφορία πρέπει να έχει το χαρακτήρα της γενικότητας και της αναγκαιότητας, έπρεπε να καθοριστεί *νομοθετικά***. Η καθαρά τυπική, λοιπόν, πράξη ανατέθηκε στις κυ-

---

βούλιο διαλύθηκε και όλοι οι οικονομικοί περιορισμοί μεταξύ των δύο χωρών άρθηκαν.

45. Ονομασία παλαιότερων χρυσών και ασημένιων νομισμάτων της ιβηρικής χερσονήσου.

46. Το πορτογαλικό ρέι αποτελεί τη μετονομασία του πορτογαλικού ρεάλ, το οποίο ήταν το νόμισμα της χώρας για πέντε περίπου αιώνες μέχρι το 1911, οπότε και αντικαταστάθηκε από το εσκούδο.

* «Le monete le quali oggi sono ideali sono le piu antiche d' ogni nazione, e tutte furono un tempo reali, e perche erano reali con esse si contava.» («Τα νομίσματα, των οποίων το όνομα είναι σήμερα ιδεατό και μόνο, είναι τα αρχαιότερα νομίσματα κάθε έθνους και, ακριβώς επειδή ήταν, για κάποιο διάστημα πραγματικά [το τελευταίο δεν ευσταθεί σ' αυτήν την έκταση] χρησιμοποιούνταν για τους υπολογισμούς.») Galliani, *Della Moneta*, σελ. 153.

** Ο ρομαντικός A. Müller λέει: «Κατά την άποψή μας, κάθε ανεξάρτητος ηγεμόνας έχει το δικαίωμα να καθορίζει το μεταλλικό χρήμα, να του δίνει μια κοινωνική ονομαστική αξία, διαβάθμιση, θέση και τίτλο.» (A. H. Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, τόμ. 2, σελ. 288, Βερολίνο, 1809). Όσον αφορά τον τίτλο, ο κύριος αυλικός σύμβουλος έχει δίκιο, μόνο που ξεχνάει το *περιεχόμενο*. Πόσο συγκεχυμένες ήταν οι «απόψεις» του φαίνεται, π.χ., στην ακόλουθη θέση: «Ο καθένας συνειδητοποιεί πόση σημασία έχει ο σωστός καθορισμός της τιμής του μεταλλικού νομίσματος, σε μια χώρα μάλιστα όπως η Αγγλία, που η κυβέρνηση κόβει δωρεάν νομίσματα με μεγαλοπρεπή γενναιοδωρία [ο κύριος Müller φαίνεται να πιστεύει ότι το κυβερνητικό προσωπικό της

βερνήσεις. Έτσι, καθοριζόταν κοινωνικά ποιο συγκεκριμένο μέταλλο θα χρησίμευε ως υλικό του χρήματος. Σε διαφορετικές χώρες είναι, φυσικά, διαφορετική και η κλίμακα μέτρησης των τιμών. Στην Αγγλία, π.χ., η ουγκιά, ως βάρος μετάλλου, διαιρείται σε Pennyweights, Grains και Carats Troy, ως μονάδα μέτρησης όμως του χρήματος, μια χρυσή ουγκιά υποδιαιρείται σε 3 7/8 σοβερέινς (Sovereigns[47]), η κά-

---

Αγγλίας πληρώνει από τη δική του τσέπη τα έξοδα για την κοπή των νομισμάτων], που η κυβέρνηση δεν εισπράττει κανένα δικαίωμα νομισματοκοπής (Schlagschatz) κλπ. και, συνεπώς, αν καθόριζε τη νομισματική τιμή του χρυσού σημαντικά πιο πάνω από την τιμή της αγοράς, αν, αντί να πληρώνει όπως τώρα 3 λίρες 17 σελίνια και 10 1/2 πένες για μια ουγκιά χρυσού, καθόριζε την τιμή της ουγκιάς του χρυσού σε 3 λίρες και 19 σελίνια, όλο το χρήμα [Σημ. Μετ.: εννοεί το μεταλλικό χρυσό χρήμα που θα πουλούσαν στο νομισματοκοπείο έναντι ασημιού] θα έρεε προς το Νομισματοκοπείο και το ασήμι που θα έπαιρναν από το Νομισματοκοπείο θα ανταλλασσόταν στην αγορά με πολύ φθηνότερο χρυσό. Στη συνέχεια θα έφερναν ξανά το χρυσό στο Νομισματοκοπείο και έτσι στο νομισματικό σύστημα θα επικρατούσε αταξία.» (*Στο ίδιο*, σελ. 280-281). Για να διατηρήσει την τάξη στο αγγλικό νόμισμα, ο κ. Müller πέφτει ο ίδιος σε «αταξία». Ενώ τα σελίνια και οι πένες είναι απλά ονόματα για ορισμένες υποδιαιρέσεις μιας ουγκιάς χρυσού, που παριστάνονται με ασημένια και χάλκινα κέρματα, φαντάζεται ότι η αξία μιας ουγκιάς χρυσού υπολογίζεται σε χρυσό, ασήμι και χαλκό και δίνει την ευχαρίστηση στους Άγγλους να έχουν τριπλό standard of value. Το ασήμι σα μέτρο του χρήματος καταργήθηκε τυπικά μαζί με το χρυσό μόλις το 1816, με τον 68ο νόμο του 56ου έτους της βασιλείας του George III, παρόλο που νομικά είχε κιόλας καταργηθεί από το 1734 με το 42ο νόμο του 14ου έτους της βασιλείας του George II και ακόμα παλαιότερα είχε καταργηθεί στην πράξη. Δύο περιστατικά κατέστησαν ειδικά τον *Müller* ικανό για μία *ανώτερη*, ας πούμε, αντίληψη για την πολιτική οικονομία. Από τη μια η ευρεία άγνοιά του για τα οικονομικά γεγονότα και από την άλλη η τελείως ερασιτεχνική του σχέση με τη φιλοσοφία.

47. Χρυσό νόμισμα στο Ηνωμένο Βασίλειο που ισούνταν με μία στερλίνα. Αποσύρθηκε το 1914.

θε λίρα σε 20 σελίνια και το κάθε σελίνι σε 12 πένες, έτσι ώστε 100 λίρες χρυσού 22 καρατίων (1.200 ουγκιές) να ισούνται με 4.672 σοβερέινς και 10 σελίνια. Στην παγκόσμια αγορά, ωστόσο, όπου τα εθνικά σύνορα εξαφανίζονται, εξαφανίζονται με τη σειρά τους και οι εθνικοί αυτοί χαρακτήρες των μονάδων μέτρησης του χρήματος και παραχωρούν τη θέση τους στα γενικά μέτρα βάρους των μετάλλων.

Επομένως, η τιμή ενός εμπορεύματος ή, με άλλα λόγια, η ποσότητα χρυσού στην οποία μετατρέπεται ιδεατά, εκφράζεται τώρα με τις χρηματικές ονομασίες της κλίμακας μέτρησης του χρυσού. Αντί, λοιπόν, να λέμε ότι ένα κουάρτερ σιτάρι ισούται με μία ουγκιά χρυσού, στην Αγγλία θα λέγαμε ότι ισούται με 3 λίρες, 17 σελίνια και 10 1/2 πένες. Έτσι, όλες οι τιμές εκφράζονται με τις ίδιες ονομασίες. Η συγκεκριμένη μορφή την οποία δίνουν τα εμπορεύματα στην ανταλλακτική τους αξία μετατρέπεται σε *χρηματικές ονομασίες* με τις οποίες λέει το ένα στο άλλο πόσο αξίζει. Το χρήμα πάλι, από τη μεριά του, μετατρέπεται σε *λογιστικό χρήμα* (Rechengeld)*.

Η μετατροπή του εμπορεύματος σε λογιστικό χρήμα στο μυαλό, στο χαρτί, στη γλώσσα, λαμβάνει χώρα κάθε φορά που ένα οποιοδήποτε είδος του πλούτου προσδιορίζεται ως ανταλλακτική αξία**. Για τη μετατροπή αυτή είναι απαραί-

---

* «Ανάχαρσις, πυνθανομένου τινός προς τι οι Έλληνες χρώνται τω αργυρίω, είπε προς το αριθμείν.» («Όταν ρώτησαν τον Ανάχαρση γιατί χρειάζονται οι Έλληνες τα λεφτά, εκείνος απάντησε: Για τον υπολογισμό.») Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστές*, βιβλίο IV, παρ. 49, τόμ. 2, σελ. 120 στην έκδοση Schweighauser, 1802.

** Ο *G. Garnier*, ένας από τους παλαιότερους Γάλλους μεταφραστές του A. Smith, είχε την παράδοξη έμπνευση να προσδιορίσει την αναλογία χρήσης μεταξύ του λογιστικού χρήματος και του πραγματικού χρήματος. Η αναλογία είναι 10:1. (G. Garnier, *Histoire de la monnaie depuis les temps de la plus haute antiquitee etc.*, τόμ. 1, σελ. 78.)

τητο το υλικό του χρυσού, αλλά μόνο ως φανταστικό υλικό. Για να υπολογίσουμε την αξία που έχουν 1.000 δεμάτια βαμβακιού με έναν καθορισμένο αριθμό από ουγκιές χρυσό και να εκφράσουμε ύστερα τον αριθμό αυτό με το λογιστικό όνομα της ουγκιάς σε λίρες, σελίνια και πένες, δε χρειάζεται ούτε ένας κόκκος πραγματικού χρυσού. Έτσι, πριν το νόμο περί τραπεζών του Sir Robert Peel το 1845, στη Σκοτία δεν κυκλοφορούσε ούτε μια ουγκιά χρυσού, παρόλο που η ουγκιά χρυσού, όπως εκφραζόταν σε 3 λίρες, 17 σελίνια και 10 1/2 πένες ως αγγλική λογιστική κλίμακα υπολογισμού, χρησίμευε ως νόμιμο μέτρο των τιμών. Με τον ίδιο τρόπο χρησιμεύει το ασήμι ως μέτρο των τιμών στην ανταλλαγή εμπορευμάτων μεταξύ της Σιβηρίας και της Κίνας, παρόλο που το εμπόριο στην πραγματικότητα είναι μόνο ανταλλακτικό εμπόριο. Για το χρυσό ως λογιστικό χρήμα είναι, κατά συνέπεια, εξίσου αδιάφορο αν η ίδια του η μονάδα μέτρησης ή οι υποδιαιρέσεις της είναι πραγματικά κομμένα νομίσματα ή όχι. Στην Αγγλία, την εποχή του Wilhelm του Κατακτητή, η μία στερλίνα –η οποία εκείνη την εποχή αντιστοιχούσε σε μία λίβρα καθαρό ασήμι– και το σελίνι –το οποίο αντιστοιχούσε στο 1/20 μίας λίβρας καθαρό ασήμι– υπήρχαν μόνο σα λογιστικό χρήμα, ενώ η πένα –η οποία αντιστοιχούσε στο 1/240 μιας λίβρας ασήμι– ήταν το μεγαλύτερο ασημένιο νόμισμα που υπήρχε. Αντίστροφα, στη σημερινή Αγγλία δεν υπάρχουν σελίνια και πένες, παρόλο που αυτά είναι νόμιμα λογιστικά ονόματα για συγκεκριμένες υποδιαιρέσεις μιας ουγκιάς χρυσού. Το χρήμα ως λογιστικό χρήμα μπορεί γενικά να υπάρχει μόνο ιδεατά, ενώ το χρήμα που υπάρχει πραγματικά είναι κομμένο σε νομίσματα σύμφωνα με τελείως διαφορετικό μέτρο. Έτσι, σε πολλές αγγλικές αποικίες της Βόρειας Αμερικής, το χρήμα που κυκλοφορούσε για ένα μεγάλο μέρος του 18ου αιώνα αποτελούνταν από ισπα-

νικά και πορτογαλικά νομίσματα, ενώ το λογιστικό χρήμα ήταν παντού το ίδιο όπως και στην Αγγλία*.

Επειδή ο χρυσός ως κλίμακα μέτρησης των τιμών εμφανίζεται με τα ίδια λογιστικά ονόματα όπως και οι τιμές των εμπορευμάτων –π.χ., μια ουγκιά χρυσός, όπως και ένας τόνος σίδηρος, εκφράζεται με 3 λίρες, 17 σελίνια και 10 1/2 πένες–, γι' αυτόν το λόγο αποκάλεσαν τη λογιστική αυτή ονομασία του χρυσού *νομισματική τιμή* του χρυσού. Από αυτό γεννήθηκε η παράδοξη αντίληψη ότι η αξία του χρυσού υπολογίζεται με το ίδιο το δικό του το υλικό και, σε αντίθεση με όλα τα άλλα εμπορεύματα, αποκτά δήθεν από το κράτος μια *πάγια* τιμή. Παρερμήνευαν τον καθορισμό λογιστικών ονομασιών στα διάφορα βάρη χρυσού, θεωρώντας τον σαν καθορισμό της αξίας των βαρών αυτών**. Ο

---

* Ο Νόμος του Maryland το 1723, με τον οποίο ο καπνός καθοριζόταν σα νόμιμο νόμισμα του οποίου η αξία, όμως, αναγόταν σε χρυσό αγγλικό νόμισμα, δηλαδή 1 πένα για κάθε λίβρα καπνού, μας θυμίζει τους leges barbarorum (Βαρβαρικοί νόμοι – Διατάξεις του Εθιμικού Δικαίου διάφορων γερμανικών φυλών την περίοδο από τον 5ο μέχρι τον 9ο αιώνα), όπου, αντίστροφα, καθορισμένα χρηματικά ποσά εξισώνονταν με βόδια, αγελάδες κλπ. Στην περίπτωση αυτή, δεν ήταν ούτε ο χρυσός, ούτε το ασήμι, αλλά το βόδι και η αγελάδα που αποτελούσαν το πραγματικό υλικό του λογιστικού χρήματος.

** Έτσι, π.χ., διαβάζουμε στο *Familiar Words* του κ. David Urquhart: «The value of gold is to be measured by itself; how can any substance be the measure of its own worth in other things? The worth of gold is to be established by its own weight, under a false denomination of that weight –and an ounce is to be worth so many pounds and fractions of pounds. This is to be worth so many pounds and fractions of pounds. This is falsifying a measure, not establishing a standard.» («Η αξία του χρυσού πρέπει να μετριέται με τον ίδιο το χρυσό. Πώς μπορεί οποιοδήποτε υλικό πράγμα να μετράει την αξία του με άλλα πράγματα; Η αξία του χρυσού πρέπει να καθορίζεται από το δικό της βάρος με μια πλαστή ονομασία αυτού του βάρους –και μια ουγκιά πρέπει να αξίζει τόσες λίρες

χρυσός, εκεί όπου χρησιμεύει ως στοιχείο του καθορισμού της τιμής και κατά συνέπεια ως λογιστικό χρήμα, όχι μόνο δεν έχει καμιά *πάγια* τιμή, αλλά γενικά δεν έχει *καμιά* τιμή. Για να έχει τιμή, δηλαδή για να εκφράζεται σε ένα ειδικό εμπόρευμα ως γενικό ισοδύναμο, θα έπρεπε αυτό το άλλο εμπόρευμα να παίζει στη διαδικασία της κυκλοφορίας τον ίδιο αποκλειστικό ρόλο που παίζει ο χρυσός. Δύο εμπορεύματα, όμως, που αποκλείουν όλα τα άλλα, αποκλείονται και μεταξύ τους. Εκεί, επομένως, όπου και το ασήμι και ο χρυσός λειτουργούν νόμιμα ως χρήμα, δηλαδή ως μέτρο της αξίας, γινόταν πάντα η μάταιη προσπάθεια να αντιμετωπιστούν ως *μία και η αυτή ύλη*. Αν υποθέσουμε ότι ο ίδιος χρόνος εργασίας αντικειμενοποιείται σταθερά στην ίδια αναλογία ασημιού και χρυσού, τότε υποθέτουμε στην πραγματικότητα ότι το ασήμι και ο χρυσός είναι η ίδια ύλη και ότι το ασήμι, το λιγότερο ευγενές μέταλλο, αποτελεί αμετάβλητη υποδιαίρεση του χρυσού. Από την εποχή της βασιλείας του Edward III ως την εποχή του George II, η Ιστορία του αγγλικού νομισματικού συστήματος περνάει μια αδιάκοπη σειρά αναταραχών, που προκαλούνταν από τη σύγκρουση ανάμεσα στη νομοθετικά καθορισμένη αναλογία της αξίας χρυσού και ασημιού και τις πραγματικές διακυμάνσεις της αξίας τους. Πότε υπερτιμούσαν το χρυσό και πότε το ασήμι. Το μέταλλο, του οποίου η αξία είχε υπολογιστεί σε χαμηλά επίπεδα, το απέσυραν από την κυκλοφορία, το έλιωναν και το εξήγαγαν στο εξωτερικό. Η αναλογία των αξιών των δύο μετάλλων άλλαζε ξανά με νόμο, αλλά η νέα ονομαστική αξία ερχόταν σύντομα και πάλι στην ίδια σύγκρουση με την πραγματική αναλογία της αξίας

και τόσα κλάσματα της λίρας. Αυτό είναι παραχάραξη ενός μέτρου και όχι καθορισμός ενός μέτρου.») Λονδίνο, 1856, σελ. 104.

τους. Και στην εποχή μας ακόμα, μια πολύ αδύναμη και παροδική πτώση της αξίας του χρυσού έναντι του ασημιού, σα συνέπεια της ζήτησης ασημιού στις Ινδίες και την Κίνα, προκάλεσε το ίδιο φαινόμενο στη Γαλλία σε πολύ μεγάλη κλίμακα, εξαγωγή δηλαδή ασημιού και εκτοπισμό του από την κυκλοφορία από το χρυσό. Στα έτη 1855, 1856 και 1857 το πλεόνασμα της εισαγωγής χρυσού στη Γαλλία έναντι της εξαγωγής του χρυσού ανερχόταν στις 41.580.000 λίρες, ενώ το πλεόνασμα της εξαγωγής ασημιού έναντι της εισαγωγής ασημιού ανερχόταν στις 34.704.000 λίρες. Πράγματι, σε χώρες όπως η Γαλλία –όπου και τα δύο αυτά μέταλλα είναι νόμιμα μέτρα της αξίας και πρέπει και τα δύο να γίνονται αποδεκτά ως μέσα πληρωμής, αλλά την ίδια στιγμή ο καθένας μπορεί να πληρώνει όπως του αρέσει, με το ένα ή με το άλλο–, το μέταλλο που η αξία του ανεβαίνει[48] αποκτά κάποια επικαταλλαγή[49] (Agio) και μετράει την τιμή του –όπως κάθε άλλο εμπόρευμα– με το υπερτιμημένο[50] μέταλλο, ενώ ως μέτρο της αξίας χρησιμοποιείται μόνο το τελευταίο. Όλη η ιστορική πείρα σε αυτόν τον τομέα συνοψίζεται απλά στο ότι εκεί όπου νόμιμα δύο εμπορεύματα επιτελούν τη λειτουργία του μέτρου της αξίας, στην πράξη πάντα επικρατεί μόνο το ένα ως πιο κατάλληλο γι' αυτήν τη λειτουργία*.

---

48. Σημ. Μετ.: Στην αγορά.

49. Η διαφορά μεταξύ της νομοθετικά καθορισμένης και της πραγματικής αξίας ενός μεταλλικού νομίσματος.

50. Σημ. Μετ.: Νομοθετικά.

* «Το χρήμα σα μέτρο του εμπορίου οφείλει να διατηρείται (όπως και κάθε άλλο μέτρο) όσο το δυνατόν πιο σταθερό. Αυτό είναι αδύνατο να γίνει αν το χρήμα σας αποτελείται από δύο μέταλλα των οποίων η σχέση της αξίας τους μεταβάλλεται συνέχεια.» John Locke, «Some Considerations on the Lowering of interest, 1691», *Άπαντα*, 7η έκδοση, Λονδίνο, 1768, τόμ. II, σελ. 65.

Β. ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΝΑΔΑ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ

Το γεγονός ότι τα εμπορεύματα ως τιμές μετατρέπονται σε χρυσό μόνο ιδεατά και επομένως ο χρυσός μετατρέπεται σε χρήμα μόνο ιδεατά, αποτέλεσε την αφορμή της γέννησης της θεωρίας της *ιδεατής μονάδας μέτρησης του χρήματος*. Επειδή κατά τον καθορισμό της τιμής λειτουργεί μόνο φανταστικός χρυσός ή φανταστικό ασήμι, δηλαδή ο χρυσός και το ασήμι λειτουργούν μόνο ως λογιστικό χρήμα, ισχυρίστηκαν ότι τα ονόματα λίρα, σελίνι, πένα, τάλιρο, φράγκο κλπ. αντί να χαρακτηρίζουν κλάσματα βάρους χρυσού ή ασημιού ή με οποιοδήποτε άλλο τρόπο αντικειμενοποιημένη εργασία, χαρακτηρίζουν περισσότερο ιδεατά άτομα αξίας. Αν, π.χ., αυξανόταν η αξία μιας ουγκιάς ασημιού, τότε αυτό θα περιέχει, υποτίθεται, περισσότερα τέτοια άτομα αξίας και θα έπρεπε, επομένως, να υπολογίζεται και να κόβεται σε περισσότερα σελίνια. Η θεωρία αυτή, η οποία απέκτησε ξανά ισχύ κατά τη διάρκεια της τελευταίας εμπορικής κρίσης στην Αγγλία και υποστηρίχτηκε μάλιστα και στο κοινοβούλιο με δύο ιδιαίτερες εκθέσεις που προσαρτήθηκαν στην έκθεση της Τραπεζικής Επιτροπής του 1858, χρονολογείται από το τέλος του 17ου αιώνα. Την εποχή της ανάληψης της εξουσίας από τον Wilhelms III, η αγγλική νομισματική τιμή μιας ουγκιάς ασημιού ήταν 5 σελίνια και 2 πένες ή, με άλλα λόγια, το 1/62 μιας ουγκιάς ασημιού ονομαζόταν πένα και 12 τέτοιες πένες ονομάζονταν σελίνι. Για παράδειγμα, σύμφωνα με αυτήν την κλίμακα μέτρησης, 6 ουγκιές ασημιού κόβονταν σε 31 νομίσματα που είχαν την ονομασία σελίνι. Η τιμή μιας ουγκιάς ασημιού ανέβηκε όμως στην αγορά πάνω από τη *νομισματική της τιμή*, από 5 σελίνια και 2 πένες έφτασε τα 6 σελίνια και 3 πένες ή, με άλ-

λα λόγια, για να αγοραστεί μια ουγκιά ακατέργαστο ασήμι έπρεπε να δοθούν σε αντάλλαγμα 6 σελίνια και 3 πένες. Πώς θα μπορούσε η τιμή μιας ουγκιάς ασημιού να ανέβει στην αγορά πάνω από τη νομισματική της τιμή, αν η ονομαστική τιμή ήταν απλά και μόνο το λογιστικό όνομα μιας υποδιαίρεσης της ουγκιάς ασημιού; Η λύση αυτού του αινίγματος ήταν απλή. Από τις 5.600.000 λίρες ασημένιου χρήματος που κυκλοφορούσαν τότε, τα τέσσερα εκατομμύρια αποτελούνταν από φθαρμένα και αλλοιωμένα νομίσματα. Μια έρευνα απέδειξε ότι 57.200 λίρες σε ασημένια νομίσματα, οι οποίες θα έπρεπε να ζυγίζουν 220.000 ουγκιές, ζύγιζαν μόνο 141.000 ουγκιές. Το Νομισματοκοπείο εξακολουθούσε να κόβει σύμφωνα με την ίδια κλίμακα, αλλά τα ελαφριά σελίνια, που κυκλοφορούσαν πραγματικά, αντιπροσώπευαν μικρότερες υποδιαιρέσεις της ουγκιάς συγκριτικά με το τι δήλωνε το όνομά τους. Επομένως, ένας μεγαλύτερος αριθμός αυτών των φθαρμένων και μικρότερων σε αξία νομισμάτων έπρεπε να καταβληθεί στην αγορά για μια ουγκιά ακατέργαστου ασημιού. Όταν, λόγω της αναστάτωσης που προκλήθηκε από αυτό, αποφασίστηκε να κοπούν ξανά γενικά τα νομίσματα, ο Lowndes, ο Secretary to the treasury[51], ισχυρίστηκε ότι η αξία μιας ουγκιάς ασημιού είχε αυξηθεί και ότι θα έπρεπε, επομένως, από 'δώ και πέρα να κόβεται σε 6 σελίνια και 3 πένες αντί για 5 σελίνια και 2 πένες που κοβόταν ως τώρα. Υποστήριζε λοιπόν, στην πραγματικό-

51. Ο Γραμματέας του Θησαυροφυλακίου. Στη Βρετανία ο συγκεκριμένος τίτλος αναφέρεται σε αρμοδιότητες αντίστοιχες με αυτές του υφυπουργού του υπουργείου Οικονομικών στην Ελλάδα. Την εποχή εκείνη η θέση αυτή ήταν η δεύτερη στην ιεραρχία του αντίστοιχου βρετανικού υπουργείου (The Treasury) μετά από τον Chancellor of the Exchequer.

τητα, ότι, επειδή αυξήθηκε η αξία της ουγκιάς, μειώθηκε η αξία των υποδιαιρέσεών της. Η λαθεμένη όμως θεωρία του δεν ήταν παρά το χρύσωμα ενός σωστού πρακτικού σκοπού. Τα κρατικά χρέη, τα οποία είχαν συναφθεί σε ελαφριά σελίνια, έπρεπε λοιπόν τώρα να αποπληρωθούν με βαριά; Αντί να πει: Δώστε πίσω 4 ουγκιές ασήμι εκεί όπου ονομαστικά πήρατε 5, ενώ στην πραγματικότητα ήταν μόνο 4 ουγκιές, έλεγε αντίστροφα: Δώστε πίσω ονομαστικά 5 ουγκιές, αλλά περιορίστε το μεταλλικό τους περιεχόμενο σε 4 ουγκιές και ονομάστε σελίνι αυτό που ως τώρα ονομαζόταν 4/5 του σελινιού. Ο Lowndes βασιζόταν, λοιπόν, στην πράξη στο μεταλλικό περιεχόμενο, ενώ στη θεωρία βρισκόταν προσκολλημένος στη λογιστική ονομασία. Από την άλλη, οι αντίπαλοί του, οι οποίοι επέμεναν στη λογιστική ονομασία και υποστήριζαν επομένως ότι ένα σελίνι ελαφρύτερο κατά 25% ως 50% ήταν το ίδιο με ένα σελίνι κανονικού βάρους, ισχυρίζονταν αντίστροφα ότι παραμένουν πιστοί στην περιεκτικότητα σε μέταλλο.

Ο *John Locke*, ο οποίος αντιπροσώπευε τη νέα αστική τάξη σε όλες τις μορφές της, τους βιομήχανους έναντι των εργατικών τάξεων και των πάμφτωχων (Paupers), τους εμπόρους έναντι των ξεπερασμένων τοκογλύφων, τους αριστοκράτες του χρήματος έναντι των οφειλετών του κράτους και ο οποίος σε κάποιο έργο του χαρακτήρισε μάλιστα τον αστικό τρόπο σκέψης σαν το φυσικό ανθρώπινο τρόπο σκέψης, ακόμα κι αυτός, λοιπόν, αντέδρασε στην πρόκληση του Lowndes. Σε αυτήν την αντιπαράθεση ο *John Locke* βγήκε νικητής και, έτσι, το χρήμα που είχαν δανειστεί προς 10 ή 14 σελίνια την γκινέα[52], αποπληρώθηκε σε γκινέες των 20

52. Χρυσό νόμισμα στη Μεγάλη Βρετανία από το 1663 μέχρι το 1813. Αρχικά άξιζε μία λίρα.

σελινίων*. O Sir James Steuart συνοψίζει ειρωνικά αυτήν τη συναλλαγή ως εξής:

---

* O Locke λέει μεταξύ άλλων: «Ονομάστε κορόνα αυτό που πρώτα ονομαζόταν μισή κορόνα. Η αξία εξακολουθεί να καθορίζεται από την περιεκτικότητα σε μέταλλο. Αν μπορείτε να αφαιρείτε από ένα νόμισμα το 1/20 από το βάρος του ασημιού που περιέχει χωρίς να μικρύνετε την αξία του, τότε μπορείτε εξίσου εύκολα να αφαιρείτε και τα 19/20 από το βάρος του ασημιού. Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, ένα φαρδίνι, αν ονομαζόταν κορόνα, θα μπορεί να αγοράζει τόση ποσότητα μπαχαρικών, μεταξιού ή άλλων εμπορευμάτων όσο και μια κορόνα που περιέχει 60 φορές περισσότερο ασήμι. Το μόνο που μπορείτε να κάνετε είναι να δώσετε σε κάποια μικρότερη ποσότητα από ασήμι τη σφραγίδα και το όνομα κάποιας μεγαλύτερης ποσότητας. Ωστόσο, το ασήμι και όχι το όνομα εξοφλεί χρέη και αγοράζει εμπορεύματα. Αν η αύξηση της αξίας του χρήματος που κάνετε δε σημαίνει για σας τίποτε άλλο, από το να ονομάσετε όπως σας αρέσει τις υποδιαιρέσεις ενός ασημένιου νομίσματος, ονομάζοντας, π.χ., το ένα όγδοο της ουγκιάς του ασημιού πένα, τότε μπορείτε πράγματι να τοποθετήσετε το χρήμα όσο ψηλά θέλετε.» («Some Considerations on the Lowering of interest, 1691», *Άπαντα*, 7η έκδοση, Λονδίνο, 1768, τόμ. II, σελ. 65). O Locke απάντησε ταυτόχρονα και στον Lowndes ότι η αύξηση της τιμής στην αγορά πάνω από τη νομισματική τιμή δεν προερχόταν «από την αύξηση της αξίας του ασημιού, αλλά από τη μείωση του βάρους των ασημένιων νομισμάτων». 77 φθαρμένα και αλλοιωμένα σελίνια δε ζυγίζουν ούτε κόκκο περισσότερο από 62 άρτια σελίνια. Τέλος, τόνιζε πολύ σωστά ότι, ανεξάρτητα από τη μείωση της περιεκτικότητας σε ασήμι των ασημένιων νομισμάτων που κυκλοφορούν, η τιμή που είχε το ακατέργαστο ασήμι στην αγορά στην Αγγλία θα μπορούσε να ανέβει κάπως πάνω από τη νομισματική του τιμή, επειδή η εξαγωγή του ακατέργαστου ασημιού επιτρεπόταν, ενώ αντίθετα η εξαγωγή των ασημένιων νομισμάτων απαγορευόταν (*στο ίδιο*, σελ. 54-116 κ.ε.). O Locke πρόσεξε πολύ να μη θίξει το φλέγον ζήτημα του κρατικού χρέους, όπως εξίσου προσεκτικά απέφευγε να αναφερθεί και σε ένα άλλο λεπτό οικονομικό ζήτημα. Αυτό ήταν το εξής: Όπως αποδεικνύει τόσο η συναλλαγματική ισοτιμία όσο και η σχέση του ακατέργαστου ασημιού με τα ασημένια νομίσματα, το χρήμα που κυκλοφορούσε *δεν* είχε καθόλου υποτι-

> «Η κυβέρνηση κέρδισε σημαντικά από τους φόρους, οι πιστωτές από τα κεφάλαια και τους τόκους και το έθνος, το μόνο που εξαπατήθηκε, ήταν κατενθουσιασμένο που το standard του (η κλίμακα μέτρησης της ίδιας της αξίας του) "δεν υποτιμήθηκε"».*

Ο Steuart πίστευε ότι με την παραπέρα εμπορική ανάπτυξη το έθνος θα αποδεικνυόταν σοφότερο. Έκανε λάθος. Περίπου 120 χρόνια αργότερα επαναλαμβάνεται η ίδια quid pro quo (παρανόηση).

Ήταν φυσικό ο επίσκοπος *Berkeley*, ο εκπρόσωπος ενός μυστικιστικού ιδεαλισμού στην αγγλική φιλοσοφία, να δώσει θεωρητική χροιά στη θεωρία της ιδεατής μονάδας μέτρησης του χρήματος, κάτι που είχε παραλείψει να κάνει ο πρακτικός Secretary to the treasury. O Berkeley ρωτάει:

> «Δεν πρέπει, άραγε, τα ονόματα λίρα, στερλίνα, κορόνα κλπ. να θεωρούνται απλές ονομασίες αναλογιών;» (δηλαδή, αναλογιών της αφηρημένης αξίας σαν τέτοιας). «Ο χρυσός, το ασήμι ή το χαρτί είναι, άραγε, τίποτα περισσότερο από απλά γραμμάτια ή σύμβολα για τον υπολογισμό, την καταχώρηση και τη μεταβίβασή της;» (της αναλογίας της αξίας). «Δεν είναι, άραγε, πλούτος η *εξουσία* να διευθύνουμε τον

μηθεί στην ίδια αναλογία με την πραγματική μείωση της περιεκτικότητάς του σε ασήμι. Θα επανέλθουμε σε αυτό το ζήτημα στη γενική του μορφή στο μέρος όπου θα εξετάσουμε το μέσο κυκλοφορίας. Ο Nicholas Barbon στο *A discource concerning coining the new money lighter, in answer to Mr. Locke*, Λονδίνο, 1626, προσπαθεί μάταια να παρασύρει τον Locke σ' αυτό το δύσκολο έδαφος.

* Steuart, *An Inquiry into the principles of political economy, being an essay on the science of domestic policy in free nations*, τόμ. II, σελ. 156.

κόπο των άλλων (την κοινωνική εργασία);» «Και μήπως είναι στην πράξη το χρήμα τίποτε άλλο, από σύμβολο ή σημάδι για τη μεταβίβαση και την καταχώρηση μιας τέτοιας δύναμης και είναι, γι' αυτό, μεγάλης σημασίας από ποιο υλικό αποτελούνται αυτά τα σύμβολα;»*

Εδώ υπάρχει σύγχυση από τη μια μεριά ανάμεσα στο μέτρο των αξιών και την κλίμακα μέτρησης των τιμών και από την άλλη μεριά ανάμεσα στο χρυσό και το ασήμι ως μέτρο και το χρυσό και το ασήμι ως μέσο κυκλοφορίας. Επειδή τα ευγενή μέταλλα στη λειτουργία της κυκλοφορίας μπορούν να αντικατασταθούν από σύμβολα, από αυτό το γεγονός ο Berkeley συμπεραίνει ότι αυτά τα σύμβολα από την πλευρά τους δεν παριστάνουν *τίποτα*, δηλαδή ότι αυτά τα σύμβολα δεν παριστάνουν την αφηρημένη έννοια της αξίας.

Τόσο ολοκληρωμένα αναπτύσσεται η θεωρία της ιδεατής μονάδας μέτρησης του χρήματος στον Sir James Steuart, ώστε οι διάδοχοί του –ασυνείδητοι διάδοχοι, αφού δεν τον ήξεραν– να μη βρίσκουν ούτε μια καινούργια έκφραση, ούτε καν ένα καινούργιο παράδειγμα.

«Το λογιστικό χρήμα», λέει, «δεν είναι τίποτε άλλο, παρά μια αυθαίρετη κλίμακα μέτρησης ίσων μερών, που επινοήθηκε για να μετράει τη σχετική αξία

---

* Berkeley, *The Querist*, Λονδίνο, 1750. Το κεφάλαιο «Queries on Money» είναι άλλωστε πνευματώδες. Μεταξύ άλλων, ο Μπέρκλεϊ παρατηρεί με το δίκιο του ότι ίσα-ίσα η ανάπτυξη των βορειοαμερικανικών αποικιών «makes it plain as day light, that gold and silver are not so necessary for the wealth of a nation, as the vulgar of all ranks imagine» («καθιστά ηλίου φαεινότερο το γεγονός ότι ο χρυσός και το ασήμι δεν είναι τόσο απαραίτητα για τον πλούτο ενός έθνους, όσο φαντάζονται οι αφελείς όλων των κατηγοριών»).

των προς πώληση πραγμάτων. Το λογιστικό χρήμα διακρίνεται πλήρως από το νομισματικό χρήμα (money coin), το οποίο είναι η τιμή* και θα μπορούσε να υπάρχει ακόμα κι αν δεν υπήρχε κανένα υλικό στον κόσμο που να είναι αναλογικό ισοδύναμο για όλα τα εμπορεύματα. Το λογιστικό χρήμα προσφέρει την ίδια υπηρεσία στην αξία των πραγμάτων με την υπηρεσία που προσφέρουν στις γωνίες ή στην κλίμακα μέτρησης των γεωγραφικών χαρτών οι μοίρες, τα λεπτά, τα δευτερόλεπτα κλπ. Σε όλες αυτές τις επινοήσεις η ίδια ονομασία γίνεται πάντα αντιληπτή σα μονάδα. Όπως η χρησιμότητα όλων αυτών των επινοήσεων περιορίζεται απλά στην *υπόδειξη της αναλογίας*, το ίδιο ισχύει και για τη μονάδα του χρήματος. Δεν μπορεί, κατά συνέπεια, να έχει καμιά αμετάβλητα καθορισμένη αναλογία με οποιοδήποτε μέρος της αξίας, δηλαδή δεν μπορεί να είναι συνδεδεμένη με οποιαδήποτε καθορισμένη ποσότητα χρυσού ή ασημιού ή οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος. Με δεδομένη τη μονάδα, μπορούμε μέσω του πολλαπλασιασμού να ανεβούμε ως την πιο μεγάλη αξία. Επειδή η αξία των εμπορευμάτων εξαρτάται από μια γενική συρροή περιστάσεων που επιδρούν πάνω σε αυτήν, καθώς και από τις ιδιοτροπίες των ανθρώπων, θα έπρεπε η αξία τους να προσεγγιστεί σα μεταβαλλόμενη μόνο στην αμοιβαία τους σχέση. Ό,τι διαταράσσει και εμποδίζει σταθερά την έκφραση της μεταβολής των αναλογιών εξαιτίας μιας γενικής, καθορισμένης και αμετάβλητης κλίμακας μέτρησης,

---

* *Τιμή* σημαίνει εδώ το πραγματικό ισοδύναμο, όπως στους Άγγλους οικονομολόγους συγγραφείς του 17ου αιώνα.

πρέπει να επιδρά αρνητικά στο εμπόριο. Το χρήμα είναι μόνο *ιδεατή κλίμακα μέτρησης* ίσων μερών. Όταν τίθεται το ερώτημα ποια θα έπρεπε να είναι η μονάδα μέτρησης της αξίας ενός μέρους, εγώ απαντώ θέτοντας ένα άλλο ερώτημα: Ποιο είναι το κανονικό μέγεθος μιας μοίρας, ενός λεπτού, ενός δευτερολέπτου; Δεν έχουν κανένα μέγεθος, αλλά, από τη στιγμή που θα καθοριστεί ένα μέρος, ολόκληρο το υπόλοιπο πρέπει σύμφωνα με τη φύση μιας κλίμακας μέτρησης να ακολουθήσει αναλογικά. Παραδείγματα τέτοιου ιδεατού χρήματος είναι το χρήμα της Τράπεζας του Άμστερνταμ και το χρήμα της Αγκόλας στις αφρικανικές ακτές.»*

Αυτό που κάνει ο Steuart είναι να αντιλαμβάνεται το χρήμα όπως αυτό *εμφανίζεται* στην κυκλοφορία, δηλαδή σαν *κλίμακα μέτρησης των τιμών* και σα *λογιστικό χρήμα*. Αν τρία διαφορετικά εμπορεύματα εμφανίζονται στους τιμοκαταλόγους με τιμές 15 σελίνια, 20 σελίνια και 36 σελίνια αντίστοιχα, στην πραγματικότητα δε με ενδιαφέρει ούτε το ασήμι που περιέχουν, ούτε το όνομα «σελίνι» για να συγκρίνω το μέγεθος της αξίας τους. Οι αριθμητικές σχέσεις 15, 20, 36 τα λένε τώρα όλα και ο αριθμός 1 είναι εδώ η μοναδική μονάδα μέτρησης. Καθαρά αφηρημένη έκφραση της αναλογίας είναι γενικά μόνο η ίδια η αφηρημένη αριθμητική αναλογία. Για να είναι συνεπής, θα έπρεπε, επομένως, ο Steuart να αφήσει στην άκρη όχι μόνο το χρυσό και το ασήμι, αλλά και τα νόμιμα βαπτιστικά τους ονόματα.

---

* Steuart, *An Inquiry into the principles of political economy, being an essay on the science of domestic policy in free nations*, τόμ. II, σελ. 102-107.

Επειδή δεν καταλαβαίνει τη μετατροπή του μέτρου της αξίας σε κλίμακα μέτρησης των τιμών, πιστεύει φυσικά ότι η καθορισμένη ποσότητα χρυσού, που χρησιμεύει σα μονάδα μέτρησης, δε σχετίζεται με άλλες ποσότητες χρυσού, αλλά με τις αξίες σαν τέτοιες. Επειδή τα εμπορεύματα εμφανίζονται, με τη μετατροπή της ανταλλακτικής τους αξίας σε τιμή, ως ομώνυμα μεγέθη, αρνείται το γεγονός ότι το μέτρο διαθέτει την ποιότητα εκείνη η οποία κάνει τα εμπορεύματα ομώνυμα και, επειδή σε αυτήν τη σύγκριση των διαφορετικών ποσοτήτων χρυσού το μέγεθος της ποσότητας χρυσού που χρησιμεύει ως μονάδα μέτρησης είναι συμβολικό, υποστηρίζει ότι αυτό το μέγεθος δεν πρέπει καθόλου να καθορίζεται. Αντί να ονομάσουμε μοίρα το 1/360 του κύκλου, μπορούμε να ονομάσουμε μοίρα το 1/180 του κύκλου. Τότε η ορθή γωνία θα είχε 45 μοίρες αντί για 90 και αντίστοιχα θα προσαρμόζονταν και οι οξείες και αμβλείες γωνίες. Παρόλα αυτά, το μέτρο της γωνίας θα παρέμενε ύστερα από αυτό, όπως και πριν, ένα ποιοτικά καθορισμένο μαθηματικό σχήμα, ο κύκλος, και από την άλλη ένα ποσοτικά καθορισμένο μέρος του κύκλου.

Αναφορικά τώρα με τα οικονομικά παραδείγματα του Steuart, με το ένα στρέφεται μόνος του ενάντια στο δικό του επιχείρημα και με το άλλο δεν αποδεικνύει τίποτα. Το τραπεζικό χρήμα του Άμστερνταμ ήταν στην πραγματικότητα το λογιστικό μόνο όνομα για τα ισπανικά δουβλόνια[53], τα οποία παρέμεναν αδρανή στα υπόγεια της τράπεζας και γι' αυτό διατηρούσαν όλο το πάχος τους, ενώ, αντίθετα, τα δραστήρια νομίσματα με την αδιάκοπη κίνησή τους είχαν αδυνατίσει από τη σκληρή τριβή με τον εξωτερικό κόσμο.

---

53. Χρυσό νόμισμα αξίας 2 εσκούδο ή 32 ρεάλ. Κυκλοφορούσε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.

Όσον αφορά τους Αφρικανούς ιδεαλιστές, πρέπει να τους αφήσουμε στην τύχη τους, ωσότου αντλήσουμε περισσότερες πληροφορίες γι' αυτούς από κριτικές περιγραφές διάφορων περιηγητών*. Ως σχεδόν ιδανικό χρήμα, με την έννοια του Steuart, θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί το γαλλικό assignat «Domaines nationaux, Assignat de 100 francs» (Εθνική Περιουσία, Assignat 100 φράγκων). Σε αυτήν την περίπτωση, βέβαια, είχε καθοριστεί η αξία χρήσης που έπρεπε να αντιπροσωπεύει το assignat, δηλαδή τα δημευμένα κτήματα και εδάφη, αλλά είχαν παραμελήσει να καθορίσουν ποσοτικά τη μονάδα μέτρησης και, κατά συνέπεια, το «φράγκο» έμενε λέξη χωρίς νόημα. Το πόση γη αντιπροσώπευε ένα Assignatenfrank εξαρτιόταν, δηλαδή, από το αποτέλεσμα των δημόσιων πλειστηριασμών. Στην πράξη ωστόσο, το Assignatenfrank κυκλοφορούσε σα σύμβολο αξίας του ασημένιου χρήματος και επομένως η υποτίμησή του μετριόταν με αυτήν την ασημένια κλίμακα μέτρησης.

Η εποχή της αναστολής πληρωμών σε μετρητά από την Τράπεζα της Αγγλίας συνοδεύτηκε από πολεμικά ανακοινωθέντα και από ακόμα περισσότερες θεωρίες για το χρή-

---

* Με την ευκαιρία της πρόσφατης εμπορικής κρίσης στην Αγγλία, κάποιοι εγκωμίασαν έντονα το αφρικανικό ιδεατό χρήμα, αφού η έδρα του αυτήν τη φορά μεταφέρθηκε μακριά από την ακτή, μέσα στην καρδιά της Βερβερίας (Βερβερία ήταν η ονομασία που είχαν δώσει οι Ευρωπαίοι από το 16ο μέχρι το 19ο αιώνα στη Μαγκρέμπ, η οποία στα αραβικά σημαίνει δύση και η οποία περιλαμβάνει γεωγραφικά τις περιοχές των κεντρικών και δυτικών ακτών της Βόρειας Αφρικής, την περιοχή δηλαδή που σήμερα περιλαμβάνει το Μαρόκο, την Αλγερία, την Τυνησία και τη Λιβύη). Αποδίδουν την ελευθερία των Βερβέρων από εμπορικές και βιομηχανικές κρίσεις στην ιδεατή τους μονάδα μέτρησης, το bar. Δε θα ήταν, άραγε, πιο απλό να λέγαμε ότι το εμπόριο και η βιομηχανία είναι η conditio sine qua non (απαραίτητη προϋπόθεση) για τις εμπορικές και βιομηχανικές κρίσεις;

μα. Η υποτίμηση των τραπεζογραμματίων και η άνοδος της τιμής του χρυσού στην αγορά πάνω από τη νομισματική του τιμή έδωσαν την αφορμή σε ορισμένους υπερασπιστές της Τράπεζας να ξαναφέρουν στο προσκήνιο τη θεωρία της ιδεατής χρηματικής μονάδας. Την κλασικά συγκεχυμένη έκφραση αυτής της συγκεχυμένης άποψης, την διατύπωσε ο λόρδος Castleregh ο οποίος χαρακτήρισε τη μονάδα μέτρησης του χρήματος «a sense of value in reference to currency as compared with commodities» («μια έννοια αξίας σχετική με το νόμισμα και τη σύγκριση του νομίσματος με τα εμπορεύματα»). Όταν οι συνθήκες, λίγα χρόνια ύστερα από την Ειρήνη του Παρισιού[54], επέτρεψαν και πάλι τις πληρωμές σε μετρητά, ξανατέθηκε με την ίδια ουσιαστικά μορφή, το ζήτημα που είχε ανακινήσει ο Lowndes τον καιρό του Wilhelm III. Ένα τεράστιο κρατικό χρέος και ένας συσσωρευμένος από την τελευταία εικοσαετία όγκος ιδιωτικών χρεών, πάγιων υποχρεώσεων κλπ. είχαν συναφθεί σε υποτιμημένα τραπεζογραμμάτια. Θα έπρεπε τώρα να αποπληρωθούν σε τραπεζογραμμάτια, από τα οποία 4.672 λίρες και 10 σελίνια αντιπροσώπευαν, όχι ονομαστικά, αλλά πραγματικά, 100 λίβρες χρυσού 22 καρατίων; Ο Thomas Attwood, ένας τραπεζίτης από το Μπέρμιγχαμ, εμφανίστηκε σα Lowndes redivivus (σα νέος Lowndes). Ο Attwood υποστήριξε την άποψη ότι θα έπρεπε οι πιστωτές να πάρουν πίσω τόσα σελίνια όσα είχαν συναφθεί ονομαστικά, αλλά, αν σύμ-

54. Υπογράφτηκε στις 30.3.1856 στη Συνδιάσκεψη του Παρισιού, στην οποία έλαβαν μέρος οι εκπρόσωποι της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Αυστρίας, της Σαρδηνίας, της Πρωσίας και της Τουρκίας από τη μια μεριά και της ηττημένης Ρωσίας από την άλλη μεριά. Με τη συνθήκη αυτή τερματιζόταν ο Πόλεμος της Κριμαίας που είχε διαρκέσει από το 1853 μέχρι το 1856.

φωνα με την παλιά νομισματική βάση ονομαζόταν σελίνι περίπου το 1/78 μιας ουγκιάς χρυσού, τώρα θα έπρεπε να βαφτιστεί σελίνι το 1/90, ας πούμε, της ουγκιάς. Οι οπαδοί του Attwood είναι γνωστοί σαν η σχολή των «little shilling-men» («των ανθρώπων του μικρού σελινιού») του Μπέρμιγχαμ. Η αντιπαράθεση για το ιδεατό μέτρο του χρήματος, η οποία ξεκίνησε το 1819, συνεχιζόταν ακόμα το 1845 ανάμεσα στο Sir Robert Peel και τον Attwood, του οποίου όλη η σοφία σχετικά με τη λειτουργία του χρήματος σα μέτρου, συνοψίζεται στην ολότητά της στο παρακάτω απόσπασμα:

> «Στην πολεμική του με το εμπορικό επιμελητήριο του Μπέρμιγχαμ ο Sir Robert Peel ρωτάει: Τι θα αντιπροσωπεύει το χαρτονόμισμά μας της μιας λίρας; Τι είναι μία λίρα;... Τι πρέπει, αντίστροφα, να καταλαβαίνουμε με τη σημερινή μονάδα μέτρησης της αξίας;... 3 λίρες, 17 σελίνια και 10 1/2 πένες σημαίνουν μια *ουγκιά χρυσού* ή την *αξία* της; Αν η ουγκιά ονομάζεται με το όνομά της, γιατί να μην ονομάζουμε και τα πράγματα με το όνομά τους και αντί να λέμε λίρα, σελίνι, πένα, γιατί να μη λέμε καλύτερα ουγκιά, πενιγουέιτ και γκρέινς; Τότε όμως επιστρέφουμε στο σύστημα του άμεσα ανταλλακτικού εμπορίου... ή μήπως σημαίνουν την *αξία*; Αν μια ουγκιά = 3 λίρες, 17 σελίνια και 10 1/2 πένες, τότε γιατί σε διαφορετικές εποχές άξιζε πότε 5 λίρες και 4 σελίνια και πότε 3 λίρες, 17 σελίνια και 9 πένες;... Η λέξη "λίρα" (£) αναφέρεται στην αξία, αλλά όχι στην αξία που έχει καθοριστεί σταθερά σε ένα αμετάβλητο μέρος του βάρους του χρυσού. Η λίρα είναι *ιδεατή μονάδα*... Η *εργασία* είναι η ουσία στην οποία ανάγονται τα έξοδα παραγωγής και αυτή δίνει στο χρυσό τη σχετική του

αξία, ακριβώς όπως και στο σίδερο. *Όποιο ιδιαίτερο λογιστικό όνομα και αν χρησιμοποιήσουμε, επομένως, για να εκφράσουμε την ημερήσια ή βδομαδιάτικη εργασία ενός ανθρώπου*, αυτό το όνομα εκφράζει την αξία του εμπορεύματος που έχει παραχθεί.»*

Στις τελευταίες λέξεις διαλύεται η νεφελώδης αντίληψη για το ιδεατό μέτρο του χρήματος και φανερώνεται το περιεχόμενο αυτής της σκέψης. Τα λογιστικά ονόματα του χρυσού, λίρα, σελίνι, πένα κλπ., πρέπει να είναι ονόματα που παριστάνουν καθορισμένες ποσότητες χρόνου εργασίας. Επειδή ο χρόνος εργασίας αποτελεί ουσία και εσωτερικό μέτρο της αξίας, τα ονόματα αυτά αντιπροσωπεύουν στην πραγματικότητα αναλογίες της αξίας. Με άλλα λόγια, ο χρόνος εργασίας επιβεβαιώνεται ως η πραγματική μονάδα μέτρησης του χρήματος. Με αυτόν τον τρόπο ξεπερνάμε τη σχολή του Μπέρμιγχαμ, αλλά σημειώνουμε ότι η θεωρία του ιδεατού μέτρου του χρήματος απέκτησε και πάλι σημασία στην αντιπαράθεση για τη μετατρεψιμότητα ή τη μη μετατρεψιμότητα των τραπεζογραμματίων. Αν το χαρτί παίρνει την ονομασία του από το χρυσό ή το ασήμι, η μετατρεψιμότητα του τραπεζογραμματίου, δηλαδή η ανταλλαξιμότητά του με χρυσό ή με ασήμι παραμένει στο ακέραιο οικονομικός νόμος ανεξάρτητα από το τι λέει ο γραπτός νόμος. Έτσι, ένα πρωσικό χάρτινο τάλιρο, αν και νομικά μη μετατρέψιμο, θα υποτιμούνταν αμέσως αν στη συνηθισμένη κυκλοφορία άξιζε λιγότερο από ένα ασημένιο τάλιρο και, κατά συνέπεια, αν δεν ήταν μετατρέψιμο στην πράξη. Γι' αυτό οι συνεπείς υποστηρικτές του μη μετατρέψιμου χαρτονομίσμα-

* *The Currency Question, the Gemini Letters*, Λονδίνο, 1844, σελ. 266-272 κ.ε.

τος στην Αγγλία κατέφυγαν στο ιδεατό μέτρο του χρήματος. Αν, αντίθετα, τα λογιστικά ονόματα του χρήματος, λίρα, σελίνι κλπ., είναι ονόματα μιας καθορισμένης ποσότητας ατόμων αξίας από την οποία ένα εμπόρευμα απορροφά ή αποδίδει άλλοτε περισσότερα και άλλοτε λιγότερα στην ανταλλαγή του με άλλα εμπορεύματα, τότε ένα αγγλικό τραπεζογραμμάτιο, π.χ., των 5 λιρών είναι εξίσου ανεξάρτητο από τη σχέση του με το χρυσό όσο και από τη σχέση του με το σίδηρο ή το βαμβάκι. Επειδή σε αυτήν την περίπτωση ο τίτλος του δε θα το εξίσωνε πια θεωρητικά με μία καθορισμένη ποσότητα χρυσού ή με οποιοδήποτε από τα άλλα εμπορεύματα, η απαίτηση της μετατρεψιμότητάς του, δηλαδή της πρακτικής εξίσωσής του με μια καθορισμένη ποσότητα κάποιου ειδικού πράγματος, θα αποκλειόταν εξ ορισμού.

Η θεωρία του χρόνου εργασίας σα μονάδας μέτρησης του χρήματος αναπτύχθηκε για πρώτη φορά συστηματικά από τον John Gray*. O Gray προτείνει την ανάθεση σε μια εθνική κεντρική τράπεζα και τα υποκαταστήματά της του καθήκοντος της πιστοποίησης του χρόνου εργασίας που δαπανήθηκε για την παραγωγή των διαφόρων εμπορευμά-

---

* John Gray, *The Social System. A Treatise on the Principle of Exchange.* Εδιμβούργο, 1831. Σύγκρινε με το έργο του ίδιου συγγραφέα, *Lectures on the nature and use of money*, Εδιμβούργο, 1848. Μετά από την Επανάσταση του Φλεβάρη, ο Gray έστειλε στη γαλλική προσωρινή κυβέρνηση υπόμνημα με το οποίο την νουθετούσε ότι η Γαλλία δε χρειάζεται μια «organization of labour» («οργάνωση της εργασίας»), αλλά μια «organization of exchange» («οργάνωση της ανταλλαγής»), της οποίας το σχέδιο βρισκόταν ολοκληρωτικά επεξεργασμένο στο επινοημένο από τον ίδιο νομισματικό σύστημα. Ο καημένος ο John δεν υποπτευόταν καθόλου ότι δεκάξι χρόνια μετά από την εμφάνιση του *Social System*, η πατέντα της ίδιας ανακάλυψης θα αποδιδόταν στον εφευρετικό Proudhon.

των*. Σε αντάλλαγμα για το εμπόρευμα ο παραγωγός θα λαμβάνει ένα επίσημο πιστοποιητικό της αξίας, δηλαδή μια απόδειξη για τόσο χρόνο εργασίας όσο περιέχουν τα εμπορεύματά του· και αυτά τα τραπεζογραμμάτια της μιας εβδομάδας εργασίας, της μιας ημέρας εργασίας, της μιας ώρας εργασίας κλπ. θα χρησιμεύουν ταυτόχρονα και σα διαταγή προς την τράπεζα να του παραδώσει ισοδύναμης αξίας εμπορεύματα από όλα τα άλλα εμπορεύματα που είναι αποθηκευμένα στις αποθήκες της τράπεζας**. Αυτή είναι η βασική αρχή, προσεκτικά δουλεμένη σε όλες της τις λεπτομέρειες και εξολοκλήρου θεμελιωμένη στη βάση των υπαρχόντων αγγλικών θεσμών. Με το σύστημα αυτό, λέει ο Gray,

«θα ήταν εξίσου εύκολο σε κάθε εποχή να πουλάμε με

---

* Gray, *The Social System ect.*, σελ. 63: «Money should be merely a receipt, an evidence that the holder of it has either contributed certain value to the national stock of wealth, or that he has acquired a right to the same value from some one who has contributed to it.» («Το χρήμα πρέπει να είναι απλώς μια απόδειξη, μια πιστοποίηση ότι ο κάτοχός του είτε συνεισέφερε μια καθορισμένη αξία στο εθνικό απόθεμα του πλούτου είτε ότι απέκτησε δικαίωμα σε ίση αξία από κάποιον άλλον που έχει συνεισφέρει σε αυτό.»)

** *Στο ίδιο*, σελ. 67/68: «An estimated value being previously put upon produce, let it be lodged in a bank, and drawn out again, whenever it is required, merely stipulating, by common consent, that he who lodges any kind of property in the proposed National Bank, may take out of it equal value of whatever it may contain, instead of being obliged to draw out the self same thing that he put in.» («Μια εκτιμημένη αξία, η οποία από τα πριν έχει αντικειμενοποιηθεί στο προϊόν, κατατίθεται σε μια τράπεζα και αποσύρεται πάλι, όποτε χρειαστεί. Με γενική συμφωνία καθορίζεται ότι όποιος τοποθετεί οποιοδήποτε είδος ιδιοκτησίας στην προτεινόμενη Εθνική Τράπεζα, θα μπορεί να αποσύρει από αυτήν ίση αξία, ανεξάρτητα από ποια εμπορεύματα θα αποτελείται αυτή η αξία, αντί να είναι υποχρεωμένος να αποσύρει το ίδιο πράγμα που κατέθεσε.»)

χρήμα, όσο είναι σήμερα να αγοράζουμε με χρήμα. Η παραγωγή θα ήταν η ομοιόμορφη και αστείρευτη πηγή ζήτησης.»*

Τα ευγενή μέταλλα θα έχαναν το «προνόμιό» τους έναντι των άλλων εμπορευμάτων και

«θα έπαιρναν τη θέση που τους αξίζει στην αγορά, δίπλα στο βούτυρο, τα αυγά, το ύφασμα και το τσίτι, και η αξία τους δε θα μας ενδιέφερε περισσότερο από την αξία των διαμαντιών.»**

«Πρέπει να διατηρήσουμε το φανταστικό μας μέτρο των αξιών, δηλαδή το χρυσό, περιορίζοντας έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας, ή μήπως πρέπει να στραφούμε στο φυσικό μέτρο της αξίας, την εργασία, απελευθερώνοντας έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις της χώρας;»***

Αφού ο χρόνος εργασίας είναι το εσωτερικό μέτρο της αξίας, γιατί τότε χρειάζεται κι άλλο εξωτερικό μέτρο μαζί με αυτό; Γιατί η ανταλλακτική αξία αναπτύσσεται και γίνεται τιμή; Γιατί όλα τα εμπορεύματα υπολογίζουν την αξία τους με ένα αποκλειστικό εμπόρευμα το οποίο έτσι μετατρέπεται στην κατάλληλη υπόσταση της ανταλλακτικής αξίας, δηλαδή σε χρήμα; Αυτό ήταν το πρόβλημα που είχε να λύσει ο Gray. Αντί όμως να το λύσει, φαντάζεται ότι τα εμπορεύματα θα μπορούσαν άμεσα να έρθουν σε σχέση το ένα με το άλλο σαν προϊόντα της κοινωνικής εργασίας. Αυτά μπορούν όμως να έρθουν σε σχέση το ένα με το άλλο μόνο σαν αυτό που πραγματικά είναι. Τα εμπορεύματα είναι

---

* Gray, *The Social System ect.*, σελ. 16.

** *Στο ίδιο*, σελ. 182.

*** *Στο ίδιο*, σελ. 169.

άμεσα προϊόντα μεμονωμένων, ανεξάρτητων ατομικών εργασιών, οι οποίες, μέσω της αποξένωσής τους κατά τη διαδικασία της ιδιωτικής ανταλλαγής, πρέπει να επιβεβαιωθούν ως γενική κοινωνική εργασία ή, με άλλα λόγια, η εργασία στη βάση της εμπορευματικής παραγωγής γίνεται κοινωνική εργασία μόνο μέσω της ολόπλευρης αποξένωσης των ατομικών εργασιών. Ο Gray όμως προϋποθέτει ότι ο χρόνος εργασίας που περιέχεται στα εμπορεύματα είναι *άμεσα κοινωνικός*, τον αντιλαμβάνεται, δηλαδή, ως κοινωνικό χρόνο εργασίας ή, με άλλα λόγια, ως χρόνο εργασίας άμεσα συνεταιρισμένων ατόμων. Έτσι δε θα μπορούσε στην πράξη ένα ειδικό εμπόρευμα, όπως ο χρυσός και το ασήμι, να αντιπαρατίθεται στα άλλα εμπορεύματα ως ενσάρκωση της γενικής εργασίας, η ανταλλακτική αξία δε θα γινόταν τιμή, η αξία χρήσης δε θα γινόταν ανταλλακτική αξία, το προϊόν δε θα γινόταν εμπόρευμα και έτσι θα αναιρούνταν η ίδια η βάση της αστικής παραγωγής. *Τα προϊόντα πρέπει να παράγονται ως εμπορεύματα, αλλά να μην ανταλλάσσονται ως εμπορεύματα.* Ο Gray αναθέτει σε μια Εθνική Τράπεζα τη διεκπεραίωση αυτού του ευσεβούς πόθου. Από τη μια μεριά η κοινωνία, με τη μορφή της τράπεζας, καθιστά ανεξάρτητα τα άτομα από τις συνθήκες της ιδιωτικής ανταλλαγής και από την άλλη μεριά τα αφήνει να συνεχίσουν να παράγουν στη βάση της ιδιωτικής ανταλλαγής. Η εσωτερική συνέπεια, ωστόσο, ωθεί τον Gray να αποκηρύσσει τη μία μετά από την άλλη τις προϋποθέσεις της αστικής παραγωγής, παρόλο που το μόνο που θέλει είναι να «μεταρρυθμίσει» το χρήμα που απορρέει από την ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Έτσι μετατρέπει το κεφάλαιο σε εθνικό κεφάλαιο*, την ατομική ιδιοκτησία της γης σε εθνική

* «The business of every country ought to be conducted on a national

ιδιοκτησία* και, αν μελετήσουμε προσεκτικά την τράπεζά του, θα διαπιστώσουμε ότι δε δέχεται απλώς εμπορεύματα με το ένα χέρι δίνοντας πιστοποιητικά κατατεθειμένης εργασίας με το άλλο, αλλά και ρυθμίζει και την ίδια την παραγωγή. Στο τελευταίο του έργο *Lectures on money*, όπου ο Gray προσπαθεί εναγωνίως να παρουσιάσει το εργασιακό του χρήμα σαν καθαρά αστική μεταρρύθμιση, μπερδεύεται σε ακόμα πιο κραυγαλέους παραλογισμούς.

Κάθε εμπόρευμα είναι άμεσα χρήμα. Αυτή ήταν η θεωρία του Gray, η οποία απορρέει από την ατελή και επομένως λαθεμένη ανάλυση του εμπορεύματος. Η «οργανική» κατασκευή του «εργασιακού χρήματος», της «εθνικής τράπεζας» και των «αποθηκών για τα εμπορεύματα» δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ονειροπόλημα όπου το δόγμα παρουσιάζεται σα νόμος με καθολική ισχύ. Το δόγμα ότι το εμπόρευμα είναι άμεσα χρήμα ή ότι η ιδιαίτερη εργασία του ξεχωριστού ατόμου, η οποία περιέχεται στο εμπόρευμα, είναι άμεσα κοινωνική εργασία, δεν επαληθεύεται φυσικά από το γεγονός ότι μια τράπεζα πιστεύει σε αυτό και λειτουργεί σύμφωνα με αυτό. Η χρεοκοπία θα αναλάμβανε μάλλον σε αυτήν την περίπτωση το ρόλο της πρακτικής κριτικής. Αυτό που αποκρύπτεται στο έργο του Gray και παραμένει μυστικό ακόμα και για τον ίδιο είναι ότι το εργασιακό χρήμα είναι μια ψευδοοικονομική φράση για τον ευσεβή πόθο να ξεφορτωθούμε το χρήμα, με το χρήμα την ανταλλακτική αξία, με την ανταλλακτική αξία το εμπόρευμα και με το

---

capital.» («Οι οικονομικές υποθέσεις κάθε χώρας θα έπρεπε να διεξάγονται στη βάση ενός εθνικού κεφάλαιου.») John Gray, *The social system etc.*, σελ. 171.

* «The land to be transformed into national property.» («Η γη πρέπει να γίνει εθνική ιδιοκτησία.»), *στο ίδιο*, σελ. 298.

εμπόρευμα την αστική μορφή της παραγωγής. Αυτό το ομολόγησαν, ωστόσο, ανοιχτά κάποιοι Άγγλοι σοσιαλιστές, κάποιοι από τους οποίους έγραψαν πριν, και κάποιοι μετά από τον Gray*. Όμως είναι ο κύριος Proudhon και η σχολή του αυτοί στους οποίους έμελλε το καθήκον να διακηρύξουν στα σοβαρά «την καθαίρεση του χρήματος και την αποθέωση του εμπορεύματος σαν πυρήνα του σοσιαλισμού», ανάγοντας έτσι το σοσιαλισμό σε μια στοιχειώδη παρερμηνεία της αναγκαίας συνάφειας ανάμεσα στο εμπόρευμα και το χρήμα**.

2. Μέσο κυκλοφορίας

Αφού το εμπόρευμα αποκτήσει στη διαδικασία της διαμόρφωσης της τιμής την κατάλληλη για την κυκλοφορία του μορφή και αφού ο χρυσός αποκτήσει το χρηματικό του χαρακτήρα, τότε η κυκλοφορία θα παρουσιάσει και ταυτόχρονα θα επιλύσει τις αντιφάσεις που έκλεινε μέσα της η διαδικασία της ανταλλαγής των εμπορευμάτων. Η πραγματική ανταλλαγή των εμπορευμάτων, δηλαδή η κοινωνική ανταλλαγή της ύλης, γίνεται με μια αλλαγή της μορφής του εμπορεύματος, μια αλλαγή με την οποία εκδηλώνεται η διπλή φύση του εμπορεύματος ως αξίας χρήσης και ως ανταλλακτικής αξίας. Ταυτόχρονα, όμως, αυτή η αλλαγή μορφής του εμπορεύματος αποκρυσταλλώνεται σε ορισμέ-

---

* Βλ. π.χ. W. Thompson, *An Inquiry into the distribution of wealth etc.*, Λονδίνο, 1827 και Bray, *Labours wrongs and labours remedy*, Leeds, 1839.

** Ως σύνοψη της μελοδραματικής αυτής θεωρίας του χρήματος μπορεί να θεωρηθεί το έργο του Alfred Darimont, *De la Reforme des banques*, Παρίσι, 1856.

νες μορφές του χρήματος. Η παράσταση αυτής της αλλαγής μορφής είναι η παράσταση της κυκλοφορίας. Είδαμε ότι το εμπόρευμα τότε μόνο είναι αναπτυγμένη ανταλλακτική αξία, όταν προϋποθέτουμε την ύπαρξη ενός ολόκληρου κόσμου από εμπορεύματα και, κατά συνέπεια, ενός πραγματικά αναπτυγμένου καταμερισμού εργασίας. Έτσι ακριβώς και η κυκλοφορία προϋποθέτει κι αυτή ολόπλευρες ανταλλακτικές πράξεις, καθώς και τη συνεχή ανανέωσή τους. Η δεύτερη προϋπόθεση για τη μετατροπή του εμπορεύματος σε αναπτυγμένη ανταλλακτική αξία είναι ότι τα εμπορεύματα εισέρχονται στη διαδικασία της ανταλλαγής ως εμπορεύματα *με καθορισμένες τιμές* ή, με άλλα λόγια, ότι μέσα σε αυτήν *εμφανίζονται* το ένα μπροστά στο άλλο με διπλή οντότητα, μια πραγματική οντότητα ως αξίες χρήσης και μια ιδεατή οντότητα, στην τιμή, ως ανταλλακτικές αξίες.

Στους πιο πολυσύχναστους δρόμους του Λονδίνου στριμώχνονται τα μαγαζιά το ένα δίπλα στο άλλο και πίσω από τα κούφια γυάλινα μάτια τους καμαρώνουν όλα τα πλούτη του κόσμου: Ινδικά σάλια, αμερικανικά περίστροφα, κινεζικές πορσελάνες, παρισινοί κορσέδες, ρωσικά γουναρικά και τροπικά μυρωδικά, αλλά όλα αυτά τα ωραία πράγματα του κόσμου έχουν στο μέτωπο μοιραίες ασπριδερές ετικέτες πάνω στις οποίες βρίσκονται χαραγμένοι αραβικοί αριθμοί που συνοδεύονται από τους λακωνικούς χαρακτήρες $, s, d. Αυτή είναι η εικόνα των εμπορευμάτων που εμφανίζονται στην κυκλοφορία.

α. Η μεταμόρφωση των εμπορευμάτων

Με προσεκτικότερη εξέταση διαπιστώνουμε ότι η διαδικασία της κυκλοφορίας παρουσιάζει δύο διαφορετικές μορφές κύκλησης (Kreislauf). Αν ονομάσουμε Ε το εμπό-

ρευμα και Χ το χρήμα, τότε μπορούμε να διατυπώσουμε αυτές τις δύο μορφές ως:

Ε – Χ – Ε
Χ – Ε – Χ

Σε αυτό το μέρος του βιβλίου θα μας απασχολήσει αποκλειστικά η πρώτη μορφή, δηλαδή η άμεση μορφή της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων.

Η κύκληση Ε–Χ–Ε αναλύεται στην κίνηση Ε–Χ, ανταλλαγή εμπορεύματος έναντι χρήματος ή *πώληση*, στην αντίθετη κίνηση Χ–Ε, ανταλλαγή χρήματος έναντι εμπορεύματος ή *αγορά*, και στην ενότητα Ε–Χ–Ε των δύο αυτών κινήσεων, ανταλλαγή εμπορεύματος έναντι χρήματος με σκοπό την ανταλλαγή χρήματος έναντι εμπορεύματος, με άλλα λόγια *πώληση με σκοπό την αγορά.* Ως αποτέλεσμα, όμως, στο οποίο σβήνει η διαδικασία, προκύπτει Ε–Ε, ανταλλαγή εμπορεύματος έναντι εμπορεύματος, η πραγματική ανταλλαγή της ύλης.

Το Ε–Χ–Ε παριστάνει, αν ξεκινήσουμε από την άκρη του πρώτου εμπορεύματος, τη μετατροπή του σε χρυσό και την επαναμετατροπή του από χρυσό ξανά σε εμπόρευμα ή, με άλλα λόγια, παριστάνει μια κίνηση στην οποία το εμπόρευμα υπάρχει αρχικά ως ιδιαίτερη αξία χρήσης και στη συνέχεια αποβάλλει αυτήν την ύπαρξη και αποκτά, ως ανταλλακτική αξία ή γενικό ισοδύναμο, μια ύπαρξη ελεύθερη από κάθε σχέση με τη φυσική του υπόσταση, ενώ στη συνέχεια απορρίπτει ξανά την ύπαρξη αυτή και καταλήγει τελικά ως πραγματική αξία χρήσης για την ικανοποίηση συγκεκριμένων αναγκών. Με αυτήν την τελευταία του μορφή, το εμπόρευμα περνάει από την κυκλοφορία στην κατανάλωση. Το σύνολο της κυκλοφορίας Ε–Χ–Ε είναι, επομένως, ολόκληρη η σειρά των μεταμορφώσεων την οποία διατρέχει κάθε

ξεχωριστό εμπόρευμα για να γίνει άμεση αξία χρήσης για τον κάτοχό του. Η πρώτη μεταμόρφωση συντελείται στο πρώτο μισό της κυκλοφορίας, στο Ε–Χ, η δεύτερη στο άλλο μισό, Χ–Ε, και η κυκλοφορία στο σύνολό της αποτελεί το curriculum vitae (κύκλος ζωής) του εμπορεύματος. Αλλά η κυκλοφορία Ε–Χ–Ε τότε μόνο είναι η συνολική μεταμόρφωση ενός ιδιαίτερου εμπορεύματος, όταν είναι ταυτόχρονα το άθροισμα ορισμένων μονόπλευρων μεταμορφώσεων άλλων εμπορευμάτων, γιατί κάθε μεταμόρφωση του πρώτου εμπορεύματος σημαίνει τη μετατροπή του σε κάποιο δεύτερο εμπόρευμα, μετατροπή, λοιπόν, ταυτόχρονα, και του δεύτερου εμπορεύματος στο πρώτο, άρα διπλή μετατροπή που συντελείται στο ίδιο στάδιο της κυκλοφορίας. Πρέπει πρώτα να εξετάσουμε χωριστά κάθε μια από τις δύο διαδικασίες της ανταλλαγής στις οποίες αναλύεται η κυκλοφορία Ε–Χ–Ε.

Ε–Χ ή *πώληση*: Το Ε, το εμπόρευμα, εισέρχεται στη διαδικασία της κυκλοφορίας όχι μόνο ως ιδιαίτερη αξία χρήσης, π.χ., ως ένας τόνος σίδηρος, αλλά ως αξία χρήσης με καθορισμένη τιμή, ας πούμε 3 λίρες, 17 σελίνια και 10 1/2 πένες ή, με άλλα λόγια, μια ουγκιά χρυσού. Η τιμή αυτή, ενώ από τη μια μεριά αποτελεί έκφραση της ποσότητας του χρόνου εργασίας που περιέχεται στο σίδηρο, δηλαδή το αξιακό του μέγεθος, από την άλλη μεριά εκφράζει ταυτόχρονα και τον ευσεβή πόθο του σιδήρου να γίνει χρυσός, δηλαδή να δώσει τη μορφή του γενικού κοινωνικού χρόνου εργασίας στον ίδιο το χρόνο εργασίας που περιέχεται σε αυτόν. Αν δεν επιτευχθεί αυτή η μετουσίωση, τότε ο τόνος σίδηρος παύει όχι μόνο να είναι εμπόρευμα αλλά και προϊόν, γιατί είναι εμπόρευμα μόνο επειδή είναι μη αξία χρήσης για τον κάτοχό του ή, αλλιώς ειπωμένο, επειδή η εργασία του τελευταίου είναι πραγματική μόνο ως ωφέλιμη εργασία για άλλους και είναι

χρήσιμη για τον ίδιο μόνο ως αφηρημένη, γενική εργασία. Το καθήκον επομένως του σιδήρου, ή του κατόχου του, είναι να βρει μέσα στον κόσμο των εμπορευμάτων το σημείο στο οποίο ο σίδηρος προσελκύει το χρυσό. Η δυσκολία όμως αυτή, αυτό το salto mortale (άλμα θανάτου) του εμπορεύματος, ξεπερνιέται αν η πώληση γίνει πραγματική, όπως υποθέτουμε ότι γίνεται εδώ στην ανάλυση της απλής κυκλοφορίας. Ενώ ο τόνος σίδηρος πραγματοποιείται ως αξία χρήσης μέσω της αποξένωσής του –δηλαδή μέσω του περάσματός του από τα χέρια στα οποία είναι μη αξία χρήσης, στα χέρια στα οποία είναι αξία χρήσης–, πραγματοποιείται ταυτόχρονα και η τιμή του και, έτσι, από φανταστικός μόνο χρυσός γίνεται πραγματικός χρυσός. Στη θέση της ονομασίας «μια ουγκιά χρυσός» ή 3 λίρες, 17 σελίνια και 10 1/2 πένες, μπαίνει τώρα μια ουγκιά πραγματικός χρυσός και ο τόνος σίδηρος φεύγει από τη μέση. Με την πώληση Ε–Χ, δε μετατρέπεται μόνο το εμπόρευμα σε πραγματικό χρυσό, ενώ μέχρι τώρα μόνο ιδεατά είχε μετατραπεί σε χρυσό, αλλά διαμέσου της ίδιας διαδικασίας μετατρέπεται και ο χρυσός σε πραγματικό χρήμα*, ενώ μέχρι τώρα ως μέτρο της αξίας ήταν μόνο ιδεατός χρυσός και στην πραγματικότητα εμφα-

* «Di due sorte e la moneta, ideale e reale; e a dui diversi usi e adoperata, a valutare le coso e a comperarle. Per valutare e buona la moneta ideale, cosi come la reale e forse anche piu. L' altro uso della moneta e di comperare quelle cose istesse, ch' ella apprezza... i prezzi e i contratti si valutano in moneta ideale e si escguiscono in moneta reale.» («Το χρήμα είναι δύο ειδών, ιδεατό και πραγματικό, και χρησιμοποιείται με δύο διαφορετικούς τρόπους: Για να διατιμά τα πράγματα και για να τα αγοράζει. Για τη διατίμηση το ιδεατό χρήμα είναι εξίσου κατάλληλο όπως και το πραγματικό, και ίσως ακόμα καλύτερο. Η άλλη χρήση του χρήματος είναι να αγοράζει τα πράγματα που διατίμησε... Οι τιμές και τα συμβόλαια διατιμώνται σε ιδεατό χρήμα και πραγματοποιούνται σε πραγματικό.») Galiani, *De la moneta,* σελ. 112.

νιζόταν μόνο σα χρηματική ονομασία των ίδιων των εμπορευμάτων. Όπως έγινε ιδεατά ισοδύναμο επειδή όλα τα εμπορεύματα μετρούσαν τις αξίες τους με αυτό, έτσι γίνεται τώρα, σαν προϊόν της ολόπλευρης αποξένωσης των εμπορευμάτων έναντι αυτού –και η πώληση Ε–Χ είναι η διαδικασία της γενικής αυτής αποξένωσης–, το απόλυτα αποξενωμένο εμπόρευμα, γίνεται δηλαδή πραγματικό χρήμα. Ο χρυσός όμως μόνο με την πώληση γίνεται πραγματικό χρήμα, γιατί οι ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων στις τιμές ήταν μόνο ιδεατά χρυσός.

Στην πώληση Ε–Χ, όπως και στην αγορά Χ–Ε, αντιπαρατίθενται δύο εμπορεύματα, δύο ενότητες ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης, όμως, στο εμπόρευμα η ανταλλακτική του αξία υπάρχει μόνο ιδεατά ως τιμή, ενώ στο χρυσό, παρόλο που κι αυτός ο ίδιος είναι πραγματική αξία χρήσης, η αξία χρήσης του υπάρχει μόνο ως φορέας της ανταλλακτικής αξίας και επομένως μόνο ως τυπική αξία χρήσης, που δεν έχει σχέση με την ικανοποίηση καμίας πραγματικής ατομικής ανάγκης. Η αντίθεση αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας κατανέμεται, λοιπόν, πολικά στα δύο άκρα της διαδικασίας Ε–Χ, έτσι ώστε το εμπόρευμα να αποτελεί αξία χρήσης έναντι του χρυσού, μια αξία χρήσης που πρέπει να πραγματοποιήσει την ιδεατή της ανταλλακτική αξία, την τιμή, μόνο στο χρυσό, ενώ ο χρυσός να αποτελεί ανταλλακτική αξία έναντι του εμπορεύματος, μια ανταλλακτική αξία που υλοποιεί την τυπική του αξία χρήσης μόνο στο εμπόρευμα. Μόνο μέσω αυτού του διχασμού του εμπορεύματος σε εμπόρευμα και χρυσό και μέσω της διπλής και αντίρροπης σχέσης όπου το κάθε άκρο είναι ιδεατό, ενώ το αντίθετό του άκρο είναι πραγματικό, και είναι πραγματικό ενώ το αντίθετό του είναι ιδεατό, με λίγα λόγια μόνο μέσω της παράστασης των εμπορευμάτων ως δίπλευρων πολι-

κών αντιθέσεων αίρονται οι αντιφάσεις που περιέχονται στη διαδικασία της ανταλλαγής τους.

Μέχρι τώρα εξετάσαμε το Ε–Χ ως πώληση, ως μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα. Αν τοποθετηθούμε όμως στην πλευρά του άλλου άκρου, τότε η ίδια διαδικασία εμφανίζεται αντίθετα, ως Χ–Ε, ως αγορά, ως μετατροπή του χρήματος σε εμπόρευμα. Η πώληση είναι συγχρόνως αναγκαστικά και το αντίθετό της: αγορά· πώληση όταν εξετάζουμε τη διαδικασία αυτή από τη μια πλευρά· και αγορά όταν την εξετάζουμε από την άλλη πλευρά. Με άλλα λόγια, η διαδικασία αυτή διαφέρει στην πραγματικότητα μόνο, γιατί στο Ε–Χ η πρωτοβουλία έρχεται από τη μεριά του εμπορεύματος ή, αλλιώς ειπωμένο, του πωλητή, ενώ στο Χ–Ε έρχεται από τη μεριά του χρήματος ή, αλλιώς ειπωμένο, του αγοραστή. Παριστάνοντας, λοιπόν, την πρώτη μεταμόρφωση του εμπορεύματος, τη μετατροπή του σε χρήμα, ως το αποτέλεσμα της διαδρομής του πρώτου σταδίου της κυκλοφορίας Ε–Χ, υποθέτουμε ταυτόχρονα ότι κάποιο άλλο εμπόρευμα έχει ήδη μετατραπεί σε χρήμα και βρίσκεται επομένως ήδη στο δεύτερο στάδιο της κυκλοφορίας, δηλαδή στο Χ–Ε. Έτσι πέφτουμε σε ένα φαύλο κύκλο προϋποθέσεων. Η ίδια η κυκλοφορία είναι αυτός ο φαύλος κύκλος. Αν δεν προσεγγίσουμε το Χ στο Ε–Χ ως μεταμόρφωση άλλου εμπορεύματος –η οποία ήδη έχει γίνει–, τότε αποκόβουμε την πράξη της ανταλλαγής από τη διαδικασία της κυκλοφορίας. Έξω όμως από αυτήν εξαφανίζεται η μορφή Ε–Χ και αντιπαρατίθενται πια μόνο δύο διαφορετικά εμπορεύματα, έστω ο σίδηρος και ο χρυσός, των οποίων η ανταλλαγή δεν αποτελεί καμιά ιδιαίτερη πράξη της κυκλοφορίας, αλλά αντίθετα αποτελεί πράξη του άμεσου ανταλλακτικού εμπορίου. Ο χρυσός, στην πηγή της παραγωγής του, είναι εμπόρευμα όπως κάθε άλλο εμπόρευμα. Η σχετική του αξία

και η σχετική αξία του σιδήρου ή οποιουδήποτε άλλου εμπορεύματος ανταναχλάται εδώ στις ποσότητες με τις οποίες ανταλλάσσονται αμοιβαία. Για τη διαδικασία όμως της κυκλοφορίας, αυτή η λειτουργία αποτελεί προϋπόθεση και έτσι στις τιμές των εμπορευμάτων η τιμή του χρυσού είναι ήδη δεδομένη. Γι' αυτό τίποτα δεν μπορεί να είναι πιο λανθασμένο από την αντίληψη ότι *μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας* ο χρυσός και το εμπόρευμα έρχονται στην ίδια σχέση που θα έρχονταν στην άμεση εμπορευματική ανταλλαγή και ότι επομένως η σχετική τους αξία καθορίζεται από την ανταλλαγή τους σαν απλών εμπορευμάτων. Αν φαίνεται έτσι, ότι δηλαδή στη διαδικασία της κυκλοφορίας ο χρυσός ανταλλάσσεται με τα εμπορεύματα σαν απλό εμπόρευμα, αυτή η επίφαση απορρέει απλώς από το γεγονός ότι στις τιμές μια καθορισμένη ποσότητα εμπορευμάτων έχει ήδη εξισωθεί με μια καθορισμένη ποσότητα χρυσού –δηλαδή με το χρυσό ήδη ως χρήμα, ως γενικό ισοδύναμο– και είναι, *κατά συνέπεια,* άμεσα ανταλλάξιμη με αυτόν. Εφόσον η τιμή ενός εμπορεύματος *πραγματοποιείται* στο χρυσό, τότε το εμπόρευμα ανταλλάσσεται με το χρυσό ως εμπόρευμα, ως ιδιαίτερη υλοποίηση του χρόνου εργασίας. Αλλά εφόσον ο χρυσός είναι η *τιμή* του η οποία πραγματοποιείται σε αυτόν, τότε το εμπόρευμα ανταλλάσσεται με το χρυσό ως χρήμα και όχι ως εμπόρευμα, δηλαδή ανταλλάσσεται με αυτό ως γενική υλοποίηση του χρόνου εργασίας. Και στις δύο όμως σχέσεις, η ποσότητα του χρυσού με την οποία ανταλλάσσεται το εμπόρευμα μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας δεν καθορίζεται από την ανταλλαγή, αλλά, αντίθετα, η ανταλλαγή καθορίζεται από την τιμή του εμπορεύματος, δηλαδή από την εκτιμημένη σε χρυσό ανταλλακτική του αξία*.

---

* Αυτό, φυσικά, δεν εμποδίζει το ενδεχόμενο να κυμαίνεται η τιμή

Μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας ο χρυσός εμφανίζεται σε κάθε χέρι ως αποτέλεσμα της πώλησης Ε–Χ. Επειδή όμως το Ε–Χ, η πώληση, είναι συγχρόνως και Χ–Ε, αγορά, φαίνεται ότι, ενώ το Ε, το εμπόρευμα απ' όπου ξεκινάει η διαδικασία, υφίσταται την πρώτη του μεταμόρφωση, το άλλο εμπόρευμα που βρίσκεται σαν άκρο Χ απέναντί του, υφίσταται τη δεύτερή του μεταμόρφωση και επομένως διατρέχει το δεύτερο μισό της κυκλοφορίας, ενώ το πρώτο εμπόρευμα βρίσκεται ακόμα στο πρώτο μισό του κύκλου του.

Ως αποτέλεσμα της πρώτης διαδικασίας της κυκλοφορίας, της πώλησης, προκύπτει το αφετηριακό σημείο της δεύτερης, δηλαδή το χρήμα. Στη θέση του εμπορεύματος στην πρώτη του μορφή έχει μπει τώρα το χρυσό του ισοδύναμο. Αυτό το αποτέλεσμα μπορεί καταρχάς να γίνει σημείο ηρεμίας, επειδή το εμπόρευμα σε αυτήν τη δεύτερη μορφή διαθέτει τη δική του διαρκή ύπαρξη. Το εμπόρευμα, το οποίο στα χέρια του κατόχου του δεν είναι αξία χρήσης, υπάρχει τώρα σε μια πάντα ανταλλάξιμη και γι' αυτό εύχρηστη μορφή και εξαρτάται από τις περιστάσεις πότε και σε ποιο σημείο της επιφάνειας του κόσμου των εμπορευμάτων θα μπει και πάλι στην κυκλοφορία. Το χρυσό κατασταλαγμα του εμπορεύματος αποτελεί ανεξάρτητο κεφάλαιο της ζωής του στο οποίο μπορεί να παραμείνει για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα. Ενώ στο ανταλλακτικό εμπόριο η ανταλλαγή μιας ιδιαίτερης αξίας χρήσης συνδέεται άμεσα με την ανταλλαγή μιας άλλης ιδιαίτερης αξίας

των εμπορευμάτων στην αγορά πάνω ή κάτω από την αξία τους. Ωστόσο, το ζήτημα αυτό είναι άσχετο με την απλή κυκλοφορία και ανήκει σε μια τελείως διαφορετική σφαίρα, την οποία θα εξετάσουμε αργότερα, όταν θα διερευνήσουμε τη σχέση της αξίας και της αγοραίας τιμής.

χρήσης, αντίθετα ο γενικός χαρακτήρας της εργασίας που δημιουργεί ανταλλακτική αξία εμφανίζεται στο διαχωρισμό και την ανεξαρτητοποίηση μεταξύ των πράξεων της αγοράς και της πώλησης.

Το Χ–Ε, *η αγορά*, είναι η αντίστροφη κίνηση του Ε–Χ και ταυτόχρονα η δεύτερη ή η τελική μεταμόρφωση του εμπορεύματος. Ως χρυσός ή, αλλιώς ειπωμένο, στη μορφή του γενικού ισοδύναμου, το εμπόρευμα μπορεί να παρασταθεί άμεσα στις αξίες χρήσης όλων των άλλων εμπορευμάτων, τα οποία μέσω των τιμών τους τείνουν προς το χρυσό σαν το υπερπέραν τους, ταυτόχρονα όμως υποδεικνύουν και το ποσό που πρέπει να πληρωθεί για να περάσουν τα σώματά τους –δηλαδή οι αξίες χρήσης– στην πλευρά του χρήματος και η ψυχή τους –δηλαδή η ανταλλακτική αξία– στην πλευρά του χρυσού. Το γενικό προϊόν της εκποίησης των εμπορευμάτων είναι το απόλυτα εκποιήσιμο εμπόρευμα. Δεν υπάρχει ποιοτικό, αλλά μόνο ποσοτικό όριο για τη μετατροπή του χρυσού σε εμπόρευμα, το όριο της ίδιας της ποσότητας ή, με άλλα λόγια, το μέγεθος της αξίας. «Τα πάντα μπορούν να αποκτηθούν αν έχεις ρευστό χρήμα.» Ενώ το εμπόρευμα στην κίνηση Ε–Χ πραγματοποιεί, διαμέσου της αποξένωσής του ως αξίας χρήσης, από τη μία τη δική του τιμή και από την άλλη την αξία χρήσης του ξένου χρήματος, στην κίνηση Χ–Ε πραγματοποιεί, διαμέσου της αποξένωσής του ως ανταλλακτικής αξίας, από τη μία την ίδια τη δική του αξία χρήσης και από την άλλη την τιμή του άλλου εμπορεύματος. Αν το εμπόρευμα, διαμέσου της πραγματοποίησης της τιμής του, μετατρέπει το χρυσό σε πραγματικό χρήμα, με την επαναμετατροπή του μετατρέπει το χρυσό στην ιδιαίτερη γι' αυτό, καθαρά παροδική υπόσταση του χρήματος. Επειδή η κυκλοφορία των εμπορευμάτων προϋποθέτει αναπτυγμένο καταμερισμό της εργασίας, δη-

λαδή πολυμέρεια των αναγκών του κάθε ατόμου σε αντίθεση με τη μονομέρεια του προϊόντος που παράγεται από αυτόν, γι' αυτό το λόγο η αγορά Χ–Ε παριστάνεται πότε σαν εξίσωση με ένα μόνο ισοδύναμο εμπόρευμα, πότε σαν κατακερματισμός σε μια ολόκληρη σειρά εμπορευματικών ισοδύναμων η οποία καθορίζεται από τον κύκλο των αναγκών του αγοραστή και από το μέγεθος του διαθέσιμου χρηματικού του αποθέματος. Όπως η πώληση είναι ταυτόχρονα αγορά, έτσι και η αγορά είναι ταυτόχρονα πώληση, το Χ–Ε είναι ταυτόχρονα Ε–Χ, τώρα όμως η πρωτοβουλία ανήκει εδώ στο χρυσό ή, με άλλα λόγια, στον αγοραστή.

Αν επιστρέψουμε τώρα στη συνολική κυκλοφορία Ε–Χ–Ε, φαίνεται ότι σε αυτήν ένα εμπόρευμα διατρέχει ολόκληρη τη σειρά των μεταμορφώσεών του. Ταυτόχρονα όμως, ενώ αρχίζει το πρώτο μισό της κυκλοφορίας και ολοκληρώνεται η πρώτη μεταμόρφωση, ένα δεύτερο εμπόρευμα μπαίνει στο δεύτερο μισό της κυκλοφορίας, υφίσταται τη δεύτερή του μεταμόρφωση και βγαίνει έξω από την κυκλοφορία και, αντίστροφα, ενώ το πρώτο εμπόρευμα μπαίνει στο δεύτερο μισό της κυκλοφορίας, υφίσταται τη δεύτερή του μεταμόρφωση και βγαίνει έξω από την κυκλοφορία, ένα τρίτο εμπόρευμα μπαίνει στην κυκλοφορία, διατρέχει το πρώτο μισό του κύκλου του και υφίσταται την πρώτη μεταμόρφωση. Κατά συνέπεια, η συνολική κυκλοφορία Ε–Χ–Ε, ως συνολική μεταμόρφωση ενός εμπορεύματος, αποτελεί ταυτόχρονα τόσο το τέλος της συνολικής μεταμόρφωσης ενός δεύτερου εμπορεύματος όσο και την αρχή της συνολικής μεταμόρφωσης ενός τρίτου εμπορεύματος, είναι δηλαδή μια σειρά χωρίς αρχή και τέλος. Για λόγους σαφήνειας και διάκρισης των εμπορευμάτων Ε, ας διακρίνουμε τα Ε που βρίσκονται στα δύο άκρα με διαφορετικές ονομασίες, π.χ., σαν Ε′–Χ–Ε″. Στην πραγματικότητα, το

πρώτο σκέλος Ε΄–Χ προϋποθέτει την ύπαρξη του Χ ως αποτελέσματος ενός άλλου Ε–Χ, αποτελεί δηλαδή και το ίδιο απλώς το τελευταίο σκέλος του Ε–Χ–Ε΄, ενώ το δεύτερο σκέλος Χ–Ε΄΄ καταλήγει στο Ε΄΄–Χ, κατά συνέπεια παριστάνεται ως πρώτο σκέλος του Ε΄΄–Χ–Ε΄΄΄ κλπ. Ακόμα φαίνεται ότι το τελευταίο σκέλος Χ–Ε, παρόλο που το Χ είναι το αποτέλεσμα μίας μόνο πώλησης, μπορεί να παρασταθεί ως Χ–Ε΄ + Χ–Ε΄΄ + Χ–Ε΄΄΄ + κλπ., μπορεί λοιπόν να κατακερματιστεί σε ένα πλήθος αγορών, δηλαδή σε ένα πλήθος πωλήσεων, δηλαδή σε ένα πλήθος πρώτων μελών νέων συνολικών μεταμορφώσεων εμπορευμάτων.

Αν, λοιπόν, η συνολική μεταμόρφωση ενός μεμονωμένου εμπορεύματος παρουσιάζεται όχι απλώς σαν κρίκος μιας μόνο αλυσίδας μεταμορφώσεων χωρίς αρχή και τέλος, αλλά σαν κρίκος πολλών τέτοιων αλυσίδων, τότε η διαδικασία της κυκλοφορίας του κόσμου των εμπορευμάτων, με δεδομένο ότι κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα διατρέχει τον κύκλο Ε–Χ–Ε, παριστάνεται σαν ένα ατελείωτο ανακάτεμα από άπειρες αλυσίδες αυτής της κίνησης, η οποία συνεχώς τερματίζεται και συνεχώς ξεκινά ξανά σε άπειρα διαφορετικά σημεία. Κάθε ξεχωριστή πώληση ή αγορά, όμως, υπάρχει ταυτόχρονα και ως μία αδιάφορη και απομονωμένη πράξη, της οποίας η συμπληρωματική πράξη μπορεί να είναι χρονικά και τοπικά χωρισμένη από αυτήν και δε χρειάζεται επομένως να συνδεθεί άμεσα με αυτή σα συνέχειά της. Επειδή από τη μία μεριά κάθε ιδιαίτερη διαδικασία της κυκλοφορίας –η Ε–Χ ή η Χ–Ε ως μετατροπή του ενός εμπορεύματος σε αξία χρήσης και του άλλου εμπορεύματος σε χρήμα, σαν πρώτο και δεύτερο στάδιο της κυκλοφορίας– αποτελεί και για τις δύο πλευρές ένα ανεξάρτητο σημείο ηρεμίας και επειδή από την άλλη μεριά όλα τα εμπορεύματα ξεκινούν τη δεύτερή τους μεταμόρφωση και τοποθετού-

νται στο αφετηριακό σημείο του δεύτερου μισού της κυκλοφορίας με την κοινή σε αυτά μορφή του γενικού ισοδύναμου, του χρυσού, γι' αυτό το λόγο στην πραγματική κυκλοφορία ένα οποιοδήποτε Χ–Ε τοποθετείται δίπλα σε ένα οποιοδήποτε Ε–Χ, δηλαδή το δεύτερο κεφάλαιο του κύκλου ζωής ενός εμπορεύματος τοποθετείται δίπλα στο πρώτο κεφάλαιο του κύκλου ζωής του άλλου. Ο Α, π.χ., πουλάει σίδηρο αντί 2 λιρών, κάνει λοιπόν το Ε–Χ ή, αλλιώς ειπωμένο, την πρώτη μεταμόρφωση του εμπορεύματος σίδηρος, αναβάλλει όμως την αγορά για αργότερα. Ταυτόχρονα ο Β, ο οποίος πριν 14 ημέρες είχε πουλήσει 2 κουάρτερ σιτάρι αντί 6 λιρών, αγοράζει με τις ίδιες 6 λίρες σακάκι και παντελόνι από το κατάστημα Moses und Sohn εκτελώντας, έτσι, την κίνηση Χ–Ε ή, αλλιώς ειπωμένο, τη δεύτερη μεταμόρφωση του εμπορεύματος σιτάρι. Και οι δύο αυτές πράξεις, η Χ–Ε και η Ε–Χ, εμφανίζονται εδώ μόνο σαν κρίκοι μιας αλυσίδας, γιατί στο Χ, δηλαδή στο χρυσό, το ένα εμπόρευμα μοιάζει με το άλλο και δεν μπορούμε να αναγνωρίσουμε σε αυτόν αν είναι μεταμορφωμένος σίδηρος ή μεταμορφωμένο σιτάρι. Στην πραγματική διαδικασία της κυκλοφορίας, το Ε–Χ–Ε παριστάνεται, λοιπόν, σαν ένα σύνολο από άπειρα μέλη διαφόρων συνολικών μεταμορφώσεων, οι οποίες τυχαία βρίσκονται δίπλα ή ακολουθούν η μία την άλλη. Η πραγματική διαδικασία της κυκλοφορίας *εμφανίζεται*, λοιπόν, όχι ως συνολική μεταμόρφωση του εμπορεύματος, όχι ως η κίνησή του μέσα από αντίθετες φάσεις, αλλά ως απλό άθροισμα πολλών αγορών και πωλήσεων οι οποίες τυχαία λαμβάνουν χώρα παράλληλα ή διαδοχικά η μία με την άλλη. Έτσι, ο καθορισμός της μορφής της διαδικασίας εξαλείφεται στον ίδιο βαθμό που κάθε μεμονωμένη πράξη της κυκλοφορίας, π.χ. η πώληση, είναι ταυτόχρονα και το αντίθετό της, αγορά, και αντίστροφα. Από

την άλλη μεριά, η διαδικασία της κυκλοφορίας *είναι* η κίνηση των μεταμορφώσεων του κόσμου των εμπορευμάτων και, κατά συνέπεια, πρέπει να τον αντικατοπτρίζει και στη συνολική του κίνηση. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτή η αντανάκλαση θα εξεταστεί στο επόμενο μέρος του βιβλίου. Εδώ αρκεί να σημειωθεί ότι στο Ε–Χ–Ε τα δύο άκρα Ε δε βρίσκονται στην ίδια μορφική σχέση με το Χ. Το πρώτο Ε συμπεριφέρεται ως ιδιαίτερο εμπόρευμα που σχετίζεται με το χρήμα ως το γενικό εμπόρευμα, ενώ το χρήμα ως το γενικό εμπόρευμα συμπεριφέρεται προς το δεύτερο Ε ως ένα μεμονωμένο εμπόρευμα. Το Ε–Χ–Ε μπορεί επομένως, σύμφωνα με την αφηρημένη λογική, να αναχθεί στην τελική μορφή Ι–Γ–Α όπου η ιδιαιτερότητα αποτελεί το πρώτο άκρο, η γενικότητα το συνδετικό μεσαίο όρο και η ατομικότητα Α το τελευταίο άκρο.

Οι κάτοχοι εμπορευμάτων μπήκαν στη διαδικασία της κυκλοφορίας σαν απλοί φύλακες εμπορευμάτων. Μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας αντιπαρατίθενται ο ένας στον άλλον με τις αντιθετικές μορφές του αγοραστή και του πωλητή, ο ένας σαν προσωποποιημένος κώνος ζάχαρης και ο άλλος σαν προσωποποιημένος χρυσός. Με τον ίδιο τρόπο που ο κώνος ζάχαρης γίνεται χρυσός, γίνεται και ο πωλητής αγοραστής. Αυτοί οι καθορισμένοι κοινωνικοί χαρακτήρες δεν απορρέουν, λοιπόν, σε καμία περίπτωση από την ανθρώπινη ατομικότητα γενικά, αλλά από τις σχέσεις ανταλλαγής των ανθρώπων οι οποίοι παράγουν τα προϊόντα τους στην καθορισμένη μορφή του εμπορεύματος. Το ότι η σχέση του αγοραστή και του πωλητή δεν εκφράζει μία καθαρά ατομική σχέση φαίνεται από το γεγονός ότι και οι δύο εισέρχονται σε αυτήν τη σχέση μόνο στο βαθμό που αρνούνται την ατομική τους εργασία, μόνο στο βαθμό που η ατομική τους εργασία μετατρέπεται σε χρήμα ως εργασία

κανενός ιδιαίτερου ατόμου. Όσο ανόητο είναι, επομένως, να αντιλαμβανόμαστε αυτούς τους οικονομικούς αστικούς χαρακτήρες του αγοραστή και του πωλητή σαν αιώνιες κοινωνικές μορφές της ανθρώπινης ατομικότητας, άλλο τόσο λανθασμένο είναι να τους θρηνούμε σαν αναίρεση της ατομικότητας*. Είναι αναγκαίες παραστάσεις της ατομικότη-

---

* Το πόσο βαθιά τραυματίζει τις ευαίσθητες ψυχές ακόμα και η πιο επιφανειακή μορφή του ανταγωνισμού η οποία παρουσιάζεται στην αγορά και την πώληση, φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο του κυρίου Isaac Pereires *Lecons sur l'industrie et les finances*, Παρίσι, 1832. Το γεγονός ότι ο ίδιος ο Isaac, σαν εφευρέτης και δικτάτορας της Credit Mobilier (γαλλική μετοχική τράπεζα που επιδιδόταν σε έντονη χρηματιστηριακή κερδοσκοπία), είναι περιβόητος λύκος του παρισινού χρηματιστηρίου, δείχνει ταυτόχρονα τι κρύβει η συναισθηματική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Ο κ. Pereire, που εκείνη την εποχή ήταν απόστολος του Saint-Simon, λέει: «C' est parseque tous les individus sont isoles, separes les uns des autres, soit dans leurs travaux, soit pour la consommation, qu'il y a echange entre eux des produits de leur industrie respective. De la necessite de l' echange est derivee la necessite de determiner la valeur relative des objets. Les idees de la valeur et de l' echange sont donc intimement liees, et toutes deux dans leur forme actuelle expriment l' individualisme et l' antagonisme... II n' y a lieu a fixer la valeur des produits que parcequ' il y a vente et achat, en d' autres termes, antagonisme entre les divers members de la societe. Il n'y a lieu a s' occuper du prix, de valeur que la ou il y avait vente et achat, c' est a dire, ou chaque individu etait oblige de *lutter*, pour se procurer les objets necessaires a l' entretien de son existence.» («Επειδή τα άτομα είναι απομονωμένα, χωρισμένα το ένα από το άλλο τόσο στις εργασίες τους όσο και στην κατανάλωση, γι' αυτό γίνεται μεταξύ τους ανταλλαγή των προϊόντων των αντίστοιχων επαγγελμάτων. Από την αναγκαιότητα της ανταλλαγής απορρέει η αναγκαιότητα του καθορισμού της σχετικής αξίας των αντικειμένων. Οι ιδέες για την αξία και για την ανταλλαγή είναι, λοιπόν, στενά δεμένες. Και οι δύο εκφράζουν στην πραγματική τους μορφή τον ατομικισμό και τον ανταγωνισμό... Η αξία των προϊόντων μπορεί να καθοριστεί μόνο επειδή υπάρχει πώληση και αγο-

τας που προκύπτουν σε μία καθορισμένη βαθμίδα της διαδικασίας της κοινωνικής παραγωγής. Επιπλέον, στην αντίθεση του αγοραστή και του πωλητή η ανταγωνιστική φύση της αστικής παραγωγής εκδηλώνεται επιφανειακά και τυπικά, αφού αυτή η αντίθεση ανήκε επίσης και σε προαστικές μορφές της κοινωνίας και αφού η μόνη της προϋπόθεση είναι τα άτομα να σχετίζονται μεταξύ τους ως κάτοχοι εμπορευμάτων.

Αν εξετάσουμε τώρα το αποτέλεσμα του Ε–Χ–Ε, βλέπουμε ότι αυτό συνοψίζεται στην ανταλλαγή της ύλης Ε–Ε. Ανταλλάχτηκε εμπόρευμα έναντι εμπορεύματος, αξία χρήσης έναντι αξίας χρήσης και η μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα ή το εμπόρευμα ως χρήμα χρησιμεύει μόνο για τη διαμεσολάβηση αυτής της ανταλλαγής της ύλης. Έτσι, το χρήμα εμφανίζεται ως απλό *μέσο ανταλλαγής* των εμπορευμάτων, όχι, όμως, ως μέσο ανταλλαγής γενικά, αλλά ως μέσο ανταλλαγής που χαρακτηρίζεται από τη διαδικασία της κυκλοφορίας, δηλαδή ως μέσο κυκλοφορίας*.

Το να θέλουμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι υπάρχει μόνο η ενότητα και όχι ο διαχωρισμός μεταξύ της αγοράς και της πώλησης, επειδή η διαδικασία της κυκλοφορίας των

ρά, με άλλα λόγια, ανταγωνισμός ανάμεσα στα διάφορα μέλη της κοινωνίας. Μόνο όπου υπήρχε αγορά και πώληση, δηλαδή μόνο όπου κάθε άτομο ήταν αναγκασμένο να *αγωνιστεί* για την απόκτηση των αναγκαίων στη ζωή αντικειμένων, έγινε δυνατό να ασχοληθούμε με τιμές και αξίες.») *Στο ίδιο*, σελ. 2, 3.

* «L' argent n' est que le moyen et l' acheminement, au lieu que les denrees utiles a la vie sont la fin et le but.» («Το χρήμα είναι μόνο το μέσο και η κινητήρια δύναμη, ενώ τα απαραίτητα για τη ζωή εμπορεύματα είναι το τέλος και ο σκοπός.») Boisguillebert, «Le Detail de la France», 1967, στο *Economistes financies du XVIII siecle* του Eugene Daires, τόμ. I, Παρίσι, 1843, σελ. 210.

εμπορευμάτων έσβησε στο Ε–Ε και επομένως φαίνεται να πρόκειται απλώς για διαμεσολαβημένο ανταλλακτικό εμπόριο ή επειδή γενικά το Ε–Χ–Ε δε διασπάται μόνο σε δύο μεμονωμένες διαδικασίες, αλλά ταυτόχρονα παριστάνει την κινούμενη ενότητά τους, το να καταλήγουμε, λοιπόν, σε αυτό το συμπέρασμα δείχνει έναν τρόπο σκέψης του οποίου η κριτική ανήκει στη λογική και όχι στην οικονομία. Όπως ο διαχωρισμός της αγοράς από την πώληση στη διαδικασία της ανταλλαγής ανατρέπει τους πρωτόγονους τοπικούς, κληρονομικά σεβαστούς και απλοϊκά ανόητους φραγμούς της κοινωνικής ανταλλαγής της ύλης, έτσι ο διαχωρισμός αυτός αποτελεί ταυτόχρονα και τη γενική μορφή της διάσπασης της ενότητας των στοιχείων της διαδικασίας της ανταλλαγής και τη μόνιμη αντιπαράθεση μεταξύ τους, με μια λέξη, τη γενική δυνατότητα των εμπορικών κρίσεων. Ωστόσο, αυτή η δυνατότητα υπάρχει μόνο επειδή η αντίθεση εμπορεύματος και χρήματος αποτελεί την αφηρημένη και γενική μορφή όλων των αντιθέσεων της αστικής κοινωνίας. Η κυκλοφορία του χρήματος μπορεί επομένως να γίνεται χωρίς κρίσεις, αλλά οι κρίσεις δεν μπορούν να γίνουν χωρίς τη χρηματική κυκλοφορία. Αυτό σημαίνει, ωστόσο, μόνο ότι, όπου δεν έχει αναπτυχθεί ακόμα η εργασία που βασίζεται στην ιδιωτική ανταλλαγή τόσο ώστε να φτάσει ως τη διαμόρφωση του χρήματος, είναι φυσικά λιγότερο πιθανό να προκαλέσει φαινόμενα που προϋποθέτουν την πλήρη ανάπτυξη της αστικής παραγωγικής διαδικασίας. Μπορούμε, λοιπόν, να εκτιμήσουμε το βάθος της κριτικής που θέλει να παραμερίσει τις «κακές πλευρές» της αστικής παραγωγής μέσω της κατάργησης των «προνομίων» των ευγενών μετάλλων και της εφαρμογής ενός λεγόμενου «λογικού νομισματικού συστήματος». Ως παράδειγμα οικονομικής απολογητικής μπορεί, από την άλλη μεριά, να χρησι-

μοποιηθεί ένα κομμάτι ξακουστό για την εξαιρετική οξύνοιά του. Ο James Mill, ο πατέρας του γνωστού οικονομολόγου John Steuart Mill, λέει:

«Δεν μπορεί ποτέ να προκύψει έλλειψη αγοραστών για όλα τα εμπορεύματα. Όποιος προσφέρει ένα εμπόρευμα για πώληση, απαιτεί σε αντάλλαγμα να πάρει ένα άλλο εμπόρευμα και γίνεται επομένως αγοραστής μόνο και μόνο γιατί είναι πωλητής. Οι αγοραστές και οι πωλητές του συνόλου των εμπορευμάτων πρέπει επομένως, μέσω μιας μεταφυσικής αναγκαιότητας, να διατηρήσουν την ισορροπία. Αν, λοιπόν, υπάρχουν περισσότεροι πωλητές παρά αγοραστές στην αγορά ενός εμπορεύματος, θα πρέπει να υπάρχουν περισσότεροι αγοραστές παρά πωλητές στην αγορά κάποιου άλλου εμπορεύματος.»*

Ο Mill αποκαθιστά την ισορροπία μετατρέποντας τη

---

* Το Νοέμβρη του 1807 κυκλοφόρησε στην Αγγλία ένα σύγγραμμα του William Spence με τον τίτλο *Britain independent of commerce*, του οποίου τις αρχές ανέπτυξε παραπέρα ο William Cobbet στο *Political Register* του με την πιο δραστική μορφή «Perish commerce». Σε απάντηση, ο James Mill δημοσίευσε το 1808 το *Defence of commerce*, όπου βρίσκεται και το δανεισμένο από το έργο του *Elements of Political Economy*, επιχείρημα που μόλις παραθέσαμε. Στην πολεμική του ενάντια στον Sismondi και τον Malthus για τις εμπορικές κρίσεις, ο J. B. Say οικειοποιήθηκε το χαριτωμένο αυτό εύρημα και, επειδή θα ήταν αδύνατο να πει με ποια νέα έμπνευση ο κωμικός αυτός «prince de la science» (πρίγκιπας της επιστήμης) εμπλούτισε την πολιτική οικονομία –η υπηρεσία του έγκειται μάλλον στην αμεροληψία με την οποία παρανοούσε εξίσου τους συγχρόνους του, τον Malthus, τον Sismondi και τον Ricardo–, οι θαυμαστές του στην ηπειρωτική Ευρώπη τον ανακήρυξαν εφευρέτη αυτού του θησαυρού της μεταφυσικής ισορροπίας των αγορών και των πωλήσεων.

διαδικασία της κυκλοφορίας σε άμεσο ανταλλακτικό εμπόριο, όμως ταυτόχρονα ξαναβάζει λαθραία στο άμεσο ανταλλακτικό εμπόριο τα πρόσωπα του αγοραστή και του πωλητή, που είναι δανεισμένα από τη διαδικασία της κυκλοφορίας. Μιλώντας και εμείς με όρους της δικής του γλωσσικής σύγχυσης, θα λέγαμε ότι σε στιγμές όπου όλα τα εμπορεύματα μένουν απούλητα, όπως, π.χ., στο Λονδίνο και το Αμβούργο σε ορισμένες στιγμές της εμπορικής κρίσης του 1857-1858, στην πραγματικότητα υπάρχουν περισσότεροι αγοραστές από πωλητές μόνο *ενός* εμπορεύματος, του *χρήματος*, και περισσότεροι πωλητές από αγοραστές όλων των άλλων μορφών του χρήματος, δηλαδή των εμπορευμάτων. Η μεταφυσική ισορροπία των αγορών και των πωλήσεων περιορίζεται στο ότι κάθε αγορά είναι και πώληση και κάθε πώληση είναι και αγορά, πράγμα όχι ιδιαίτερα παρήγορο για τους κατόχους εμπορευμάτων που δεν μπορούν να τα πουλήσουν και, κατά συνέπεια, ούτε και να αγοράσουν*.

---

* Ο τρόπος με τον οποίο οι οικονομολόγοι παρουσιάζουν τους διαφορετικούς ορισμούς της μορφής του εμπορεύματος φαίνεται από τα ακόλουθα παραδείγματα:

«With money in possession, we have but one exchange to make, in order to secure the object of desire, while with other surplus products we have two, the first of which (procuring the money) is infinitely more difficult than the second.» [«Έχοντας χρήμα στη διάθεσή μας, απαιτείται μόνο μία ανταλλαγή για να αποκτήσουμε το αντικείμενο της επιθυμίας μας, ενώ αν, αντί για χρήματα, μας περισσεύουν άλλα προϊόντα, πρέπει να κάνουμε δύο ανταλλαγές, η πρώτη από τις οποίες (αυτή που θα μας δώσει το χρήμα) είναι άπειρες φορές πιο δύσκολη από τη δεύτερη.»] Opdyke G., *A treatise on political economy*, Νέα Υόρκη, σελ. 277 ως 278.

«The superior saleableness of money is the exact effect or natural consequence of the less saleableness of commodities.» («Η ευνοϊκότερη δυνατότητα πώλησης του χρήματος είναι το ακριβές αποτέλεσμα ή η

Ο διαχωρισμός μεταξύ της πώλησης και της αγοράς επιτρέπει, δίπλα στο καθαυτό εμπόριο, μια μάζα εικονικών συναλλαγών πριν την οριστική ανταλλαγή ανάμεσα στους παραγωγούς εμπορευμάτων και τους καταναλωτές εμπορευμάτων. Έτσι, δημιουργείται η δυνατότητα σε ένα πλήθος από παράσιτα να διεισδύουν στη διαδικασία της παραγωγής και να εκμεταλλεύονται αυτόν το διαχωρισμό. Αυτό όμως πάλι σημαίνει μόνο ότι, μαζί με το χρήμα ως τη γενική μορφή της αστικής εργασίας, εμφανίζεται και η *δυνατότητα* της ανάπτυξης των αντιφάσεών της.

β. Η κυκλοφορία του χρήματος

Η πραγματική κυκλοφορία στην αρχή παρουσιάζεται ως μια μάζα τυχαίων και παράλληλων αγορών. Στην αγορά, όπως και στην πώληση, το εμπόρευμα και το χρήμα αντιπαρατίθενται το ένα στο άλλο στο πλαίσιο της ίδιας πάντα σχέσης, δηλαδή της σχέσης του πωλητή από την πλευρά του εμπορεύματος και του αγοραστή από την πλευρά του χρήματος. Το χρήμα ως μέσο κυκλοφορίας εμφανίζεται, επο-

---

φυσική συνέπεια των περισσότερων δυσκολιών στη δυνατότητα πώλησης των εμπορευμάτων.») Corbet Th., *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals,* Λονδίνο, 1841, σελ. 117.

«Money has the quality of being always exchangeable for what it measures.» («Το χρήμα μπορεί πάντα να ανταλλάσσεται με άλλα εμπορεύματα τα οποία μετράει.») Bosanquet, *Metallic, Paper and Credit Currency etc.*, Λονδίνο, 1842, σελ. 100.

«Money can always buy other commodities, whereas other commodities can not always buy money.» («Το χρήμα μπορεί να αγοράζει πάντα άλλα εμπορεύματα, ενώ τα άλλα εμπορεύματα δεν μπορούν πάντα να αγοράζουν χρήμα.») Tooke Th., *An inquiry into the Currency Principle,* 2η έκδοση, Λονδίνο, 1844, σελ. 10.

μένως, πάντα ως μέσο αγοράς και γι' αυτό δεν μπορούν να αναγνωριστούν οι διαφορετικές λειτουργίες που αυτό επιτελεί στις αντίθετες φάσεις της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων.

Το χρήμα περνάει στα χέρια του πωλητή με την ίδια πράξη που περνάει το εμπόρευμα στα χέρια του αγοραστή. Εμπόρευμα και χρήμα κινούνται, λοιπόν, προς αντίθετες κατευθύνσεις και αυτή η αλλαγή θέσεων με την οποία το εμπόρευμα πηγαίνει στη μια μεριά και το χρήμα στην άλλη συντελείται ταυτόχρονα σε άπειρα σημεία σε ολόκληρη την επιφάνεια της αστικής κοινωνίας. Το πρώτο, όμως, βήμα που κάνει το εμπόρευμα στην κυκλοφορία είναι ταυτόχρονα και το τελευταίο του βήμα εκεί*. Ανεξάρτητα από το αν αλλάζει θέση γιατί ο χρυσός έλκεται από αυτό (Ε–Χ) ή αλλάζει θέση γιατί αυτό έλκεται από το χρυσό (Χ–Ε), με αυτή και μόνο την αλλαγή θέσης εγκαταλείπει την κυκλοφορία και εισέρχεται στην κατανάλωση. Η κυκλοφορία είναι μια συνεχής κίνηση εμπορευμάτων, αλλά πάντα διαφορετικών εμπορευμάτων· και κάθε εμπόρευμα κινείται μόνο μία φορά. Κάθε εμπόρευμα αρχίζει το δεύτερο μισό της κυκλοφορίας του όχι ως το ίδιο εμπόρευμα, αλλά ως ένα άλλο εμπόρευμα, ως χρυσός. Η κίνηση του μεταμορφωμένου εμπορεύματος είναι, λοιπόν, η κίνηση του χρυσού. Το ίδιο χρηματικό νόμισμα ή το –ταυτόσημο με αυτό– κομμάτι χρυσού, το οποίο στην πράξη Ε–Χ αλλάζει μια φορά θέση με ένα εμπόρευμα, εμφανίζεται αντίστροφα ξανά ως αφετηριακό σημείο του Χ–Ε και αλλάζει έτσι θέση για δεύτερη φορά με

* Το ίδιο εμπόρευμα μπορεί να αγοραστεί και να ξαναπουληθεί πολλές φορές. Σε αυτήν την περίπτωση δεν κυκλοφορεί ως απλό εμπόρευμα, αλλά με μια μορφή που δεν υπάρχει ακόμα στην απλή κυκλοφορία, στην απλή αντίφαση εμπορεύματος και χρήματος.

ένα άλλο εμπόρευμα. Όπως πέρασε από τα χέρια του αγοραστή Β στα χέρια του πωλητή Α, έτσι περνάει τώρα από τα χέρια του Α, που έγινε αγοραστής, στα χέρια του Γ. Η κίνηση της μορφής ενός εμπορεύματος, η μετατροπή του σε χρήμα και η επαναμετατροπή του από χρήμα ή, με άλλα λόγια, η κίνηση της συνολικής μεταμόρφωσης του εμπορεύματος, παρουσιάζεται λοιπόν ως η εξωτερική κίνηση του ίδιου χρηματικού νομίσματος που άλλαξε δύο φορές θέση με δύο διαφορετικά εμπορεύματα. Όσο σκόρπια και τυχαία κι αν γίνονται οι πωλήσεις και οι αγορές η μια δίπλα στην άλλη, πάντα αντιπαρατίθενται στην πραγματική κυκλοφορία ένας πωλητής με έναν αγοραστή. Επίσης, το χρήμα που παίρνει τη θέση του πουλημένου εμπορεύματος, πρέπει, πριν φτάσει στα χέρια του αγοραστή, να έχει ήδη αλλάξει μια φορά θέση με κάποιο άλλο εμπόρευμα. Από την άλλη μεριά θα περάσει, αργά ή γρήγορα, ξανά από τα χέρια του πωλητή που έγινε αγοραστής, στα χέρια ενός καινούργιου πωλητή, εκφράζοντας με αυτήν την πολύ συχνή επανάληψη της αλλαγής της θέσης του τη διαπλοκή των μεταμορφώσεων των εμπορευμάτων. Τα ίδια νομίσματα κινούνται, λοιπόν, πάντα σε αντίθετη κατεύθυνση από τα κινούμενα εμπορεύματα, το ένα πιο συχνά, το άλλο λιγότερο συχνά, από τη μια θέση της κυκλοφορίας στην άλλη, και διαγράφουν κατά συνέπεια ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο κυκλοφοριακό τόξο. Αυτές οι διαφορετικές κινήσεις του ίδιου νομίσματος δεν μπορούν παρά να διαδέχονται η μια την άλλη χρονικά ενώ, αντίστροφα, η πολλαπλότητα και ο κατακερματισμός των αγορών και των πωλήσεων αντανακλώνται σε μία ταυτόχρονη, αλλά παράλληλη στο χώρο αμοιβαία αλλαγή θέσης μεταξύ εμπορευμάτων και χρήματος.

Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων Ε–Χ–Ε, στην απλή της μορφή, συντελείται με το πέρασμα του χρήματος από τα

χέρια του αγοραστή στα χέρια του πωλητή και από τα χέρια του πωλητή που έγινε αγοραστής στα χέρια ενός νέου πωλητή. Έτσι τελειώνει η μεταμόρφωση των εμπορευμάτων και κατά συνέπεια και η κίνηση του χρήματος, αφού αυτή είναι η έκφρασή της. Επειδή όμως συνεχώς παράγονται νέες αξίες χρήσης ως εμπορεύματα και πρέπει επομένως να ρίχνονται συνεχώς εκ νέου στην κυκλοφορία, η διαδικασία Ε–Χ–Ε επαναλαμβάνεται και ανανεώνεται από τους ίδιους τους κατόχους των εμπορευμάτων. Το χρήμα που ξόδεψαν ως αγοραστές γυρίζει ξανά πίσω στα χέρια τους όταν εμφανιστούν ξανά ως πωλητές εμπορευμάτων. Η συνεχής ανανέωση της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων αντικαθρεφτίζεται στην κίνηση του χρήματος το οποίο εκτός από το να περνάει συνεχώς από το ένα χέρι στο άλλο σε ολόκληρη την επιφάνεια της αστικής κοινωνίας, διαγράφει ταυτόχρονα ένα πλήθος διαφορετικών μικρών κυκλήσεων, ξεκινώντας από άπειρα διαφορετικά σημεία και γυρίζοντας ξανά στα ίδια σημεία για να επαναλάβει από την αρχή την ίδια κίνηση.

Αν η αλλαγή της μορφής των εμπορευμάτων εμφανίζεται σαν απλή αλλαγή θέσης του χρήματος και η συνέχεια της κυκλοφοριακής κίνησης εξαρτάται αποκλειστικά από το χρήμα –αφού το εμπόρευμα κάνει πάντα ένα μόνο βήμα σε αντίθετη κατεύθυνση από το χρήμα, το χρήμα όμως κάνει πάντα το δεύτερο βήμα για το εμπόρευμα και λέει Β εκεί όπου το εμπόρευμα έχει πει Α–, έτσι *εμφανίζεται* και ολόκληρη η κίνηση, σα να ξεκινάει δηλαδή από το χρήμα, παρόλο που στην πώληση το εμπόρευμα διώχνει το χρήμα από τη θέση του, προκαλώντας έτσι την κυκλοφορία του χρήματος με τον ίδιο τρόπο που στην αγορά το χρήμα διώχνει το εμπόρευμα από τη θέση του προκαλώντας έτσι την κυκλοφορία του εμπορεύματος. Επειδή το χρήμα πάντα αντιπαρατίθε-

ται στο εμπόρευμα στο πλαίσιο της ίδιας σχέσης, δηλαδή ως *μέσο αγοράς*, και ως τέτοιο κινεί το εμπόρευμα με την πραγματοποίηση της τιμής τους, γι' αυτόν το λόγο ολόκληρη η κίνηση της κυκλοφορίας εμφανίζεται σα να είναι το χρήμα αυτό που αλλάζει τη θέση του με τα εμπορεύματα μέσω της πραγματοποίησης της τιμής τους, είτε με ταυτόχρονες και παράλληλες ξεχωριστές είτε με διαδοχικές πράξεις κυκλοφορίας, στην περίπτωση που το ίδιο νόμισμα πραγματοποιεί με τη σειρά πολλές διαφορετικές τιμές εμπορευμάτων. Αν παρατηρήσουμε, π.χ., τα Ε–Χ–Ε΄–Χ–Ε΄΄–Χ–Ε΄΄΄ χωρίς να δώσουμε σημασία στην ποιοτική πλευρά που στην πραγματική διαδικασία της κυκλοφορίας είναι αδύνατον να αναγνωριστεί, βλέπουμε μόνο την ίδια μονότονη πράξη. Το Χ, έχοντας πραγματοποιήσει την τιμή του Ε, πραγματοποιεί κατά σειρά τις τιμές των Ε΄, Ε΄΄ και τα εμπορεύματα Ε΄–Ε΄΄–Ε΄΄΄ καλύπτουν πάντα τη θέση που εγκαταλείπει το χρήμα. Επομένως, το χρήμα φαίνεται να προκαλεί την κυκλοφορία των εμπορευμάτων επειδή αυτό πραγματοποιεί τις τιμές τους. Σε αυτήν τη λειτουργία της πραγματοποίησης των τιμών κυκλοφορεί και το ίδιο συνεχώς, πότε αλλάζοντας απλά μία φορά θέση, πότε διατρέχοντας ένα τόξο της κυκλοφορίας, πότε διαγράφοντας ένα μικρό κύκλο στον οποίο το αφετηριακό σημείο και το σημείο επιστροφής ταυτίζονται. Ως μέσο κυκλοφορίας, το χρήμα έχει τη δική του κυκλοφορία. Η κίνηση της μορφής των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων εμφανίζεται, επομένως, σα δική του κίνηση που διαμεσολαβεί και προκαλεί την κίνηση των εμπορευμάτων τα οποία από μόνα τους δεν έχουν κίνηση. Η κίνηση της διαδικασίας της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων παριστάνεται, λοιπόν, στην κίνηση του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας –στην *κυκλοφορία του χρήματος*.

Όπως οι κάτοχοι εμπορευμάτων παρουσιάζουν τα

προϊόντα των ατομικών τους εργασιών ως προϊόντα κοινωνικής εργασίας μετατρέποντας ένα πράγμα, το χρυσό, σε άμεση ενσάρκωση του γενικού χρόνου εργασίας και επομένως σε χρήμα, έτσι τώρα και η δική τους ολόπλευρη κίνηση, μέσω της οποίας ανταλλάσσουν την ύλη των εργασιών τους, παρουσιάζεται στα μάτια τους σαν ιδιόμορφη κίνηση ενός πράγματος, σαν κυκλοφορία του χρυσού. Ο ίδιος ο κοινωνικός χαρακτήρας της κίνησης είναι για τους κατόχους εμπορευμάτων από τη μια μεριά εξωτερική αναγκαιότητα, και από την άλλη απλή, τυπική, διαμεσολαβητική διαδικασία που δίνει τη δυνατότητα σε κάθε άτομο να αποσύρει αντί της αξίας χρήσης που ρίχνει στην κυκλοφορία, άλλες αξίες χρήσης του ίδιου αξιακού μεγέθους. Το εμπόρευμα αρχίζει να λειτουργεί ως αξία χρήσης όταν εγκαταλείψει τη σφαίρα της κυκλοφορίας, ενώ η αξία χρήσης του χρήματος[55] ως μέσου κυκλοφορίας, είναι η ίδια η κυκλοφορία του. Η κίνηση των εμπορευμάτων στην κυκλοφορία αποτελεί μια φευγαλέα μόνο στιγμή, ενώ η αδιάκοπη περιφορά στη σφαίρα της κυκλοφορίας γίνεται λειτουργία του χρήματος. Η ιδιαίτερη αυτή λειτουργία του χρήματος μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας δίνει στο χρήμα, ως μέσο κυκλοφορίας, μια καινούργια μορφή που τώρα πρέπει να αναπτυχθεί πιο διεξοδικά.

Καταρχάς είναι φανερό ότι η κυκλοφορία του χρήματος είναι μια άπειρα κατακερματισμένη κίνηση, γιατί σε αυτήν αντανακλώνται τόσο ο άπειρος κατακερματισμός της διαδικασίας της κυκλοφορίας σε αγορές και πωλήσεις όσο και ο διαχωρισμός των συμπληρωματικών φάσεων της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων. Πράγματι, στις μικρές κυ-

---

55. Διορθωμένο στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859: του χρυσού.

κλήσεις του χρήματος όπου το σημείο αφετηρίας και το σημείο επιστροφής ταυτίζονται, αποκαλύπτεται μια κίνηση επαναφοράς, μια πραγματική κυκλική κίνηση. Από την άλλη, όμως, υπάρχουν τόσα σημεία εκκίνησης της κύκλησης του χρήματος όσα και εμπορεύματα και, έτσι, εξαιτίας αυτής της απροσδιόριστης πολυμορφίας τους διαφεύγουν από κάθε έλεγχο, υπολογισμό και μέτρηση. Εξίσου λίγο μπορεί να καθοριστεί και ο χρόνος ανάμεσα στο ξεκίνημα της απομάκρυνσης και το ξαναγύρισμα στο αφετηριακό σημείο. Επίσης είναι αδιάφορο αν μια τέτοια κύκληση συντελείται σε μια δεδομένη περίπτωση ή όχι. Κανένα οικονομικό γεγονός δεν είναι περισσότερο γνωστό από το ότι μπορεί κανείς να ξοδέψει χρήματα με το ένα χέρι χωρίς να τα εισπράξει με το άλλο. Το χρήμα ξεκινάει από άπειρα διαφορετικά σημεία και επιστρέφει σε άπειρα διαφορετικά σημεία, αλλά η σύμπτωση του σημείου εκκίνησης και του σημείου επιστροφής είναι μόνο τυχαία, γιατί στην κίνηση Ε–Χ–Ε δεν είναι απαραίτητη η επαναμετατροπή του αγοραστή σε πωλητή. Ακόμα λιγότερο, όμως, παριστάνει η κυκλοφορία του χρήματος μια κίνηση που ακτινοβολεί από ένα κέντρο προς όλα τα σημεία της περιφέρειας και επιστρέφει από όλα τα σημεία της περιφέρειας στο ίδιο κέντρο. Η αποκαλούμενη κυκλική κίνηση του χρήματος, όπως διαμορφώνεται σαν εικόνα στο μυαλό μας, περιορίζεται στο να βλέπουμε σε όλα τα σημεία την εμφάνισή του και την εξαφάνισή του, την αέναη αλλαγή θέσεων του χρήματος από το ένα σημείο στο άλλο. Σε μια ανώτερη μορφή της κυκλοφορίας του χρήματος ως διαμεσολαβητή της κυκλοφορίας, π.χ., στην κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων, θα ανακαλύψουμε ότι οι όροι της έκδοσης του χρήματος περιλαμβάνουν και τους όρους της επιστροφής του. Αντίθετα, για την απλή κυκλοφορία του χρήματος, το να γίνει ο ίδιος αγοραστής ξανά πωλητής είναι καθαρά

θέμα τύχης. Εκεί όπου εμφανίζονται σε αυτήν πραγματικές κυκλικές κινήσεις μόνιμου χαρακτήρα, αυτές αποτελούν μόνο αντανάκλαση βαθύτερων παραγωγικών διαδικασιών. Π.χ., ο εργοστασιάρχης αποσύρει την Παρασκευή χρήματα από τον τραπεζίτη του, πληρώνει με αυτά το Σάββατο τους εργάτες του, οι εργάτες πληρώνουν αμέσως το μεγαλύτερο μέρος του μισθού τους στους μπακάληδες κλπ. και οι τελευταίοι τα επιστρέφουν τη Δευτέρα στον τραπεζίτη.

Μέχρι τώρα έχουμε δει, πρώτον, ότι το χρήμα πραγματοποιεί ταυτόχρονα ένα δεδομένο αριθμό τιμών στις ποικίλες και παράλληλες αγορές και πωλήσεις και, δεύτερον, ότι αλλάζει θέση μόνο μια φορά με κάθε εμπόρευμα. Από την άλλη μεριά όμως, εφόσον στην κίνηση του χρήματος εκδηλώνεται η κίνηση και η διαπλοκή των συνολικών μεταμορφώσεων των εμπορευμάτων, το ίδιο νόμισμα πραγματοποιεί τις τιμές διαφορετικών εμπορευμάτων και πραγματοποιεί, έτσι, ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο αριθμό περιστροφών. Αν πάρουμε τώρα τη διαδικασία της κυκλοφορίας μιας χώρας σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα, π.χ., σε μια μέρα, τότε η ποσότητα του χρυσού που είναι απαραίτητη για την πραγματοποίηση των τιμών και, κατά συνέπεια, για την κυκλοφορία των εμπορευμάτων θα καθορίζεται από δύο παράγοντες: Από το συνολικό άθροισμα των τιμών και από το μέσο αριθμό περιστροφών του ίδιου νομίσματος. Αυτός ο αριθμός των περιστροφών, ή, με άλλα λόγια, η ταχύτητα της κυκλοφορίας του χρήματος, καθορίζεται ή απλώς εκφράζει, με τη σειρά του, τη μέση ταχύτητα με την οποία τα εμπορεύματα διατρέχουν τις διαφορετικές φάσεις της μεταμόρφωσής τους, την ταχύτητα με την οποία οι μεταμορφώσεις αυτές διεκπεραιώνονται σαν αλυσίδα και την ταχύτητα με την οποία τα εμπορεύματα που έχουν διατρέξει τη μεταμόρφωσή τους, αντικαθίστανται στη δια-

δικασία της κυκλοφορίας με καινούργια εμπορεύματα. Ενώ, λοιπόν, στον καθορισμό της τιμής η ανταλλακτική αξία όλων των εμπορευμάτων μετατρέπεται ιδεατά σε μία ποσότητα χρυσού του ίδιου αξιακού μεγέθους και στις δύο απομονωμένες πράξεις της κυκλοφορίας, Ε–Χ και Χ–Ε, το ίδιο μέγεθος αξίας εμφανίζεται δύο φορές –από τη μία πλευρά ως εμπόρευμα και από την άλλη πλευρά ως χρυσός–, η υπόσταση του χρυσού ως μέσο κυκλοφορίας δεν καθορίζεται από τη μεμονωμένη σχέση του με τα επιμέρους αδρανή εμπορεύματα, αλλά από την αεικίνητη ύπαρξή του μέσα στον κόσμο των εμπορευμάτων που βρίσκεται σε αδιάκοπη κίνηση, από τη λειτουργία του να παριστάνει –με την αλλαγή της θέσης του– τη μεταμόρφωση των εμπορευμάτων και έτσι να παριστάνει –μέσω της ταχύτητας της αλλαγής της θέσης του– την ταχύτητα της μεταμόρφωσής τους. Η πραγματική του παρουσία στη διαδικασία της κυκλοφορίας, δηλαδή η πραγματική ποσότητα χρυσού που κυκλοφορεί, καθορίζεται λοιπόν τώρα από τον τρόπο λειτουργίας του μέσα στην ίδια τη συνολική διαδικασία.

Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων αποτελεί προϋπόθεση της κυκλοφορίας του χρήματος και μάλιστα το χρήμα κυκλοφορεί εμπορεύματα τα οποία έχουν ήδη τιμές, δηλαδή έχουν ήδη εξισωθεί με ορισμένες ποσότητες χρυσού. Στον καθορισμό της τιμής των εμπορευμάτων, το μέγεθος της αξίας της ποσότητας του χρυσού που χρησιμεύει ως μονάδα μέτρησης ή, με άλλα λόγια, η αξία του χρυσού προϋποτίθεται ως δεδομένη. Με αυτήν την προϋπόθεση, λοιπόν, η απαραίτητη για την κυκλοφορία ποσότητα του χρυσού καθορίζεται καταρχάς από το άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων που πρέπει να πραγματοποιηθούν. Το άθροισμα όμως αυτό καθορίζεται: 1. Από το επίπεδο των τιμών, δηλαδή από το σχετικά μεγάλο ή μικρό ύψος των υπολογι-

σμένων σε χρυσό ανταλλακτικών αξιών των εμπορευμάτων και 2. από τη μάζα των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν με συγκεκριμένες τιμές*. Αν ένα κουάρτερ σιτάρι κοστίζει 60 σελίνια, χρειάζεται ο διπλάσιος χρυσός για να κυκλοφορήσει ή, με άλλα λόγια, για να πραγματοποιήσει την αξία του συγκριτικά με την περίπτωση που η ίδια ποσότητα σιτάρι κόστιζε μόνο 30 σελίνια. Για την κυκλοφορία 500 κουάρτερ σιτάρι προς 60 σελίνια το κουάρτερ, χρειάζεται ο διπλάσιος χρυσός απ' ό,τι για την κυκλοφορία 250 κουάρτερ στην ίδια τιμή. Για την κυκλοφορία, τέλος, 10 κουάρτερ σιτάρι προς 100 σελίνια το κουάρτερ, χρειάζεται ο μισός μόνο χρυσός απ' ό,τι για την κυκλοφορία 40 κουάρτερ προς 50 σελίνια το κουάρτερ. Από το τελευταίο παράδειγμα βγαίνει το συμπέρασμα ότι η ποσότητα του χρυσού που είναι απαραίτητη για την κυκλοφορία των εμπορευμάτων μπορεί να μειώνεται, παρά την αύξηση των τιμών, αν ο αριθμός των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν μειώνεται σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' όσο αυξάνεται το άθροισμα των τιμών· και ότι, αντίστροφα, η μάζα του μέσου κυκλοφορίας μπορεί να αυξηθεί, παρά τη μείωση του αριθμού των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν, αν ταυτόχρονα το άθροισμα των

---

* Η ποσότητα του χρήματος είναι αδιάφορη, «pourvu qu' il y en ait assez pour maintenir les prix contractes par les denrees» («με την προϋπόθεση ότι επαρκεί για τη διατήρηση των δεδομένων τιμών των εμπορευμάτων»), Boisguillebert, *Le detail de la France*, σελ. 209. «Αν η κυκλοφορία εμπορευμάτων αξίας 400 εκατομμυρίων λιρών απαιτεί μία ποσότητα 40 εκατομμυρίων χρυσών λιρών και αυτή η αναλογία, δηλαδή 1:10, είναι η κατάλληλη, τότε, αν η αξία των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων αυξηθεί λόγω φυσικών αιτιών στα 450 εκατομμύρια, θα έπρεπε η ποσότητα του χρυσού να αυξηθεί κι αυτή στα 45 εκατομμύρια, για να διατηρηθεί η ίδια αναλογία», W. Blake, *Observations on the effects produced by the expenditure of Government etc.*, Λονδίνο, 1823, σελ. 80, 81.

τιμών τους αυξάνεται σε μεγαλύτερο ποσοστό. Θαυμάσιες λεπτομερείς αγγλικές έρευνες απέδειξαν, π.χ., ότι στην Αγγλία, στα πρώτα στάδια μιας ανόδου των τιμών των σιτηρών, η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος αυξάνεται γιατί το άθροισμα των τιμών του μειωμένου όγκου των σιτηρών είναι μεγαλύτερο από το άθροισμα των τιμών του μεγαλύτερου όγκου των σιτηρών, ενώ ταυτόχρονα η κυκλοφορία των υπόλοιπων εμπορευμάτων συνεχίζεται με τις παλιές τιμές τους για ορισμένο χρονικό διάστημα. Αντίθετα, σε ένα μεταγενέστερο στάδιο της ανόδου των τιμών των σιτηρών, η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος μειώνεται είτε γιατί μαζί με τα σιτηρά όλο και λιγότερα εμπορεύματα πωλούνται με τις παλιές τιμές είτε γιατί ο ίδιος αριθμός εμπορευμάτων πωλείται σε χαμηλότερες τιμές.

Η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος δεν καθορίζεται, όπως είδαμε, μόνο από το άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων που πρέπει να πραγματοποιηθούν, αλλά ταυτόχρονα και από την ταχύτητα με την οποία κυκλοφορεί το χρήμα ή, με άλλα λόγια, από την ταχύτητα με την οποία το χρήμα ολοκληρώνει αυτήν την πραγματοποίηση σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα. Αν το ίδιο σοβερέιν πραγματοποιήσει την ίδια μέρα 10 αγορές και η αξία της κάθε αγοράς είναι 1 σοβερέιν, αλλάζοντας έτσι 10 φορές χέρια, τότε αυτό το 1 σοβερέιν κάνει την ίδια ακριβώς δουλειά με 10 σοβερέιν, κάθε ένα από τα οποία κυκλοφορεί μια φορά μόνο τη μέρα*. Η ταχύτητα της κυκλοφορίας του χρυσού μπορεί, λοιπόν, να υποκαταστήσει την ποσότητά του,

* «E la velocita del giro del danaro, non la quantita dei metalli che fa apparir molto a poco il danaro.» («Είναι η ταχύτητα της κυκλοφορίας του χρήματος και όχι η ποσότητα του μετάλλου αυτό που κάνει το χρήμα να φαίνεται πολύ ή λίγο.»), Galiani, *De la moneta*, σελ. 99.

ή, με άλλα λόγια, η υπόσταση του χρυσού στη διαδικασία της κυκλοφορίας δεν εξαντλείται στην ύπαρξή του ως ισοδύναμου δίπλα στο εμπόρευμα, αλλά συνίσταται και στην παρουσία τόυ μέσα στην κίνηση της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων. Η ταχύτητα της κυκλοφορίας του χρήματος υποκαθιστά, ωστόσο, την ποσότητά του μόνο ως έναν ορισμένο βαθμό, γιατί σε κάθε συγκεκριμένο χρονικό σημείο λαμβάνουν χώρα άπειρες κατακερματισμένες και παράλληλες αγορές και πωλήσεις.

Αν αυξηθεί το άθροισμα των τιμών των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων σε μικρότερο ποσοστό απ' ό,τι θα αυξηθεί η ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος, τότε η ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας μειώνεται. Αν, αντίστροφα, μειωθεί η ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' ό,τι θα μειωθεί το άθροισμα των τιμών των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων, τότε η ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας αυξάνεται. Η αυξανόμενη ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας σε συνδυασμό με τη γενική μείωση των τιμών από τη μία και η μείωση της ποσότητας του μέσου κυκλοφορίας σε συνδυασμό με τη γενική αύξηση των τιμών από την άλλη, είναι ένα από τα πιο καλά διαπιστωμένα φαινόμενα στην ιστορία των τιμών των εμπορευμάτων. Οι αιτίες όμως που προκαλούν άνοδο στο επίπεδο των τιμών και ταυτόχρονα προκαλούν ακόμα μεγαλύτερη άνοδο στην ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος, καθώς και την αντίστροφη κίνηση, υπερβαίνουν το πλαίσιο της μελέτης της απλής κυκλοφορίας. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί ότι, μεταξύ άλλων, σε περιόδους που κυριαρχεί η πίστωση, η ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος αυξάνεται πιο γρήγορα από τις τιμές των εμπορευμάτων, ενώ με μειωμένη πίστωση οι τιμές των εμπορευμάτων πέφτουν πιο αργά από την ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος. Ο επιφανειακός

και τυπικός χαρακτήρας της απλής κυκλοφορίας του χρήματος εκφράζεται στο γεγονός ότι όλοι οι παράγοντες που καθορίζουν την ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας, όπως η ποσότητα των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων, οι τιμές, η αύξηση ή η μείωση των τιμών, ο αριθμός των παράλληλων αγορών και πωλήσεων, η ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος, όλοι αυτοί οι παράγοντες εξαρτώνται από τη διαδικασία της μεταμόρφωσης του κόσμου των εμπορευμάτων, που κι αυτή με τη σειρά της εξαρτάται από το συνολικό χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής, τον πληθυσμό, τις σχέσεις πόλης και υπαίθρου, την ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς, το μεγαλύτερο ή μικρότερο καταμερισμό της εργασίας, την πίστωση κλπ., με λίγα λόγια, από περιστατικά τα οποία όλα βρίσκονται *έξω* από την απλή κυκλοφορία του χρήματος και απλώς αντανακλώνται σε αυτήν.

Με δεδομένη την ταχύτητα κυκλοφορίας, η ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας καθορίζεται απλά από τις τιμές των εμπορευμάτων. Οι τιμές δεν είναι, λοιπόν, υψηλές ή χαμηλές επειδή κυκλοφορεί περισσότερο ή λιγότερο χρήμα, αλλά, αντίθετα, κυκλοφορεί περισσότερο ή λιγότερο χρήμα, επειδή οι τιμές είναι υψηλές ή χαμηλές. Αυτός είναι ένας από τους πιο θεμελιώδεις οικονομικούς νόμους, του οποίου η λεπτομερής απόδειξη μέσω της μελέτης της ιστορίας των τιμών των εμπορευμάτων αποτελεί ίσως τη μοναδική συνεισφορά της μετα-ρικαρντιανής αγγλικής πολιτικής οικονομίας. Αν τώρα η εμπειρία δείχνει ότι το επίπεδο της μεταλλικής κυκλοφορίας ή η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρυσού ή ασημιού σε μία συγκεκριμένη χώρα υπόκειται σε προσωρινές παλίρροιες και άμπωτες οι οποίες μερικές φορές είναι εξαιρετικά βίαιες*, αυτό καθόλου δεν αναιρεί το

* Παράδειγμα εξαιρετικής πτώσης της μεταλλικής κυκλοφορίας κά-

γεγονός ότι η ποσότητα του χρήματος παραμένει γενικά σταθερή για μεγάλες χρονικές περιόδους και ότι οι αποκλίσεις από το μέσο επίπεδο εμφανίζονται με τη μορφή ήπιων μόνο διακυμάνσεων. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται απλά από την αντιφατική φύση των παραγόντων που καθορίζουν την ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος. Η ταυτόχρονη μεταβολή αυτών των παραγόντων εξουδετερώνει την επίδραση του καθενός ξεχωριστά, αφήνοντας τα πράγματα αμετάβλητα.

τω από το μέσο επίπεδό της, μας έδωσε η Αγγλία το 1858, όπως θα παρατηρήσει κανείς από το παρακάτω απόσπασμα του *London Economist* (εβδομαδιαίο οικονομικό και πολιτικό περιοδικό, όργανο της βιομηχανικής μεγαλοαστικής τάξης το οποίο κυκλοφορεί από το 1843 στο Λονδίνο): «From the nature of the case very exact date cannot be procured as to the amount of cash that is fluctuating in the market, and in the hands of the not banking classes. But, perhaps, the activity or the inactivity of the Mints of the great commercial nations is one of the most likely indications in the variations of that amount. Much will be manufa-ctured when much is wanted; and little when little is wanted... At the English Mint the coinage was in 1855: 9.245.000£, 1856: 6.476.000£, 1857: 5.923.858£. During 1858 the Mint had scarcely anything to do.» («Λόγω της ίδιας της φύσης του πράγματος [δηλαδή λόγω της φύσης της κατακερματισμένης απλής κυκλοφορίας] δεν μπορούμε να έχουμε πολύ ακριβή στοιχεία για την ποσότητα του μετρητού χρήματος η οποία κυμαίνεται στην αγορά και στα χέρια των μη τραπεζικών τάξεων. Αλλά η μεγαλύτερη ή μικρότερη δραστηριότητα των νομισματοκοπείων των μεγάλων εμπορικών εθνών ίσως αποτελεί μία από τις πιο ακριβείς ενδείξεις των διακυμάνσεων αυτής της ποσότητας. Ο λόγος είναι ότι παράγονται πολλά χρήματα όταν χρειάζονται πολλά χρήματα και λίγα όταν χρειάζονται λίγα… Στο αγγλικό νομισματοκοπείο η κοπή νομισμάτων ήταν το 1855: 9.245.000£, 1856: 6.476.000£, 1857: 5.923.858£. Κατά τη διάρκεια του 1858 το νομισματοκοπείο δεν παρήγαγε σχεδόν κανένα νόμισμα.»), *Economist*, 10 Ιούλη 1858. Την ίδια στιγμή όμως βρίσκονταν στα υπόγεια των τραπεζών περίπου 18 εκατομμύρια λίρες σε χρυσό.

Ο νόμος σύμφωνα με τον οποίο μια δεδομένη ταχύτητα κυκλοφορίας και ένα δεδομένο άθροισμα τιμών καθορίζουν την ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας, μπορεί να διατυπωθεί και έτσι: Με δεδομένες τις ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων και τη μέση ταχύτητα των μεταμορφώσεών τους, η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος εξαρτάται από τη δική του αξία. Αν, επομένως, η αξία του χρυσού, δηλαδή ο χρόνος εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή του αυξανόταν ή μειωνόταν, τότε οι τιμές των εμπορευμάτων θα ανέβαιναν ή θα κατέβαιναν σε αντίστροφη αναλογία και σε αυτήν τη γενική άνοδο ή μείωση των τιμών θα αντιστοιχούσε, με δεδομένη την ταχύτητα κυκλοφορίας, μια μεγαλύτερη ή μικρότερη ποσότητα χρυσού για την κυκλοφορία της ίδιας ποσότητας εμπορευμάτων. Η ίδια μεταβολή θα συνέβαινε και αν το παλιό μέτρο αξίας παραμεριζόταν από κάποιο άλλο μέταλλο μεγαλύτερης ή μικρότερης αξίας. Έτσι, η Ολλανδία, όταν λόγω λεπτότητας προς τους πιστωτές του κράτους αλλά και λόγω φόβου για τον αντίκτυπο των ανακαλύψεων χρυσού στην Καλιφόρνια και την Αυστραλία αντικατέστησε το χρυσό νόμισμα με ασημένιο, χρειάστηκε 14 και 15 φορές περισσότερο ασήμι απ' ό,τι πριν χρυσό, για να κυκλοφορεί την ίδια ποσότητα εμπορευμάτων.

Η εξάρτηση της ποσότητας χρυσού που κυκλοφορεί από το μεταβαλλόμενο άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων καθώς και από τη μεταβαλλόμενη ταχύτητα κυκλοφορίας μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ποσότητα του μεταλλικού μέσου κυκλοφορίας πρέπει να είναι ικανή να συστέλλεται και να διαστέλλεται, με λίγα λόγια, ο χρυσός πρέπει, ανάλογα με τις ανάγκες της κυκλοφοριακής διαδικασίας, άλλοτε να μπαίνει στη διαδικασία της κυκλοφορίας ως μέσο κυκλοφορίας και άλλοτε να αποσύρεται από αυτήν.

Το πώς η ίδια η διαδικασία της κυκλοφορίας πραγματοποιεί αυτούς τους όρους, θα το δούμε αργότερα.

γ. Το νόμισμα. Το σύμβολο της αξίας

Ο χρυσός στη λειτουργία του ως μέσο κυκλοφορίας αποκτά ιδιαίτερη μορφή, γίνεται *νόμισμα.* Για να μην παρεμποδίζεται η κυκλοφορία του λόγω τεχνικών δυσκολιών, ο χρυσός κόβεται σε νομίσματα σύμφωνα με την κλίμακα μέτρησης του λογιστικού χρήματος. Νομίσματα είναι τα κομμάτια εκείνα του χρυσού των οποίων η σφραγίδα και το σχήμα υποδηλώνουν ότι περιέχουν το βάρος του χρυσού που υποδεικνύεται από το λογιστικό όνομα του χρήματος, λίρα, σελίνια κλπ. Όπως ο καθορισμός της τιμής του νομίσματος, έτσι και η τεχνική διαδικασία της νομισματοκοπίας ανήκει στη δικαιοδοσία του κράτους. Όπως ως λογιστικό χρήμα, έτσι και ως νόμισμα το χρήμα αποκτά *τοπικό και πολιτικό χαρακτήρα*, μιλάει διαφορετικές γλώσσες και φοράει διαφορετικές εθνικές στολές. Η σφαίρα στην οποία κυκλοφορεί το χρήμα ως νόμισμα διακρίνεται, λοιπόν, ως *εσωτερική* γιατί περιορίζεται στην εμπορευματική κυκλοφορία εντός των συνόρων μίας κοινότητας. Ο χαρακτηρισμός αυτός αποδίδεται σε αντιπαραβολή με τη *γενική* κυκλοφορία, που δεν περιορίζεται σε αυτό το πλαίσιο αλλά, αντίθετα, περιλαμβάνει όλο τον κόσμο των εμπορευμάτων.[56]

Ωστόσο, η διαφορά ανάμεσα στον άκοπο χρυσό σε μορ-

---

56. Σύμφωνα με το νομισματικό σύστημα του «Κανόνα του Χρυσού», στη «γενική κυκλοφορία» –δηλαδή στην ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ διαφορετικών καπιταλιστικών κρατών– το χρήμα, δηλαδή ο χρυσός, δεν κυκλοφορούσε από τη μια χώρα στην άλλη σα νόμισμα, αλλά σαν άκοπος χρυσός στη μορφή των ράβδων.

φή ράβδων και το χρυσό ως νόμισμα δεν είναι μεγαλύτερη από τη διαφορά ανάμεσα στα νομισματικά τους ονόματα και τα ονόματα του βάρους τους. Αυτό που στην τελευταία περίπτωση ήταν διαφορά στην ονομασία εμφανίζεται τώρα ως απλή διαφορά στη μορφή. Το χρυσό νόμισμα μπορεί να ριχτεί στο χυτήριο και να μετατραπεί έτσι ξανά σε χρυσό sans phrase (χωρίς πολλά λόγια, χωρίς εξαιρέσεις), όπως και αντίστροφα, αρκεί να στείλουμε ράβδους χρυσού στο νομισματοκοπείο για να πάρουν τη μορφή του νομίσματος. Η μετατροπή και η επαναμετατροπή από τη μια μορφή στην άλλη παρουσιάζεται σαν καθαρά τεχνική διαδικασία.

Με 100 λίβρες ή με 1.200 ουγκιές χρυσό τρουά[57] 22 καρατίων παίρνουμε από το αγγλικό νομισματοκοπείο 4.672,5 λίρες στερλίνες ή χρυσά σοβερέιν και, αν βάλουμε αυτά τα σοβερέιν στη μια πλευρά της ζυγαριάς και βάλουμε και 100 λίβρες χρυσό σε μορφή ράβδων στην άλλη πλευρά, θα διαπιστώσουμε ότι έχουν ακριβώς το ίδιο βάρος. Με αυτόν τον τρόπο έχουμε την απόδειξη ότι το σοβερέιν δεν είναι τίποτε άλλο, παρά κάποιο βάρος χρυσού, με δική του μορφή και δική του σφραγίδα, που παίρνει το όνομα αυτό στο αγγλικό νομισματικό σύστημα. Τα 4.672,5 χρυσά σοβερέιν ρίχνονται στην κυκλοφορία από διαφορετικά σημεία και, όταν μπουν στη σφαίρα αυτή, επιτελούν σε μια μέρα έναν ορισμένο αριθμό περιστροφών, το ένα σοβερέιν περισσότερες και το άλλο λιγότερες. Αν ο μέσος όρος των ημερήσιων περιστροφών μιας ουγκιάς χρυσού ήταν 10, τότε οι 1.200 ουγκιές χρυσού θα πραγματοποιούσαν ένα άθροισμα

---

57. Η λίβρα τρουά (troy pound), που πήρε το όνομά της από την πόλη Τρουά της Γαλλίας, διαιρείται σε 12 ουγκιές. Γι' αυτό και στο συγκεκριμένο παράδειγμα ο Μαρξ εξισώνει τις 100 λίβρες με τις 1.200 ουγκιές χρυσού τρουά.

τιμών εμπορευμάτων συνολικής αξίας 12.000 ουγκιών χρυσού ή 46.725 σοβερέιν. Παρόλα αυτά, όσες φορές κι αν στριφογυρίσουμε μια ουγκιά χρυσού, αυτή δε θα ζυγίσει ποτέ 10 ουγκιές. Μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας, όμως, η 1 ουγκιά πραγματικά ζυγίζει 10 ουγκιές. Μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας ένα νόμισμα ισοδυναμεί, λοιπόν, με την ποσότητα χρυσού που περιέχεται σε αυτό, πολλαπλασιασμένη με τον αριθμό των περιστροφών του. Εκτός, λοιπόν, από την πραγματική του υπόσταση ως μεμονωμένο κομμάτι χρυσού με ορισμένο βάρος, το νόμισμα αποκτά επιπλέον και μια ιδεατή υπόσταση που απορρέει από τη λειτουργία του στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Ωστόσο, είτε έναν είτε δέκα κύκλους κάνει το σοβερέιν, σε κάθε ξεχωριστή αγορά ή πώληση ενεργεί ως ένα και μόνο σοβερέιν. Η διαδικασία αυτή μοιάζει με την περίπτωση ενός στρατηγού που την ημέρα της μάχης εμφανίζεται έγκαιρα σε 10 διαφορετικά σημεία αντικαθιστώντας 10 στρατηγούς, αλλά ωστόσο σε κάθε σημείο είναι μόνο ένας, ο ίδιος στρατηγός. Αυτή η απόκτηση ιδεατής υπόστασης του μέσου κυκλοφορίας μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, η οποία οφείλεται στην αντιστάθμιση της ποσότητας από την ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος, αφορά μόνο τη λειτουργία του νομίσματος μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας χωρίς να αγγίζει, όμως, την υπόσταση του κάθε επιμέρους νομίσματος.

Η κυκλοφορία του χρήματος, ωστόσο, είναι εξωτερική κίνηση και το σοβερέιν, αν και non olet[58], κινείται πέρα δώ-

---

58. Pecunia non olet (το χρήμα δε μυρίζει). Πρόκειται για λατινική έκφραση που αρχικά αναφερόταν σε έναν ιδιαίτερο φόρο που είχε επιβάλει αρχικά ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Νέρωνας τον 1ο αιώνα. Οι κατώτερες τάξεις της ρωμαϊκής κοινωνίας ουρούσαν σε δοχεία τα οποία αδειάζονταν σε καταβόθρες, απ' όπου συλλέγονταν από τις Αρχές και πωλούνταν ως πρώτη ύλη για διάφορες χημικές διαδικασίες, όπως για

θε μέσα σε μια κοινωνία. Με την τριβή του σε κάθε είδους χέρια, σακούλες, τσάντες, τσέπες, πορτοφόλια, σακουλάκια, κιβώτια και μπαούλα, το νόμισμα φθείρεται αφήνοντας ένα άτομο χρυσού εδώ κι ένα άλλο εκεί, χάνοντας όλο και περισσότερο από το εσωτερικό του μεταλλικό περιεχόμενο λόγω της φθοράς του στην κυκλοφορία του. Ενώ χρησιμοποιείται, ταυτόχρονα φθείρεται. Ας σκεφτούμε ένα σοβερέιν τη στιγμή που η φυσική του μεταλλική καθαρότητα φαίνεται ακόμα να έχει αλλοιωθεί ελάχιστα:

> «Ένας φούρναρης που παίρνει σήμερα ένα ολοκαίνουργιο σοβερέιν από την τράπεζα και αύριο το καταβάλλει στο μυλωνά, δεν πληρώνει το ίδιο πραγματικό σοβερέιν. Είναι ελαφρύτερο συγκριτικά με τη στιγμή που το εισέπραξε.»*
>
> «Είναι σαφές ότι το νόμισμα, από την ίδια του τη φύση, πρέπει σταδιακά να υποτιμάται σαν απλή συνέπεια της επίδρασης της συνηθισμένης και αναπόφευκτης τριβής του. Είναι φυσικώς αδύνατο να αποκλείσουμε οποιαδήποτε στιγμή από την κυκλοφορία –έστω και για μια μέρα– τα πιο ελαφριά νομίσματα.»**

τη βυρσοδεψία. Οι αγοραστές πλήρωναν φόρο. Οι Ρωμαίοι ιστορικοί Suetonius και Dio Cassius αναφέρουν ότι, όταν ο γιος του Vespasian, του διαδόχου του Νέρωνα, παραπονέθηκε στον πατέρα του για την αηδιαστική φύση του φόρου, ο πατέρας του σήκωσε ένα χρυσό νόμισμα του το έδωσε να το μυρίσει και του είπε «non olet», δηλαδή δε μυρίζει κι ας προέρχεται από τα ούρα. Η φράση αυτή χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα, για να υπονοήσει ότι η αξία του χρήματος δε μειώνεται, οποιαδήποτε κι αν είναι η πηγή προέλευσής του.

* Dodd, *Curiosities of industry etc.*, Λονδίνο, 1854, σελ. 16.

** «The currency theory reviewed etc. by a banker etc.», Εδιμβούργο, 1845, σελ. 69 κλπ. «Si un ecu un peu use etait repute valoir quelque

Ο Jacob υπολογίζει ότι από τα 380 εκατομμύρια λίρες που υπήρχαν στην Ευρώπη το 1809, τα 19 εκατομμύρια λίρες είχαν εξαφανιστεί ολοκληρωτικά το 1829, σε ένα χρονικό διάστημα δηλαδή 20 χρόνων, σα συνέπεια της τριβής τους στην κυκλοφορία*. Όπως, λοιπόν, το εμπόρευμα με το πρώτο βήμα που κάνει μέσα στην κυκλοφορία πετιέται έξω από αυτήν, έτσι και το νόμισμα μετά από δύο βήματα στην κυκλοφορία παριστάνει μεγαλύτερη μεταλλική περιεκτικότητα από αυτήν που έχει πραγματικά. Όσο περισσότερο κυκλοφορεί το νόμισμα με σταθερή την ταχύτητα κυκλοφορίας ή όσο πιο ζωηρή είναι η κυκλοφορία του στο ίδιο χρονικό διάστημα, τόσο περισσότερο διαχωρίζεται η υπόστασή του ως νομίσματος από την υπόστασή του ως κομματιού χρυσού ή ασημιού. Ό,τι απομένει είναι magni nominis ubra (σκιά μεγάλου ονόματος). Το σώμα του νομίσματος είναι τώρα μόνο μία σκιά. Ενώ αρχικά στην κυκλοφορία αποκτά βαρύτητα[59], τώρα εξαιτίας της χρήσης του σε αυτήν γίνεται ελαφρύτερο, συνεχίζει όμως να ισχύει ως η αρχική ποσότητα χρυσού σε κάθε ξεχωριστή αγορά ή πώληση. Το σοβερέιν συνεχίζει σαν *ψευδο*-σοβερέιν, σαν ψευδο-χρυσός, να επιτελεί τη λειτουργία του ως νόμιμο χρυσό

---

chose de moins qu' un ecu tout neuf, la circulation se trouverait continuellement arretee, et il n' y aurait pas un seul payment qui ne fut matiere a contestation.» («Αν ένα κάπως χρησιμοποιημένο τάλιρο άξιζε λιγότερο από ένα ολοκαίνουργιο, τότε η κυκλοφορία θα παρεμποδιζόταν συνεχώς και δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί καμιά πληρωμή χωρίς έντονη αντιπαράθεση.»), Garnier, G., *Histoire de la monnaie etc.*, τόμ. I, σελ. 24.

* Jacob W., *An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals,* Λονδίνο, 1831, τόμ. II, κεφ. XXVI, σελ. 322.

59. Σημ. Μετ.: Με τη μεταφορική έννοια, με την έννοια της σπουδαιότητας.

νόμισμα. Ενώ η τριβή με τον έξω κόσμο προκαλεί την απώλεια της αρτιότητας σε κάποια εμπορεύματα, το νόμισμα, αντίθετα, κερδίζει στην πράξη της κυκλοφορίας αυτήν την αρτιότητα και μετατρέπεται σε απλό ομοίωμα του χρυσού ή ασημένιου σώματός του. Ακριβώς αυτή η ιδεατή υπόσταση του μεταλλικού χρήματος που οφείλεται στη διαδικασία της κυκλοφορίας, δηλαδή η διάκριση ανάμεσα στο ονομαστικό και το πραγματικό περιεχόμενο, γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης τόσο από τις κυβερνήσεις όσο και από διάφορους τυχοδιώκτες με τη μορφή πολυποίκιλων νομισματικών παραχαράξεων. Ολόκληρη η Ιστορία του νομισματικού συστήματος, από τις αρχές του Μεσαίωνα ως τα βάθη του 18ου αιώνα, συνίσταται στην ιστορία αυτών των αμφίπλευρων και ανταγωνιστικών παραχαράξεων, και η πολύτομη συλλογή του Custodis για τους Ιταλούς οικονομολόγους ασχολείται κατά κύριο λόγο με αυτό το σημείο.

Η πλασματική υπόσταση του χρυσού στο πλαίσιο της κυκλοφοριακής του λειτουργίας έρχεται ωστόσο σε σύγκρουση με την πραγματική του υπόσταση. Μέσα στην κυκλοφορία, το ένα χρυσό νόμισμα χάνει περισσότερο, το άλλο λιγότερο από το μεταλλικό του περιεχόμενο και το ένα σοβερέιν ουσιαστικά αξίζει τώρα περισσότερο από το άλλο. Επειδή όμως στη λειτουργική τους υπόσταση ως νομίσματα ισχύουν ως ίσα, το σοβερέιν που είναι το 1/4 της ουγκιάς δεν έχει μεγαλύτερη ισχύ από το σοβερέιν που απλώς φαίνεται να είναι το 1/4 της ουγκιάς. Τα σοβερέιν με πλήρες βάρος υπόκεινται στα χέρια ασυνείδητων κατόχων σε διάφορες χειρουργικές επεμβάσεις, με συνέπεια να παθαίνουν και αυτά με τεχνητό τρόπο αυτό που παθαίνουν τα πιο ελαφριά αδέρφια τους με φυσικό τρόπο μέσα στην κυκλοφορία. Δηλαδή, τα νομίσματα αυτά νοθεύονται και τους αφαιρείται μεταλλικό περιεχόμενο και αυτό το παραπανί-

σιο χρυσό τους πάχος στέλνεται στο χυτήριο. Αν βάζαμε 4.672,5 χρυσά σοβερέιν στη μια πλευρά της ζυγαριάς και ζύγιζαν κατά μέσο όρο μόνο 800 ουγκιές αντί για 1.200, τότε στην αγορά του χρυσού αυτά τα χρυσά σοβερέιν θα μπορούσαν να αγοράζουν μόνο 800 ουγκιές χρυσού, δηλαδή η αγοραία τιμή του χρυσού θα ανέβαινε πάνω από τη νομισματική του τιμή. Σε αυτήν την περίπτωση κάθε νόμισμα, ακόμα κι αυτά με πλήρη μεταλλική περιεκτικότητα, θα άξιζε λιγότερο ως νόμισμα απ' ό,τι ως ράβδος χρυσού. Τα σοβερέιν με πλήρη μεταλλική περιεκτικότητα θα μετατρέπονταν πάλι σε ράβδους χρυσού, μια μορφή στην οποία απλά μια μεγαλύτερη ποσότητα χρυσού έχει μεγαλύτερη αξία από μια μικρότερη ποσότητα. Όταν η μείωση του μεταλλικού περιεχομένου θα άγγιζε έναν αριθμό από σοβερέιν αρκετά μεγάλο έτσι ώστε να προκαλέσει μια μόνιμη άνοδο της αγοραίας τιμής του χρυσού πάνω από τη νομισματική του τιμή, τα λογιστικά ονόματα των νομισμάτων θα παρέμεναν τα ίδια, αλλά στο εξής θα αντιπροσώπευαν μια μικρότερη ποσότητα χρυσού. Με άλλα λόγια, η κλίμακα μέτρησης του χρήματος θα μεταβαλλόταν, και στο εξής ο χρυσός θα κοβόταν σε νομίσματα σύμφωνα με αυτήν τη νέα κλίμακα. Με την ιδεατή του υπόσταση ως μέσο κυκλοφορίας, ο χρυσός θα μετέβαλλε αναδρομικά τη νομικά καθορισμένη σχέση με την οποία γίνεται κλίμακα μέτρησης των τιμών. Η ίδια επανάσταση θα επαναλαμβανόταν μετά από σύντομο χρονικό διάστημα και έτσι ο χρυσός θα υπόκειτο σε αδιάκοπες μεταβολές τόσο στη λειτουργία του ως κλίμακα μέτρησης των τιμών, όπως και στη λειτουργία του ως μέσο κυκλοφορίας. Βλέπουμε έτσι ότι η μεταβολή στη μια μορφή του χρυσού προκαλεί τη μεταβολή και στην άλλη και αντίστροφα. Αυτό εξηγεί το φαινόμενο που αναφέρθηκε πιο πάνω, ότι, δηλαδή, στην Ιστορία όλων των σύγχρονων λαών διατηρείται

το ίδιο χρηματικό όνομα για ένα συνεχώς μειούμενο μεταλλικό περιεχόμενο. Η αντίφαση ανάμεσα στο χρυσό ως νόμισμα και στο χρυσό ως κλίμακα μέτρησης των τιμών αναπτύσσεται στην αντίφαση ανάμεσα στο χρυσό ως νόμισμα και στο χρυσό ως γενικό ισοδύναμο, το οποίο, ως τέτοιο, δεν κυκλοφορεί μόνο εντός των συνόρων μιας χώρας, αλλά και στην παγκόσμια αγορά. Ως μέτρο των αξιών ο χρυσός πάντα διατηρεί το πλήρες βάρος του, γιατί χρησιμεύει μόνο ως ιδεατός χρυσός. Ως ισοδύναμο, στη μεμονωμένη πράξη Ε–Χ επιστρέφει από την κινούμενη υπόστασή του αμέσως ξανά στην αδρανή υπόστασή του, αλλά, ως νόμισμα, η φυσική του υπόσταση βρίσκεται σε αδιάκοπη σύγκρουση με τη λειτουργία του. Η πλήρης αποφυγή της μετατροπής του χρυσού σοβερέιν σε ψευδο-χρυσό είναι αδύνατη, αλλά η νομοθεσία επιδιώκει να αποτρέψει την εδραίωσή του ως νομίσματος, αποσύροντάς το από την κυκλοφορία όταν η απώλεια της ουσίας του φτάσει ένα συγκεκριμένο όριο. Σύμφωνα με τον αγγλικό νόμο, π.χ., ένα σοβερέιν που έχει χάσει περισσότερο βάρος από τα 0,747 γκρέινς δεν είναι πια νόμιμο σοβερέιν. Η Τράπεζα της Αγγλίας, η οποία μόνο στο διάστημα από το 1844 ως το 1848 είχε ελέγξει τη μεταλλική περιεκτικότητα των νομισμάτων ζυγίζοντας 48 εκατομμύρια χρυσά σοβερέιν, διαθέτει τη ζυγαριά χρυσού του κ. Cotton, μια μηχανή που όχι μόνο μπορεί να αντιληφθεί μια διαφορά ίση με το 1/100 του γκρέιν ανάμεσα σε δύο σοβερέιν, αλλά, σαν πλάσμα προικισμένο με λογική, πετάει το νόμισμα με μειωμένο βάρος σε έναν πάγκο όπου ένα άλλο μηχάνημα το κομματιάζει με ανατολίτικη σκληρότητα.

Ωστόσο, κάτω από αυτές τις συνθήκες, τα χρυσά νομίσματα δε θα μπορούσαν να κυκλοφορήσουν αν δεν περιοριζόταν η περιστροφή τους σε συγκεκριμένες περιοχές της

κυκλοφορίας, στο πλαίσιο των οποίων αυτά φθείρονται λιγότερο γρήγορα. Εφόσον ένα χρυσό νόμισμα έχει στην κυκλοφορία την ισχύ του ενός τετάρτου της ουγκιάς, παρόλο που τώρα πια ζυγίζει μόλις το ένα πέμπτο της ουγκιάς, το νόμισμα αυτό έχει μετατραπεί στην ουσία σε απλό σήμα ή σύμβολο για το ένα εικοστό της ουγκιάς χρυσού[60]. Με αυτόν τον τρόπο όλα τα χρυσά νομίσματα μετατρέπονται από την ίδια τη διαδικασία της κυκλοφορίας, περισσότερο ή λιγότερο, σε απλά σήματα ή σύμβολα της μεταλλικής τους ουσίας. Ωστόσο, κανένα πράγμα δεν μπορεί να είναι σύμβολο του εαυτού του. Τα ζωγραφισμένα σταφύλια δεν είναι το σύμβολο πραγματικών σταφυλιών, αλλά εικονικά σταφύλια. Ακόμα λιγότερο μπορεί ένα ελαφρύ σοβερέιν να είναι το σύμβολο ενός σοβερέιν πλήρους βάρους, ακριβώς όπως ένα κοκαλιάρικο άλογο δεν μπορεί να είναι το σύμβολο ενός καλοθρεμμένου αλόγου. Επειδή, λοιπόν, ο χρυσός γίνεται σύμβολο του εαυτού του χωρίς, όμως, να μπορεί να χρησιμεύσει σα σύμβολο του εαυτού του, ακριβώς γι' αυτό ο χρυσός αποκτά, στις περιοχές εκείνες της κυκλοφορίας στις οποίες φθείρεται γρηγορότερα, δηλαδή στις περιοχές όπου οι αγορές και οι πωλήσεις ανανεώνονται διαρκώς σε πολύ μικρές αναλογίες[61], μια συμβολική, διαχωρισμένη από το χρυσό του περιεχόμενο, ασημένια ή χάλκινη υπόσταση. Μια συγκεκριμένη ποσότητα του χρυσού χρήματος κυκλοφορεί

---

60. Σημ. Μετ.: Το χρυσό νόμισμα έχει στην κυκλοφορία ισχύ 1/4 ή 5/20 της ουγκιάς. Από την άλλη όμως, ως μέταλλο ζυγίζει μόλις το 1/5 ή τα 4/20 της ουγκιάς. Κατά συνέπεια, το 1/20 (5/20-4/20) απλώς συμβολίζεται από το χρυσό νόμισμα χωρίς να υπάρχει στην πραγματικότητα ως μεταλλικό του βάρος.

61. Σημ. Μετ.: Εννοεί τις αγοραπωλησίες φθηνών και καθημερινά χρησιμοποιούμενων εμπορευμάτων, όπως τροφίμων, μικροπραγμάτων, τσιγάρων κλπ.

πάντα στη σφαίρα κυκλοφορίας αυτών των προϊόντων ως νόμισμα, παρόλο που δεν πρόκειται για τα ίδια πάντα χρυσά νομίσματα. Αυτή η ποσότητα χρυσού νομίσματος υποκαθίσταται από ασημένια ή χάλκινα κέρματα.

Ενώ, λοιπόν, στο εσωτερικό μιας χώρας μόνο ένα ειδικό εμπόρευμα μπορεί να λειτουργήσει ως μέτρο της αξίας και επομένως ως χρήμα, αντίθετα, ως νόμισμα μπορούν να χρησιμοποιηθούν και διαφορετικά εμπορεύματα εκτός από το χρυσό. Αυτά τα υποκατάστατα μέσα κυκλοφορίας, π.χ., τα ασημένια ή χάλκινα κέρματα, αντιπροσωπεύουν μέσα στην κυκλοφορία ορισμένες υποδιαιρέσεις του χρυσού νομίσματος. Το δικό τους περιεχόμενο σε ασήμι ή χαλκό δεν καθορίζεται επομένως από την αξιακή σχέση του ασημιού και του χαλκού προς το χρυσό, αλλά καθορίζεται αυθαίρετα από το νόμο. Τα νομίσματα αυτά επιτρέπεται να εκδίδονται μόνο στις ποσότητες που θα κυκλοφορούσαν σταθερά οι μικρές υποδιαιρέσεις του χρυσού νομίσματος τις οποίες αντιπροσωπεύουν. Οι μικρές αυτές υποδιαιρέσεις του χρυσού νομίσματος, όπως και τα αντιπροσωπευτικά τους νομίσματα, κυκλοφορούν είτε για να υποκαταστήσουν χρυσά νομίσματα μεγαλύτερης αξίας είτε για να πραγματοποιήσουν χαμηλές τιμές εμπορευμάτων. Στο πλαίσιο της λιανικής κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, τα ασημένια και χάλκινα κέρματα ανήκουν κι αυτά σε ιδιαίτερες σφαίρες κυκλοφορίας. Σύμφωνα με τη φύση του πράγματος, η ταχύτητα της κυκλοφορίας τους βρίσκεται σε αντίστροφη σχέση με τις τιμές τις οποίες πραγματοποιούν σε κάθε μεμονωμένη πώληση ή αγορά ή με το μέγεθος της υποδιαίρεσης του χρυσού νομίσματος που αντιπροσωπεύουν. Αν υπολογίσουμε τον τεράστιο όγκο των καθημερινών μικροσυναλλαγών σε μια χώρα όπως η Αγγλία, τότε το σχετικά ασήμαντο ποσοστό της συνολικής ποσότητας των κυκλοφορούντων

υποκατάστατων νομισμάτων μάς αποκαλύπτει την ταχύτητα και τη συνέχεια της κυκλοφορίας αυτών των νομισμάτων. Από μια κοινοβουλευτική έκθεση που δημοσιεύτηκε πριν λίγο καιρό, βλέπουμε, π.χ., ότι το 1857 το αγγλικό Νομισματοκοπείο έκοψε χρυσό σε νομίσματα αξίας 4.859.000 λιρών και ασήμι σε νομίσματα ονομαστικής αξίας 373.000 λιρών και μεταλλικής αξίας 363.000 λιρών. Η συνολική ποσότητα του νομισματοποιημένου χρυσού στη δεκαετία από την 1.1.1847 ως την 31.12.1857 ανερχόταν σε 55.239.000 λίρες και του νομισματοποιημένου ασημιού μόλις σε 2.434.000 λίρες. Τα χάλκινα νομίσματα το 1857 ανέρχονταν σε ονομαστική αξία μόλις 6.720 λιρών και μεταλλική αξία 3.493 λιρών, από τα οποία 3.136 λίρες σε πένες, 2.464 σε μισές πένες και 1120 σε φαρδίνια[62]. Η συνολική ονομαστική αξία των χάλκινων νομισμάτων που κόπηκαν την τελευταία δεκαετία ήταν 141.477 λίρες, ενώ η μεταλλική τους αξία ήταν 73.503 λίρες. Όπως τα χρυσά νομίσματα εμποδίζονται να εδραιωθούν στη λειτουργία τους ως νομίσματα λόγω του νομικού καθορισμού της απώλειας της μεταλλικής περιεκτικότητας, πέρα από την οποία δεν επιτρέπεται να κυκλοφορούν και απονομισματοποιούνται από το κράτος, έτσι εμποδίζονται αντίστροφα και τα ασημένια ή χάλκινα κέρματα να περάσουν από τη δική τους σφαίρα κυκλοφορίας στη σφαίρα κυκλοφορίας των χρυσών νομισμάτων και να εδραιωθούν εκεί ως χρήμα λόγω του καθορισμού του ανώτατου ορίου των τιμών που μπορούν νόμιμα να πραγματοποιήσουν. Έτσι, π.χ., στην Αγγλία ο χαλκός γίνεται αποδεκτός σε πληρωμές μόνο μέχρι το ποσό των 6 πενών και το ασήμι μόνο μέχρι το ποσό των 40 σελινίων.

---

62. Παλιά ασημένια νομίσματα πολύ μικρής αξίας, τα οποία χρησιμοποιούνταν στη Μεγάλη Βρετανία μέχρι το 1960.

Αν εκδίδονταν ασημένια και χάλκινα κέρματα σε μεγαλύτερη ποσότητα απ' όση απαιτούν οι ανάγκες της σφαίρας κυκλοφορίας τους, δε θα αυξάνονταν λόγω αυτής της πληθώρας των κερμάτων οι τιμές των εμπορευμάτων, αλλά, αντίθετα, τα πλεονάζοντα κέρματα θα συσσωρεύονταν στους πωλητές του λιανικού εμπορίου που στο τέλος θα ήταν αναγκασμένοι να τα πουλήσουν σα μέταλλο. Έτσι, το 1798 είχαν συσσωρευτεί από τέτοιους μικροπωλητές –αφού είχαν πρώτα ξοδευτεί από ιδιώτες– αγγλικά χάλκινα νομίσματα αξίας 20, 30 και 50 λιρών, τα οποία αφού προσπάθησαν μάταια να τα ξαναρίξουν στην κυκλοφορία, τελικά ρίχτηκαν ως εμπόρευμα στην αγορά του χαλκού*.

Η περιεκτικότητα σε ασήμι ή χαλκό των ασημένιων και χάλκινων κερμάτων, που αποτελούν τους αντιπροσώπους των χρυσών νομισμάτων σε ορισμένες σφαίρες της εσωτερικής κυκλοφορίας, καθορίζεται από το νόμο, αλλά στη δίνη της κυκλοφορίας φθείρονται κι αυτά όπως και τα χρυσά νομίσματα και αποκτούν, ανάλογα με την ταχύτητα και τη συνέχεια της κυκλοφορίας τους, ακόμα πιο γρήγορα την ιδεατή τους υπόσταση, καταντώντας απλές σκιές. Αν τώρα έπρεπε να ορίσουμε ένα όριο απώλειας της μεταλλικής τους περιεκτικότητας πέρα από το οποίο τα ασημένια και χάλκινα κέρματα δε θα μπορούσαν να λειτουργούν ως νομίσματα, τότε θα έπρεπε να υποκατασταθούν κι αυτά, με τη σειρά τους, σε ορισμένες σφαίρες της δικής τους κυκλοφορίας με κάποιο άλλο συμβολικό χρήμα, έστω από σίδερο ή μόλυβδο, και αυτή η αντικατάσταση του ενός συμβολικού χρήματος με άλλο συμβολικό χρήμα θα ήταν μια διαδικασία δίχως τέλος. Επομένως, σε όλες τις χώρες που έχει εδραιωθεί η ανα-

---

* David Buchanan, *Observations on the subjects treated of in Doctor Smith's Inquiry on the wealth of nations etc.*, Εδιμβούργο, 1814, σελ. 31.

πτυγμένη κυκλοφορία, η ανάγκη της κυκλοφορίας του χρήματος επιβάλλει τη λειτουργία των ασημένιων ή χάλκινων κερμάτων ως νομισμάτων, ανεξάρτητα από το βαθμό απώλειας του μετάλλου τους. Με αυτόν τον τρόπο φανερώνεται η φύση του πράγματος, ότι, δηλαδή, αυτά τα κέρματα είναι σύμβολα του χρυσού νομίσματος όχι γιατί είναι φτιαγμένα από ασήμι ή χαλκό, όχι γιατί έχουν αξία, αλλά είναι σύμβολα ακριβώς επειδή δεν έχουν καθόλου αξία.

Γι' αυτόν το λόγο, μπορούν να χρησιμεύουν ως σύμβολα του χρυσού νομίσματος αντικείμενα σχετικά χωρίς αξία, όπως το *χαρτί*. Το ότι τα υποκατάστατα νομίσματα είναι μεταλλικά, ασημένια, χάλκινα κλπ. οφείλεται κυρίως στο ότι στις περισσότερες χώρες ως χρήμα αρχικά κυκλοφορούσαν μέταλλα μικρότερης αξίας, όπως το ασήμι στην Αγγλία, ο χαλκός στην αρχαία Ρωμαϊκή Δημοκρατία, στη Σουηδία, στη Σκοτία κλπ., πριν η διαδικασία της κυκλοφορίας τα υποβιβάσει σε μικρότερης αξίας κέρματα και τα αντικαταστήσει με πιο ευγενή μέταλλα. Εξάλλου βρίσκεται στην ίδια τη φύση του πράγματος, το σύμβολο του χρήματος που προέρχεται άμεσα από τη μεταλλική κυκλοφορία να είναι στην αρχή και το ίδιο μέταλλο. Ακριβώς όπως το ποσοστό του χρυσού που θα έπρεπε να κυκλοφορεί αδιάκοπα ως μικρής αξίας νομίσματα αντικαταστάθηκε από μεταλλικά κέρματα, με τον ίδιο τρόπο μπορεί να αντικατασταθεί από σύμβολα χωρίς αξία και το ποσοστό του χρυσού το οποίο σταθερά απορροφάται από τη σφαίρα της εσωτερικής κυκλοφορίας ως νόμισμα, και γι' αυτό πρέπει αδιάκοπα να κυκλοφορεί. Το επίπεδο κάτω από το οποίο αυτή η ποσότητα των κυκλοφορούντων νομισμάτων δεν πέφτει ποτέ καθορίζεται σε κάθε χώρα από την εμπειρία. Η ασήμαντη αρχικά διαφορά ανάμεσα στο ονομαστικό περιεχόμενο και το μεταλλικό περιεχόμενο του μεταλλικού νομί-

σματος μπορεί, λοιπόν, να αναπτυχθεί μέχρι τον απόλυτο διαχωρισμό. Η νομισματική ονομασία του χρήματος διαχωρίζεται από το υλικό του και υπάρχει έξω από αυτή, σε χάρτινα κομματάκια χωρίς καμία αξία. Όπως η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων αποκρυσταλλώνεται στη διαδικασία της ανταλλαγής στο χρυσό χρήμα, έτσι και το χρυσό χρήμα εξατμίζεται μέσα στην κυκλοφορία σε σύμβολο του ίδιου του εαυτού του, αρχικά με τη μορφή φθαρμένων χρυσών νομισμάτων, στη συνέχεια με τη μορφή υποκατάστατων μεταλλικών νομισμάτων και στο τέλος με τη μορφή συμβόλων χωρίς αξία, με τη μορφή, δηλαδή, του χαρτιού, με τη μορφή του καθαρού *συμβόλου αξίας*.

Το χρυσό νόμισμα δημιούργησε, ωστόσο, το μεταλλικό και στη συνέχεια το χάρτινο εκπρόσωπό του, μόνο γιατί, παρά την απώλεια του σε μέταλλο, συνέχιζε να λειτουργεί ως νόμισμα. Δεν κυκλοφορούσε γιατί φθειρόταν, αλλά, αντίθετα, ακριβώς επειδή συνέχισε να κυκλοφορεί, η φθορά το μετέτρεψε σε σύμβολο. Ο χρυσός μπορεί να αντικατασταθεί από απλά σύμβολα αξίας μόνο επειδή μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας το χρυσό χρήμα γίνεται απλό σύμβολο της δικής του αξίας.

Εφόσον η κίνηση Ε–Χ–Ε αποτελεί κινούμενη ενότητα των δύο στιγμών, της Ε–Χ και της Χ–Ε που μετατρέπονται άμεσα η μία στην άλλη ή, με άλλα λόγια, εφόσον το εμπόρευμα διατρέχει τη διαδικασία της συνολικής του μεταμόρφωσης, το εμπόρευμα αναπτύσσει την ανταλλακτική του αξία σε τιμή και σε χρήμα, για να αποβάλει αμέσως αυτήν τη μορφή και να γίνει ξανά εμπόρευμα ή, καλύτερα, αξία χρήσης. Προχωρεί, λοιπόν, σε *φαινομενική μόνο αυτονόμηση* της ανταλλακτικής του αξίας. Είδαμε από την άλλη πλευρά ότι ο χρυσός, όταν λειτουργεί ως νόμισμα μόνο ή όταν βρίσκεται συνεχώς σε κυκλοφορία, παριστάνει στην

πραγματικότητα μόνο το συνδετικό κρίκο των μεταμορφώσεων των εμπορευμάτων και τη *φευγαλέα μόνο χρηματική τους υπόσταση* και πραγματοποιεί την τιμή ενός εμπορεύματος για να πραγματοποιήσει ύστερα την τιμή ενός άλλου, αλλά πουθενά δεν εμφανίζεται ως αδρανής υπόσταση της ανταλλακτικής αξίας ή το ίδιο ως αδρανές εμπόρευμα. Η πραγματικότητα που αποκτά η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων σε αυτήν τη διαδικασία και την οποία παριστάνει ο χρυσός στην κυκλοφορία του διαρκεί όσο και ο ηλεκτρικός σπινθήρας. Παρόλο που είναι πραγματικός χρυσός, λειτουργεί μόνο ως φανταστικός χρυσός και μπορεί, κατά συνέπεια, στη λειτουργία του ως τέτοιος, να αντικατασταθεί από σύμβολα του εαυτού του.

Το σύμβολο της αξίας –ας πούμε το χαρτί– το οποίο λειτουργεί ως νόμισμα, είναι σύμβολο της ποσότητας του χρυσού που εκφράζεται στο νομισματικό του όνομα, είναι, λοιπόν, *σύμβολο του χρυσού.* Όπως μία καθορισμένη ποσότητα χρυσού δεν εκφράζει μία σχέση αξίας από μόνη της, έτσι και το σύμβολο που την αντικαθιστά δεν εκφράζει μια τέτοια σχέση. Εφόσον μία καθορισμένη ποσότητα χρυσού ως αντικειμενοποιημένος χρόνος εργασίας έχει ένα ορισμένο αξιακό μέγεθος, το σύμβολο του χρυσού παριστάνει και αυτό αξία. Το μέγεθος της αξίας που παριστάνει εξαρτάται, όμως, κάθε φορά από την αξία της ποσότητας του χρυσού που παριστάνει. Απέναντι στα εμπορεύματα το σύμβολο της αξίας αντιπροσωπεύει *την πραγματικότητα της τιμής του*, είναι το signum pretii (σύμβολο της τιμής) και σύμβολο της αξίας του είναι μόνο και μόνο γιατί η αξία του εκφράζεται στην τιμή του. Στη διαδικασία Ε–Χ–Ε, εφόσον παριστάνεται ως κινούμενη ενότητα των δύο μεταμορφώσεων ή ως άμεση μετατροπή της μιας μεταμόρφωσης στην άλλη –και έτσι παριστάνεται στη σφαίρα της κυκλοφορίας

όπου λειτουργεί το σύμβολο αξίας–, η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος λαμβάνει στην τιμή μόνο ιδεατή και στο χρήμα μόνο φανταστική, συμβολική ύπαρξη. Η ανταλλακτική αξία εμφανίζεται, έτσι, *μόνο* σα νοερή ή σα συμβολιζόμενη με άλλα πράγματα, αλλά δεν έχει καμία *πραγματικότητα*, παρά μόνο μέσα στα ίδια τα εμπορεύματα, εφόσον μία καθορισμένη ποσότητα χρόνου εργασίας είναι αντικειμενοποιημένη σε αυτά. *Φαίνεται*, επομένως, σαν το σύμβολο της αξίας να παριστάνει *άμεσα* την αξία των εμπορευμάτων, επειδή δεν παρουσιάζεται ως σύμβολο του χρυσού, αλλά ως σύμβολο της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων η οποία εκφράζεται μόνο στην τιμή, αλλά ουσιαστικά υπάρχει μόνο στο εμπόρευμα. Αυτή η επίφαση είναι, όμως, λάθος. Το σύμβολο της αξίας άμεσα είναι μόνο *σύμβολο της τιμής*, δηλαδή *σύμβολο του χρυσού*, και μόνο έμμεσα γίνεται σύμβολο της αξίας του εμπορεύματος. Ο χρυσός δεν πούλησε σαν τον Peter Schlemihl[63] τη σκιά του, αλλά, αντίθετα, αγοράζει με τη σκιά του. Το σύμβολο της αξίας ενεργεί, επομένως, μόνο εφόσον μέσα στη διαδικασία παριστάνει την τιμή του ενός εμπορεύματος απέναντι στο άλλο, μόνο εφόσον παριστάνει χρυσό απέναντι σε κάθε κάτοχο εμπορευμάτων. Ένα καθορισμένο, σχετικά χωρίς αξία αντικείμενο, ένα κομμάτι δέρμα ή ένα κομμάτι χαρτί κλπ. γίνεται, αρχικά από συνήθεια, σύμβολο του υλικού του χρήματος, αλλά εδραιώνεται ως τέτοιο μόνο εφόσον η υπόστασή του ως συμβόλου επιβεβαιωθεί από τη γενική θέληση

---

63. Πρόκειται για το μυθικό χαρακτήρα μιας ιστορίας που γράφτηκε το 1814 από το Γερμανό Adelbert von Chamisso. Σύμφωνα με την ιστορία, το πρόσωπο αυτό πουλάει τη σκιά του στο διάολο για ένα πορτοφόλι χωρίς πάτο. Στη συνέχεια όμως ανακάλυψε ότι ένας άνθρωπος χωρίς σκιά αποφεύγεται απ' όλους τους άλλους ανθρώπους.

των κατόχων εμπορευμάτων, δηλαδή μόνο εφόσον αποκτήσει νομικά κατοχυρωμένη συμβατική υπόσταση και, γι' αυτό, αναγκαστική κυκλοφορία. Το κρατικό χαρτονόμισμα με αναγκαστική κυκλοφορία αποτελεί την ολοκληρωμένη μορφή του *συμβόλου της αξίας* και τη μοναδική μορφή χαρτονομίσματος η οποία απορρέει άμεσα από τη μεταλλική κυκλοφορία ή, με άλλα λόγια, από την ίδια την απλή εμπορευματική κυκλοφορία. Το *πιστωτικό χρήμα* ανήκει σε μια ανώτερη σφαίρα της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας και ρυθμίζεται από τελείως διαφορετικούς νόμους. Το συμβολικό χαρτονόμισμα στην πραγματικότητα δεν είναι καθόλου διαφορετικό από τα υποκατάστατα μεταλλικά νομίσματα, απλώς δρα σε πλατύτερη σφαίρα κυκλοφορίας. Αν η καθαρά τεχνική ανάπτυξη της κλίμακας μέτρησης των τιμών ή της νομισματικής τιμής και επιπλέον ο εξωτερικός μετασχηματισμός του χρυσού από τη μορφή των άκοπων ράβδων χρυσού στη μορφή των χρυσών νομισμάτων προκάλεσε την επέμβαση του κράτους και έτσι ξεχώρισε φανερά η εσωτερική κυκλοφορία από τη γενική εμπορευματική κυκλοφορία, τότε ο διαχωρισμός ολοκληρώνεται με την ανάπτυξη του νομίσματος σε σύμβολο της αξίας. Ως απλό μέσο κυκλοφορίας, το χρήμα μπορεί να αυτονομηθεί γενικά μόνο μέσα στη σφαίρα της εσωτερικής κυκλοφορίας.

Σύμφωνα με τη μέχρι τώρα παρουσίασή μας, αποδείχτηκε ότι η νομισματική υπόσταση του χρυσού ως συμβόλου της αξίας –το οποίο είναι αποκομμένο από την ίδια την υλική του ουσία, το χρυσό– απορρέει από τη διαδικασία της κυκλοφορίας και όχι από κάποια συμφωνία ή κρατική παρέμβαση. Η Ρωσία μάς δίνει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη φυσική εμφάνιση του συμβόλου της αξίας. Την εποχή που τα δέρματα και τα γουναρικά χρησίμευαν εκεί ως χρήμα, η αντίφαση ανάμεσα στο φθαρτό και δύσχρηστο αυ-

τό υλικό και τη λειτουργία του ως μέσο κυκλοφορίας δημιούργησε τη συνήθεια να τα υποκαθιστούν με μικρά κομματάκια σφραγισμένου δέρματος, που έτσι γίνονταν γραμμάτια πληρωτέα σε δέρματα και γουναρικά. Αργότερα έγιναν –με το όνομα καπίκια– απλά σύμβολα για τις υποδιαιρέσεις του ασημένιου ρουβλιού και διατήρησαν τη θέση τους σ' αυτήν τη χρήση μέχρι το 1700, όταν ο Μέγας Πέτρος έδωσε εντολή να αντικατασταθούν από μικρά χάλκινα νομίσματα που εκδίδονταν από το κράτος*. Οι αρχαίοι συγγραφείς, οι οποίοι μπορούσαν να παρατηρήσουν τα φαινόμενα της μεταλλικής μόνο κυκλοφορίας, αντιλαμβάνονταν από τότε τα χρυσά νομίσματα σα σημάδια ή σύμβολα αξίας. Τέτοιοι συγγραφείς ήταν ο Πλάτων** και ο Αριστοτέλης***. Στις χώ-

---

* Henry Storch, *Cours d' economie politique etc.*, avec des notes par J.B. Say (μαζί με σημειώσεις από τον Say), Παρίσι, 1823, τόμ. IV, σελ. 79. Ο Storch δημοσίευσε το έργο του στην Πετρούπολη στη γαλλική γλώσσα. Αμέσως ο Say το αναδημοσίευσε στο Παρίσι συμπληρώνοντάς το με δήθεν «παρατηρήσεις», οι οποίες στην πραγματικότητα δεν περιελάμβαναν τίποτε άλλο εκτός από κοινοτοπίες. Η αντίδραση του Storch (βλ. το έργο του *Considerations sur la nature du revenu national*, Παρίσι, 1824) σε αυτόν τον προσεταιρισμό του έργου του από τον «prince de la science» (πρίγκιπα της επιστήμης) δεν ήταν καθόλου ευγενική.

** Πλάτων, «Πολιτεία», Βιβλίο II: «Νόμισμα ξύμβολον της αλλαγής» («Το νόμισμα είναι *σύμβολο* ανταλλαγής»), *Opera omnia etc.*, ed. G. Stallbaumius, Λονδίνο, 1850, σελ. 304. Ο Πλάτων αναπτύσσει το χρήμα μόνο σε δύο από τις λειτουργίες του, ως μέτρο της αξίας και ως σύμβολο της αξίας, απαιτεί όμως, εκτός από το σύμβολο της αξίας που χρησιμεύει για την εσωτερική κυκλοφορία, και ένα άλλο για τις συναλλαγές της Ελλάδας με το εξωτερικό (βλ. επίσης το 5ο βιβλίο των *Νόμων* του).

*** Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Βιβλίο V, Κεφ.8: «Οίον δ' υπάλλαγμα της χρείας το νόμισμα γέγονε κατά συνθήκην, και διά τούτο τ' ούνομα έχει νόμισμα, ότι ου φύσει αλλά νόμω εστί, και εφ' ημίν μεταβαλείν και ποιήσαι άχρηστον.» («Το χρήμα έγινε γενικό μέσο ανταλλαγής από σύμβαση και γι' αυτό φέρει την ονομασία "νόμισμα", επειδή

ρες χωρίς καθόλου αναπτυγμένη πιστωτική κυκλοφορία, όπως η Κίνα, εμφανίζεται από πολύ νωρίς το χαρτονόμισμα με αναγκαστική κυκλοφορία*. Οι παλαιότεροι υπο-

---

δεν υπάρχει από τη φύση, αλλά από το νόμο, και εναπόκειται σε μας να το αλλάξουμε και να το κάνουμε άχρηστο.») Ο Αριστοτέλης συνέλαβε την έννοια του χρήματος πολύ πιο πολύπλευρα και πιο βαθιά από τον Πλάτωνα. Στην ακόλουθη θέση περιγράφει πολύ ωραία με ποιο τρόπο ξεπήδησε από το ανταλλακτικό εμπόριο ανάμεσα σε διάφορες κοινότητες η αναγκαιότητα να δώσουν το χαρακτήρα του χρήματος σε ένα ειδικό εμπόρευμα, το οποίο ήταν και το ίδιο φτιαγμένο από πολύτιμο υλικό. «Ξενικωτέρας γαρ γενομένης της βοηθείας τω εισάγεσθαι ων ενδεείς και εκπέμπειν ων επλεόναζον, εξ ανάγκης ή του νομίσματος εμπορίσθη χρήσις... διό προς τας αλλαγάς τοιούτον τι συνέθεντο προς σφας αυτούς διδόναι και λαμβάνειν ό των χρησίμων αυτό ον είχε την χρείαν ευμεταχείριστον... οίον σίδηρος και άργυρος, κάν ει τι τοιούτο έτερον.» («Η αμοιβαία εξυπηρέτηση μέσω της εισαγωγής αυτών που έλειπαν και της εξαγωγής αυτών που περίσσευαν, δημιούργησε την *αναγκαιότητα* του χρήματος... και έτσι οι άνθρωποι συμφώνησαν στις αμοιβαίες ανταλλαγές να ανταλλάσσεται κάτι που έχει εσωτερική αξία και είναι εύχρηστο... όπως ο σίδηρος, το ασήμι ή κάτι παρόμοιο.»), Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Βιβλίο Ι, Κεφ. 9, σελ. 14. Τη θέση αυτή την επιστρατεύει ο Michel Chevalier, ο οποίος είτε δε διάβασε τον Αριστοτέλη είτε δεν τον κατάλαβε, για να αποδείξει ότι, σύμφωνα με την άποψη του Αριστοτέλη, το μέσο κυκλοφορίας πρέπει να είναι μια ουσία η οποία από μόνη της είναι χωρίς αξία. Ο Αριστοτέλης, όμως, λέει ότι το χρήμα ως καθαρό μέσο κυκλοφορίας φαίνεται να έχει μόνο συμβατική ή νομική υπόσταση, όπως άλλωστε δείχνει και το όνομά του (νόμισμα), καθώς την αξία χρήσης του την απέκτησε το νόμισμα μόνο από τη λειτουργία του και όχι από κάποια αξία χρήσης που του ανήκει δήθεν δικαιωματικά. «Λήρος είναι δοκεί το νόμισμα και νόμος παντάπασι, φύσει δ' ουδέν, ότι, μεταθεμένων τε των χρωμένων, ουδενός άξιον, ουδέ χρήσιμον προς ουδέν των αναγκαίων εστί.» («Ασήμαντο και χωρίς αξία φαίνεται να είναι το χρήμα και ολοκληρωτικά επιβεβλημένο από το νόμο, αλλά από τη φύση του δε διαθέτει τίποτα και, αν τεθεί εκτός κυκλοφορίας, δεν έχει καμιά αξία και καμιά χρησιμότητα.»), *στο ίδιο*.

* Mandeville (Sir John), *Voyages and Travels*, Λονδίνο, 1705, σελ.

στηρικτές του χαρτονομίσματος αναφέρονται επίσης ρητά στη μετατροπή του μεταλλικού νομίσματος σε σύμβολο της αξίας, η οποία απορρέει από την ίδια τη διαδικασία της κυκλοφορίας. Κάποιοι από αυτούς είναι ο Benjamin Franklin*

105: «This Emperor (of Cattay or China) may dispende ols muche as he wile withouten estymacion. For he despendethe not, nor makethe no money, but of lether emprendeth, or of papyre. And when that money hathe ronne so longe, that it begynethe to waste, than men beren it to the Emperoures Tresorye, and then they taken newe Money for the old. And that money gothe thorghe out all the contree, and thorge out all his Provynces... they make no money nouther of Gold nor of Sylver.» Και ο Mandeville πιστεύει ότι «therefore he may despende ynew and outrageously». («Αυτός ο αυτοκράτορας [του Κατάι ή της Κίνας] μπορεί να ξοδεύει όσα θέλει χωρίς περιορισμό. Και αυτό γιατί δεν εξαρτάται από κανέναν και φτιάχνει χρήματα από δέρμα ή από χαρτι τυπωμένο. Και όταν αυτό το χρήμα έχει κυκλοφορήσει τόσο ώστε αρχίζει να φθείρεται, τότε το φέρνουν στο θησαυροφυλάκιο του αυτοκράτορα και φτιάχνουν νέο χρήμα στη θέση του παλιού. Και το χρήμα αυτό κυκλοφορεί σε όλη τη χώρα και σε όλες τις επαρχίες του... Δε φτιάχνουν νομίσματα ούτε από χρυσό, ούτε από ασήμι.») Και ο Mandeville πιστεύει ότι («γι' αυτό μπορεί να ξοδεύει πάρα πολύ».)

* Benjamin Franklin, *Remarks and facts relative to the American paper money*, 1764, σελ. 348: «At this very time, even the silver money in England is obliged to the legal tender for part of its value; that part which is the difference between its real weight and its denomination. Great part of the shillings and sixpences now current are by wearing become 5, 10, 20 and some of the 6 pences even 50%, too light. For this difference between the *real* and the *nominal* you have no intrinsic value; you have not so much as paper, you have nothing. It is the legal tender, with the knowledge that it can easing be repassed for the same value, that makes 3 penny worth of silver pass for a 6 pence.» («Ακριβώς εκείνη τη στιγμή, ακόμα και το ασημένιο νόμισμα στην Αγγλία χρωστάει στην αναγκαστική κυκλοφορία ένα μέρος της αξίας του ως νόμιμου μέσου πληρωμής. Συγκεκριμένα πρόκειται για το μέρος που αποτελεί τη διαφορά ανάμεσα στο πραγματικό του βάρος και την ονομαστική του αξία. Μεγάλο μέρος των κυ-

και ο επίσκοπος Berkeley*.

Πόσες δεσμίδες χαρτί μπορούν, κομμένες σε χαρτάκια, να κυκλοφορήσουν σα χρήμα; Αν τεθεί έτσι η ερώτηση, είναι ανούσια. Τα χωρίς αξία κομματάκια χαρτί είναι σύμβολα της αξίας μόνο επειδή αντιπροσωπεύουν το χρυσό μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας και τον αντιπροσωπεύουν μόνο επειδή θα έμπαινε και ο ίδιος στη διαδικασία της κυκλοφορίας ως νόμισμα, δηλαδή σε ποσότητα που καθορίζεται από την ίδια του την αξία, με δεδομένες τις ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων και την ταχύτητα των μεταμορφώσεών τους. Κομματάκια χαρτί με ονομαστική αξία 5 λιρών δε θα μπορούσαν παρά να κυκλοφορούν σε ποσότητα 5 φορές μικρότερη από τα κομματάκια χαρτί με ονομαστική αξία 1 λίρας και, αν όλες οι πληρωμές γίνονταν με χαρτονομίσματα του ενός σελινιού, τότε θα έπρεπε να κυκλοφορούν 20 φορές περισσότερα χαρτονομίσματα του ενός σελινιού απ' ό,τι της μίας λίρας. Αν τα χρυσά νομίσματα αντιπροσωπεύονταν από χαρτονομίσματα με διαφορετικές ονομασίες, π.χ., 5 λίρες, 1 λίρα, 10 σελίνια, τότε η ποσότητα αυτών των διαφορετικών ειδών συμβόλων αξίας θα καθοριζόταν όχι μόνο από την ποσότητα που εί-

---

κλοφορούντων νομισμάτων του ενός σελινιού και των έξι πενών έχουν φθαρεί κατά 5, 10, 20 και μερικά των 6 πενών ακόμα και κατά 50% του βάρους τους. Για τη διαφορά αυτή ανάμεσα στην *πραγματική* και την *ονομαστική αξία* δεν υπάρχει καμιά εσωτερική αξία, ουτε σε χαρτί, ούτε σε τίποτα. Είναι η αναγκαστική κυκλοφορία, μαζί με την επίγνωση ότι μπορούν εύκολα να ισχύουν για την ίδια αξία που κάνει ένα νόμισμα που αξίζει 3 πένες να περνιέται σα νόμισμα που αξίζει 6 πένες.»)

* Berkeley, *The Querist*, Λονδίνο, 1750, σελ. 3: «Αν η ονομασία του νομίσματος διατηρούνταν παρότι το μέταλλό του βίωσε το δρόμο κάθε σάρκας, δε θα συνεχιζόταν, παρόλα αυτά, η κυκλοφορία του εμπορίου;»

ναι απαραίτητη για τη σφαίρα της κυκλοφορίας ως σύνολο, αλλά και από την ποσότητα του χρυσού που είναι απαραίτητη για την κυκλοφορία κάθε ξεχωριστού είδους. Αν 14 εκατομμύρια[64] (αυτό είναι το όριο που ορίζει η αγγλική τραπεζική νομοθεσία, όχι όμως για τα νομίσματα, αλλά για το πιστωτικό χρήμα) ήταν το επίπεδο κάτω από το οποίο δεν πέφτει ποτέ η κυκλοφορία μιας χώρας, τότε θα μπορούσαν να κυκλοφορούν 14 εκατομμύρια χαρτονομίσματα από τα οποία το κάθε ένα θα είναι σύμβολο αξίας 1 λίρας. Αν μειωνόταν ή αυξανόταν η αξία του χρυσού γιατί θα μειωνόταν ή θα αυξανόταν η ποσότητα της εργασίας που είναι απαραίτητη για την παραγωγή του, τότε, με αμετάβλητη την ανταλλακτική αξία της ίδιας μάζας εμπορευμάτων, ο αριθμός των κυκλοφορούντων χαρτονομισμάτων της 1 λίρας θα αυξανόταν ή θα μειωνόταν σε αντίστροφη αναλογία με τη μεταβολή της αξίας του χρυσού. Αν το ασήμι αντικαθιστούσε το χρυσό ως μέτρο των αξιών και η σχέση της αξίας του ασημιού προς το χρυσό ήταν 1:15, τότε το κάθε χαρτονόμισμα θα αντιπροσώπευε από 'δώ και πέρα την ίδια ποσότητα ασημιού με την ποσότητα χρυσού που αντιπροσώπευε πρώτα και θα έπρεπε έτσι να κυκλοφορούν 210 εκατομμύρια χαρτονομίσματα της 1 λίρας αντί για 14 εκατομμύρια. Η ποσότητα των χαρτονομισμάτων καθορίζεται, λοιπόν, από την ποσότητα του χρυσού χρήματος το οποίο αντιπροσωπεύουν στην κυκλοφορία και, επειδή δεν είναι τίποτα περισσότερο από σύμβολα της αξίας, αφού αντιπροσωπεύουν το χρυσό ως νόμισμα, η αξία τους καθορίζεται απλά από την *ποσότητά* τους. Ενώ, λοιπόν, η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρυσού εξαρτάται από τις τιμές των εμπορευμάτων, η αξία του χαρτονομίσματος εξαρτά-

64. Σημ. Μετ.: Βλ. υποσημείωση 39.

ται, αντίστροφα, αποκλειστικά από τη δική του ποσότητα.

Η ανάμιξη του κράτους το οποίο εκδίδει τα χαρτονομίσματα με αναγκαστική κυκλοφορία –και εμείς ερευνάμε μόνο αυτό το είδος χαρτονομίσματος– φαίνεται να αναιρεί τον οικονομικό νόμο. Το κράτος, το οποίο απλώς έδωσε σε ένα καθορισμένο βάρος χρυσού ένα βαφτιστικό όνομα και τύπωσε τη σφραγίδα του πάνω στο χρυσό, φαίνεται τώρα σα να μετατρέπει με τη μαγική δύναμη της σφραγίδας του το χαρτί σε χρυσό. Επειδή τα χαρτονομίσματα έχουν αναγκαστική κυκλοφορία, δεν μπορεί κανένας να εμποδίσει το κράτος να ρίξει στην κυκλοφορία όσα θέλει από αυτά και να τυπώσει πάνω τους οποιοδήποτε νομισματικό όνομα θέλει, π.χ., 1 λίρα, 5 λίρες, 20 λίρες. Τα χαρτονομίσματα τα οποία ρίχτηκαν μία φορά στην κυκλοφορία είναι αδύνατο να πεταχτούν έξω από αυτήν, τόσο γιατί τα σύνορα της χώρας εμποδίζουν την κυκλοφορία τους όσο και γιατί *έξω* από την κυκλοφορία χάνουν κάθε αξία, τόσο την ανταλλακτική αξία όσο και την αξία χρήσης τους. Αποκομμένα από τη λειτουργική τους οντότητα, μετατρέπονται σε κουρελόχαρτα χωρίς αξία. Ωστόσο, αυτή η εξουσία του κράτους είναι μόνο φαινομενική. Μπορεί να ρίχνει στην κυκλοφορία οποιαδήποτε ποσότητα από χαρτονομίσματα με οποιαδήποτε νομισματικά ονόματα, όμως μαζί με τη μηχανική αυτή πράξη παύει και ο έλεγχός του. Αφού πιαστεί στα γρανάζια της κυκλοφορίας, το σύμβολο της αξίας ή το χαρτονόμισμα υπόκειται στους εσωτερικούς νόμους της κυκλοφορίας.

Αν το σύνολο του χρυσού που απαιτούσε η κυκλοφορία των εμπορευμάτων ήταν 14 εκατομμύρια λίρες και αν το κράτος έριχνε στην κυκλοφορία 210 εκατομμύρια χαρτονομίσματα με το όνομα 1 λίρα το καθένα, τότε τα 210 αυτά εκατομμύρια θα μετατρέπονταν σε εκπροσώπους χρυσού αξίας 14 εκατομμυρίων λιρών. Θα ήταν το ίδιο σα να μετέ-

τρεπε το κράτος το χαρτονόμισμα της 1 λίρας σε εκπρόσωπο ενός μετάλλου 15 φορές μικρότερης αξίας από το χρυσό ή ενός βάρους χρυσού 15 φορές μικρότερου συγκριτικά με πριν. Τίποτα δε θα άλλαζε εκτός από την ονομασία της κλίμακας μέτρησης των τιμών, η οποία είναι φυσικά συμβατική, είτε γιατί τώρα γίνεται άμεσα διαμέσου της αλλαγής της νομισματικής βάσης είτε έμμεσα διαμέσου της αύξησης των χαρτονομισμάτων στην ποσότητα εκείνη η οποία είναι απαραίτητη σύμφωνα με την καινούργια μικρότερη κλίμακα μέτρησης. Επειδή η ονομασία «λίρα» εκφράζει τώρα μια ποσότητα χρυσού 15 φορές μικρότερη, όλες οι τιμές των εμπορευμάτων θα ανέβαιναν 15 φορές και τώρα στην πραγματικότητα τα 210 εκατομμύρια χαρτονομίσματα της 1 λίρας θα ήταν τώρα τόσο αναγκαία όσο ήταν πριν τα 14 εκατομμύρια. Στον ίδιο βαθμό που θα αυξανόταν η συνολική ποσότητα των συμβόλων της αξίας, στον ίδιο βαθμό θα μειωνόταν και η ποσότητα του χρυσού που αντιπροσωπεύει το καθένα από αυτά. Η άνοδος των τιμών θα ήταν απλώς η αντίδραση της διαδικασίας της κυκλοφορίας που εξισώνει βίαια τα σύμβολα της αξίας με την ποσότητα του χρυσού, στη θέση του οποίου ισχυρίζονται ότι κυκλοφορούν.

Στην ιστορία των αγγλικών και γαλλικών νοθεύσεων της μεταλλικής σύνθεσης του νομίσματος από τις κυβερνήσεις παρατηρούμε, όμως, επανειλημμένα ότι οι τιμές δεν ανέβαιναν στον ίδιο βαθμό που το ασημένιο νόμισμα έχανε το μεταλλικό του περιεχόμενο. Αυτό οφείλεται απλούστατα στο γεγονός ότι το ποσοστό με το οποίο αυξανόταν ο αριθμός των νομισμάτων ήταν μικρότερο από το ποσοστό νόθευσης της μεταλλικής τους περιεκτικότητας. Με άλλα λόγια, οφείλεται στο γεγονός ότι, με δεδομένο ότι η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων έπρεπε από 'δώ και πέρα να υπολογίζεται σε όρους της χαμηλότερης κλίμακας αξιών

και να πραγματοποιείται με νομίσματα που αντιστοιχούσαν σε αυτήν τη χαμηλότερη κλίμακα, αυτά τα νέα νομίσματα χαμηλότερης περιεκτικότητας που εκδίδονταν δεν αντιστοιχούσαν στο βαθμό απώλειας της μεταλλικής περιεκτικότητας. Αυτό επιλύει και την άλυτη μέχρι τώρα δυσκολία στη διένεξη ανάμεσα στον Locke και τον Lowndes. Η αναλογία στην οποία το σύμβολο της αξίας, είτε είναι χαρτί είτε είναι νοθευμένος χρυσός ή ασήμι, αντιπροσωπεύει το βάρος του χρυσού και του ασημιού, όπως υπολογίστηκε σύμφωνα με την τιμή του νομίσματος, δεν εξαρτάται από το δικό του υλικό, αλλά από την ποσότητα που βρίσκεται στην κυκλοφορία. Η δυσκολία στην κατανόηση αυτής της σχέσης απορρέει, λοιπόν, από το περιστατικό ότι το χρήμα και στις δύο λειτουργίες του, ως μέτρο των αξιών και ως μέσο κυκλοφορίας, δεν υπόκειται μόνο σε αντίστροφους νόμους, αλλά και σε νόμους που φαινομενικά αντιφάσκουν και με τις δύο αυτές λειτουργίες. Για τη λειτουργία του ως μέτρο των αξιών, όπου το χρήμα χρησιμεύει μόνο ως λογιστικό χρήμα και ο χρυσός μόνο ως ιδεατός χρυσός, όλα εξαρτώνται από το φυσικό υλικό. Υπολογισμένες σε ασήμι ή, με άλλα λόγια, σαν ασημένιες, οι τιμές παριστάνουν, φυσικά, την ανταλλακτική αξία τελείως διαφορετικά απ' ό,τι υπολογισμένες σε χρυσό ή, με άλλα λόγια, σα χρυσές τιμές. Αντίστροφα, στη λειτουργία του ως μέσο κυκλοφορίας, όπου το χρήμα δεν είναι μόνο φανταστικό, αλλά πρέπει και να υπάρχει σαν πραγματικό αντικείμενο δίπλα στα άλλα εμπορεύματα, το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένο είναι αδιάφορο και όλα εξαρτώνται από την ποσότητά του. Για τη μονάδα μέτρησης είναι καθοριστικό το αν αυτή είναι μια λίβρα χρυσός, ασήμι ή χαλκός, ενώ η ποσότητά τους και μόνο μετατρέπει τα νομίσματα σε επαρκή ενσάρκωση κάθε μιας από τις μονάδες αυτές, οποιοδήποτε και αν

είναι το δικό της υλικό. Αντίκειται, όμως, στην κοινή λογική το ότι στον απλώς φανταστικό χρυσό όλα εξαρτώνται από την υλική του ουσία, ενώ αντίθετα στο χειροπιαστό νόμισμα όλα εξαρτώνται από μια ιδεατή ποσοτική σχέση.

Η αύξηση ή η μείωση των τιμών των εμπορευμάτων που γίνεται ως συνέπεια της αύξησης ή μείωσης της μάζας των χαρτονομισμάτων –στις περιπτώσεις που τα χαρτονομίσματα αποτελούν το μοναδικό μέσο κυκλοφορίας– δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο, παρά η βίαιη επικράτηση, μέσω της διαδικασίας της κυκλοφορίας, του νόμου που παραβιάστηκε μηχανικά απ' έξω και σύμφωνα με τον οποίο η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρυσού καθορίζεται από τις τιμές των εμπορευμάτων, ενώ η ποσότητα των συμβόλων της αξίας που κυκλοφορούν καθορίζεται από την ποσότητα των χρυσών νομισμάτων που αντιπροσωπεύουν μέσα στην κυκλοφορία. Από την άλλη μεριά, οποιαδήποτε ποσότητα χαρτονομισμάτων μπορεί να απορροφηθεί και να χωνευτεί από τη διαδικασία της κυκλοφορίας, επειδή το σύμβολο της αξίας, με οποιοδήποτε τίτλο χρυσού κι αν εισέρχεται στην κυκλοφορία, συμπιέζεται μέσα σε αυτή σε σύμβολο μόνο εκείνης της ποσότητας χρυσού η οποία θα κυκλοφορούσε στη θέση του.

Στην κυκλοφορία των συμβόλων αξίας, όλοι οι νόμοι της πραγματικής κυκλοφορίας του χρήματος εμφανίζονται αντιστραμμένοι, με το κεφάλι κάτω. Ενώ ο χρυσός κυκλοφορεί γιατί έχει αξία, το χαρτονόμισμα έχει αξία γιατί κυκλοφορεί. Ενώ με δεδομένη την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων η ποσότητα του χρυσού που κυκλοφορεί εξαρτάται από τη δική του αξία, η αξία του χαρτονομίσματος εξαρτάται από την ποσότητα που βρίσκεται σε κυκλοφορία. Ενώ η ποσότητα του χρυσού που κυκλοφορεί αυξάνεται ή μειώνεται με την αύξηση ή μείωση των τιμών των εμπορευμάτων, οι τιμές των εμπορευμάτων φαίνονται να

αυξάνονται ή να μειώνονται ανάλογα με τις μεταβολές της ποσότητας του χαρτονομίσματος που κυκλοφορεί. Ενώ η κυκλοφορία των εμπορευμάτων μπορεί να απορροφήσει μόνο συγκεκριμένη ποσότητα χρυσών νομισμάτων και παριστάνει, επομένως, τη διαδοχική συστολή και διαστολή του χρήματος που κυκλοφορεί, ως αναγκαστικό νόμο, το χαρτονόμισμα φαίνεται να εισέρχεται στην κυκλοφορία σε οποιαδήποτε ποσότητα. Ενώ το κράτος νοθεύει τα χρυσά και ασημένια νομίσματα και διαταράσσει με αυτόν τον τρόπο τη λειτουργία τους ως μέσων κυκλοφορίας, ακόμα και αν εκδώσει νομίσματα που είναι μόνο κατά 1/100 του γκρέιν κάτω από το ονομαστικό τους μεταλλικό περιεχόμενο, την ίδια στιγμή επιτελεί μια ολόσωστη λειτουργία όταν εκδίδει χαρτονομίσματα χωρίς καμιά αξία, που δεν έχουν από το μέταλλο τίποτε άλλο εκτός από το όνομα του νομίσματος. Ενώ το χρυσό νόμισμα ολοφάνερα αντιπροσωπεύει την αξία των εμπορευμάτων μόνο στο βαθμό που αυτή υπολογίζεται σε χρυσό ή, με άλλα λόγια, παριστάνεται ως τιμή, το σύμβολο της αξίας φαίνεται να αντιπροσωπεύει άμεσα την τιμή των εμπορευμάτων. Είναι λοιπόν ολοφάνερο γιατί οι παρατηρητές που μελετούσαν τα φαινόμενα της χρηματικής κυκλοφορίας, στηριζόμενοι μονόπλευρα στην κυκλοφορία του χαρτονομίσματος με αναγκαστική κυκλοφορία, αναγκαστικά παραγνώρισαν όλους τους νόμους της χρηματικής κυκλοφορίας. Στην πράξη, αυτοί οι νόμοι εμφανίζονται στην κυκλοφορία των συμβόλων της αξίας όχι μόνο σαν αντιστραμμένοι, αλλά και σαν ανύπαρκτοι, γιατί το χαρτονόμισμα, εκδιδόμενο στη σωστή ποσότητα, εκτελεί κινήσεις που δεν είναι χαρακτηριστικές γι' αυτό ως σύμβολο της αξίας, ενώ η δική του κίνηση αντί να προέρχεται άμεσα από τη μεταμόρφωση των εμπορευμάτων, απορρέει από την παραβίαση της σωστής αναλογίας του με το χρυσό.

3. Χρήμα

Το χρήμα, όχι ως νόμισμα, αλλά ως χρήμα γενικά, ως αποτέλεσμα της διαδικασίας της κυκλοφορίας με τη μορφή Ε–Χ–Ε, αποτελεί το αφετηριακό σημείο της διαδικασίας της κυκλοφορίας με τη μορφή Χ–Ε–Χ, δηλαδή ανταλλάσσω χρήμα με εμπόρευμα για να ανταλλάξω εμπόρευμα με χρήμα. Στη μορφή Ε–Χ–Ε είναι το εμπόρευμα αυτό το οποίο αποτελεί το αφετηριακό και το τελικό σημείο, ενώ στη μορφή Χ–Ε–Χ είναι το χρήμα. Στην πρώτη μορφή το χρήμα διαμεσολαβεί την ανταλλαγή εμπορευμάτων, στη δεύτερη μορφή το εμπόρευμα διαμεσολαβεί την επαναμετατροπή του χρήματος σε χρήμα. Το χρήμα που στην πρώτη μορφή εμφανίζεται ως απλό μέσο, στη δεύτερη μορφή εμφανίζεται ως τελικός σκοπός της κυκλοφορίας, ενώ το εμπόρευμα που στην πρώτη μορφή εμφανίζεται ως τελικός σκοπός, στη δεύτερη μορφή εμφανίζεται ως απλό μέσο. Αφού και το ίδιο το χρήμα είναι κιόλας αποτέλεσμα της κυκλοφορίας Ε–Χ–Ε, στη μορφή Χ–Ε–Χ το αποτέλεσμα της κυκλοφορίας εμφανίζεται ταυτόχρονα και ως αφετηρία της. Ενώ το πραγματικό περιεχόμενο της μορφής Ε–Χ–Ε είναι η ανταλλαγή της ύλης, στη μορφή Χ–Ε–Χ το πραγματικό περιεχόμενο είναι η μορφή εκείνη του εμπορεύματος η οποία προέκυψε από την πρώτη διαδικασία[65].

Στη μορφή Ε–Χ–Ε και τα δύο άκρα είναι εμπορεύματα του ίδιου αξιακού μεγέθους, ταυτόχρονα όμως είναι ποιοτικά διαφορετικές αξίες χρήσης. Η ανταλλαγή τους Ε–Ε αποτελεί πραγματική ανταλλαγή της ύλης. Στη μορφή Χ–Ε–Χ, αντίθετα, και τα δύο άκρα είναι χρυσός και ταυτόχρονα χρυσός του ίδιου αξιακού μεγέθους. Η ανταλλαγή

65. Σημ. Μετ.: Δηλαδή η χρηματική μορφή.

χρυσού έναντι εμπορεύματος με σκοπό την ανταλλαγή εμπορεύματος έναντι χρυσού ή, αν παρατηρήσουμε το αποτέλεσμα Χ–Χ, η ανταλλαγή χρυσού έναντι χρυσού φαίνεται ανούσια. Αν όμως μεταφράσουμε το Χ–Ε–Χ στον τύπο *αγοράζω για να πουλήσω* –το οποίο δε σημαίνει τίποτε άλλο, παρά ότι ανταλλάσσω χρυσό έναντι χρυσού μέσω μιας διαμεσολαβητικής κίνησης– τότε θα αναγνωρίσουμε αμέσως την κυρίαρχη μορφή της αστικής παραγωγής. Στην πράξη, ωστόσο, δεν αγοράζουμε απλώς για να πουλήσουμε, αλλά αγοράζουμε φτηνά για να πουλήσουμε πιο ακριβά. Ανταλλάσσεται χρήμα έναντι εμπορεύματος, για να ανταλλαχθεί πάλι το ίδιο εμπόρευμα έναντι μεγαλύτερου χρηματικού ποσού, έτσι ώστε τα άκρα Χ–Χ –αν και δε διαφέρουν ποιοτικά– να διαφέρουν ποσοτικά. Μια τέτοια ποσοτική διαφορά προϋποθέτει την *ανταλλαγή μη ισοδύναμων*, ενώ το εμπόρευμα και το χρήμα ως τέτοια είναι μόνο αντιθετικές μορφές του ίδιου του εμπορεύματος, δηλαδή διαφορετικοί τρόποι ύπαρξης του ίδιου αξιακού μεγέθους. Η κύκληση Χ–Ε–Χ κρύβει, λοιπόν, κάτω από τις μορφές του χρήματος και του εμπορεύματος περισσότερο αναπτυγμένες σχέσεις παραγωγής και γι' αυτό μέσα στο πλαίσιο της απλής κυκλοφορίας δεν εκφράζει τίποτε άλλο, παρά μόνο την αντανάκλαση μιας ανώτερης κίνησης. Κατά συνέπεια, η προέλευση του χρήματος, όχι ως μέσου κυκλοφορίας, αλλά ως χρήματος γενικά, πρέπει να εξαχθεί από την άμεση μορφή της εμπορευματικής κυκλοφορίας, την Ε–Χ–Ε.

Ο χρυσός, δηλαδή το ειδικό εμπόρευμα το οποίο χρησιμεύει ως μέτρο των αξιών και ως μέσο κυκλοφορίας, γίνεται *χρήμα* χωρίς καμιά παρέμβαση από την πλευρά της κοινωνίας. Το ασήμι στην Αγγλία, το οποίο δεν είναι ούτε μέτρο των αξιών, ούτε και το επικρατέστερο μέσο κυκλοφορίας, δε γίνεται χρήμα, ακριβώς σαν το χρυσό στην Ολλαν-

δία ο οποίος από τη στιγμή που εκθρονίστηκε από τη θέση του ως μέτρο της αξίας σταμάτησε να είναι χρήμα. Ένα εμπόρευμα γίνεται, λοιπόν, καταρχάς χρήμα ως ενότητα της μονάδας μέτρησης της αξίας και του μέσου κυκλοφορίας ή, με άλλα λόγια, χρήμα είναι η ενότητα της μονάδας μέτρησης της αξίας και του μέσου κυκλοφορίας. Ως τέτοια ενότητα, όμως, ο χρυσός διαθέτει ανεξάρτητη και διαφορετική υπόσταση από την υπόστασή του στις δύο ξεχωριστές λειτουργίες. Ως μέτρο των αξιών είναι ιδεατό μόνο χρήμα και ιδεατός χρυσός, ως απλό μέσο κυκλοφορίας είναι συμβολικό χρήμα και συμβολικός χρυσός, αλλά ως απλή μεταλλική ενσάρκωση ο χρυσός είναι χρήμα ή το χρήμα είναι πραγματικός χρυσός.

Ας εξετάσουμε τώρα για μια στιγμή στην αδράνειά του το εμπόρευμα χρυσός, που στη σχέση του με τα άλλα εμπορεύματα είναι χρήμα. Όλα τα εμπορεύματα παριστάνουν με τις τιμές τους μια καθορισμένη ποσότητα χρυσού, είναι λοιπόν μόνο φανταστικός χρυσός ή φανταστικό χρήμα, *εκπρόσωποι του χρυσού*, όπως αντίστροφα, στα σύμβολα της αξίας το χρήμα εμφανιζόταν ως απλός εκπρόσωπος των τιμών των εμπορευμάτων*. Αφού λοιπόν όλα τα εμπορεύματα είναι φανταστικός μόνο χρυσός, γι' αυτό ο χρυσός είναι το μοναδικό πραγματικό εμπόρευμα. Σε αντίθεση με τα εμπορεύματα που παριστάνουν μόνο την αυτοτελή υπόσταση της ανταλλακτικής αξίας, της γενικής κοινωνικής ερ-

* «Non solo i metalli ricchi son segni delle cose..., ma vicendevolmente le cose... sono segni dell' oro e dell' argento.» («Δεν είναι μόνο τα ευγενή μέταλλα σύμβολα των πραγμάτων..., αλλά και, αντίστροφα, τα πράγματα είναι... σύμβολα του χρυσού ή του ασημιού.»), A. Genovesi, «Lezioni di Economia Civile», 1765, σελ. 281, στον Custodi, *Parte Moderna*, τόμ. VIII.

γασίας, του αφηρημένου πλούτου, ο χρυσός είναι *η υλική υπόσταση του αφηρημένου πλούτου.* Από την πλευρά της αξίας χρήσης, κάθε εμπόρευμα εκφράζει μόνο ένα στοιχείο του υλικού πλούτου ως μέσου ικανοποίησης κάποιας συγκεκριμένης ανάγκης, μια μεμονωμένη πλευρά του πλούτου. Το χρήμα όμως ικανοποιεί κάθε ανάγκη, αφού μπορεί να μετατραπεί άμεσα στο αντικείμενο ικανοποίησης κάθε ανάγκης. Η δική του αξία χρήσης πραγματοποιείται στην ατέλειωτη σειρά των αξιών χρήσης που αποτελούν τα ισοδύναμά του. Στην καθαρή μεταλλική του υπόσταση περικλείει μέσα του με λανθάνοντα τρόπο ολόκληρο τον υλικό πλούτο, όπως αυτός μας παρουσιάζεται στον κόσμο των εμπορευμάτων. Αν, λοιπόν, τα εμπορεύματα αντιπροσωπεύουν με τις τιμές τους το γενικό ισοδύναμο ή τον αφηρημένο πλούτο, το χρυσό, ο χρυσός αντιπροσωπεύει με την αξία χρήσης του τις αξίες χρήσης όλων των εμπορευμάτων. Ο χρυσός είναι, κατά συνέπεια, *ο χειροπιαστός εκπρόσωπος του υλικού πλούτου,* είναι η «precis de toutes les choses» («η επιτομή όλων των πραγμάτων», Boisguillebert*)*, η σύνοψη του κοινωνικού πλούτου. Ταυτόχρονα αποτελεί, σύμφωνα με τη μορφή του, την άμεση ενσάρκωση της γενικής εργασίας και, σύμφωνα με το περιεχόμενό του, την επιτομή όλων των συγκεκριμένων εργασιών. Είναι ο καθολικός πλούτος σε μια ιδιαίτερη μορφή*. Στη μορφή του ως διαμεσολαβητή της κυκλοφορίας, υπέστη κάθε είδους κακοτοπιές, φθάρθηκε και κατάντησε απλό συμβολικό κουρελόχαρτο. Ως χρήμα, του επιστρέφεται η χρυσή του μεγαλοπρέπεια.**

---

* Petty: Ο χρυσός και το ασήμι είναι «universal wealth» («καθολικός πλούτος»), *Πολιτική Αριθμητική*, σελ. 242.

** E. Misselden, *Free Trade or the Means to make Trade florish etc.*, Λονδίνο, 1662: «Η φυσική ύλη του εμπορίου είναι η merchandize (η

Από υπηρέτης γίνεται αφεντικό. Από απλός βοηθός γίνεται ο θεός των εμπορευμάτων*.

εμπορευματική): Which merchants from the end of trade have stiled commodities (Εμπορεύματα τα οποία οι έμποροι για επαγγελματικούς λόγους τα ονόμασαν χρηστικά είδη). Η τεχνική ύλη του εμπορίου είναι το χρήμα, που πήρε τον τίτλο of sinewes of warre and of state (νεύρο του πολέμου και του κράτους). Το χρήμα, παρόλο που στη φυσική και χρονική σειρά εμφανίζεται αργότερα από το merchandize, yet for as much as it is now in use has become the chiefe (το εμπόρευμα, το οποίο, εφόσον χρησιμοποιείται, έγινε τώρα κυρίαρχο).», σελ. 7. Ο Misselden συγκρίνει το εμπόρευμα και το χρήμα με «τους δύο γιους του γέρου Ιακώβ, ο οποίος έθεσε τη δεξιά του επί του νεότερου και την αριστερά του επί του μεγαλύτερου.», (*στο ίδιο*).

Boisguillebert, *Dissertation sur la nature des richesse etc.*: «Voila donc l' esclave du commerce devenu son maitre... La misere des peoples ne vient que de ce qu' on a fait un maitre, ou plutot un tyran de ce qui etait un esclave.» («Εδώ ο υπηρέτης του εμπορίου έγινε αφέντης του... Η εξαθλίωση των λαών οφείλεται μόνο στο ότι ο υπηρέτης μετατράπηκε σε αφέντη ή ακόμα και σε τύραννο.»), σελ. 395, 399.

* Boisguillebert, *στο ίδιο*: «On a fait une idole de ces metaux (l' or et l' argent) et laissant la l' objet et l' intention pour lesquels ils avaient ete appeles dans le commerce, savoir pour y servir de gages dans l' echange et la tradition reciproque, on les a presque quittes de ce service pour en former des *divinites*, auxquelles on a sacrifie et sacrifie toujours plus de biens et de besoins precieux et meme d' hommes, que jamais l' aveugle antiquite n' en immola a ces fausses divinites etc.» (Αυτά τα μέταλλα –το χρυσό και το ασήμι– τα έκαναν είδωλα και, εγκαταλείποντας το σκοπό και την πρόθεση για την οποία κλήθηκαν στο εμπόριο, δηλαδή για να χρησιμεύσουν σε αυτό σαν ενέχυρο στην ανταλλαγή και την αμοιβαία παράδοση, τα απελευθέρωσαν σχεδόν από τις υπηρεσίες αυτές για να τα μετατρέψουν σε *θεότητες* στις οποίες θυσίαζαν και ακόμα θυσιάζουν περισσότερα αγαθά, σημαντικές ανάγκες, ακόμα και ανθρώπους, απ' όσα είχε θυσιάσει η τυφλή αρχαιότητα στις ψεύτικες θεότητές της.»), *στο ίδιο*, σελ. 395.

α. Αποθησαυρισμός

Ο χρυσός διαχωρίστηκε αρχικά ως χρήμα από τη λειτουργία του ως μέσο κυκλοφορίας, γιατί το εμπόρευμα διέκοψε τη διαδικασία της μεταμόρφωσής του και παγιώθηκε στη χρυσή του μορφή. Αυτό συμβαίνει κάθε φορά που η πώληση δε μετατρέπεται σε αγορά. Η αυτονόμηση του χρυσού ως χρήματος είναι, λοιπόν, καταρχάς η πιο χειροπιαστή εκδήλωση της διακοπής της διαδικασίας της κυκλοφορίας ή της μεταμόρφωσης του εμπορεύματος σε δύο ξεχωριστές, παράλληλες και ανεξάρτητες η μία από την άλλη πράξεις. Το ίδιο το νόμισμα γίνεται χρήμα μόλις διακοπεί η κυκλοφορία του. Στα χέρια του πωλητή που εισπράττει έναντι κάποιου εμπορεύματός του, είναι χρήμα και όχι νόμισμα και, όταν εγκαταλείψει τα χέρια του, ξαναγίνεται νόμισμα. Ο καθένας είναι πωλητής του ιδιαίτερου εμπορεύματος που φτιάχνει, αλλά αγοραστής όλων των άλλων εμπορευμάτων που χρειάζεται για την κοινωνική του ύπαρξη. Ενώ η παρουσία του ως πωλητή εξαρτάται από το χρόνο εργασίας που είναι απαραίτητος για την παραγωγή του εμπορεύματος, η παρουσία του ως αγοραστή καθορίζεται από τη συνεχή ανανέωση των αναγκών της ζωής. Για να μπορεί να αγοράσει χωρίς να πουλήσει, πρέπει προηγούμενα να έχει πουλήσει χωρίς να αγοράσει. Πραγματικά, η κυκλοφορία Ε–Χ–Ε αποτελεί την κινούμενη ενότητα της πώλησης και της αγοράς μόνο στο βαθμό που αποτελεί ταυτόχρονα και τη συνεχή διαδικασία του διαχωρισμού τους. Για να κυλάει αδιάκοπα το χρήμα ως νόμισμα, πρέπει το νόμισμα να κατασταλάζει αδιάκοπα ως χρήμα. Η συνεχής κυκλοφορία του νομίσματος καθορίζεται από τη συνεχή συγκέντρωσή του σε μεγαλύτερες ή μικρότερες ποσότητες σε νομισματικά αποθέματα τα οποία ξεπηδούν στο πλαίσιο της κυκλο-

φορίας απ' όλες τις πλευρές, αλλά ταυτόχρονα καθορίζουν και την πορεία της. Νομισματικά αποθέματα των οποίων ο σχηματισμός, η κατανομή, η διάλυση και ο επανασχηματισμός αλλάζουν διαρκώς· αποθέματα των οποίων η ύπαρξη συνεχώς εξαφανίζεται και των οποίων η εξαφάνιση συνεχώς υπάρχει. Ο Adam Smith διατυπώνει αυτήν την αέναη μετατροπή του νομίσματος σε χρήμα και του χρήματος σε νόμισμα, λέγοντας ότι, εκτός από τα ιδιαίτερα εμπορεύματα που πουλάει, κάθε κάτοχος εμπορευμάτων πρέπει να διατηρεί πάντα ως απόθεμα και μια ορισμένη ποσότητα του γενικού εμπορεύματος, με το οποίο θα αγοράζει άλλα εμπορεύματα που έχει ανάγκη. Είδαμε ότι στην κυκλοφορία Ε–Χ–Ε το δεύτερο σκέλος Χ–Ε διασπάται σε μια σειρά αγορών που δε γίνονται την ίδια στιγμή, αλλά διαδοχικά στο χρόνο. Αυτό έχει ως συνέπεια ένα μέρος του Χ να κυκλοφορεί ως νόμισμα, ενώ το άλλο μέρος να ησυχάζει ως χρήμα. Το χρήμα ουσιαστικά είναι εδώ μόνο *νόμισμα σε αναστολή* και τα ιδιαίτερα συστατικά μέρη της μάζας της νομισματικής κυκλοφορίας εμφανίζονται σε συνεχή εναλλαγή, πότε στη μια και πότε στην άλλη μορφή. Αυτή η πρώτη μετατροπή του μέσου κυκλοφορίας σε χρήμα παριστάνει επομένως ένα τεχνητό μόνο στοιχείο της ίδιας της κυκλοφορίας του χρήματος*.

---

* Ο Boisguillebert από την πρώτη ακινητοποίηση του Perpetuum mobile (του αεικίνητου), δηλαδή από την άρνηση της λειτουργικής του υπόστασης ως μέσου κυκλοφορίας, διείδε αμέσως την αυτονόμησή του έναντι των εμπορευμάτων. Το χρήμα, λέει, πρέπει να βρίσκεται «dans un mouvement continuel, ce qui ne peut etre que tant qu' il est meuble, mais sitot qu'il devient immeuble tout est perdu.» («σε αδιάκοπη κίνηση, πράγμα που μπορεί να γίνει μόνο εφόσον κινείται, και από τη στιγμή που θα ακινητοποιηθεί τα πάντα έχουν χαθεί.»), *Le Detail de la France*, σελ. 213. Αυτό που παραβλέπει είναι ότι αυτή η ακινητοποίη-

Η πρώτη μορφή του πλούτου, η οποία αναπτύχθηκε αυθόρμητα, είναι αυτή του περισσεύματος ή του πλεονάσματος, δηλαδή του μέρους εκείνου του προϊόντος το οποίο δε χρειάζεται άμεσα ως αξία χρήσης ή, ακόμα, η κατοχή τέτοιων προϊόντων των οποίων η αξία χρήσης βρίσκεται εκτός του κύκλου της άμεσης αναγκαιότητας. Μελετώντας τη μετάβαση από το εμπόρευμα στο χρήμα, είδαμε ότι αυτό ακριβώς το περίσσευμα ή αυτό το πλεόνασμα των προϊόντων αποτελεί, στην ανεξέλικτη ακόμα βαθμίδα της παραγωγής, την πραγματική σφαίρα της ανταλλαγής εμπορευμάτων. Τα πλεονάζοντα προϊόντα γίνονται ανταλλάξιμα προϊόντα ή, με άλλα λόγια, εμπορεύματα. Η επαρκής μορφή ύπαρξης αυτού του πλεονάσματος είναι ο χρυσός και το ασήμι, η πρώτη μορφή με την οποία αποκρυσταλλώνεται ο αφηρημένος κοινωνικός πλούτος. Όχι μόνο μπορούν τα εμπορεύματα να διατηρηθούν με τη μορφή του χρυσού ή του ασημιού, δηλαδή με το υλικό του χρήματος, αλλά και, αντίστροφα, ο χρυσός και το ασήμι αποτελούν πλούτο σε διατηρημένη μορφή. Κάθε αξία χρήσης, ως τέτοια, γίνεται χρήσιμη με το να καταναλώνεται, δηλαδή με το να εκμηδενίζεται. Η αξία χρήσης όμως του χρυσού ως χρήματος βρίσκεται στο ότι αυτός είναι ο φορέας της ανταλλακτικής αξίας και, ως άμορφη πρώτη ύλη, αποτελεί υλοποίηση του γενικού χρόνου εργασίας. Ως άμορφο μέταλλο, η ανταλλακτική αξία διαθέτει άφθαρτη μορφή. Ο χρυσός και το ασήμι, όπως είναι έτσι ακινητοποιημένα ως χρήμα, είναι *θησαυ-*

ση αποτελεί όρο της κίνησής του. Αυτό που θέλει πραγματικά είναι να εμφανίζεται η ανταλλακτική αξία (σε σημείωση στο χειρόγραφο ο Μαρξ σημείωνε εδώ: Θα έπρεπε να λέει η μορφή της αξίας των εμπορευμάτων) των εμπορευμάτων σαν απλή φευγαλέα μορφή της ανταλλαγής της ύλης, αλλά ποτέ να μην εδραιώνεται σαν αυτοσκοπός.

ρός. Σε λαούς με αποκλειστική μεταλλική κυκλοφορία, όπως οι αρχαίοι, ο αποθησαυρισμός παρουσιάζεται σα διαδικασία που συντελείται απ' όλες τις πλευρές, από τα άτομα μέχρι το κράτος το οποίο φυλάει τον κρατικό θησαυρό. Στις αρχαιότερες εποχές, στην Ασία και την Αίγυπτο, οι θησαυροί που φυλάγονταν από τους βασιλιάδες ή τους παπάδες παρουσιάζονταν περισσότερο ως απόδειξη της δύναμής τους. Στην Ελλάδα και τη Ρώμη, ο σχηματισμός κρατικών θησαυρών καθιερώθηκε ως πολιτική, αφού ως μορφή του πλεονάσματος ήταν πάντα ασφαλής και πάντα εύκολα αξιοποιήσιμη. Η γρήγορη μεταφορά τέτοιων θησαυρών μέσω των κατακτητών από τη μια χώρα στην άλλη και το ξαφνικό ρίξιμο ενός μέρους τους στην κυκλοφορία αποτελούν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αρχαίας οικονομίας.

Ως *αντικειμενοποιημένος χρόνος εργασίας*, ο χρυσός εγγυάται το δικό του αξιακό μέγεθος και, επειδή είναι υλοποίηση του *γενικού* χρόνου εργασίας, η διαδικασία της κυκλοφορίας εγγυάται γι' αυτόν την αδιάκοπη δράση του ως ανταλλακτική αξία. Απλά και μόνο το γεγονός ότι ο κάτοχος εμπορευμάτων μπορεί να διατηρήσει τα εμπορεύματα με τη μορφή της ανταλλακτικής αξίας ή την ίδια την ανταλλακτική αξία με τη μορφή του εμπορεύματος, η ανταλλαγή των εμπορευμάτων με σκοπό την επιστροφή τους στην παραλλαγμένη μορφή του χρυσού γίνεται το καθαυτό κίνητρο της κυκλοφορίας. Η μεταμόρφωση του εμπορεύματος Ε–Χ γίνεται χάριν της ίδιας της μεταμόρφωσής του, για να το μετατρέψει από ιδιαίτερο φυσικό πλούτο σε γενικό κοινωνικό πλούτο. Αντί της ανταλλαγής της ύλης, η αλλαγή της μορφής είναι αυτή που γίνεται τώρα αυτοσκοπός. Από απλή μορφή της κίνησης, η ανταλλακτική αξία μετατρέπεται στο ίδιο το περιεχόμενο της κίνησης. Το εμπόρευμα διατηρείται ως πλούτος, ως εμπόρευμα, μόνο όσο διατηρείται μέσα

στη σφαίρα της κυκλοφορίας, και διατηρείται σ' αυτήν τη ρευστή κατάσταση μόνο εφόσον στερεοποιείται σε ασήμι και σε χρυσό. Παραμένει ρευστό ως αποκρυστάλλωση της διαδικασίας της κυκλοφορίας. Χρυσός και ασήμι παγιώνονται ως χρήμα μόνο εφόσον δεν είναι μέσα κυκλοφορίας. *Ως μη μέσα κυκλοφορίας, γίνονται χρήμα.*[66] Η απόσυρση των εμπορευμάτων από την κυκλοφορία με τη μορφή του χρυσού είναι, λοιπόν, το μοναδικό μέσο για να τα διατηρούμε συνεχώς μέσα στην κυκλοφορία.

Ο κάτοχος εμπορευμάτων μπορεί να αποσύρει από την κυκλοφορία σα χρήμα μόνο όσο της δίνει σαν εμπόρευμα. Η αδιάκοπη πώληση, το αδιάλειπτο ρίξιμο εμπορευμάτων στην κυκλοφορία αποτελεί, κατά συνέπεια, τον πρώτο όρο του αποθησαυρισμού από την οπτική γωνία της εμπορευματικής κυκλοφορίας. Από την άλλη πλευρά, το χρήμα εξαφανίζεται συνεχώς ως μέσο κυκλοφορίας μέσα στην ίδια τη διαδικασία της κυκλοφορίας, με τη συνεχή πραγματοποίησή του σε αξίες χρήσης και το ξόδεμά του για εφήμερες απολαύσεις. Το χρήμα πρέπει, λοιπόν, να αποτραβηχτεί από το αδηφάγο ρεύμα της κυκλοφορίας ή, με άλλα λόγια, το εμπόρευμα πρέπει να αρκεστεί στην πρώτη του μεταμόρφωση, αποτρέποντας με αυτόν τον τρόπο το χρήμα να επιτελέσει τη λειτουργία του ως μέσο αγοράς. Ο κάτοχος εμπορευμάτων, ο οποίος τώρα έχει γίνει αποθησαυριστής, πρέπει να πουλάει όσο το δυνατόν περισσότερα και να αγοράζει όσο το δυνατό λιγότερα, όπως δίδασκε κιόλας ο Κάτων ο πρεσβύτερος[67]: Patrem familias vendacem, non emacem esse (Ο

---

66. Υπογραμμισμένο στο χειρόγραφο, στην έκδοση του 1859 μη υπογραμμισμένο.

67. Πρόκειται για το Ρωμαίο πολιτικό Μάρκο Πόρκιο Κάτωνα του 2ου αιώνα π.Χ., ο οποίος αποκαλούνταν και Κάτων ο πρεσβύτερος για

πατέρας της οικογένειας πρέπει να έχει το πάθος της πώλησης και όχι της αγοράς). Η εργατικότητα είναι ο θετικός και η φειδώ ο αρνητικός όρος του αποθησαυρισμού. Όσο λιγότερο ισοδύναμο του εμπορεύματος αποσύρεται από την κυκλοφορία στη μορφή ιδιαίτερων εμπορευμάτων ή, με άλλα λόγια, αξιών χρήσης, τόσο περισσότερο αποσύρεται με τη μορφή του χρήματος ή, με άλλα λόγια, με τη μορφή των ανταλλακτικών αξιών*. Η ιδιοποίηση του πλούτου στη γενική του μορφή προϋποθέτει, λοιπόν, την απάρνηση του πλούτου στην υλική του οντότητα. Το ζωτικό κίνητρο του αποθησαυρισμού είναι επομένως η *φιλαργυρία*, με βάση την οποία όχι το εμπόρευμα ως αξία χρήσης, αλλά η ανταλλακτική αξία ως εμπόρευμα αποτελεί την ύψιστη ανάγκη. Για την απόκτηση του πλεονάσματος στη γενική του μορφή, πρέπει οι ιδιαίτερες ανάγκες να αντιμετωπίζονται ως περιττή πολυτέλεια. Έτσι, το 1593 τα Κορτέζ[68] έκαναν ένα υπόμνημα στο Φίλιππο Β΄[69], στο οποίο μεταξύ άλλων αναφερόταν:

να διακρίνεται από τον ομώνυμο δισέγγονό του, Κάτωνα το νεότερο. Ο Κάτων ο πρεσβύτερος υπήρξε ταμίας των δημόσιων χρημάτων της Ρώμης και αργότερα αγορανόμος της Ρώμης, ενώ είναι και ο ιδρυτής ενός εκ των πρώτων σωμάτων φοροεισπρακτόρων. Διακήρυξε την εξάλειψη της πολυτελούς διαβίωσης των πλουσίων και την επιστροφή των πολιτών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στα αυστηρά πατρογονικά ήθη. Όταν κέρδισε το αξίωμα του κήνσορα, ορκίστηκε «να αποκεφαλίσει και να καυτηριάσει σαν ύδρα κάθε είδους πολυτέλεια και φιληδονία».

* «Όσο περισσότερο αυξάνεται το απόθεμα σε εμπορεύματα τόσο περισσότερο μειώνεται το απόθεμα σα θησαυρός (in treasure).» E. Misselden, *Free Trade or the Means to make Trade florish etc.*, Λονδίνο, 1662, σελ. 23.

68. Κοινοβουλευτικό σώμα εκλεγμένων αντιπροσώπων στη μεσαιωνική Ισπανία και Πορτογαλία.

69. Από το 1556, ο πρώτος επίσημος μονάρχης της Ισπανίας και αργότερα βασιλιάς και της Πορτογαλίας.

«Τα Κορτέζ του Βαγιαδολίδ από το 1586 είχαν παρακαλέσει τη Μεγαλειότητά Σας να μην επιτρέψει πλέον την εισαγωγή στο βασίλειο κεριών, γυαλικών, κοσμημάτων, μαχαιριών και άλλων παρόμοιων αντικειμένων τα οποία έρχονται από το εξωτερικό για να ανταλλαχθούν –αυτά τα τόσο άχρηστα για την ανθρώπινη ζωή αντικείμενα– με χρυσό, σαν οι Ισπανοί να ήταν *Ινδιάνοι.*»[70]

Ο αποθησαυριστής περιφρονεί τις εγκόσμιες, πρόσκαιρες και εφήμερες απολαύσεις, για να κυνηγήσει τον αιώνιο θησαυρό τον οποίο ούτε σκόρος τον κατατρώει, ούτε σκουριά, και ο οποίος είναι ταυτόχρονα εντελώς ουράνιος και εντελώς γήινος.

«Η γενική και απώτερη αιτία της έλλειψής μας σε χρυσό», λέει ο Misselden στο σύγγραμμά του που αναφέραμε, «είναι η υπερβολή αυτού του βασιλείου στην κατανάλωση εμπορευμάτων ξένων χωρών τα οποία από commodities (αναγκαία εμπορεύματα) έχουν γίνει discommodities (περιττά εμπορεύματα), αφού μας στερούν από τόσους θησαυρούς που θα εισάγονταν στη θέση αυτών των παιχνιδιών (toys). Καταναλώνουμε υπερβολικό πλεόνασμα σε κρασιά από την Ισπανία, τη Γαλλία, το Ρήνο, την Ανατολή. Οι σταφίδες από την Ισπανία, οι ανοιχτόχρωμες σταφίδες από τη Λεβάντε[71], τα λινά υφάσματα και οι βατίστες[72] του Ενό[73], τα μεταξωτά της Ιταλίας, η ζάχαρη

70. Sempere, *Considerations sur les causes de la grandeur et de la Monarchie Espagnole*, τόμ. I, σελ. 275/276.

71. Πρόκειται για την ανατολική ακτή της Ισπανίας.

72. Ύφασμα διάφανο και λεπτό, συνήθως βαμβακερό.

73. Πρόκειται για τη δυτικότερη επαρχία της Βαλλονίας στο Βέλγιο.

και ο καπνός από τις Δυτικές Ινδίες, τα μπαχαρικά από τις Ανατολικές Ινδίες, όλα αυτά δεν αποτελούν καμιά *απόλυτη ανάγκη* για μας, κι όμως, όλα αυτά τα πράγματα αγοράζονται με σκληρό χρυσό.»*

Ως χρυσός και ασήμι, ο πλούτος γίνεται άφθαρτος όχι μόνο γιατί η ανταλλακτική αξία υπάρχει μέσα στο άφθαρτο μέταλλο, αλλά προπαντός γιατί ο χρυσός και το ασήμι παρεμποδίζονται ως μέσα κυκλοφορίας να μετατραπούν στην καθαρά φευγαλέα χρηματική μορφή του εμπορεύματος. Το φθαρτό περιεχόμενο θυσιάζεται, έτσι, για χάρη της άφθαρτης μορφής.

«Αν μέσω των φόρων το χρήμα αφαιρείται από εκείνον που το ξοδεύει σε φαγοπότια και δίνεται σε εκείνον που το χρησιμοποιεί για τη βελτίωση της γης, για την αλιεία, για τα μεταλλευτικά έργα και για τη χειροτεχνία ή ακόμα και σε εκείνον που τα ξοδεύει σε ρούχα, αυτό αποτελεί όφελος για την κοινωνία, γιατί τα ρούχα δεν είναι τόσο φθαρτά όσο τα γεύματα και τα ποτά. Στην περίπτωση που το χρήμα ξοδεύεται σε έπιπλα για το σπίτι, τότε το όφελος είναι μεγαλύτερο και, αν ξοδεύεται σε οικοδομές σπιτιών, το όφελος γίνεται ακόμα μεγαλύτερο κλπ. ... Το μεγαλύτερο, όμως, όφελος το έχουμε αν μπαίνει στη χώρα χρυσός και ασήμι, γιατί μόνο αυτά τα πράγματα δεν είναι φθαρτά, αλλά αντίθετα σε κάθε εποχή και σε κάθε τόπο θεωρούνται πλούτος. Όλα τα άλλα είναι πλούτος μόνο pro hic et nunc (για εδώ και τώρα).»**

---

* E. Misselden, *Free Trade or the Means to make Trade florish etc.*, Λονδίνο, 1662, σελ. 11-13.

** Petty, *Political Arithmetic*, σελ. 196.

Η απόσυρση του χρήματος από το ρεύμα της κυκλοφορίας και η διάσωσή του από την κοινωνική ανταλλαγή της ύλης φανερώνεται και εξωτερικά με το *θάψιμο*. Με αυτόν τον τρόπο ο κοινωνικός πλούτος αποκτά, ως υπόγειος άφθαρτος θησαυρός, μια τελείως μυστική ιδιαίτερη σχέση με τον κάτοχο εμπορευμάτων. Ο Doktor Bernier, ο οποίος διέμενε για ένα χρονικό διάστημα στο Δελχί, στην Αυλή του Aurangzeb, αφηγείται με ποιο τρόπο οι έμποροι έθαβαν το χρήμα τους κρυφά και βαθιά, ιδιαίτερα οι μη μωαμεθανοί ειδωλολάτρες, οι οποίοι κρατούν στα χέρια τους όλο σχεδόν το εμπόριο και όλο το χρήμα,

> «αιχμάλωτοι της πεποίθησης ότι ο χρυσός και το ασήμι που κρύβουν κατά τη διάρκεια της ζωής τους θα τους χρησιμεύσει μετά θάνατο στον άλλο κόσμο»*.

Ο αποθησαυριστής, άλλωστε, εφόσον συνδυάζει τον ασκητισμό του με την έντονη εργατικότητα, είναι στη θρησκεία παθιασμένος προτεστάντης και ακόμα περισσότερο πουριτανός.

> «Δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι η αγορά και η πώληση είναι κάτι το αναγκαίο, κάτι που δεν μπορούμε να στερηθούμε. Σα χριστιανοί μπορούμε να τα αξιοποιήσουμε πολύ καλά για πράγματα που χρησιμεύουν για τις ανάγκες και την υπόληψή μας, αφού ακόμα και οι πατριάρχες αγόραζαν και πουλούσαν ζώα, μαλλί, δημητριακά, βούτυρο, γάλα και άλλα αγαθά. Αυτά είναι δώρα του Θεού τα οποία βγάζει από τη γη και τα κατανέμει στους ανθρώπους. Αλλά το εξω-

---

* Francois Bernier, *Voyages contenant la description des etats du Grand Mogol*, παρισινή έκδοση, 1830, τόμ. 1, σελ. 312-314.

τερικό εμπόριο –που φέρνει εμπορεύματα από την Καλκούτα, τις Ινδίες, αλλά και από άλλες χώρες, πολύτιμα μεταξωτά, χρυσαφικά και μυρωδικά τα οποία χρησιμεύουν μόνο για επίδειξη, χωρίς να έχουν καμία άλλη χρησιμότητα– ρουφάει το χρήμα από τη χώρα και από τους ανθρώπους και δε θα έπρεπε να επιτρέπεται, αν είχαμε κυβέρνηση και πρίγκιπες. Ωστόσο, γι' αυτό δε θέλω τώρα να γράψω τίποτα, γιατί φοβάμαι ότι στο τέλος, όταν δε θα έχουμε πια χρήματα, θα σταματήσει αναγκαστικά από μόνο του μαζί με τα στολίδια και το φαγοπότι: Άλλωστε καμιά γραφή και καμιά διδασκαλία δεν μπορεί να βοηθήσει μέχρι να αναγκαστούμε από την ανάγκη και τη φτώχεια.»*

---

* Doktor Martin Luther, *Bücher von Kaufhandel und Wucher,* 1524. Στο ίδιο κείμενο ο Λούθηρος λέει: «Ο Θεός καταδίκασε εμάς τους Γερμανούς να στέλνουμε το χρυσό και το ασήμι μας στις ξένες χώρες, να κάνουμε πλούσιο όλο τον κόσμο και να μένουμε οι ίδιοι ζητιάνοι. Η Αγγλία θα είχε σίγουρα λιγότερο χρυσό αν η Γερμανία αρνούνταν να αγοράσει τα υφάσματά της, το ίδιο και ο βασιλιάς της Πορτογαλίας θα είχε κι αυτός λιγότερο χρυσό αν αρνούμασταν να αγοράσουμε τα μπαχαρικά του. Λογάριασε μόνος σου πόσο χρήμα βγαίνει έξω από τα γερμανικά εδάφη χωρίς λόγο και αιτία, σε κάθε έκθεση της Φρανκφούρτης: Θα απορήσεις και ο ίδιος πώς έχουν μείνει ακόμα έστω και λίγα τάλιρα στα γερμανικά εδάφη. Η Φρανκφούρτη είναι η τρύπα μέσω της οποίας το ασήμι και ο χρυσός δραπετεύουν από τη γερμανική επικράτεια, η τρύπα δηλαδή μέσω της οποίας δραπετεύει από τη γερμανική γη ό,τι φυτρώνει και ριζώνει εδώ, όποιο νόμισμα κόβεται στα μέρη μας. Αν έκλεινε αυτή η τρύπα, τότε δε θα ακούγονταν παράπονα ότι παντού υπάρχουν χρέη και πουθενά χρήμα και ότι όλη η ύπαιθρος και όλες οι πόλεις έχουν απομυζηθεί από την τοκογλυφία. Αλλά ας είναι, τα πράγματα θα βρουν το δρόμο τους. Εμείς οι Γερμανοί πρέπει να παραμείνουμε Γερμανοί! Θα αντέξουμε, πρέπει να αντέξουμε.»

Ο Misselden, στο έργο που αναφέραμε, θέλει να κρατήσει το χρυσό

Σε εποχές διαταραχής της κοινωνικής ανταλλαγής της ύλης, το θάψιμο του χρήματος ως θησαυρού γίνεται ακόμα και στις αναπτυγμένες αστικές κοινωνίες. Η κοινωνική συνοχή στη συμπαγή της μορφή –για τον κάτοχο εμπορευμάτων αυτή η συνοχή συνίσταται στο εμπόρευμα του οποίου επαρκής ενσάρκωση αποτελεί το χρήμα– διασώζεται από την κοινωνική κίνηση. Το κοινωνικό nervus rerum (νεύρο των πραγμάτων) θάβεται μαζί με το σώμα του οποίου αποτελεί νεύρο.

Ο θησαυρός θα ήταν τώρα απλό άχρηστο μέταλλο, η χρηματική του ψυχή θα είχε πετάξει μακριά και θα απέμενε σα σβησμένη στάχτη της κυκλοφορίας, σαν το caput mortum της (το κατακάθι της), αν δεν είχε την έμφυτη τάση να ξαναγυρίζει συνεχώς σ' αυτήν. Το χρήμα ή, με άλλα λόγια, η ανταλλακτική αξία στην αυτονομημένη της μορφή είναι, σύμφωνα με την ποιότητά της, η υπόσταση του αφηρημένου

και το ασήμι τουλάχιστον μέσα στα όρια του χριστιανικού κόσμου. «Το χρήμα λιγοστεύει με το εμπόριο που γίνεται έξω από τα σύνορα της χριστιανοσύνης, με την Τουρκία, την Περσία και τις Ανατολικές Ινδίες. Αυτές οι εμπορικές ανταλλαγές διεξάγονται τις περισσότερες φορές με ρευστό χρήμα, ωστόσο όμως τελείως διαφορετικά απ' ό,τι διεξάγονται οι αντίστοιχες εμπορικές ανταλλαγές στο πλαίσιο του ίδιου του χριστιανικού κόσμου. Γιατί, παρόλο που το εμπόριο στο εσωτερικό της χριστιανοσύνης διεξάγεται με ρευστό χρήμα, το χρήμα αυτό παραμένει μέσα στα όρια της. Υπάρχει πράγματι ρεύμα και αντίθετο ρεύμα, πλημμυρίδα και άμπωτη του χρήματος στο εμπόριο που διεξάγεται στο εσωτερικό της χριστιανοσύνης, γιατί κάποτε είναι πιο άφθονο στο ένα μέρος και λιγότερο στο άλλο, ανάλογα με το αν μια χώρα έχει έλλειψη και η άλλη περίσσευμα: Πάει κι έρχεται και στριφογυρίζει μέσα στα όρια της χριστιανοσύνης, αλλά παραμένει πάντα εγκλωβισμένο στα όριά της. Το χρήμα όμως, με το οποίο κάνουμε εμπόριο με τις χώρες που αναφέραμε, οι οποίες βρίσκονται έξω από τη χριστιανοσύνη, ξοδεύεται συνεχώς και δεν επιστρέφει ποτέ πίσω.» (σελ. 19-20.)

πλούτου, από την άλλη όμως μεριά κάθε δεδομένο χρηματικό ποσό αποτελεί ένα ποσοτικά περιορισμένο αξιακό μέγεθος. Τα ποσοτικά όρια της ανταλλακτικής αξίας βρίσκονται σε αντίφαση με την ποιοτική της γενικότητα και ο αποθησαυριστής εισπράττει τα όρια αυτά σαν περιορισμό που στην πραγματικότητα μετατρέπεται ταυτόχρονα και σε ποιοτικό περιορισμό ή, με άλλα λόγια, ο ποσοτικός περιορισμός του θησαυρού τον μετατρέπει σε περιορισμένο μόνο εκπρόσωπο του υλικού πλούτου. Το χρήμα ως γενικό ισοδύναμο παριστάνεται, όπως είδαμε, άμεσα σε μια ισότητα η οποία στη μία πλευρά έχει το ίδιο το χρήμα, ενώ στην άλλη πλευρά έχει την ατελείωτη σειρά των εμπορευμάτων. Από το μέγεθος της ανταλλακτικής αξίας εξαρτάται σε ποιο πάνω-κάτω βαθμό πραγματοποιείται ως τέτοια ατελείωτη σειρά, δηλαδή σε ποιο βαθμό αντιστοιχεί στην έννοια της ανταλλακτικής αξίας. Η κίνηση της ανταλλακτικής αξίας ως ανταλλακτικής αξίας, ακριβώς επειδή είναι αυτόματη, δεν μπορεί παρά να ξεπερνάει τα ποσοτικά της όρια. Όταν όμως ξεπερνάει το ένα ποσοτικό όριο του θησαυρού, δημιουργείται καινούργιο όριο το οποίο πρέπει κι αυτό, με τη σειρά του, να αρθεί. Δεν πρόκειται για κάποιο συγκεκριμένο όριο του θησαυρού το οποίο εμφανίζεται ως περιορισμός, αλλά για κάθε όριό του γενικά. Ο αποθησαυρισμός δεν έχει, λοιπόν, κανένα εσωτερικό όριο, κανένα μέτρο καθαυτό, αλλά είναι μια διαδικασία χωρίς τέλος, που στο αποτέλεσμά της κάθε φορά βρίσκει ένα κίνητρο για να ξαναρχίσει. Αν ο θησαυρός αυξάνεται με το να τον διατηρούμε, διατηρείται ωστόσο μόνο με το να αυξάνεται.

Το χρήμα δεν είναι απλώς *ένα* αντικείμενο πλουτισμού, είναι *το* ίδιο το αντικείμενο πλουτισμού. Αυτή η απληστία για πλουτισμό είναι ουσιαστικά auri sacra fames (η καταραμένη απληστία για χρυσό). Το πάθος του πλουτισμού, σε

αντίθεση με την επιθυμία για κάποιο ιδιαίτερο φυσικό πλούτο ή για διάφορες αξίες χρήσης, όπως ρούχα, στολίδια, ζώα κλπ., εμφανίζεται μόνο όταν ο γενικός πλούτος ως τέτοιος έχει εξατομικευτεί σε ένα συγκεκριμένο αντικείμενο και μπορεί επομένως να διατηρηθεί ως ξεχωριστό εμπόρευμα. Το χρήμα εμφανίζεται, λοιπόν, στον ίδιο βαθμό ως αντικείμενο και ως πηγή της επιδίωξης του πλουτισμού*. Η υποβόσκουσα αιτία της επιδίωξης του πλουτισμού είναι ότι η ανταλλακτική αξία ως τέτοια και μαζί με αυτήν η αύξησή της γίνονται αυτοσκοπός. Η φιλαργυρία δεσμεύει το θησαυρό μην επιτρέποντας στο χρήμα να γίνει μέσο κυκλοφορίας, αλλά η δίψα για χρυσό διατηρεί τη χρηματική ψυχή του θησαυρού, τη μόνιμη τάση του προς την κυκλοφορία.

Η δραστηριότητα τώρα, μέσω της οποίας σχηματίζεται ο θησαυρός, έγκειται από τη μια μεριά στην απόσυρση του χρήματος από την κυκλοφορία που πραγματοποιείται με τις διαρκώς επαναλαμβανόμενες πωλήσεις και από την άλλη μεριά στην απλή αποθήκευση, στη *συσσώρευση*. Στην πραγματικότητα είναι μόνο στη σφαίρα της απλής κυκλοφορίας και μάλιστα με τη μορφή του αποθησαυρισμού που λαμβάνει χώρα η συσσώρευση του πλούτου ως τέτοια, ενώ, όπως θα δούμε αργότερα, οι άλλες αποκαλούμενες μορφές συσσώρευσης μόνο καταχρηστικά, μόνο λόγω των συνειρμών με την απλή συσσώρευση του χρήματος θεωρούνται συσσώρευση. Όλα τα άλλα εμπορεύματα συσσωρεύονται είτε ως αξίες χρήσης είτε ως ανταλλακτικές αξίες. Στην πρώτη περίπτωση, ο τρόπος της συσσώρευσής τους καθο-

* «A nummo prima origo avairitiae... haec paulatim exarsit rabie quadam, non iam avaritia, sed fames auris.» («Στο χρήμα βρίσκεται η ρίζα της φιλαργυρίας... Σιγά-σιγά ξεσπάει ένα είδος τρέλας που δεν είναι πια φιλαργυρία, αλλά μανία για χρυσό.»), Πλίνιος, *Historia naturalis,* Βιβλίο XXXIII, κεφ. 3, παρ. 14.

ρίζεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αξίας χρήσης τους. Η συσσώρευση, π.χ., των δημητριακών προϋποθέτει συγκεκριμένες εγκαταστάσεις. Αν μαζεύω πρόβατα, γίνομαι βοσκός· για να συγκεντρωθούν δούλοι και γη, προϋποτίθενται οι σχέσεις κυρίου και δούλου κλπ. Ο σχηματισμός αποθεμάτων κάθε ιδιαίτερου στοιχείου του πλούτου απαιτεί ιδιαίτερες διαδικασίες, διαφορετικές από την απλή πράξη της ίδιας της συσσώρευσης, και αναπτύσσει συγκεκριμένες πλευρές της ατομικότητας. Στη δεύτερη περίπτωση, ο πλούτος στη μορφή εμπορευμάτων συσσωρεύεται ως ανταλλακτική αξία και τότε εμφανίζεται η συσσώρευση ως εμπορική ή ειδικά οικονομική πράξη, το υποκείμενο της οποίας μετατρέπεται σε έμπορο σιταριού ή έμπορο ζώων κλπ. Ο χρυσός και το ασήμι είναι χρήμα όχι λόγω κάποιας ιδιαίτερης ενέργειας του ατόμου το οποίο συσσωρεύει, αλλά ως αποκρυστάλλωση της διαδικασίας της κυκλοφορίας που γίνεται μόνη της, χωρίς τη συνεργασία του. Το άτομο αυτό δεν έχει παρά να σωριάζει το χρυσό και το ασήμι στην άκρη, το ένα πάνω στο άλλο, μια δραστηριότητα χωρίς κανένα περιεχόμενο, η οποία, αν εφαρμοζόταν σε οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα, θα έριχνε την αξία του*.

---

* Ο Horaz δεν καταλαβαίνει, λοιπόν, τίποτα από τη φιλοσοφία του θησαυρισμού, όταν λέει (*Σάτιρες*, Βιβλίο ΙΙ, Σάτιρα ΙΙΙ):

«Siquis emat citharas, emptas comportat in unum, nec studio citharae nec musae deditus ulli; Si scalpra et formas non sutor, nautica vela aversus mercaturis; delirus et amens. Undique dicatur merito. Qui discrepat istis, qui nummos aurumque recondit, nescius uti compositis metuensque velut contingere sacrum?» («Αν κάποιος αγόραζε κιθάρες και τις συσσώρευε βουνό χωρίς να είναι αφοσιωμένος ούτε στην κιθάρα ούτε σε καμιά από τις μούσες, αν κάποιος αγόραζε καλαπόδια και φόρμες χωρίς να είναι τσαγκάρης, ή πανιά πλοίων χωρίς να έχει καμιά όρεξη για την πλοήγηση στη θάλασσα, θα τον αποκαλούσαν τρελό και ανεγκέφαλο. Σε τι διαφέρει από αυτόν που μαζεύει το ασήμι ή το χρυσό χωρίς να τα χρη-

Ο αποθησαυριστής μας παρουσιάζεται σα μάρτυρας της ανταλλακτικής αξίας, σαν άγιος ασκητής στην κορυφή του μεταλλικού στύλου. Νοιάζεται μόνο για τον πλούτο στην κοινωνική του μορφή και γι' αυτό τον θάβει αποκρύβοντάς τον από την κοινωνία. Ο αποθησαυριστής ενδιαφέρεται για το εμπόρευμα στη μορφή που το καθιστά μόνιμα ικανό να κυκλοφορεί και γι' αυτό το αποσύρει από την κυκλοφορία. Λατρεύει την ανταλλακτική αξία και γι' αυτό δεν ανταλλάσσει τίποτα. Η ρευστή μορφή του πλούτου και το απολίθωμά της, το ελιξίριο της ζωής και η φιλοσοφική λίθος στοιχειώνουν έντονα το ένα το άλλο, όπως σε μια τρελή αλχημεία. Εγκλωβισμένος στη φανταστική ακόρεστη δίψα του για απολαύσεις, απαρνείται όλες τις απολαύσεις. Επειδή θέλει να ικανοποιήσει όλες τις κοινωνικές ανάγκες, δεν ικανοποιεί ολοκληρωμένα ούτε τις στοιχειωδέστερες φυσικές του ανάγκες. Με το να κρατάει τον πλούτο στη μεταλλική του υλικότητα, τον εξατμίζει, μετατρέποντάς τον σε απλό αποκύημα φαντασίας. Στην πραγματικότητα όμως, η συσσώρευση του χρήματος για χάρη του χρήματος είναι η πιο βάρ-

---

σιμοποιεί, χωρίς να τα αγγίζει, θεωρώντας τα ιερά;»)

Ο κύριος Senior κατανοεί καλύτερα το ζήτημα: «L' argent parait etre la seule chose dont le desir est universel, et il en est ainsi parce que l' argent est une *richesse abstraite* et parce que les hommes, en le possedant peuvent satisfaire a tous leurs besoins, de quelque nature qu' ils soient.» («Το χρήμα φαίνεται να είναι το μοναδικό πράγμα το οποίο επιθυμούμε γενικά και αυτό γίνεται γιατί το χρήμα είναι *αφηρημένος πλούτος* και γιατί οι άνθρωποι, όταν το έχουν στη διάθεσή τους, μπορούν να ικανοποιήσουν όλες τις ανάγκες, οποιαδήποτε και αν είναι η φύση τους.»), *Principes fontamentaux de l' Ec. Politique*, μεταφρασμένο από τον κόμη Jean Arrivabene, Παρίσι, 1836, σελ. 221. (Ή ο Storch: «Επειδή το χρήμα αντιπροσωπεύει όλα τα άλλα πλούτη, πρέπει να το συσσωρεύουμε για να αποκτήσουμε όλα τα υπάρχοντα στον κόσμο είδη του πλούτου.», *στο ίδιο*, τόμ. 2, σελ. 135.)

βαρη μορφή της παραγωγής για χάρη της παραγωγής, δηλαδή της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνικής εργασίας πέρα από τα όρια των συνηθισμένων αναγκών. Όσο λιγότερο αναπτυγμένη είναι η εμπορευματική παραγωγή τόσο πιο σημαντική είναι η πρώτη ανεξαρτητοποίηση της ανταλλακτικής αξίας ως χρήματος, ο αποθησαυρισμός, ο οποίος γι' αυτόν το λόγο παίζει μεγάλο ρόλο στους αρχαίους λαούς και στην Ασία ακόμα και σήμερα, καθώς επίσης και στους σύγχρονους αγροτικούς πληθυσμούς όπου η ανταλλακτική αξία δεν έχει αγκαλιάσει ακόμα όλες τις σχέσεις παραγωγής. Τώρα θα εξετάσουμε την ειδική οικονομική λειτουργία του αποθησαυρισμού στο πλαίσιο της ίδιας της μεταλλικής κυκλοφορίας. Πριν, όμως, από αυτό, θα αναφερθούμε σε μία ακόμα μορφή αποθησαυρισμού.

Εντελώς ανεξάρτητα από τις αισθητικές τους ιδιότητες, τα χρυσά και τα ασημένια εμπορεύματα, εφόσον το υλικό από το οποίο αποτελούνται είναι το ίδιο με το υλικό του χρήματος, είναι μετατρέψιμα σε χρήμα, όπως ακριβώς και το χρυσό χρήμα ή οι ράβδοι του χρυσού είναι μετατρέψιμοι σε χρυσά εμπορεύματα. Επειδή ο χρυσός και το ασήμι είναι το υλικό του αφηρημένου πλούτου, η μεγαλύτερη επίδειξη πλούτου συνίσταται στη χρησιμοποίησή τους ως συγκεκριμένες αξίες χρήσης και, αν ο κάτοχος εμπορευμάτων κρύβει σε ορισμένα στάδια της παραγωγής το θησαυρό του, ωθείται παντού, όπου αυτό μπορεί να γίνει με ασφάλεια, να εμφανιστεί μπροστά στους άλλους κατόχους εμπορευμάτων σα rico hombre (πλούσιος άνθρωπος). Χρυσώνει τον εαυτό του και το σπίτι του*. Στην Ασία και ιδιαίτερα στις Ινδίες

* Το πόσο αμετάβλητος παραμένει ο inner man (ο εσωτερικός άνθρωπος) του ξεχωριστού κατόχου εμπορευμάτων ακόμα και στις περιπτώσεις που έχει εκπολιτιστεί και έχει εξελιχθεί σε καπιταλιστή, το

όπου ο αποθησαυρισμός δεν παρουσιάζεται όπως στην αστική οικονομία, σα λειτουργία δηλαδή υποταγμένη στο μηχανισμό της συνολικής παραγωγής, αλλά η παρακράτηση του πλούτου σε αυτήν τη μορφή γίνεται ο απώτερος σκοπός, τα χρυσά και τα ασημένια εμπορεύματα είναι ουσιαστικά μόνο η αισθητική μορφή του θησαυρού. Στη μεσαιωνική Αγγλία, τα χρυσά και ασημένια εμπορεύματα ήταν νομικά καθορισμένα σαν απλή μόνο μορφή του θησαυρού, γιατί η αξία τους σε ελάχιστο βαθμό αυξανόταν από την προστιθέμενη στο ακατέργαστο μέταλλο απλή εργασία. Σκοπός τους ήταν να ξαναριχτούν στην κυκλοφορία και, κατά συνέπεια, η αρτιότητα του μετάλλου από το οποίο αποτελούνταν καθοριζόταν ακριβώς όπως και η αρτιότητα του μετάλλου των νομισμάτων. Η αυξανόμενη χρησιμοποίηση του χρυσού και του ασημιού ως αντικειμένων πολυτελείας, παράλληλα με τον αυξανόμενο πλούτο, είναι τόσο απλό πράγμα, που ήταν ολοφάνερο ακόμα και στους αρχαίους*, ενώ οι σύγχρονοι οικονομολόγοι διατύπωσαν την εσφαλμένη αρχή ότι η χρήση ασημένιων και χρυσών εμπορευμάτων δεν αυξάνεται δήθεν σε αναλογία με την αύξηση του πλούτου, αλλά σε αναλογία μόνο με την πτώση της αξίας των ευγενών μετάλλων. Οι κατά τα άλλα ακριβείς αποδείξεις τους σχετικά με τη χρησιμοποίηση του χρυσού της Καλιφόρνια και της Αυστραλίας παρουσιάζουν, κατά συνέπεια, πάντα κάποιο ψεγάδι, αφού την αυξανόμενη κατανάλωση του χρυ-

---

αποδεικνύει, π.χ., ο αντιπρόσωπος ενός κοσμοπολίτικου τραπεζικού οίκου στο Λονδίνο, ο οποίος κορνίζαρε και ανάρτησε, σαν κατάλληλο οικογενειακό οικόσημο, ένα τραπεζογραμμάτιο των 100.000 λιρών. Το χαρακτηριστικό εδώ είναι η ειρωνική περιφρόνηση της κυκλοφορίας από το γραμμάτιο.

* Βλ. το απόσπασμα από τον Ξενοφώντα, το οποίο αναφέρεται πιο κάτω.

σού ως ακατέργαστου μετάλλου δεν την αιτιολογούν από την αντίστοιχη μείωση της αξίας τους. Από το 1810 ως το 1830, ως συνέπεια της πάλης των αμερικανικών αποικιών με τους Ισπανούς[74] και της επακόλουθης διακοπής των μεταλλευτικών εργασιών λόγω των επαναστάσεων, η ετήσια μέση παραγωγή των ευγενών μετάλλων είχε μειωθεί κάτω από το μισό. Η μείωση των νομισμάτων που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη το 1829 ανερχόταν σχεδόν στο 1/6 συγκριτικά με το 1809. Παρόλο, λοιπόν, που η ποσότητα της παραγωγής είχε μειωθεί και τα κόστη παραγωγής είχαν αυξηθεί, αν υποθέσουμε ότι γενικά άλλαξαν, ωστόσο η κατανάλωση των ευγενών μετάλλων ως αντικειμένων πολυτελείας αυξήθηκε εξαιρετικά στην Αγγλία, ακόμα και κατά τη διάρκεια του πολέμου, καθώς και στην ηπειρωτική Ευρώπη μετά από την Ειρήνη του Παρισιού. Η κατανάλωση αυτή αυξήθηκε παράλληλα με την αύξηση του γενικού πλούτου.* Μπορεί να διατυπωθεί σα γενικός νόμος το γεγονός ότι η μετατροπή του χρυσού και του ασημένιου χρήματος σε αντικείμενα πολυτελείας γίνεται σε περιόδους ειρήνης και η επαναμετατροπή τους σε ράβδους και νομίσματα σε περιόδους ταραχών.** Το πόσο σημαντική είναι η αναλογία του χρυ-

---

74. Στον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας των ισπανικών αποικιών στην Αμερική από το 1810 μέχρι το 1826 απελευθερώθηκαν από την ισπανική κυριαρχία οι περισσότερες χώρες της Λατινικής Αμερικής.

* Jacob, *An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals*, Λονδίνο, 1831, τόμ. II, κεφ. 25 και 26.

** «In times of great agitation and insecurity, especially during internal commotions or invasions, gold and silver articles are rapidly converted into money; whilst during periods of tranquillity and prosperity, money is converted into plate and jewellery.» («Σε εποχές μεγάλης αναταραχής και ανασφάλειας, ιδιαίτερα στη διάρκεια εσωτερικών εξεγέρσεων ή εισβολών, τα χρυσά και ασημένια αντικείμενα μετατρέπονται

σού και ασημένιου θησαυρού που βρίσκεται στη μορφή εμπορευμάτων πολυτελείας προς το χρυσό και ασημένιο θησαυρό που βρίσκεται στη μορφή των ευγενών μετάλλων που χρησιμοποιούνται ως χρήμα, μπορεί να διαπιστωθεί από το γεγονός ότι το 1829 η αναλογία αυτή, σύμφωνα με τον Jacob, ήταν στην Αγγλία 2 προς 1, ενώ σ' ολόκληρη την Ευρώπη και την Αμερική η ποσότητα του ευγενούς μετάλλου που βρισκόταν στη μορφή αντικειμένων πολυτελείας ήταν κατά 25% μεγαλύτερη από την ποσότητα του ευγενούς μετάλλου που βρισκόταν στη μορφή του χρήματος.

Είδαμε ότι η κυκλοφορία του χρήματος είναι απλώς η εκδήλωση της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων ή, με άλλα λόγια, της αλλαγής της μορφής με την οποία συντελείται η κοινωνική ανταλλαγή της ύλης. Με το μεταβαλλόμενο άθροισμα των τιμών των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων σε συνδυασμό με την έκταση των ταυτόχρονων μεταμορφώσεων από το ένα μέρος, καθώς και με την ταχύτητα κάθε φορά της αλλαγής της μορφής τους από το άλλο μέρος, έπρεπε επομένως να διαστέλλεται και να συστέλλεται αδιάκοπα η συνολική ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί, κάτι το οποίο θα ήταν δυνατό μόνο υπό τον όρο ότι η συνολική ποσότητα του χρήματος που υπάρχει σε μια χώρα βρίσκεται διαρκώς σε μεταβαλλόμενη σχέση με την ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται στην κυκλοφορία. Ο όρος αυτός ικανοποιείται με το θησαυρισμό. Όταν πέφτουν οι τιμές ή αυξάνεται η ταχύτητα κυκλοφορίας, τότε τα θησαυροφυλάκια απορροφούν το μέρος του χρήματος που αποκλείεται από την κυκλοφορία. Όταν οι τιμές ανεβαίνουν ή

γρήγορα σε χρήμα, ενώ, αντίθετα, σε περιόδους ησυχίας και ευημερίας το χρήμα μετατρέπεται σε ασημένια σερβίτσια και κοσμήματα.»), *στο ίδιο*, τόμ. II, σελ. 357.

όταν η ταχύτητα της κυκλοφορίας πέφτει, τότε ανοίγουν οι θησαυροί και ένα μέρος τους διοχετεύεται ξανά στην κυκλοφορία. Η ακινητοποίηση του χρήματος που κυκλοφορεί σε θησαυρούς και η διοχέτευση των θησαυρών στην κυκλοφορία αποτελούν μια διαρκώς μεταβαλλόμενη παλινδρομική κίνηση, στην οποία η επικράτηση της μιας ή της άλλης τάσης καθορίζεται αποκλειστικά από τις διακυμάνσεις της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Οι θησαυροί παρουσιάζονται, λοιπόν, σαν κανάλια εισροής και εκροής του κυκλοφορούντος χρήματος, έτσι ώστε πάντα να κυκλοφορεί ως νόμισμα μόνο η ποσότητα του χρήματος που καθορίζεται από τις άμεσες ανάγκες της ίδιας της κυκλοφορίας. Αν ξαφνικά διασταλεί η έκταση της συνολικής κυκλοφορίας και επικρατήσει η ρευστή ενότητα αγοράς και πώλησης, με τέτοιο τρόπο όμως που το άθροισμα των τιμών που πρέπει να πραγματοποιηθούν να αυξάνεται ακόμα πιο γρήγορα από την ταχύτητα της κυκλοφορίας του χρήματος, τότε οι θησαυροί αδειάζουν εμφανώς. Μόλις η συνολική κίνηση βαλτώσει σε ασυνήθιστο βαθμό ή μόλις παγιωθεί ο διαχωρισμός της αγοράς και της πώλησης, τότε το μέσο κυκλοφορίας ακινητοποιείται ως χρήμα σε εντυπωσιακές διαστάσεις και οι δεξαμενές των θησαυρών γεμίζουν πολύ πάνω από το μέσο όρο τους. Σε χώρες καθαρά μεταλλικής κυκλοφορίας ή σε χώρες που βρίσκονται σε λιγότερο αναπτυγμένη βαθμίδα της παραγωγής, οι θησαυροί είναι ατελείωτα κατακερματισμένοι και διασκορπισμένοι σε ολόκληρη την επιφάνεια της χώρας, ενώ σε χώρες που είναι αστικά αναπτυγμένες συγκεντρώνονται στα αποθέματα των τραπεζών. Ο θησαυρός δεν πρέπει να συγχέεται με το νομισματικό απόθεμα το οποίο είναι και αυτό συστατικό μέρος της συνολικής ποσότητας του χρήματος που βρίσκεται πάντα σε κυκλοφορία, ενώ η ενεργητική σχέση του θη-

σαυρού με το μέσο κυκλοφορίας προϋποθέτει τη μείωση ή την αύξηση αυτής της συνολικής ποσότητας. Τα χρυσά και τα ασημένια εμπορεύματα αποτελούν, όπως είδαμε, τόσο ένα κανάλι απόσυρσης των ευγενών μετάλλων όσο και μια απόκρυφη πηγή εισροής τους. Σε κανονικές εποχές μόνο η πρώτη λειτουργία είναι σημαντική για την οικονομία της μεταλλικής κυκλοφορίας*.

---

* Στο παρακάτω απόσπασμα, ο Ξενοφών αναπτύσσει το χρήμα στις ειδικές του μορφές, ως χρήμα και θησαυρό: «Εν μόνω τούτω ων εγώ οίδα έργων ου δε φθονεί ουδείς τοις επισκευαζομένοις... αργυρίτις δε όσω αν πλείων φαίνηται, και αργύριον πλείον γίγνηται, τοσούτω πλείονες επί το έργον τούτο έρχονται, και γαρ δη έπιπλα μεν επειδάν ικανά τις κτήσηται τη οικία, ου μάλα έτι προσωνούνται· αργύριον δε ουδείς πω ούτω πολύ εκτήσατο ώστε μη έτι προσδείσθαι, αλλ' ην τισι γένηται παμπληθές, το περιττεύον κατορύττονες ουδέν ήττον ήδονται ή χρώμενοι αυτώ· και μην όταν γε ευ πράττωσιν αι πόλεις, ισχυρώς οι άνθρωποι αργυρίου δέονται· οι μεν γαρ άνδρες αμφί όπλα τε καλά και ίππους αγαθούς και οικίας και κατασκευάς μεγαλοπρεπείς βούλονται δαπανάν· αι δε γυναίκες εις εσθήτα πολυτελή και χρυσούν κόσμον τρέπονται· όταν τε αυ νοσήσωσι πόλεις ή αφορίαις καρπών ή πολέμω έτι και πολύ μάλλον αργού της γης γιγνομένης και εις επιτήδεια και εις επικουρούς νομίσματος δέονται.» («Απ' όλα τα επαγγέλματα που γνωρίζω, αυτό είναι το μόνο στο οποίο κανένας από τους απασχολούμενους σε αυτό δεν προκαλεί το φθόνο... Γιατί, όσο πλουσιότερα φαίνονται τα ορυχεία ασημιού και όσο περισσότερο ασήμι εξορύσσεται, τόσο περισσότεροι άνθρωποι προσελκύονται σε αυτήν την εργασία. Αν κάποιος έχει αποκτήσει για το σπίτι του αρκετές οικιακές συσκευές, θα αγοράζει όλο και λιγότερα. Όσον αφορά όμως το ασήμι, κανένας δεν κατέχει τόσο πολύ ώστε να μην επιθυμεί ακόμα περισσότερο, κι αν κάποιος έχει περίσσευμα, τότε θάβει το πλεόνασμα και αυτό τον ευχαριστεί στον ίδιο βαθμό σα να το χρησιμοποιούσε. Ιδιαίτερα όταν οι πόλεις ευημερούν, οι άνθρωποι χρειάζονται το ασήμι. Γιατί οι άντρες, εκτός από ωραία όπλα, θέλουν να αγοράσουν και καλά άλογα, λαμπρά σπίτια και έπιπλα, ενώ οι γυναίκες επιθυμούν κάθε είδους φορέματα και χρυσά κοσμήματα. Όταν όμως οι πόλεις υποφέρουν λόγω κακής σοδειάς ή πολέμου, τότε,

β. Μέσο πληρωμής

Οι δύο μορφές με τις οποίες το χρήμα διακρινόταν ως τώρα από το μέσο κυκλοφορίας ήταν η μορφή του *νομίσματος σε αναστολή* και η μορφή του *θησαυρού*. Η πρώτη μορφή αντανακλούσε, στην παροδική μετατροπή του νομίσματος σε χρήμα, το γεγονός ότι το δεύτερο σκέλος της Ε–Χ–Ε, δηλαδή η αγορά Χ–Ε, πρέπει να διασπαστεί εντός μιας ορισμένης σφαίρας κυκλοφορίας σε μια σειρά διαδοχικών αγορών. Ο αποθησαυρισμός όμως στηριζόταν απλά στην απομόνωση της πράξης Ε–Χ, η οποία δε συνεχιζόταν στη Χ–Ε. Πρόκειται, δηλαδή, μόνο για την αυτοτελή ανάπτυξη της πρώτης μεταμόρφωσης του εμπορεύματος, του χρήματος, όπως αυτό αναπτύσσεται στην αποξενωμένη υπόσταση όλων των εμπορευμάτων σε αντίθεση με το μέσο κυκλοφορίας, το οποίο αποτελεί την πάντα εκποιήσιμη μορφή του εμπορεύματος. Το νομισματικό απόθεμα και ο θησαυρός ήταν χρήμα μόνο ως μη μέσα κυκλοφορίας και μη μέσα κυκλοφορίας ήταν μόνο και μόνο επειδή δεν κυκλοφορούσαν. Στη μορφή του χρήματος που θα εξετάσουμε τώρα, το χρήμα κυκλοφορεί ή μπαίνει στην κυκλοφορία, αλλά όχι με τη λειτουργία του μέσου κυκλοφορίας. Ως μέσο κυκλοφορίας, το χρήμα ήταν πάντα μέσο αγοράς, ενώ τώρα ενεργεί ως μη μέσο αγοράς.

Μόλις το χρήμα αναπτυχθεί με τον αποθησαυρισμό ως

λόγω του άγονου εδάφους, όλοι χρειάζονται χρήματα για την αγορά τροφίμων ή για την προσέλκυση επιπρόσθετων στρατευμάτων.»), Ξενοφών, *De Vectigalibus*, κεφ. IV. Ο Αριστοτέλης στο 9ο κεφάλαιο του 1ου βιβλίου των *Πολιτικών* αναπτύσσει τις δύο κινήσεις της κυκλοφορίας, την Ε–Χ–Ε και την Χ–Ε–Χ, με τα ονόματα «οικονομική» και «χρηματιστική». Και οι δύο μορφές αντιπαρατίθενται από τους Έλληνες τραγικούς, ιδιαίτερα από τον Ευριπίδη, σα *«δίκη»* και *«κέρδος»*.

υπόσταση του αφηρημένου κοινωνικού πλούτου και ως υλικός εκπρόσωπος του χειροπιαστού πλούτου, αποκτά με αυτήν τη συγκεκριμένη μορφή του ιδιαίτερες λειτουργίες μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας. Όταν το χρήμα κυκλοφορεί ως απλό μέσο κυκλοφορίας, και γι' αυτό ως μέσο αγοράς, τότε συνεπάγεται ότι το εμπόρευμα και το χρήμα αντιπαρατίθενται ταυτόχρονα το ένα στο άλλο· το ίδιο, λοιπόν, αξιακό μέγεθος υπάρχει δύο φορές, στον ένα πόλο ως εμπόρευμα στα χέρια του πωλητή και στον άλλο πόλο ως χρήμα στα χέρια του αγοραστή. Αυτή η ταυτόχρονη ύπαρξη και των δύο ισοδύναμων σε αντίθετους πόλους και η ταυτόχρονη ανταλλαγή της θέσης τους ή, με άλλα λόγια, η αμοιβαία αποξένωσή τους, προϋποθέτει με τη σειρά της ότι πωλητής και αγοραστής σχετίζονται μεταξύ τους μόνο ως κάτοχοι υπαρκτών ισοδύναμων. Η διαδικασία της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων δημιουργεί τις διάφορες μορφές του χρήματος και με αυτόν τον τρόπο μεταμορφώνει και τους κατόχους εμπορευμάτων ή, με άλλα λόγια, αλλάζει τους κοινωνικούς χαρακτήρες με τους οποίους εμφανίζεται ο ένας απέναντι στον άλλο. Στη διαδικασία της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων, ο κάτοχος εμπορευμάτων αλλάζει τόσες φορές δέρμα όσες φορές κινείται το εμπόρευμα ή, όσες φορές παρουσιάζεται το χρήμα με καινούργιες μορφές. Έτσι, οι κάτοχοι εμπορευμάτων αντιμετωπίζουν αρχικά ο ένας τον άλλο μόνο ως κάτοχοι εμπορευμάτων, μετά γίνονται ο ένας πωλητής και ο άλλος αγοραστής, στη συνέχεια ο καθένας τους διαδοχικά αγοραστής και πωλητής, ύστερα θησαυριστές και στο τέλος πλούσιοι άνθρωποι. Έτσι, οι κάτοχοι εμπορευμάτων δε βγαίνουν από την κυκλοφορία όπως ήταν όταν μπήκαν σε αυτήν. Πραγματικά, οι διάφορες μορφές που αποκτά το χρήμα στη διαδικασία της κυκλοφορίας δεν είναι παρά αποκρυσταλλωμένες

αλλαγές μορφής των ίδιων των εμπορευμάτων, οι οποίες με τη σειρά τους δεν είναι παρά η αντικειμενοποιημένη έκφραση των μεταβαλλόμενων κοινωνικών σχέσεων με τις οποίες οι κάτοχοι εμπορευμάτων επιτελούν την αλλαγή της ύλης τους. Στη διαδικασία της κυκλοφορίας εμφανίζονται νέες σχέσεις ανταλλαγής και, ως φορείς αυτών των διαφοροποιημένων σχέσεων, οι κάτοχοι εμπορευμάτων αποκτούν και νέους οικονομικούς χαρακτήρες. Όπως μέσα στην εσωτερική κυκλοφορία το χρήμα αποκτά ιδεατή υπόσταση και ένα απλό χαρτί επιτελεί, ως εκπρόσωπος του χρυσού, τη λειτουργία του χρήματος, με τον ίδιο τρόπο η διαδικασία της κυκλοφορίας δίνει στον αγοραστή ή στον πωλητή που εισέρχεται σε αυτήν ως απλός εκπρόσωπος χρήματος ή εμπορεύματος, εκπροσωπώντας, δηλαδή, μελλοντικό χρήμα ή μελλοντικό εμπόρευμα, τη δυνατότητα να λειτουργεί ως πραγματικός πωλητής ή αγοραστής.

Όλες οι διακριτές μορφές στις οποίες αναπτύσσεται ο χρυσός ως χρήμα αποτελούν ξεδίπλωμα των καθορισμών που περικλείονται στη μεταμόρφωση των εμπορευμάτων· οι οποίες, όμως, στην απλή χρηματική κυκλοφορία όπου το χρήμα εμφανίζεται ως νόμισμα και η κίνηση Ε–Χ–Ε ως κινούμενη ενότητα, δεν έχουν διαχωριστεί ακόμα σε αυτοτελείς μορφές ή, με άλλα λόγια, παρουσιάζονται ακόμα μόνο ως δυνατότητες, όπως, π.χ., στη διακοπή της μεταμόρφωσης των εμπορευμάτων. Είδαμε ότι στη διαδικασία Ε–Χ το εμπόρευμα ως πραγματική αξία χρήσης και ιδεατή ανταλλακτική αξία συσχετιζόταν με το χρήμα ως πραγματική ανταλλακτική αξία και ως ιδεατή μόνο αξία χρήσης. Εκποιώντας ο πωλητής το εμπόρευμα ως αξία χρήσης, πραγματοποιούσε την ιδιαίτερή του ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης του χρήματος. Αντίστροφα, εκποιώντας ο αγοραστής το χρήμα ως ανταλλακτική αξία, πραγματοποιούσε την αξία χρήσης

του και την τιμή του εμπορεύματος. Αντίστοιχα λάμβανε χώρα η αλλαγή θέσης του εμπορεύματος και του χρήματος. Η ζωντανή διαδικασία αυτής της διπολικής αντίθεσης διασπάται, με τη σειρά της, στην πραγματοποίησή της. Ο πωλητής εκποιεί το εμπόρευμα πραγματικά, αλλά αρχικά πραγματοποιεί την τιμή του μόνο ιδεατά. Το πούλησε στην τιμή του, η οποία όμως θα πραγματοποιηθεί μόνο σε ένα μελλοντικά καθορισμένο χρονικό σημείο. Ο αγοραστής αγοράζει ως εκπρόσωπος μελλοντικού χρήματος, ενώ ο πωλητής πουλάει ως κάτοχος παρόντος εμπορεύματος. Από την πλευρά του πωλητή εκποιείται πραγματικά το εμπόρευμα ως αξία χρήσης, χωρίς να πραγματοποιείται πραγματικά και ως τιμή. Από την πλευρά του αγοραστή το χρήμα πραγματοποιείται πραγματικά στην αξία χρήσης του εμπορεύματος, χωρίς να εκποιείται πραγματικά ως ανταλλακτική αξία. Εδώ ο ίδιος ο αγοραστής αποτελεί το συμβολικό εκπρόσωπο του χρήματος και όχι το σύμβολο αξίας, όπως ήταν παλαιότερα. Όπως παλαιότερα, όμως, ο γενικός συμβολικός χαρακτήρας του συμβόλου της αξίας επέφερε την εγγύηση και την αναγκαστική κυκλοφορία του κράτους, έτσι και τώρα ο προσωπικός συμβολικός χαρακτήρας του αγοραστή επιφέρει τη γέννηση των ιδιωτικών συμβολαίων με νομική υποχρεωτική ισχύ ανάμεσα στους κατόχους των εμπορευμάτων.

Αντίστροφα, στη διαδικασία Χ–Ε, το χρήμα μπορεί ως πραγματικό μέσο αγοράς να αποξενωθεί και έτσι η τιμή του εμπορεύματος να πραγματοποιηθεί πριν πραγματοποιηθεί η αξία χρήσης του χρήματος ή πριν εκποιηθεί το εμπόρευμα. Αυτό, π.χ., συμβαίνει καθημερινά με τη μορφή των προπληρωμών. Ή με τον τρόπο που η αγγλική κυβέρνηση αγοράζει το όπιο των Ryots στις Ινδίες, καθώς και με τον τρόπο που οι εγκατεστημένοι στη Ρωσία ξένοι έμποροι αγοράζουν ένα μεγάλο μέρος των ρωσικών γεωργικών προϊό-

ντων. Με αυτόν τον τρόπο δρα, ωστόσο, το χρήμα μόνο με την ήδη γνωστή μορφή του μέσου αγοράς και δεν αποκτά επομένως καμιά καινούργια μορφή*. Γι' αυτό δε θα επιμείνουμε στην τελευταία αυτή περίπτωση, ωστόσο σημειώνουμε σχετικά με την παραλλαγμένη μορφή με την οποία εμφανίζονται εδώ οι δύο διαδικασίες, η Χ–Ε και η Ε–Χ, ότι η καθαρά νοητή διαφορά αγοράς και πώλησης, όπως αυτή παρουσιάζεται άμεσα στην κυκλοφορία, μετατρέπεται τώρα σε πραγματική διαφορά επειδή στη μια μορφή υπάρχει μπροστά μας μόνο το εμπόρευμα και στην άλλη μόνο το χρήμα –και στις δύο, όμως, υπάρχει μπροστά μας μόνο το άκρο απ' όπου ξεκινά η πρωτοβουλία. Επιπλέον, και οι δύο μορφές έχουν το κοινό στοιχείο ότι και στις δύο το ένα από τα ισοδύναμα βρίσκεται μόνο στην κοινή θέληση του αγοραστή και του πωλητή, μια θέληση που δεσμεύει και τους δύο και παίρνει καθορισμένες νομικές μορφές.

Ο πωλητής και ο αγοραστής μετατρέπονται σε πιστωτή και οφειλέτη. Αν προηγούμενα ο κάτοχος εμπορευμάτων ήταν μια μάλλον κωμική φιγούρα σα φύλακας των εμπορευμάτων, τώρα γίνεται τρομερός, γιατί τώρα δεν αντιλαμβάνεται τον εαυτό του, αλλά τον πλησίον του σα φορέα ενός καθορισμένου χρηματικού ποσού, και δε μετατρέπει τον εαυτό του, αλλά τον πλησίον του σε μάρτυρα της ανταλλακτικής αξίας. Από πιστός γίνεται πιστωτής[75] και έτσι περνάει από τη θρησκεία στη νομική.

---

* Και το κεφάλαιο προκαταβάλλεται φυσικά με τη μορφή του χρήματος και το προκαταβληθέν χρήμα μπορεί να είναι προκαταβεβλημένο κεφάλαιο, αλλά αυτή η πλευρά δεν εμπίπτει στην περιοχή της απλής κυκλοφορίας.

75. Σημ. Μετ.: Ο Μαρξ κάνει εδώ λογοπαίγνιο με τις λέξεις «der Gläubige» που σημαίνει «ο πιστός» και «der Gläubiger» που σημαίνει ο «πιστωτής».

«I stay here on my bond!»[76]

Στην παραλλαγμένη, λοιπόν, μορφή Ε–Χ, όπου μπροστά μας υπάρχει μόνο το εμπόρευμα και το χρήμα απλώς αντιπροσωπεύεται, το χρήμα λειτουργεί καταρχάς ως μέτρο των αξιών. Η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος υπολογίζεται με το χρήμα ως μέτρο της, αλλά η τιμή ως συμβατικά μετρημένη ανταλλακτική αξία δεν υπάρχει μόνο στο κεφάλι του πωλητή, αλλά ταυτόχρονα υπάρχει και ως μέτρο της υποχρέωσης του αγοραστή. Δεύτερον, το χρήμα εδώ λειτουργεί ως μέσο πώλησης, παρόλο που προβάλλει μόνο τη σκιά της μελλοντικής του υπόστασης. Μετατοπίζει, δηλαδή, το εμπόρευμα από τη θέση του μεταφέροντάς το από τα χέρια του πωλητή στα χέρια του αγοραστή. Όταν λήξει η προθεσμία εκπλήρωσης του συμβολαίου, το χρήμα μπαίνει στην κυκλοφορία, αλλάζει θέση και περνάει από τα χέρια του παλιού αγοραστή στα χέρια του παλιού πωλητή. Όμως δεν μπαίνει στην κυκλοφορία ως μέσο κυκλοφορίας ή αγοράς. Ως τέτοιο λειτουργούσε πριν ακόμα εμφανιστεί εκεί και εμφανίζεται εκεί αφού έχει σταματήσει να λειτουργεί ως τέτοιο. Μπαίνει στην κυκλοφορία ως το μοναδικό επαρκές ισοδύναμο του εμπορεύματος, ως απόλυτη ενσάρκωση της ανταλλακτικής αξίας, ως τελευταία λέξη της διαδικασίας της ανταλλαγής, με λίγα λόγια, ως χρήμα, και μάλιστα ως χρήμα στη συγκεκριμένη λειτουργία του *γενικού μέσου πληρωμής*. Σε αυτήν τη λειτουργία ως μέσο πληρωμής, το χρήμα εμφανίζεται σαν το απόλυτο εμπόρευμα, αλλά μέσα στην ίδια την κυκλοφορία και όχι, όπως ο θησαυρός, έξω από αυτήν. Η διαφορά μεταξύ του μέσου αγοράς και του μέ-

---

76. «Επιμένω στο αξιόγραφό μου!» Φράση του τοκογλύφου Shylock στην κωμωδία του Σαίξπηρ *Ο έμπορος της Βενετίας*, πράξη IV, πρώτη σκηνή.

σου πληρωμής γίνεται πολύ δυσάρεστα αισθητή στις εποχές των εμπορικών κρίσεων.*

Αρχικά η μετατροπή του προϊόντος σε χρήμα εμφανίζεται στην κυκλοφορία μόνο σαν ατομική αναγκαιότητα για τον κάτοχο των εμπορευμάτων, αφού το προϊόν του δεν είναι αξία χρήσης γι' αυτόν, αλλά θα γίνει τέτοια μόνο με την αποξένωσή του. Για να πληρώσει όμως στη συμβεβλημένη προθεσμία, πρέπει προηγούμενα να έχει πουλήσει εμπόρευμα. Εντελώς ανεξάρτητα από τις ατομικές του ανάγκες, η πώληση μετατρέπεται, λοιπόν, διαμέσου της κίνησης της διαδικασίας της κυκλοφορίας, σε κοινωνική αναγκαιότητα γι' αυτόν. Ως παλιός αγοραστής ενός εμπορεύματος, γίνεται αναγκαστικά πωλητής ενός άλλου εμπορεύματος όχι για να αποκτήσει το χρήμα ως μέσο αγοράς, αλλά για να το αποκτήσει ως μέσο πληρωμής, ως την απόλυτη μορφή της ανταλλακτικής αξίας. Η μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα ως τελειωτική πράξη ή η πρώτη μεταμόρφωση του εμπορεύματος ως αυτοσκοπού, η οποία στον αποθησαυρισμό φαινόταν σαν ιδιοτροπία του κατόχου των εμπορευμάτων, έγινε τώρα οικονομική λειτουργία. Το κίνητρο και το περιεχόμενο της πώλησης με σκοπό την πληρωμή είναι περιεχόμενο της διαδικασίας της κυκλοφορίας, το οποίο απορρέει από την ίδια τη διαδικασία της κυκλοφορίας.

Σε αυτήν τη μορφή της πώλησης το εμπόρευμα πραγματοποιεί τη μετατόπισή του, κυκλοφορεί, ενώ αναβάλλει την πρώτη του μεταμόρφωση, τη μετατροπή του σε χρήμα. Αντίθετα, από την πλευρά του αγοραστή, πραγματοποιήθηκε η δεύτερη μεταμόρφωση, το χρήμα δηλαδή μετατράπηκε ξανά σε εμπόρευμα, πριν γίνει η πρώτη του μεταμόρφωση, δη-

---

* Ο Λούθηρος έδωσε έμφαση στη διαφορά του μέσου αγοράς και του μέσου πληρωμής *(σημείωση στο χειρόγραφο).*

λαδή πριν μετατραπεί το εμπόρευμα σε χρήμα. Η πρώτη μεταμόρφωση παρουσιάζεται εδώ, λοιπόν, χρονικά μετά από τη δεύτερη. Κι έτσι το χρήμα, δηλαδή η μορφή του εμπορεύματος στην πρώτη του μεταμόρφωση, αποκτά καινούργια μορφή. Το χρήμα ή, αλλιώς, η ανεξάρτητη ανάπτυξη της ανταλλακτικής αξίας δεν είναι πλέον διαμεσολαβητική μορφή της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, αλλά το τελικό της αποτέλεσμα.

Δε χρειάζεται να αποδειχτεί αναλυτικά το γεγονός ότι τέτοιες *πωλήσεις με προθεσμία* –στις οποίες οι δύο πόλοι της πώλησης διαχωρίζονται χρονικά– αναπτύσσονται αυθόρμητα από την απλή εμπορευματική κυκλοφορία. Καταρχάς η ανάπτυξη της κυκλοφορίας είχε ως αποτέλεσμα οι ίδιοι κάτοχοι εμπορευμάτων να αντιμετωπίζουν επανειλημμένα ο ένας τον άλλο ως αγοραστές και πωλητές. Αυτές οι επαναλαμβανόμενες μεταξύ τους συναντήσεις δεν ήταν μόνο τυχαίες, αλλά το εμπόρευμα μπορούσε, π.χ., να παραγγέλνεται για μια μελλοντική προθεσμία στην οποία πρέπει να παραδοθεί και την ίδια στιγμή να πληρωθεί. Σε αυτήν την περίπτωση η πώληση είναι ιδεατή, δηλαδή πραγματοποιείται μόνο νομικά, χωρίς την υλική παρουσία ούτε του εμπορεύματος, ούτε του χρήματος. Και οι δύο μορφές του χρήματος, ως μέσο κυκλοφορίας και ως μέσο πληρωμής, ταυτίζονται ακόμα σε αυτήν την περίπτωση, αφού από τη μία το εμπόρευμα και το χρήμα αλλάζουν ταυτόχρονα θέση και από την άλλη το χρήμα δεν αγοράζει το εμπόρευμα, αλλά πραγματοποιεί την τιμή του εμπορεύματος που είχε πουληθεί νωρίτερα. Επίσης, η ίδια η φύση μιας σειράς αξιών χρήσης συνεπάγεται την εκποίησή τους όχι με την πραγματική παράδοση του εμπορεύματος, αλλά με την παραχώρησή του για ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα. Όταν, π.χ., πωλείται η χρήση ενός σπιτιού για ένα μήνα, η αξία χρήσης του θα πληρω-

θεί μόνο με την παρέλευση του μήνα, παρόλο που άλλαξε χέρια στην αρχή του μήνα. Αφού η πραγματική παραχώρηση της αξίας χρήσης και η πραγματική αποξένωσή της διαχωρίζονται σε αυτήν την περίπτωση χρονικά, έτσι και η πραγματοποίηση της τιμής της γίνεται κι αυτή, με τη σειρά της, αργότερα από την αλλαγή θέσης της αξίας χρήσης. Τελικά όμως, ως συνέπεια των διαφορών στο χρόνο και τη διάρκεια παραγωγής των διάφορων εμπορευμάτων, ο ένας παραγωγός παρουσιάζεται στην αγορά ως πωλητής όταν ο άλλος δεν μπορεί ακόμα να παρουσιαστεί ως αγοραστής και, με τη συχνή επανάληψη αγοράς και πώλησης μεταξύ των ίδιων κατόχων εμπορευμάτων, οι δύο πλευρές της ανταλλαγής διαχωρίζονται μεταξύ τους, όπως ακριβώς διαχωρίζονται και οι συνθήκες παραγωγής των εμπορευμάτων τους. Έτσι, δημιουργείται ανάμεσα στους κατόχους εμπορευμάτων μια σχέση πιστωτή και οφειλέτη, η οποία, αν και αποτελεί βέβαια τη φυσική βάση του πιστωτικού συστήματος, ωστόσο μπορεί να αναπτυχθεί ολοκληρωτικά πριν ακόμα εμφανιστεί το σύστημα αυτό. Είναι ωστόσο φανερό ότι με την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, κατά συνέπεια, και της αστικής παραγωγής γενικά, η λειτουργία του χρήματος ως μέσου πληρωμής διευρύνεται σε βάρος της λειτουργίας του ως μέσου αγοράς και ακόμα περισσότερο ως στοιχείου του αποθησαυρισμού. Στην Αγγλία, π.χ., το χρήμα ως νόμισμα περιορίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στη σφαίρα του λιανικού εμπορίου και του μικρεμπορίου ανάμεσα σε παραγωγούς και καταναλωτές, ενώ ως μέσο πληρωμής κυριαρχεί στη σφαίρα των μεγάλων εμπορικών συναλλαγών.*

---

* Ο κύριος Macleod, παρά τη δογματική υπεροψία των ορισμών του, παρερμηνεύει τις θεμελιώδεις οικονομικές σχέσεις σε τέτοιο βαθμό, που ισχυρίζεται ότι το χρήμα γενικά προκύπτει από την πιο ανα-

Ως γενικό μέσο πληρωμής, το χρήμα γίνεται το *γενικό εμπόρευμα* των συμβολαίων, αν και αρχικά μόνο μέσα στη σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας.* Ωστόσο, με την ανάπτυξη αυτής της λειτουργίας του χρήματος, όλες οι άλλες μορφές των πληρωμών μετατρέπονται σταδιακά σε χρηματικές πληρωμές. Ο βαθμός ανάπτυξης του χρήματος ως αποκλειστικού μέσου πληρωμής δείχνει το βαθμό στον οποίο έχει κυριαρχήσει η ανταλλακτική αξία στην παραγωγή, τόσο σε βάθος όσο και σε πλάτος.**

πτυγμένη του μορφή, αυτή του μέσου πληρωμής. Μεταξύ άλλων λέει: Επειδή οι άνθρωποι δε χρειάζονται πάντα ο ένας τις υπηρεσίες του άλλου ούτε την ίδια χρονική στιγμή, ούτε στην ίδια αξία, «there would remain a certain difference or amount of service due from the first to the second –debt» («θα έμενε κάποια διαφορά στην αξία ή στην ποσότητα της υπηρεσίας που θα χρωστούσε ο πρώτος στον δεύτερο –χρέος»). Ο δικαιούχος του χρέους αυτού χρειάζεται την υπηρεσία κάποιου άλλου, ο οποίος, όμως, δε χρειάζεται άμεσα τις δικές του υπηρεσίες και «transfers to the third the debt due to him from the first. Evidence of debts changes so hands –currency... When a person received an obligation expressed by metallic currency, he is able to command the services not only of the original debtor, but of the whole of the industrious community». («Μεταβιβάζει στον τρίτο το χρέος που του οφείλει ο πρώτος. Το αποδεικτικό του χρέους περνάει έτσι από χέρι σε χέρι –μέσο κυκλοφορίας... Όταν κάποιος εισπράττει μία υποχρέωση η οποία εκφράζεται σε μεταλλικό χρήμα, τότε μπορεί να διαθέτει όχι μόνο τις υπηρεσίες του αρχικού χρεώστη, αλλά ολόκληρης της εργαζόμενης κοινότητας.»), Macleod, *Theory and practice of Banking etc.*, Λονδίνο, 1855, τόμ. I, κεφ.1 (σελ. 23, 24, 29).

* Bailey, *στο ίδιο*, σελ. 3: «Money is the general commodity of contracts, or that in which the majority of bargains about property, to be completed at a future time, are made.» («Το χρήμα είναι το γενικό εμπόρευμα των συμβολαίων ή αυτό με το οποίο συνάπτεται η πλειοψηφία των συμβολαίων ιδιοκτησίας που θα εκτελεστούν σε κάποια μελλοντική στιγμή.»)

** Ο Senior, *στο ίδιο*, σελ. 221, λέει: «Επειδή η αξία όλων των πραγ-

Αρχικά η μάζα του χρήματος που κυκλοφορεί ως μέσο πληρωμής καθορίζεται από τον όγκο των πληρωμών, δηλαδή από το άθροισμα των τιμών των ήδη εκποιημένων εμπορευμάτων και όχι των εμπορευμάτων που πρόκειται να εκποιηθούν, όπως στην περίπτωση της απλής κυκλοφορίας του χρήματος. Το άθροισμα που καθορίζεται με αυτόν τον τρόπο υπόκειται, ωστόσο, σε δύο τροποποιήσεις. Τροποποιείται, πρώτον, από την ταχύτητα με την οποία το ίδιο νόμισμα επιτελεί την ίδια λειτουργία ή, με άλλα λόγια, από την ταχύτητα με την οποία η μάζα των πληρωμών παρουσιάζεται σαν αλυσίδα διαδοχικών πληρωμών. Ο Α πληρώνει τον Β, στη συνέχεια ο Β πληρώνει τον Γ και ούτω καθεξής. Η ταχύτητα με την οποία το ίδιο νόμισμα επαναλαμβάνει τη λειτουργία του ως μέσου πληρωμής εξαρτάται από τη μια μεριά από τη διασύνδεση των κατόχων εμπορευμά-

---

μάτων αλλάζει μέσα σε ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, παίρνουμε ως μέσο πληρωμής το αντικείμενο του οποίου η αξία αλλάζει στο μικρότερο βαθμό και το οποίο διατηρεί για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα μια ορισμένη μέση ικανότητα αγοράς πραγμάτων... Έτσι, το χρήμα γίνεται έκφραση ή αντιπρόσωπος των αξιών.» Αντίστροφα. Επειδή ο χρυσός, το ασήμι κλπ. γίνονται χρήμα, δηλαδή υπόσταση της ανεξαρτητοποιημένης ανταλλακτικής αξίας, γι' αυτό γίνονται γενικά μέσα πληρωμής. Στις περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται η άποψη του Senior για την αναγκαιότητα διατήρησης του αξιακού μεγέθους του χρήματος, δηλαδή σε περιόδους όπου το χρήμα επιβάλλεται από τις περιστάσεις ως γενικό μέσο πληρωμής, ιδιαίτερα σε αυτές τις περιόδους παρατηρείται η διακύμανση του αξιακού μεγέθους του χρήματος. Μια τέτοια περίοδος ήταν στην Αγγλία η εποχή της Ελισάβετ, όταν ο λόρδος Burleigh και ο Sir Thomas Smith, βλέποντας την εμφανή υποτίμηση των ευγενών μετάλλων, πέρασαν στη Βουλή μία νομοθετική πράξη που υποχρέωνε τα Πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Κέμπριτζ να διατηρούν το ένα τρίτο των εσόδων τους σε σιτάρι και βύνη.

των ως πιστωτών και χρεωστών, λόγω της οποίας ο ίδιος κάτοχος εμπορευμάτων είναι πιστωτής απέναντι στον έναν και χρεώστης απέναντι στον άλλον κλπ., και από την άλλη μεριά από το χρονικό διάστημα που χωρίζει τις διάφορες προθεσμίες πληρωμής. Αυτή η αλυσίδα των πληρωμών ή, με άλλα λόγια, των πρώτων μεταμορφώσεων των εμπορευμάτων οι οποίες πραγματοποιούνται διαδοχικά, διαφέρει ποιοτικά από την αλυσίδα των μεταμορφώσεων που παριστάνονται από την κυκλοφορία του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας. Αυτή η τελευταία αλυσίδα δεν εμφανίζεται απλώς στη χρονική διαδοχή, αλλά και *δημιουργείται* με αυτόν τον τρόπο. Το εμπόρευμα γίνεται χρήμα, ύστερα ξανά εμπόρευμα και έτσι δίνει τη δυνατότητα στο άλλο εμπόρευμα να γίνει χρήμα κλπ., ή ο πωλητής γίνεται αγοραστής και με αυτόν τον τρόπο ένας άλλος κάτοχος εμπορευμάτων γίνεται πωλητής. Αυτή η διασύνδεση προκύπτει συμπτωματικά μέσα στην ίδια τη διαδικασία της εμπορευματικής ανταλλαγής. Το γεγονός ότι το χρήμα με το οποίο ο Α πλήρωσε τον Β περνάει από τον Β στον Γ, από τον Γ στον Δ κλπ., και μάλιστα σε σύντομα μεταξύ τους χρονικά διαστήματα, αυτή η εξωτερική σχέση δεν είναι τίποτε άλλο από την εκδήλωση μιας υπαρκτής από πριν κοινωνικής σχέσης. Το ίδιο νόμισμα δεν κυκλοφορεί στα διάφορα χέρια επειδή εμφανίζεται ως μέσο πληρωμής, αλλά αντίθετα κυκλοφορεί ως μέσο πληρωμής γιατί τα διάφορα χέρια έχουν κιόλας ενωθεί σε χειραψία. Η ταχύτητα με την οποια κυκλοφορεί το χρήμα ως μέσο πληρωμής αποκαλύπτει, λοιπόν, ένα πολύ μεγαλύτερο τράβηγμα των ατόμων στη διαδικασία της κυκλοφορίας, από την ταχύτητα με την οποία κυκλοφορεί το χρήμα ως νόμισμα ή μέσο αγοράς.

Το άθροισμα των τιμών των ταυτόχρονων και επομένως παράλληλων στο χώρο αγορών και πωλήσεων αποτελεί το

όριο μέχρι το οποίο η ταχύτητα κυκλοφορίας των νομισμάτων μπορεί να αντικαταστήσει την ποσότητά τους. Αυτό το όριο, όμως, δεν υπάρχει για το χρήμα όταν αυτό λειτουργεί ως μέσο πληρωμής. Όταν συγκεντρώνονται σε ένα μέρος πολλές πληρωμές που πρέπει να γίνουν ταυτόχρονα, –κάτι το οποίο αρχικά λαμβάνει χώρα, όπως είναι λογικό, μόνο στα μεγάλα κέντρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας– οι πληρωμές συμψηφίζονται μεταξύ τους ως θετικά και αρνητικά μεγέθη, αφού ο Α πρέπει να πληρώσει τον Β και την ίδια στιγμή να πληρωθεί από τον Γ κλπ. Η ποσότητα του χρήματος που απαιτείται ως μέσο πληρωμής δεν καθορίζεται, λοιπόν, από το άθροισμα των τιμών των ταυτόχρονα πραγματοποιούμενων πληρωμών, αλλά από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη συγκέντρωσή τους, καθώς και από το μέγεθος του υπολοίπου, το οποίο μένει μετά από τον αμοιβαίο συμψηφισμό τους ως θετικών και αρνητικών ποσών. Ειδικοί μηχανισμοί δημιουργούνταν γι' αυτούς τους συμψηφισμούς ακόμα και πριν την ανάπτυξη του πιστωτικού συστήματος, όπως, π.χ., στην αρχαία Ρώμη. Η εξέταση, όμως, αυτών των μηχανισμών δεν ανήκει εδώ, όπως εδώ δεν ανήκει και η εξέταση των γενικών προθεσμιών πληρωμής που επικρατούν γενικά σε συγκεκριμένους κοινωνικούς κύκλους. Εδώ απλώς θα σημειώσουμε το γεγονός ότι μόλις πρόσφατα εξετάστηκε επιστημονικά η ειδική επίδραση που ασκούν οι προθεσμίες αυτές στις περιοδικές διακυμάνσεις της ποσότητας του χρήματος που κυκλοφορεί.

Στο βαθμό που οι πληρωμές συμψηφίζονται ως θετικά και αρνητικά μεγέθη, δεν υπεισέρχεται καθόλου το πραγματικό χρήμα. Εδώ το χρήμα αναπτύσσεται μόνο ως μέτρο της αξίας, αφενός στην τιμή του εμπορεύματος και αφετέρου στο μέγεθος των αμοιβαίων υποχρεώσεων. Εκτός από την ιδεατή της υπόσταση, η ανταλλακτική αξία δεν αποκτά

εδώ καμιά ανεξάρτητη οντότητα, ούτε καν την οντότητα του συμβόλου της αξίας ή, με άλλα λόγια, το χρήμα μετατρέπεται σε ιδεατό μόνο λογιστικό χρήμα. Η λειτουργία του χρήματος ως μέσου πληρωμής περικλείει λοιπόν την αντίφαση, από τη μια πλευρά να ενεργεί, στο βαθμό που εξισώνονται οι πληρωμές, μόνο ιδεατά ως μονάδα μέτρησης και από την άλλη πλευρά να εισέρχεται στην κυκλοφορία, στο βαθμό που οι πληρωμές πρέπει να γίνουν πραγματικά, όχι ως φευγαλέο μέσο κυκλοφορίας, αλλά ως η στατική υπόσταση του γενικού ισοδύναμου, ως το απόλυτο εμπόρευμα, με μια λέξη, ως χρήμα. Όπου, λοιπόν, έχει αναπτυχθεί η αλυσίδα των πληρωμών, καθώς και κάποιο τεχνητό σύστημα συμψηφισμού αυτών των πληρωμών, όταν επέρχονται κλονισμοί που διακόπτουν βίαια τη ροή των πληρωμών και διαταράσσουν το μηχανισμό των συμψηφισμών τους, το χρήμα μετατρέπεται ξαφνικά από την αιθέρια φανταστική μορφή του μέτρου της αξίας σε χειροπιαστό χρήμα ή μέσο πληρωμής. Στις συνθήκες, λοιπόν, της αναπτυγμένης αστικής παραγωγής, όπου ο κάτοχος εμπορευμάτων έχει μετατραπεί εδώ και καιρό σε καπιταλιστή που έχει μάθει καλά τον Adam Smith του, χαμογελώντας υπεροπτικά στο άκουσμα των προλήψεων ότι μόνο ο χρυσός και το ασήμι είναι χρήμα ή ότι το χρήμα, γενικά, σε διάκριση από τα άλλα εμπορεύματα, είναι το απόλυτο εμπόρευμα, σε αυτές τις συνθήκες λοιπόν ξαναεμφανίζεται το χρήμα ξαφνικά, όχι όμως ως διαμεσολαβητής της κυκλοφορίας, αλλά ως η μοναδική επαρκής μορφή της ανταλλακτικής αξίας, ως ο μοναδικός πλούτος, ακριβώς όπως τον φαντάζεται και ο αποθησαυριστής. Ως τέτοια αποκλειστική υπόσταση του πλούτου, το χρήμα αποκαλύπτεται όταν επέρχεται πραγματική υποτίμηση και απαξία κάθε υλικού πλούτου και όχι όταν υπάρχει απλώς φανταστική υποτίμηση, όπως, για παράδειγμα,

στο νομισματικό σύστημα. Αυτή είναι η ιδιαίτερη εκείνη φάση των κρίσεων της παγκόσμιας αγοράς που ονομάζεται νομισματική κρίση. Το summum bonum (υπέρτατο αγαθό), στο οποίο προσβλέπουν όλοι τις στιγμές αυτές κραυγάζοντας ότι ο μοναδικός πλούτος είναι το χρήμα, το μετρητό χρήμα, και δίπλα σε αυτό όλα τα άλλα εμπορεύματα φαίνονται –ακριβώς επειδή είναι αξίες χρήσης– άχρηστα, τιποτένια, παιχνιδάκια ή, όπως λέει ο Doktor Martin Luther, σκέτα στολίδια και φαγοπότια. Αυτή η ξαφνική μετατροπή του πιστωτικού συστήματος σε νομισματικό σύστημα προσθέτει το θεωρητικό τρόμο στον πρακτικό πανικό και οι συντελεστές της κυκλοφορίας φρίττουν μπροστά στο ανεξιχνίαστο μυστικό που περιβάλλει τις δικές τους σχέσεις.*

Οι πληρωμές από την πλευρά τους καθιστούν αναγκαία την ύπαρξη κάποιου αποθεματικού ποσού, κάποιας συσσώρευσης χρήματος ως μέσου πληρωμής. Ο σχηματισμός αυτού του αποθεματικού ποσού δεν εμφανίζεται πια, όπως στον αποθησαυρισμό, ως δραστηριότητα εξωτερική της κυκλοφορίας, ούτε, όπως στα νομισματικά αποθέματα, ως απλή τεχνητή ακινητοποίηση των νομισμάτων, αλλά αντί-

---

* Ο Boisguillebert, ο οποίος ήθελε να εμποδίσει τις αστικές σχέσεις παραγωγής να στραφούν ενάντια σ' αυτούς τους ίδιους τους αστούς, προτιμά να μελετά αυτές τις μορφές του χρήματος στις οποίες αυτό εμφανίζεται μόνο ιδεατά ή με φευγαλέα μορφή. Αυτό έκανε παλαιότερα με το μέσο κυκλοφορίας. Το ίδιο κάνει τώρα και με το μέσο πληρωμής. Αυτό που πάλι δε βλέπει είναι η άμεση μετατροπή του χρήματος από την ιδεατή του μορφή στην εξωτερική του πραγματικότητα, δε βλέπει ότι το χειροπιαστό χρήμα ήδη περιέχεται σε λανθάνουσα κατάσταση στο ιδεατό μόνο μέτρο της αξίας. Το περιστατικό, λέει, ότι το χρήμα είναι απλή μόνο μορφή των ίδιων των εμπορευμάτων αποκαλύπτεται στο χονδρικό εμπόριο όπου η ανταλλαγή γίνεται χωρίς τη μεσολάβηση του χρήματος, αφού «les marchadises sont appreciees» («τα εμπορεύματα έχουν ήδη εκτιμηθεί»), *Le Detail de la France*, σελ. 210.

θετα το χρήμα εδώ πρέπει να συγκεντρώνεται σταδιακά, έτσι ώστε να είναι διαθέσιμο σε ορισμένες μελλοντικές λήξεις προθεσμιών πληρωμής. Ενώ λοιπόν ο αποθησαυρισμός στην αφηρημένη του μορφή, στην οποία ισοδυναμεί με πλουτισμό, μειώνεται παράλληλα με την ανάπτυξη της αστικής παραγωγής, ο αποθησαυρισμός ο οποίος επιβάλλεται άμεσα από τη διαδικασία της ανταλλαγής αυξάνεται. Έτσι, ένα μέρος των θησαυρών που σχηματίζονται γενικά στη σφαίρα της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων απορροφάται ως αποθεματικό ποσό μέσων πληρωμής. Όσο πιο αναπτυγμένη είναι η αστική παραγωγή τόσο περισσότερο περιορίζονται αυτά τα αποθεματικά ποσά στο ελάχιστο αναγκαίο επίπεδο. Ο Locke* δίνει στην εργασία του για τη μείωση του επιτοκίου ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το μέγεθος αυτών των αποθεμάτων στην εποχή του. Εκεί αποτυπώνεται πόσο σημαντικό μέρος των χρημάτων που γενικά κυκλοφορούσαν το απορροφούσαν τα αποθέματα αυτά για μέσα πληρωμής στην Αγγλία, την εποχή που μόλις άρχιζε να αναπτύσσεται το τραπεζικό σύστημα.

Ο νόμος που καθορίζει την ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία, όπως προέκυψε από τη μελέτη της απλής κυκλοφορίας του χρήματος, υπόκειται σε σημαντική τροποποίηση από την κυκλοφορία των μέσων πληρωμής. Με δεδομένη την ταχύτητα κυκλοφορίας του χρήματος, είτε ως μέσου κυκλοφορίας είτε ως μέσου πληρωμής, το άθροισμα των χρημάτων που κυκλοφορούν σε μια ορισμένη χρονική περίοδο καθορίζεται από το άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων που πρόκειται να πραγματοποιηθούν (συν) το άθροισμα των πληρωμών που η προθεσμία τους έχει λήξει την ίδια περίοδο, μείον τις πληρωμές που

---

* Locke, *στο ίδιο*, σελ. 17-18.

αλληλοαναιρούνται διαμέσου του συμψηφισμού. Ο γενικός νόμος που εξαρτά την ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί από τις τιμές των εμπορευμάτων δεν αλλάζει ούτε στο παραμικρό, γιατί και το ίδιο το σύνολο των πληρωμών καθορίζεται από τις συμβατικά καθορισμένες τιμές. Φαίνεται, όμως, καθαρά ότι, ακόμα κι αν υποθέσουμε ως δεδομένη τη σταθερότητα της ταχύτητας της κυκλοφορίας και των οικονομικών μεθόδων πληρωμής, τότε το άθροισμα των τιμών της μάζας των εμπορευμάτων που κυκλοφορεί σε μια καθορισμένη περίοδο, π.χ., σε μία ημέρα, και η μάζα του χρήματος που κυκλοφορεί την ίδια ημέρα δε συμπίπτουν με κανέναν τρόπο, αφού κυκλοφορεί και μια μάζα εμπορευμάτων της οποίας η τιμή θα πραγματοποιηθεί μελλοντικά σε χρήμα και, ακόμα, κυκλοφορεί και μια μάζα χρήματος για την οποία τα αντίστοιχα εμπορεύματα έχουν από καιρό βγει έξω από την κυκλοφορία. Αυτή η τελευταία μάζα χρήματος, με τη σειρά της, θα εξαρτηθεί και από το μέγεθος της αθροιστικής αξίας των πληρωμών που λήγουν την ίδια ημέρα, παρόλο που τα σχετικά συμβόλαια έχουν συναφθεί σε τελείως διαφορετικές περιόδους.

Είδαμε ότι η μεταβολή της αξίας του χρυσού και του ασημιού δεν επηρεάζουν τη λειτουργία τους ως μέτρου των αξιών ή ως λογιστικού χρήματος. Αυτή η μεταβολή γίνεται, ωστόσο, καθοριστική για το χρήμα ως θησαυρό, γιατί με την άνοδο ή τη μείωση της αξίας του χρυσού ή του ασημιού ανεβαίνει ή πέφτει και το αξιακό μέγεθος του χρυσού ή ασημένιου θησαυρού. Ακόμα πιο σημαντική είναι αυτή η μεταβολή για το χρήμα ως μέσο πληρωμής. Η πληρωμή έπεται της πώλησης του εμπορεύματος ή, με άλλα λόγια, το χρήμα δρα σε δύο διαφορετικά χρονικά σημεία με δύο διαφορετικές λειτουργίες, πρώτα ως μέτρο των αξιών και ύστερα ως μέσο πληρωμής που αντιστοιχεί στο μέτρο αυτό. Αν στο με-

ταξύ μεταβληθεί η αξία των ευγενών μετάλλων ή, με άλλα λόγια, ο απαραίτητος για την παραγωγή τους χρόνος εργασίας, τότε η ίδια ποσότητα χρυσού ή ασημιού, όταν εμφανιστεί ως μέσο πληρωμής, θα έχει περισσότερη ή λιγότερη αξία συγκριτικά με την αξία που είχε όταν χρησίμευε ως μέτρο των αξιών ή, με άλλα λόγια, όταν κλείστηκε η συμφωνία. Η λειτουργία ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος όπως ο χρυσός ή το ασήμι ως χρήμα, ή, αλλιώς ειπωμένο, ως αυτονομημένη ανταλλακτική αξία, έρχεται εδώ σε σύγκρουση με τη φύση του ως ιδιαίτερου εμπορεύματος του οποίου το αξιακό μέγεθος εξαρτάται από τις μεταβολές του κόστους παραγωγής του. Η μεγάλη κοινωνική επανάσταση, την οποία προκάλεσε στην Ευρώπη η μείωση της αξίας των ευγενών μετάλλων, είναι ένα περιστατικό τόσο γνωστό όσο και η αντίστροφη επανάσταση, την οποία επέφερε σε μια προηγούμενη εποχή της αρχαίας Ρωμαϊκής Δημοκρατίας η άνοδος της αξίας του χαλκού με τον οποίο είχαν συναφθεί τα χρέη των πληβείων. Χωρίς να ασχοληθούμε περισσότερο με την επίδραση των διακυμάνσεων της αξίας των ευγενών μετάλλων στο σύστημα της αστικής οικονομίας, προκύπτει ήδη εδώ ότι η μείωση της αξίας των ευγενών μετάλλων ευνοεί τους οφειλέτες σε βάρος των πιστωτών και μια άνοδος της αξίας τους ευνοεί, αντίθετα, τους πιστωτές σε βάρος των οφειλετών.

γ. Παγκόσμιο χρήμα

Ο χρυσός γίνεται χρήμα που πρέπει να το διακρίνουμε από το νόμισμα, καταρχάς όταν αποσύρεται από την κυκλοφορία ως θησαυρός· επίσης, όταν ξαναμπαίνει στην κυκλοφορία ως μη μέσο κυκλοφορίας· και τέλος, όταν διαρρηγνύει τα όρια της εσωτερικής κυκλοφορίας για να

λειτουργήσει ως γενικό ισοδύναμο σε ολόκληρο τον κόσμο των εμπορευμάτων. Μ' αυτόν τον τρόπο ο χρυσός γίνεται *παγκόσμιο χρήμα*.

Όπως τα γενικά χρησιμοποιούμενα μέτρα βάρους των ευγενών μετάλλων χρησίμευσαν αρχικά ως μέτρα αξίας, έτσι και στην παγκόσμια αγορά τα νομισματικά ονόματα του χρήματος επαναμετατρέπονται στις αντίστοιχες ονομασίες βάρους. Όπως το άμορφο ακατέργαστο μέταλλο (aes rude[77]) ήταν η πρωταρχική μορφή του μέσου κυκλοφορίας και η νομισματική ονομασία ήταν απλώς η επίσημη ένδειξη του βάρους του μεταλλικού κομματιού, έτσι και το ευγενές μέταλλο, ως παγκόσμιο νόμισμα, απεκδύεται τις σφραγίδες και τις φιγούρες και επανέρχεται στην ουδέτερη μορφή των μεταλλικών ράβδων. Δηλαδή όταν τα εθνικά νομίσματα, όπως τα ρωσικά ιμπέριαλς, τα μεξικανικά τάλιρα και τα αγγλικά σοβερέιν, κυκλοφορούν στο εξωτερικό, η ονομασία τους δεν παίζει κανένα ρόλο και το μόνο που μετράει είναι το περιεχόμενό τους. Ως διεθνές χρήμα, τέλος, τα ευγενή μέταλλα επιτελούν και πάλι την αρχική τους λειτουργία ως μέσα ανταλλαγής, τα οποία, όπως και η ίδια η ανταλλαγή εμπορευμάτων, δεν εμφανίστηκαν αρχικά στο εσωτερικό των πρωτόγονων κοινοτήτων, αλλά στα σημεία επαφής μεταξύ των διάφορων κοινοτήτων. Ως παγκόσμιο χρήμα, επανακτά επομένως το χρήμα την πρωταρχική φυσική του μορφή. Εγκαταλείποντας την εσωτερική κυκλοφορία, το χρήμα απεκ-

---

77. Το aes rude, το οποίο είναι η λατινική έκφραση για τον ακατέργαστο χαλκό, ήταν ράβδοι χαλκού που χρησιμοποιούνταν σαν ένα είδος πρωτο-νομίσματος στην αρχαία Ιταλία, κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τον αντιπραγματισμό στη χρήση νομισμάτων φτιαγμένων από ευγενή μέταλλα.

δύεται τις ιδιαίτερες μορφές που γεννήθηκαν από την ανάπτυξη της διαδικασίας της ανταλλαγής στο εσωτερικό κάθε ιδιαίτερης σφαίρας, απεκδύεται δηλαδή τις τοπικές μορφές που είχε ως κλίμακα μέτρησης των τιμών, νόμισμα, κέρμα και σύμβολο αξίας.

Είδαμε ότι στην εσωτερική κυκλοφορία μιας χώρας μόνο ένα εμπόρευμα χρησιμεύει ως μέτρο των αξιών. Επειδή, όμως, αυτήν τη λειτουργία την επιτελεί στη μια χώρα ο χρυσός και στην άλλη το ασήμι, γι' αυτό στην παγκόσμια αγορά ισχύει ένα διπλό μέτρο της αξίας κι έτσι το χρήμα αποκτά κι αυτό διπλή υπόσταση και στις υπόλοιπες λειτουργίες του. Η μετατροπή των αξιών των εμπορευμάτων από τιμές υπολογισμένες σε χρυσό, σε τιμές υπολογισμένες σε ασήμι, και αντίστροφα, καθορίζεται κάθε φορά από τη σχετική αξία των δύο αυτών μετάλλων, η οποία μεταβάλλεται συνεχώς και της οποίας ο καθορισμός εμφανίζεται επομένως ως μια συνεχής διαδικασία. Οι κάτοχοι εμπορευμάτων της κάθε εσωτερικής σφαίρας κυκλοφορίας είναι αναγκασμένοι να χρησιμοποιούν εναλλακτικά χρυσό και ασήμι για την εξωτερική κυκλοφορία και έτσι να ανταλλάσσουν το μέταλλο που ισχύει ως χρήμα στο εσωτερικό, με το μέταλλο που χρησιμοποιούν ως χρήμα στο εξωτερικό. Κάθε έθνος χρησιμοποιεί, λοιπόν, και τα δύο μέταλλα, το χρυσό και το ασήμι, ως παγκόσμιο χρήμα.

Στη διεθνή κυκλοφορία των εμπορευμάτων ο χρυσός και το ασήμι δεν εμφανίζονται ως μέσα κυκλοφορίας, αλλά ως *γενικά μέσα ανταλλαγής*. Το γενικό μέσο ανταλλαγής, όμως, λειτουργεί μόνο με τις δύο μορφές τις οποίες ήδη έχουμε αναπτύξει, με τη μορφή, δηλαδή, του *μέσου αγοράς* και με τη μορφή του *μέσου πληρωμής*, των οποίων, όμως, η σχέση αντιστρέφεται στην παγκόσμια αγορά.

Στη σφαίρα της εσωτερικής κυκλοφορίας, το χρήμα ενεργούσε αποκλειστικά ως μέσο αγοράς, παριστάνοντας, στο βαθμό που ήταν νόμισμα, το μέσο της κινούμενης ενότητας Ε–Χ–Ε ή την καθαρά φευγαλέα μορφή της ανταλλακτικής αξίας στην αδιάκοπη αλλαγή της θέσης των εμπορευμάτων. Στην παγκόσμια αγορά γίνεται το αντίστροφο. Ο χρυσός και το ασήμι εμφανίζονται εδώ ως μέσα αγοράς μόνο όταν η ανταλλαγή της ύλης είναι μονόπλευρη και, κατά συνέπεια, η αγορά και η πώληση διαχωρίζονται μεταξύ τους. Το διασυνοριακό εμπόριο της Kiachta[78], π.χ., είναι –τόσο στην ουσία του όσο και σύμφωνα με τη σύμβαση– ανταλλακτικό εμπόριο, όπου το ασήμι χρησιμεύει μόνο ως μονάδα μέτρησης των αξιών. Ο πόλεμος του 1857-1858[79] ανάγκασε τους Κινέζους να πουλούν χωρίς να αγοράζουν. Τότε εμφανίστηκε ξαφνικά το ασήμι ως μέσο αγοράς. Σε συμφωνία με τις διατάξεις της συνθήκης, οι Ρώσοι μετέτρεπαν τα γαλλικά νομίσματα των πέντε φράγκων στη μορφή πρόχειρων ασημένιων εμπορευμάτων, που χρησίμευαν ως μέσα ανταλλαγής.

Το ασήμι λειτουργεί από παλιά ως μέσο αγοράς ανάμεσα στην Ευρώπη και την Αμερική από τη μια μεριά και την Ασία από την άλλη, όπου το μέταλλο αυτό λιμνάζει

78. Με την εμπορική και διασυνοριακή σύμβαση της Kiachta (ρωσική πόλη στη Νότια Σιβηρία, κοντά στα ρωσο-μογγολικά σύνορα), η οποία υπογράφτηκε μεταξύ της Ρωσίας και της Κίνας την 21.10.1727, επεκτάθηκε σημαντικά το ρωσο-κινεζικό εμπόριο, κυρίως με τη μορφή του ανταλλακτικού εμπορίου.

79. Ο δεύτερος Πόλεμος του Οπίου, τον οποίο διεξήγαγαν η Αγγλία και η Γαλλία εναντίον της Κίνας για την απόκτηση νέων προνομίων και για τη μετατροπή της Κίνας σε ένα ανεξάρτητο, ημιαποικιακό κράτος. Ο πόλεμος έληξε με την ήττα της Κίνας και με τη σύναψη της ληστρικής σύμβασης του Tientsin.

ως θησαυρός. Επίσης, τα ευγενή μέταλλα λειτουργούν ως διεθνή μέσα αγοράς μόλις διακοπεί ξαφνικά η παλιά ισορροπία στην ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα σε δύο έθνη, όταν, π.χ., λόγω κακής σοδειάς το ένα από αυτά εξαναγκαστεί να αγοράζει σε εξαιρετικά μεγάλες ποσότητες. Τέλος, τα ευγενή μέταλλα είναι διεθνή μέσα αγοράς στα χέρια των χωρών που παράγουν χρυσό και ασήμι ως άμεσο προϊόν και εμπόρευμα και όχι ως μεταλλαγμένη μορφή του εμπορεύματος. Όσο περισσότερο αναπτύσσεται η ανταλλαγή εμπορευμάτων μεταξύ διαφορετικών εθνικών σφαιρών κυκλοφορίας τόσο περισσότερο αναπτύσσεται και η λειτουργία του παγκόσμιου χρήματος ως *μέσου πληρωμής* για την εξισορρόπηση των διεθνών ισοζυγίων.

Όπως η εσωτερική κυκλοφορία, έτσι και η διεθνής κυκλοφορία απαιτεί μια συνεχώς μεταβαλλόμενη ποσότητα χρυσού και ασημιού. Ένα μέρος των συσσωρευμένων θησαυρών χρησιμεύει, κατά συνέπεια, σε κάθε λαό ως αποθεματικό ταμείο του παγκόσμιου χρήματος, το οποίο άλλοτε αδειάζει και άλλοτε πάλι γεμίζει, ανάλογα με τις διακυμάνσεις της εμπορευματικής ανταλλαγής*. Εκτός από τις ιδιαίτερες κινήσεις που κάνει πέρα-δώθε μεταξύ των εθνικών σφαιρών κυκλοφορίας, το παγκόσμιο χρήμα διαθέτει και μια γενική κίνηση, της οποίας η αφετηρία βρί-

---

* «Il danaro ammassato supplisce a quella somma, che per essere attualmente in circolazione, per l' eventuale promiscuita de' commerci si allontana *e sorte dalla sfera della circolazione medesima.*» («Το συσσωρευμένο χρήμα προστίθεται στο ποσό το οποίο, για να είναι πραγματικά σε κυκλοφορία και για να επαρκεί για τα διάφορα πιθανά ενδεχόμενα του εμπορίου, *απομακρύνεται και εγκαταλείπει την ίδια τη σφαίρα της κυκλοφορίας.*»), G. R. Carli, σημειώσεις στο έργο του Verri «Meditazioni sulla Economia Politica», σελ. 192, τόμ. XV στον Custodi, *Scrittori classici italiani de economica politica. Parte moderna*, Μιλάνο, 1803.

σκεται στις πηγές παραγωγής του, απ' όπου τα ρεύματα του χρυσού και του ασημιού ξεχύνονται προς διάφορες κατευθύνσεις στην παγκόσμια αγορά. Εδώ ο χρυσός και το ασήμι εισέρχονται ως εμπορεύματα στην παγκόσμια κυκλοφορία και ανταλλάσσονται με εμπορεύματα ίσης αξίας ως ισοδύναμα, σε αναλογία με το χρόνο εργασίας που περιέχεται σε αυτά πριν περιπέσουν στις εσωτερικές σφαίρες κυκλοφορίας. Σε αυτές εμφανίζονται, κατά συνέπεια, με δεδομένο αξιακό μέγεθος. Κάθε πτώση ή άνοδος του κόστους της παραγωγής τους επηρεάζει, λοιπόν, ομοιόμορφα στην παγκόσμια αγορά τη σχετική τους αξία η οποία, αντίθετα, είναι εντελώς ανεξάρτητη από το βαθμό στον οποίο οι διάφορες σφαίρες κυκλοφορίας απορροφούν το χρυσό και το ασήμι. Το μέρος αυτών των μεταλλικών ροών που αναλογεί σε κάθε ξεχωριστή σφαίρα του κόσμου των εμπορευμάτων περνάει κατά ένα μέρος άμεσα στην εσωτερική κυκλοφορία του χρήματος προς αντικατάσταση των φθαρμένων μεταλλικών νομισμάτων, κατά ένα άλλο μέρος συσσωρεύεται στα διάφορα νομισματικά αποθέματα, στα μέσα πληρωμής και στο παγκόσμιο χρήμα, κατά ένα άλλο μέρος μετατρέπεται σε αντικείμενα πολυτελείας, ενώ το υπόλοιπο απλά αποθησαυρίζεται. Σε πιο αναπτυγμένες βαθμίδες της αστικής παραγωγής, ο σχηματισμός θησαυρών περιορίζεται στο ελάχιστο εκείνο επίπεδο το οποίο χρειάζεται για την ελεύθερη λειτουργία του μηχανισμού των διάφορων διαδικασιών της κυκλοφορίας. Καθαυτό θησαυρός γίνεται μόνο ο ανεκμετάλλευτος πλούτος, εκτός αν αυτός αντιπροσωπεύει ένα προσωρινό μόνο πλεόνασμα στο ισοζύγιο των πληρωμών, αν είναι δηλαδή το αποτέλεσμα κάποιας διακοπής της ανταλλαγής της ύλης και γι' αυτό ακινητοποίησης του εμπορεύματος μετά από την πρώτη του μεταμόρφωση.

Όπως στη θεωρία ο χρυσός και το ασήμι ως χρήμα αποτελούν το γενικό εμπόρευμα, έτσι και ως παγκόσμιο χρήμα ο χρυσός και το ασήμι αποκτούν την αντίστοιχη μορφή ύπαρξης του παγκόσμιου εμπορεύματος. Στο βαθμό που όλα τα προϊόντα εκποιούνται με αυτά, στον ίδιο βαθμό μετατρέπονται σε παραλλαγμένη μορφή όλων των εμπορευμάτων και επομένως σε παγκόσμια εκποιήσιμα εμπορεύματα. Πραγματοποιούνται ως ενσάρκωση του γενικού χρόνου εργασίας, στον ίδιο βαθμό που η ανταλλαγή της ύλης των συγκεκριμένων εργασιών αγκαλιάζει ολόκληρη την επιφάνεια της Γης. Γίνονται γενικό ισοδύναμο στο βαθμό που αναπτύσσεται η σειρά των ξεχωριστών ισοδύναμων τα οποία σχηματίζουν τη σφαίρα ανταλλαγής τους. Επειδή στην παγκόσμια κυκλοφορία τα εμπορεύματα ξεδιπλώνουν παγκόσμια την ανταλλακτική τους αξία, γι' αυτόν το λόγο η παραλλαγμένη σε χρυσό και ασήμι μορφή τους εμφανίζεται ως παγκόσμιο χρήμα. Ενώ, λοιπόν, τα έθνη των κατόχων εμπορευμάτων μετατρέπουν το χρυσό σε επαρκές χρήμα μέσω της παγκόσμιας βιομηχανίας και κυκλοφορίας τους, η βιομηχανία και η κυκλοφορία εμφανίζεται στα μάτια τους μόνο ως μέσο για να αποσύρουν από την παγκόσμια αγορά χρήμα με τη μορφή του χρυσού και του ασημιού. Ο χρυσός και το ασήμι ως παγκόσμιο χρήμα είναι ταυτόχρονα τόσο προϊόντα της γενικής εμπορευματικής κυκλοφορίας όσο και μέσα για τη διεύρυνση του κύκλου της. Όπως πίσω από τις πλάτες των αλχημιστών, οι οποίοι ήθελαν να φτιάξουν χρυσό, γεννήθηκε η χημεία, έτσι και πίσω από τις πλάτες των κατόχων εμπορευμάτων, οι οποίοι κυνηγούν το εμπόρευμα στη μαγική του μορφή[80], αναβλύζουν οι πηγές της παγκόσμιας βιομη-

80. Σημ. Μετ.: Δηλαδή στη μορφή του χρυσού.

χανίας και του παγκόσμιου εμπορίου. Ο χρυσός και το ασήμι βοηθούν να δημιουργηθεί η παγκόσμια αγορά προοιωνίζοντας, με τη χρηματική τους μορφή, την ύπαρξή της. Το γεγονός ότι αυτή η μαγική τους επίδραση με κανέναν τρόπο δεν περιορίζεται στα παιδικά χρόνια της αστικής κοινωνίας, αλλά γεννιέται αναγκαστικά από την αντίστροφη μορφή με την οποία εμφανίζεται στους φορείς του κόσμου των εμπορευμάτων η δική τους κοινωνική εργασία, αποδεικνύει την εξαιρετική επίδραση που ασκεί στην παγκόσμια κυκλοφορία εμπορευμάτων η ανακάλυψη καινούργιων χρυσοφόρων χωρών στα μέσα του 19ου αιώνα.

Όπως το χρήμα αναπτύσσεται σε παγκόσμιο χρήμα, έτσι και ο κάτοχος εμπορευμάτων αναπτύσσεται σε κοσμοπολίτη. Η κοσμοπολίτικη σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους δεν είναι ουσιαστικά τίποτε άλλο, παρά μόνο η σχέση τους ως κατόχων εμπορευμάτων. Το εμπόρευμα αυτό καθαυτό απαξιοί για κάθε θρησκευτικό, πολιτικό, εθνικό και γλωσσικό περιορισμό. Η γενική του γλώσσα είναι η τιμή, και η κοινότητά του το χρήμα. Μαζί όμως με την ανάπτυξη του παγκόσμιου χρήματος, σε αντίθεση με το εθνικό νόμισμα, αναπτύσσεται και ο κοσμοπολιτισμός του κατόχου των εμπορευμάτων ως πίστη της πρακτικής λογικής, σε αντίθεση με τις κληρονομημένες θρησκευτικές και άλλες προλήψεις οι οποίες βάζουν εμπόδια στην ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στους ανθρώπους. Όταν το ίδιο κομμάτι χρυσού που φτάνει στην Αγγλία με τη μορφή των αμερικανικών eagles[81] γίνεται σοβερέιν, ύστερα

81. Μέχρι το 1933 οπότε και αποσύρθηκαν από την κυκλοφορία στις ΗΠΑ, τα χρυσά νομίσματα είχαν τέσσερις υποδιαιρέσεις, το σεντ, το dime, το dollar και το eagle. Ένα eagle ισοδυναμούσε με 10 δολάρια ή με 100 dimes ή με 1.000 σεντς.

από τρεις μέρες κυκλοφορεί στο Παρίσι σα ναπολεόνι[82] και ξαναβρίσκεται ύστερα από μερικές βδομάδες στη Βενετία σα δουκάτο[83], διατηρώντας όμως πάντα την ίδια αξία, τότε γίνεται φανερό και στον κάτοχο εμπορευμάτων ότι η εθνικότητα «is but the guineas stamp» («δεν είναι παρά η στάμπα της γκινέας»). Η υπέρτατη ιδέα στην οποία συμπυκνώνεται γι' αυτόν ολόκληρος ο κόσμος, είναι η ιδέα μιας αγοράς –της *παγκόσμιας αγοράς*.*

4. Τα ευγενή μέταλλα

Η αστική παραγωγική διαδικασία οικειοποιείται αρχικά τη μεταλλική κυκλοφορία σαν ένα ήδη υπάρχον και ετοιμοπαράδοτο όργανο το οποίο, παρόλο που μετασχηματίζεται σταδιακά, διατηρεί πάντα τη βασική του δομή. Το ερώ-

---

82. Παλιό γαλλικό χρυσό νόμισμα.

83. Χρυσό νόμισμα, το οποίο χρησιμοποιούνταν σα νόμισμα για το εμπόριο στην Ευρώπη μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

* Montanari, «Della moneta», 1863, στη συλλογή του Custodis, τόμ. III, *Parte Antica*, σελ. 40: «E cosi fattamente diffusa per tutto il globo terrestre la comunicazione de' popoli insieme, che puo quasi dirsi esser il mondo tutto divenuto una sola citta in cui si fa perpetua fiera d' ogni mercanzia, e dove ogni uomo di tutto cio che la terra, gli animali e l' umana industria altrove producono, puo mediante il danaro stando in sua casa provvedersi e godere. Maravigliosa invenzione». («Η σύνδεση μεταξύ όλων των λαών έχει επεκταθεί σε ολόκληρη τη γήινη σφαίρα σε τέτοιο βαθμό, που μπορούμε σχεδόν να πούμε ότι ολόκληρος ο κόσμος έχει γίνει μια πόλη στην οποία λαμβάνει μόνιμα χώρα η αγοραπωλησία όλων των εμπορευμάτων και ο καθένας, χωρίς να βγει από το σπίτι του, μπορεί με τη μεσολάβηση του χρήματος να προμηθευτεί και να απολαύσει όλα όσα παράγουν η γη, τα ζώα και ο ανθρώπινος κόπος. Μια θαυμάσια εφεύρεση.»)

τημα γιατί χρησιμοποιείται ο χρυσός και το ασήμι ως υλικό του χρήματος ξεπερνά τα όρια του αστικού συστήματος. Κατά συνέπεια, θα συνοψίσουμε περιληπτικά μόνο τις πιο ουσιαστικές πτυχές του ζητήματος.

Επειδή ο ίδιος ο γενικός χρόνος εργασίας χαρακτηρίζεται μόνο από ποσοτικές διαφορές, πρέπει το αντικείμενο που θα αποτελέσει την ειδική ενσάρκωσή του να είναι ικανό να παριστάνει καθαρά ποσοτικές διαφορές, ικανότητα η οποία προϋποθέτει ταυτότητα, ομοιομορφία στην ποιότητα. Αυτός είναι ο πρώτος όρος για τη λειτουργία ενός εμπορεύματος ως μέτρου της αξίας. Αν υπολογίσω, π.χ., όλα τα εμπορεύματα με βόδια, δέρματα, δημητριακά κλπ., θα πρέπει ουσιαστικά να τα μετρήσω με φανταστικά βόδια μέσου όρου και με φανταστικά δέρματα μέσου όρου, επειδή βόδι με βόδι, δημητριακό με δημητριακό, δέρμα με δέρμα διαφέρουν ποιοτικά. Ο χρυσός και το ασήμι, αντίθετα, ως απλά υλικά σώματα είναι πάντα ποιοτικά ίδια και, επομένως, ίσες ποσότητες από αυτά αντιπροσωπεύουν ίσες αξίες*. Ο άλλος όρος για το εμπόρευμα, το οποίο πρέπει να χρησιμεύσει ως γενικό ισοδύναμο, απορρέει άμεσα από την υποχρέωση του να παριστάνει καθαρά ποιοτικές διαφορές και συνίσταται στη δυνατότητά του να κόβεται σε οποιοδήποτε αριθμό επιμέρους κομματιών και στη δυνατότητα

---

* «I metalli han questo di proprio e singolare che in essi soli tutte le ragioni si riducono ad una che e la loro quantita, non avendo ricevuto dalla natura diversa qualita ne nell' interna loro constituzione ne nell' externa forma e fatutta.» («Τα μέταλλα είναι τα μοναδικά προϊόντα που έχουν την ιδιότητα και την ιδιαιτερότητα όλα τα χαρακτηριστικά τους να ανάγονται σε ένα, δηλαδή στην ποσότητα, αφού από τη φύση τους δεν παρουσιάζουν καμία ποιοτική διαφορά ούτε στο εσωτερικό τους περιεχόμενο, ούτε στην εξωτερική τους μορφή και δομή.») Galliani, *Della Moneta*, σελ. 126-127.

επανασύνθεσής τους, έτσι ώστε το λογιστικό χρήμα να μπορεί να παριστάνεται και με χειροπιαστή μορφή. Ο χρυσός και το ασήμι κατέχουν αυτές τις ιδιότητες σε εξαιρετικό βαθμό.

Ως μέσο κυκλοφορίας, ο χρυσός και το ασήμι έχουν συγκριτικά με τα άλλα εμπορεύματα πλεονέκτημα στο ότι το μεγάλο ειδικό τους βάρος –το ότι, δηλαδή, παριστάνουν σχετικά μεγάλο βάρος σε μικρό όγκο– αντιστοιχεί στο ειδικό οικονομικό τους βάρος –το ότι δηλαδή παριστάνουν σχετικά πολύ χρόνο εργασίας, δηλαδή μεγάλη ανταλλακτική αξία, σε μικρό όγκο. Λόγω αυτού του γεγονότος διασφαλίζεται η ευκολία στη μεταφορά, η μεταβίβαση από το ένα χέρι στο άλλο, από τη μια χώρα στην άλλη, καθώς και η ικανότητα να εμφανίζονται και να εξαφανίζονται το ίδιο γρήγορα –με λίγα λόγια διασφαλίζεται η υλική ευκινησία, το sine qua non (η απαραίτητη προϋπόθεση) του εμπορεύματος, το οποίο σαν perpetuum mobile (αεικίνητο μέσο) πρέπει να εξυπηρετεί τη διαδικασία της κυκλοφορίας.

Η υψηλή ειδική αξία των ευγενών μετάλλων, η αντοχή τους, η σχετική αφθαρσία τους, το γεγονός ότι δεν οξειδώνονται όταν εκτίθενται στον αέρα και, επιπλέον, όσον αφορά ειδικά το χρυσό, το γεγονός ότι δε διαλύεται στα οξέα, εκτός από το βασιλικό νερό, όλες αυτές οι φυσικές ιδιότητες καθιστούν τα ευγενή μέταλλα το φυσικό υλικό του αποθησαυρισμού. Ο Peter Martyr[84], ο οποίος απ' ό,τι φαίνεται ήταν μεγάλος φίλος της σοκολάτας, κάνει την παρατήρηση

84. Ο Μαρξ αναφέρεται στον Peter Martyr d' Anghiera (1457-1526), ιταλικής καταγωγής Ισπανό ιστορικό, ο οποίος κατέγραψε τις ανακαλύψεις της Κεντρικής και Νότιας Αμερικής. Το βιβλίο του *De orbe novo* (*Ο Νέος Κόσμος*) κυκλοφόρησε το 1530 και περιγράφει τις πρώτες επαφές των Ευρωπαίων με τους γηγενείς Αμερικανούς.

μιλώντας για τους σάκους του κακάο που χρησίμευαν σαν ένα από τα είδη του μεξικανικού χρήματος:

> «O felicem monetam, quae suavem utilemque praebet humano generi potum, et a tartarea peste anaritiae suos immunes servat prossessores, quod suffodi aut diu servari nequeat.» («Ω ευλογημένο χρήμα, που προσφέρεις στο ανθρώπινο είδος ένα γλυκό και θρεπτικό ποτό και προστατεύεις τους αθώους κατόχους σου από τη διαβολική ασθένεια της φιλαργυρίας, αφού δεν μπορείς να θαφτείς, ούτε να διατηρηθείς για μεγάλο διάστημα.»), *De orbe novo*[85].

Η μεγάλη σημασία όλων των μετάλλων μέσα στην άμεση παραγωγική διαδικασία απορρέει από τη λειτουργία τους ως εργαλείων παραγωγής. Ο χρυσός και το ασήμι, όμως, εκτός από τη σπανιότητά τους, έχουν την ιδιότητα να είναι πολύ μαλακά συγκριτικά με το σίδηρο ή ακόμα και με το χαλκό (στη σκληρή του κατάσταση στην οποία τον χρησιμοποιούσαν οι Αρχαίοι) και το γεγονός αυτό τα καθιστά ανίκανα για χρήση ως εργαλεία παραγωγής, αφού στερούνται σε μεγάλο βαθμό την ιδιότητα πάνω στην οποία στηρίζεται η αξία χρήσης των μετάλλων γενικά. Όσο άχρηστα είναι μέσα στην άμεση παραγωγική διαδικασία, άλλο τόσο περιττά είναι ως καθημερινά αντικείμενα διαβίωσης, ως αντικείμενα κατανάλωσης. Οποιαδήποτε ποσότητά τους μπορεί επομένως να μπει στην κοινωνική διαδικασία της κυκλοφορίας χωρίς να

---

85. Το απόσπασμα από το «De orbe novo» του Peter Martyr d' Anghiera, το πήρε ο Μαρξ από το *History of the Conquest of Mexico, with a preliminary view of the ancient Mexican civilization, and the life of the conqueror, Hernando Cortes*, του William Hickling Prescott, 5η έκδ., τόμ. I, σελ. 123.

ζημιωθεί η διαδικασία της άμεσης παραγωγής και κατανάλωσης. Η ατομική τους αξία χρήσης δεν έρχεται σε αντιπαράθεση με την οικονομική τους λειτουργία. Από την άλλη μεριά, ο χρυσός και το ασήμι δεν είναι μόνο αρνητικά φορτισμένα ως περιττά, δηλαδή ως μη απαραίτητα πράγματα, αλλά οι αισθητικές τους ιδιότητες τα καθιστούν φυσικό υλικό της πολυτέλειας, του καλλωπισμού, της λάμψης, των κάθε είδους εορταστικών αναγκών, με λίγα λόγια φυσικό υλικό της θετικής μορφής της αφθονίας και του πλούτου. Εμφανίζονται κατά κάποιο τρόπο σα στερεοποιημένο φως που ανασύρεται από τα έγκατα της Γης, αφού το ασήμι αντανακλά όλες τις ακτίνες του φωτός στο αρχικό τους μίγμα, ενώ ο χρυσός αντανακλά το χρώμα στην ανώτερή του δύναμη, το κόκκινο. Η αισθητική του χρώματος είναι, όμως, η πιο διαδεδομένη μορφή της αισθητικής αντίληψης γενικά. Η ετυμολογική σχέση ανάμεσα στα ονόματα των ευγενών μετάλλων στις διάφορες ινδογερμανικές γλώσσες και στις χρωματικές τους ιδιότητες έχει αποδειχτεί από τον Jacob Grimm[86] (βλ. την *Ιστορία* του της γερμανικής γλώσσας).

Η δυνατότητα, τέλος, του χρυσού και του ασημιού να μετατρέπονται από τη μορφή του νομίσματος στη μορφή των ράβδων, από τη μορφή των ράβδων στη μορφή των ειδών πολυτελείας και αντίστροφα, το πλεονέκτημα δηλαδή που έχουν συγκριτικά με τα άλλα εμπορεύματα να μην περιορίζονται σε μία μόνο, δεδομένη για πάντα, συγκεκριμένη μορφή χρήσης, καθιστά το χρυσό και το ασήμι το φυσικό υλικό του χρήματος το οποίο πρέπει συνεχώς να περνάει από τη μια μορφή στην άλλη.

Η φύση καθόλου δεν παράγει χρήμα, όπως δεν παράγει

---

86. Ο Jacob Ludwig Carl Grimm (1785-1863) ήταν διάσημος Γερμανός φιλόλογος, γλωσσολόγος και νομικός.

και τραπεζίτες ή συναλλαγματικές ισοτιμίες. Επειδή, όμως, στην αστική παραγωγή ο πλούτος πρέπει αναγκαστικά να αποκρυσταλλωθεί σα φετίχ στη μορφή ενός συγκεκριμένου πράγματος, ο χρυσός και το ασήμι αποτελούν την κατάλληλη ενσάρκωσή του. Ο χρυσός και το ασήμι δεν είναι από τη φύση τους χρήμα, αλλά το χρήμα είναι από τη φύση του χρυσός και ασήμι. Από τη μια μεριά, η ασημένια ή η χρυσή χρηματική αποκρυστάλλωση δεν είναι απλώς ένα προϊόν της διαδικασίας της κυκλοφορίας, αλλά ουσιαστικά το μοναδικό σταθερό προϊόν της. Από την άλλη μεριά, ο χρυσός και το ασήμι είναι προϊόντα τα οποία μας παρέχονται έτοιμα από τη φύση. Αποτελούν, δηλαδή, άμεσα τόσο προϊόντα της διαδικασίας της κυκλοφορίας όσο και έτοιμα φυσικά προϊόντα και μάλιστα χωρίς καμία διαφορά στη μορφή και στις δύο περιπτώσεις. Το γενικό προϊόν της κοινωνικής διαδικασίας ή η ίδια η κοινωνική διαδικασία σαν προϊόν είναι ένα ιδιαίτερο φυσικό προϊόν, ένα θαμμένο μέταλλο στα σπλάχνα της Γης το οποίο μπορεί να εξορυχθεί.*

Έχουμε δει ότι ο χρυσός και το ασήμι δεν μπορούν να εκπληρώσουν την απαίτηση που έχουμε από αυτά ως χρήμα να έχουν σταθερό αξιακό μέγεθος. Το αξιακό τους μέγεθος, ωστόσο, επιδεικνύει μεγαλύτερη σταθερότητα από το μέσο όρο των άλλων εμπορευμάτων, όπως είχε παρατηρήσει κιόλας ο Αριστοτέλης. Ανεξάρτητα από τη γενική επί-

---

* Το έτος 760 οι φτωχοί άνθρωποι μετανάστευσαν μαζικά για να ξεπλύνουν το χρυσό από την άμμο ενός ποταμού στα νότια της Πράγας και τρεις άνθρωποι μπορούσαν να εξάγουν σε μια ημέρα ένα μάρκο χρυσού. Κατά συνέπεια, η συρροή στα «diggings» (χρυσωρυχεία) και ο αριθμός των χεριών που αποσύρθηκαν από τη γεωργία ήταν τόσο μεγάλος, που τον επόμενο χρόνο η χώρα πλήγηκε από λιμό. (Βλ. M. G. Körner, *Abhandlung von dem Altertum des böhmischen Bergwerks*, Schneeberg, 1758, σελ. 37.)

δραση μιας υποτίμησης ή μιας ανατίμησης των ευγενών μετάλλων, οι διακυμάνσεις της σχέσης μεταξύ της αξίας του χρυσού και της αξίας του ασημιού είναι ιδιαίτερης σημασίας αφού και τα δύο χρησιμοποιούνται παράλληλα στην παγκόσμια αγορά ως υλικό του χρήματος. Τα καθαρά οικονομικά αίτια γι' αυτήν τη μεταβολή της αξίας –οι κατακτήσεις και οι άλλες πολιτικές ανατροπές που ασκούσαν μεγάλη επίδραση στην αξία των μετάλλων στον αρχαίο κόσμο, έχουν σήμερα μόνο τοπική και παροδική επίδραση– πρέπει να αναχθούν στις μεταβολές του αναγκαίου για την παραγωγή τους χρόνου εργασίας. Κι αυτός, με τη σειρά του, εξαρτάται από τη σχετική σπανιότητά τους στη φύση, καθώς και από τη μεγαλύτερη ή μικρότερη δυσκολία που παρουσιάζει η απόκτησή τους σε καθαρά μεταλλική μορφή. Ο χρυσός είναι πραγματικά το πρώτο μέταλλο που ανακάλυψε ο άνθρωπος. Από τη μια μεριά, μας τον προσφέρει η ίδια η φύση σε καθαρή κρυσταλλική μορφή, εξατομικευμένο, χημικά καθαρό από άλλα σώματα ή, όπως έλεγαν οι αλχημιστές, σε παρθένα κατάσταση. Από την άλλη μεριά, η ίδια η φύση ανέλαβε και το έργο της τεχνολογίας, αφού τα ποτάμια παίζουν το ρόλο μεγάλων πλυντηρίων χρυσού. Από την πλευρά του ανθρώπου απαιτείται, λοιπόν, μόνο η πιο στοιχειώδης εργασία για την αποκομιδή του χρυσού είτε από τα ποτάμια είτε ως ίζημα από την πλημμυρισμένη γη, ενώ η αποκομιδή του ασημιού προϋποθέτει μεταλλευτική εργασία και γενικά μια σχετικά υψηλή ανάπτυξη της τεχνικής. Παρά τη μικρότερη απόλυτη σπανιότητά του, η αρχική αξία του ασημιού ήταν, κατά συνέπεια, σχετικά μεγαλύτερη από την αξία του χρυσού. Η διαβεβαίωση του Στράβωνα[87] ότι σε

87. Έλληνας ιστορικός, γεωγράφος και φιλόσοφος του δεύτερου μισού του 1ου αιώνα π.Χ. και των πρώτων δεκαετιών του 1ου αιώνα μ.Χ.

μια αραβική φυλή έδιναν 10 λίβρες χρυσό έναντι 1 λίβρας σίδηρο ή 2 λίβρες χρυσό έναντι 1 λίβρας ασήμι δε φαίνεται σε καμία περίπτωση αστήριχτη. Όσο όμως αναπτύσσονταν οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνικής εργασίας και, κατά συνέπεια, το προϊόν της απλής εργασίας ακρίβαινε έναντι του προϊόντος της σύνθετης εργασίας, όσο σκαβόταν σε όλα τα σημεία του ο φλοιός της Γης και στέρευαν οι αρχικές επιφανειακές πηγές του χρυσού, τόσο έπεφτε η αξία του ασημιού σε σχέση με την αξία του χρυσού. Σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της τεχνικής και των μέσων συγκοινωνίας, η ανακάλυψη νέων περιοχών με κοιτάσματα χρυσού και ασημιού έγειρε την πλάστιγγα των αξιών των δύο μετάλλων προς τη μία ή την άλλη πλευρά. Στην αρχαία Ασία η σχέση του χρυσού προς το ασήμι ήταν 6 προς 1 ή 8 προς 1. Η τελευταία αυτή αναλογία ίσχυε ακόμα και στην αρχή του 19ου αιώνα στην Κίνα και την Ιαπωνία. Η σχέση 10 προς 1, που ίσχυε την εποχή του Ξενοφώντα, μπορεί να θεωρηθεί σα μέσος όρος για τη μέση αρχαιότητα. Η εκμετάλλευση των ισπανικών ορυχείων ασημιού από την Καρχηδόνα και αργότερα από τη Ρώμη είχε την ίδια σχεδόν επίδραση στην αρχαιότητα που είχε και η ανακάλυψη των αμερικανικών ορυχείων στη σύγχρονη Ευρώπη. Για την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, η αναλογία 15 ή 16 προς 1 μπορεί να θεωρηθεί σα γενικός μέσος όρος, παρόλο που στη Ρώμη το ασήμι συχνά υποτιμιόταν ακόμα περισσότερο. Κατά τη διάρκεια της ακόλουθης περιόδου η οποία εκτείνεται από το Μεσαίωνα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, έλαβε χώρα η ίδια κίνηση, ξεκινώντας με τη σχετική υποτίμηση του χρυσού και καταλήγοντας στη μείωση της αξίας του ασημιού. Όπως την εποχή του Ξενοφώντα, έτσι και στο Μεσαίωνα η μέση αναλογία είναι 10 προς 1 και μεταβάλλεται πάλι σα συνέπεια της ανακάλυψης των αμερικανικών μεταλλείων σε 16 ή 15

προς 1. Η ανακάλυψη αποθεμάτων χρυσού στην Αυστραλία, την Καλιφόρνια και την Κολομβία είναι πιθανό να επιφέρει νέα μείωση στην αξία του χρυσού*.

---

* Η σχετική αξία του χρυσού και του ασημιού μέχρι τώρα δεν έχει επηρεαστεί από τις ανακαλύψεις στην Αυστραλία και σε άλλα μέρη. Οι αντίθετοι ισχυρισμοί του M. Chevalier έχουν τόση αξία όση και ο σοσιαλισμός αυτού του πρώην οπαδού του Saint Simon. Η τιμή του ασημιού στην αγορά του Λονδίνου αποδεικνύει γενικά ότι η μέση τιμή του από το 1850 ως το 1858 είναι μεγαλύτερη κατά λιγότερο από 3% συγκριτικά με την τιμή που είχε την περίοδο 1830-1850. Η άνοδος αυτή μπορεί να εξηγηθεί απλούστατα από τη ζήτηση ασημιού στην Ασία. Κατά τη διάρκεια της περιόδου από το 1852 μέχρι το 1858, η τιμή του ασημιού στα διάφορα χρόνια και τους διάφορους μήνες μεταβάλλεται *αποκλειστικά* λόγω αυτής της *ζήτησης* και καθόλου λόγω των εισαγωγών χρυσού από τις πηγές παραγωγής που ανακαλύφτηκαν τελευταία. Ακολουθεί μία σύνοψη των τιμών της μίας ουγκιάς ασημιού, εκφρασμένων σε χρυσό στην αγορά του Λονδίνου:

ΤΙΜΗ ΤΟΥ ΑΣΗΜΙΟΥ ΑΝΑ ΟΥΓΚΙΑ

ΕΤΟΣ	ΜΑΡΤΗΣ	ΙΟΥΛΗΣ	ΝΟΕΜΒΡΗΣ
1852	60 1/8	60 1/4	61 7/8
1853	61 3/8	61 1/2	61 7/8
1854	61 7/8	61 3/4	61 1/2
1855	60 7/8	61 1/2	60 7/8
1856	60	61 1/4	62 1/8
1857	61 3/4	61 5/8	61 1/2
1858	61 5/8	–	–

– Οι τιμές δίνονται σε πένες.

Γ. ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΣΟ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΗΜΑ

Όπως η γενικευμένη απληστία για χρυσό το 16ο και 17ο αιώνα, την περίοδο δηλαδή που η σύγχρονη αστική κοινωνία διένυε την παιδική της ηλικία, ώθησε λαούς και ηγεμόνες σε υπερπόντιες σταυροφορίες στο κυνήγι του «Χρυσού Δισκοπότηρου»*, έτσι και οι πρώτοι ερμηνευτές του σύγχρονου κόσμου, οι εκπρόσωποι του μονεταριστικού συστήματος[88] (Monetarsystem) –του οποίου το εμποροκρατικό σύστημα αποτελεί απλή μόνο παραλλαγή– ανακήρυξαν το χρυσό και το ασήμι, δηλαδή το χρήμα, σαν το μοναδικό πλούτο. Σωστά ανέδειξαν ότι ο προορισμός της αστικής κοινωνίας είναι να κάνει λεφτά, κατά συνέπεια να σχηματίζει, από την οπτική γωνία της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας, τον αιώνιο θησαυρό που δε φθείρεται ούτε από το σκόρο ούτε από τη σκουριά. Δεν αποτελεί απάντηση στις αντιλήψεις του μονεταριστικού συστήματος το να λέμε ότι ένας τόνος σίδηρος με τιμή 3 λίρες έχει το ίδιο αξιακό μέγεθος με το χρυσό των 3 λιρών. Δεν πρόκειται εδώ για το μέγεθος της ανταλλακτικής αξίας, αλλά για την κατάλληλη μορφή της. Αναφορικά με το γεγονός ότι το μονεταριστικό και το εμποροκρατικό σύστημα θεωρεί το παγκόσμιο εμπόριο και τους κλάδους εκείνους της εθνικής εργασίας οι οποίοι συνδέονται άμεσα με το διεθνές εμπόριο σαν τις μοναδικές πραγματικές πηγές του πλούτου ή του χρήματος, πρέ-

---

* «Ο χρυσός είναι θαυμάσιο πράγμα! Όποιος τον διαθέτει είναι κύριος όλων όσων επιθυμεί. Με το χρυσό μπορεί κανείς να βάλει ψυχές στον παράδεισο.» (Κολόμβος, σε ένα γράμμα του από την Τζαμάικα το 1503.) *(Σημείωση στο χειρόγραφο.)*

88. Σημ. Μετ.: Βλ. υποσημείωση 26.

πει να αναλογιστούμε ότι εκείνη την εποχή το μεγαλύτερο μέρος της εθνικής παραγωγής κινούνταν με φεουδαρχικές ακόμα μορφές και χρησίμευε ως άμεση πηγή συντήρησης των ίδιων των παραγωγών της. Τα προϊόντα δε μετατρέπονταν, στο μεγαλύτερό τους μέρος, σε εμπορεύματα και επομένως σε χρήμα, δεν περιλαμβάνονταν γενικά στην κοινωνική ανταλλαγή της ύλης και, κατά συνέπεια, δεν εμφανίζονταν ως αντικειμενοποίηση της γενικής αφηρημένης εργασίας. Στην πραγματικότητα, δεν αποτελούσαν αστικό πλούτο. Το χρήμα ως σκοπός της κυκλοφορίας είναι η ανταλλακτική αξία ή ο αφηρημένος πλούτος και όχι ένα οποιοδήποτε υλικό στοιχείο του πλούτου. Είναι ο καθοριστικός σκοπός και η κινητήρια δύναμη της παραγωγής. Όπως ήταν φυσικό για τα πρώτα βήματα της αστικής παραγωγής, οι παρεξηγημένοι αυτοί προφήτες επέμεναν στη στέρεα, χειροπιαστή και λαμπερή μορφή της ανταλλακτικής αξίας, επέμεναν στη μορφή της ως γενικού εμπορεύματος, σε αντίθεση με όλα τα άλλα ξεχωριστά εμπορεύματα. Η πραγματική αστική οικονομική σφαίρα της εποχής εκείνης ήταν η σφαίρα της εμπορευματικής κυκλοφορίας. Από την οπτική γωνία αυτής της βασικής σφαίρας, επέκριναν κατά συνέπεια ολόκληρη τη σύνθετη διαδικασία της αστικής παραγωγής, συγχέοντας το χρήμα με το κεφάλαιο. Η ασίγαστη πάλη των σύγχρονων οικονομολόγων ενάντια στο μονεταριστικό ή εμποροκρατικό σύστημα βασίζεται, λοιπόν, στο μεγαλύτερό της μέρος, στο γεγονός ότι αυτό το σύστημα αποκαλύπτει με χοντροκομμένο και αφελή τρόπο το μυστικό της αστικής παραγωγής, την κυρίευσή της από την ανταλλακτική αξία. Ο Ricardo παρατηρεί κάπου, παρόλο που το επιχείρημα αυτό το χρησιμοποιεί για να εξάγει ένα λαθεμένο συμπέρασμα, ότι ακόμα και σε εποχές λιμού τα δημητριακά εισάγονται όχι γιατί πεινάει το έθνος, αλλά για-

τί ο έμπορος των δημητριακών βγάζει χρήματα. Στην κριτική της απέναντι στο μονεταριστικό και το εμποροκρατικό σύστημα σφάλλει, λοιπόν, η πολιτική οικονομία όταν πολεμάει το σύστημα αυτό σαν απλή ψευδαίσθηση, σαν εσφαλμένη μόνο θεωρία, όταν αρνείται να το αναγνωρίσει σαν τη χονδροειδή μορφή των ίδιων των δικών της θεμελιακών αρχών. Επιπλέον, αυτό το σύστημα διατηρεί σε ορισμένες σφαίρες της σύγχρονης οικονομίας όχι μόνο την ιστορική, αλλά την πλήρη ισχύ του. Σε όλες τις βαθμίδες της αστικής παραγωγικής διαδικασίας στις οποίες ο πλούτος παίρνει τη θεμελιώδη μορφή του εμπορεύματος, η ανταλλακτική αξία παίρνει τη θεμελιώδη μορφή του χρήματος και, σε όλες τις διαδοχικές φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, ο πλούτος ξαναπαίρνει στιγμιαία τη γενική θεμελιώδη μορφή των εμπορευμάτων. Ακόμα και στην πιο αναπτυγμένη αστική οικονομία δεν αίρονται οι ειδικές λειτουργίες του χρυσού και του ασημιού ως χρήματος –σε διάκριση από τις λειτουργίες τους ως μέσων κυκλοφορίας και σε αντίθεση με όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα– αλλά απλώς περιορίζονται. Επομένως, το μονεταριστικό και εμποροκρατικό σύστημα διατηρεί την ισχύ του. Το καθολικό γεγονός ότι ο χρυσός και το ασήμι, ως άμεση ενσάρκωση της κοινωνικής εργασίας και επομένως ως υπόσταση του αφηρημένου πλούτου, βρίσκεται απέναντι από τα υπόλοιπα βέβηλα εμπορεύματα, πληγώνει φυσικά το προτεσταντικό point d' honneur (αίσθημα τιμής) της αστικής οικονομίας, η οποία, από φόβο για τις προλήψεις του μονεταριστικού συστήματος, έχασε για ένα μεγάλο διάστημα την ικανότητα να προσεγγίζει σωστά τα φαινόμενα της κυκλοφορίας του χρήματος, όπως θα δείξει η παρουσίαση που ακολουθεί.

Σε αντίθεση με το μονεταριστικό και το εμποροκρατικό σύστημα που γνωρίζουν το χρήμα μόνο στη συγκεκριμένη

του μορφή ως αποκρυσταλλωμένο προϊόν της κυκλοφορίας, για την κλασική οικονομία ήταν απόλυτα φυσιολογικό να αντιλαμβάνεται το χρήμα στη ρευστή του μορφή, ως μορφή της ανταλλακτικής αξίας, η οποία γεννιέται και εξαφανίζεται μέσα σ' αυτήν την ίδια τη μεταμόρφωση των εμπορευμάτων. Αφού, λοιπόν, αντιλαμβάνονταν την κυκλοφορία των εμπορευμάτων αποκλειστικά στη μορφή Ε–Χ–Ε και αυτήν τη μορφή, με τη σειρά της, την αντιλαμβάνονταν αποκλειστικά σαν κινούμενη ενότητα αγοράς και πώλησης, είναι λογικό να αντιπαραθέτουν το χρήμα στην καθορισμένη του μορφή ως μέσο κυκλοφορίας με την καθορισμένη του μορφή ως χρήμα. Αν απομονωθεί το ίδιο το μέσο κυκλοφορίας στη λειτουργία του ως νόμισμα, μετατρέπεται, όπως είδαμε, σε σύμβολο της αξίας. Επειδή, όμως, η κλασική οικονομία στα πρώτα της βήματα βίωσε τη μεταλλική κυκλοφορία ως την κυρίαρχη μορφή της κυκλοφορίας, γι' αυτό αντιλαμβάνεται το μεταλλικό χρήμα ως νόμισμα και το μεταλλικό νόμισμα ως απλό σύμβολο της αξίας. Σε αντιστοιχία με το νόμο της κυκλοφορίας των συμβόλων της αξίας, διατυπώθηκε η θέση ότι οι τιμές των εμπορευμάτων εξαρτώνται από τη μάζα του κυκλοφορούντος χρήματος και όχι, αντίστροφα, ότι η μάζα του χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία εξαρτάται από τις τιμές των εμπορευμάτων. Την άποψη αυτή την συναντάμε, λιγότερο ή περισσότερο καθαρά διατυπωμένη, σε Ιταλούς οικονομολόγους του 17ου αιώνα, ενώ ο Locke άλλοτε την υποστηρίζει και άλλοτε την αρνείται, για να βρει την οριστική της έκφραση στον *Spectator* (19 Οκτώβρη 1711) από τον Montesqieu και τον Hume. Επειδή ο *Hume* είναι με διαφορά ο πιο σημαντικός εκπρόσωπος αυτής της θεωρίας στο 18ο αιώνα, θα ξεκινήσουμε από αυτόν την επισκόπησή μας.

Κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις, μια αύξηση ή

μια μείωση της ποσότητας, είτε του κυκλοφορούντος μεταλλικού χρήματος είτε των κυκλοφορούντων συμβόλων αξίας, φαίνεται να επιδρά *ομοιόμορφα* στις τιμές των εμπορευμάτων. Αν πέφτει ή ανεβαίνει η *αξία* του χρυσού ή του ασημιού με βάση την οποία υπολογίζονται οι ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων ως τιμές, τότε ανεβαίνουν ή πέφτουν αντίστοιχα οι *τιμές*, αφού μεταβλήθηκε το μέτρο της αξίας τους. Η αύξηση ή η μείωση των τιμών επιφέρει με τη σειρά της την αύξηση ή τη μείωση της ποσότητας του χρυσού και του ασημιού που κυκλοφορεί με τη μορφή των νομισμάτων. Αυτό, όμως, που φαίνεται στα μάτια μας είναι η μεταβολή των τιμών την ίδια στιγμή που παραμένει αμετάβλητη η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων και αυξάνεται ή μειώνεται η ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας. Από την άλλη μεριά, αν μειώνεται ή αυξάνεται η ποσότητα των κυκλοφορούντων συμβόλων αξίας πάνω ή κάτω από το αναγκαίο τους επίπεδο, τότε επανέρχονται βίαια σε αυτό το αναγκαίο επίπεδο μέσω του μηχανισμού της μείωσης και της ανόδου των τιμών των εμπορευμάτων. Και στις δύο περιπτώσεις, το ίδιο αποτέλεσμα φαίνεται να προκλήθηκε από την ίδια αιτία και σε αυτήν την επίφαση εστίασε ο Hume.

Κάθε επιστημονική έρευνα για τη σχέση ανάμεσα στην ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας και την κίνηση των τιμών των εμπορευμάτων πρέπει να προϋποθέτει δεδομένη την αξία του υλικού του χρήματος. Ο Hume, αντίθετα, εξετάζει αποκλειστικά περιόδους στις οποίες λάμβαναν χώρα επαναστατικές αλλαγές στο μέτρο των ίδιων των ευγενών μετάλλων, δηλαδή επαναστάσεις στην κλίμακα των αξιών. Η άνοδος των τιμών των εμπορευμάτων ταυτόχρονα με την αύξηση του μεταλλικού χρήματος, που παρατηρείται από τότε που ανακαλύφτηκαν τα αμερικανικά μεταλλεία, απο-

τελεί το ιστορικό υπόβαθρο της θεωρίας του, όπως η πολεμική ενάντια στο μονεταριστικό-εμποροκρατικό σύστημα αποτελεί το πρακτικό της κίνητρο. Η προσφορά των ευγενών μετάλλων μπορεί, φυσικά, να αυξηθεί ακόμα και με σταθερό το κόστος της παραγωγής τους. Από την άλλη μεριά, η μείωση της αξίας τους, δηλαδή του χρόνου εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή τους, θα εκδηλωθεί αρχικά με την αύξηση της προσφοράς τους. Κατά συνέπεια, υποστήριζαν οι μεταγενέστεροι μαθητές του Hume, η μειωμένη αξία των ευγενών μετάλλων εκδηλώνεται με την αυξημένη μάζα του μέσου κυκλοφορίας και η αυξημένη μάζα του μέσου κυκλοφορίας εκδηλώνεται με την άνοδο των τιμών των εμπορευμάτων. Αυτό που συμβαίνει, όμως, στην πραγματικότητα είναι ότι αυξάνονται μόνο οι τιμές των εξαγόμενων εμπορευμάτων, τα οποία ανταλλάσσονται με χρυσό και ασήμι ως εμπόρευμα και όχι ως μέσο κυκλοφορίας. Έτσι αυξάνεται η τιμή εκείνων των εμπορευμάτων που υπολογίζονται σε χρυσό και ασήμι μειωμένης αξίας έναντι όλων των υπόλοιπων εμπορευμάτων, των οποίων η ανταλλακτική αξία συνεχίζει να υπολογίζεται σε χρυσό ή ασήμι, με το μέτρο του παλιού κόστους παραγωγής τους. Αυτός ο διπλός υπολογισμός της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων στην ίδια χώρα μπορεί, φυσικά, να είναι μόνο προσωρινός και οι τιμές σε χρυσό ή ασήμι πρέπει να αντιστοιχηθούν αναγκαστικά με τις αναλογίες που καθορίζονται από τις ίδιες τις ανταλλακτικές αξίες, έτσι ώστε τελικά οι ανταλλακτικές αξίες όλων των εμπορευμάτων να υπολογίζονται σύμφωνα με τη νέα αξία του υλικού του χρήματος. Η ανάλυση, ωστόσο, αυτής της διαδικασίας δεν ανήκει εδώ, όπως δεν ανήκει εδώ και η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο επιβάλλεται γενικά η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων μέσω των διακυμάνσεων των αγοραίων τι-

μών. Το γεγονός, όμως, ότι αυτή η εξίσωση σε λιγότερο αναπτυγμένες εποχές της αστικής παραγωγής είναι πολύ βαθμιαία και εκτείνεται σε μεγάλα χρονικά διαστήματα, αλλά σε καμία περίπτωση δε γίνεται στον ίδιο ρυθμό που γίνεται η αύξηση του κυκλοφορούντος χρήματος, το γεγονός αυτό έχει αποδειχτεί περίτρανα από νέες κριτικές έρευνες πάνω στην κίνηση των τιμών των εμπορευμάτων το 16ο αιώνα*. Οι αγαπημένες αναφορές των μαθητών του Hume στην άνοδο των τιμών στην αρχαία Ρώμη ως συνέπεια της κατάκτησης της Μακεδονίας, της Αιγύπτου και της Μικράς Ασίας είναι εντελώς άσχετες με το ζήτημα. Η ξαφνική και βίαιη μεταφορά συσσωρευμένων χρηματικών θησαυρών από τη μια χώρα στην άλλη που προσιδιάζει στον αρχαίο κόσμο και η προσωρινή μείωση του κόστους της παραγωγής των ευγενών μετάλλων σε μια συγκεκριμένη χώρα ως συνέπεια της απλής διαδικασίας της λεηλασίας, επηρεάζουν τόσο λίγο τους εσωτερικούς νόμους της χρηματικής κυκλοφορίας όσο λίγο επηρεάζει, π.χ., και η δωρεάν διανομή αιγυπτιακών ή σικελικών δημητριακών στη Ρώμη το γενικό νόμο που ρυθμίζει τις τιμές των δημητριακών. Για τη λεπτομερή ανάλυση της κυκλοφορίας του χρήματος έλειπε στον Hume και όλους τους άλλους συγγραφείς του 18ου αιώνα το απαραίτητο υλικό, από τη μία πλευρά μια αξιόπιστη Ιστορία των τιμών των εμπορευμάτων και από την άλλη πλευρά μια επίσημη και συνεχής στατιστική για τη διαστολή και τη συστολή του μέσου κυκλοφορίας, για την εισαγωγή και την εξαγωγή των ευγενών μετάλλων κλπ., με λίγα λόγια, ένα υλικό το οποίο γίνεται διαθέσιμο μόνο με την πλήρη ανάπτυξη

* Ο Hume παραδέχεται αυτόν το βαθμιαίο και αργό χαρακτήρα, παρόλο που δεν είναι σύμφωνος με τη θεωρία του. Βλ. David Hume, *Essays and treatises on several subjects*, Λονδίνο, 1777, τόμ. I, σελ. 300.

του τραπεζικού συστήματος. Η θεωρία του Hume για την κυκλοφορία συνοψίζεται στις ακόλουθες θέσεις: 1. Οι τιμές των εμπορευμάτων σε μια χώρα καθορίζονται από την ποσότητα του χρήματος (πραγματικού ή συμβολικού) που βρίσκεται σ' αυτήν. 2. Το χρήμα που κυκλοφορεί σε μια χώρα αντιπροσωπεύει όλα τα εμπορεύματα που βρίσκονται σ' αυτήν. Στο βαθμό που αυξάνεται ο αριθμός αυτών των αντιπροσώπων, δηλαδή του χρήματος, αντιστοιχούν περισσότερα ή λιγότερα από τα αντιπροσωπευόμενα πράγματα στον κάθε αντιπρόσωπο. 3. Αν αυξηθούν τα εμπορεύματα, μειώνεται η τιμή τους ή αυξάνεται η αξία του χρήματος. Αν αυξηθεί η ποσότητα του χρήματος, αυξάνεται αντίστροφα η τιμή των εμπορευμάτων και πέφτει η αξία του χρήματος.*

«Η ακρίβεια όλων των πραγμάτων», λέει ο Hume, «ως συνέπεια της αφθονίας του χρήματος είναι μειονέκτημα για όλους τους κλάδους του εμπορίου, γιατί επιτρέπει στις πιο φτωχές χώρες να πουλούν σε χαμηλότερες τιμές από τις πιο πλούσιες σε όλες τις ξένες αγορές... Μπορεί να μην έχει καμία επίδραση, από την οπτική γωνία ενός μεμονωμένου έθνους, το αν υπάρχουν πολλά ή λίγα νομίσματα για πληρωμές ή εκπροσώπηση των εμπορευμάτων, όπως δε θα είχε καμία επίδραση στον ισολογισμό ενός εμπόρου, αν στα λογιστικά του βιβλία, αντί για το αραβικό αριθμητικό σύστημα το οποίο απαιτεί λιγότερα ψηφία, εφάρμοζε το ρωμαϊκό αριθμητικό σύστημα το οποίο

* Steuart, *An Inquiry into the principles of political economy, being an essay on the science of domestic policy in free nations*, τόμ. I, σελ. 394-400.

απαιτεί ένα μεγαλύτερο αριθμό ψηφίων. Πραγματικά, η μεγαλύτερη ποσότητα του χρήματος, όπως και οι ρωμαϊκοί χαρακτήρες, είναι μάλλον άβολη και κοστίζει περισσότερο κόπο τόσο για τη φύλαξή της όσο και για τη μεταφορά της.»*

Για να αποδείξει γενικά κάτι με αυτό το παράδειγμα, θα έπρεπε ο Hume να δείξει ότι σε ένα *δεδομένο* ψηφιακό σύστημα ο αριθμός των χρησιμοποιούμενων ψηφίων δεν εξαρτάται από το μέγεθος του αριθμού, αλλά, αντίστροφα, ότι το μέγεθος του αριθμού εξαρτάται από τον αριθμό των χρησιμοποιούμενων ψηφίων. Είναι πολύ σωστό ότι δεν αποτελεί πλεονέκτημα να υπολογίζουμε ή να «μετράμε» την αξία των εμπορευμάτων σε χρυσό ή ασήμι υποτιμημένης αξίας και γι' αυτό οι λαοί θεωρούσαν πάντα βολικότερο, όταν αυξανόταν το άθροισμα των αξιών των κυκλοφορούντων εμπορευμάτων, να υπολογίζουν σε ασήμι αντί για χαλκό και σε χρυσό αντί για ασήμι. Στο βαθμό που γίνονταν πλουσιότεροι, μετέτρεπαν τα λιγότερο πολύτιμα μέταλλα σε βοηθητικά νομίσματα και τα πιο πολύτιμα σε χρήμα. Από την άλλη μεριά, ο Hume ξεχνάει ότι για τον υπολογισμό των αξιών σε χρυσό και ασήμι δε χρειάζεται να «είναι παρών» ούτε ο χρυσός, ούτε το ασήμι. Το λογιστικό χρήμα και το μέσο κυκλοφορίας είναι γι' αυτόν το ίδιο πράγμα αφού τα θεωρεί και τα δύο νομίσματα (coin). Επειδή μια μεταβολή της αξίας στο μέτρο των αξιών, δηλαδή στα ευγενή μέταλλα τα οποία λειτουργούν ως λογιστικό χρήμα, προκαλεί την άνοδο ή την πτώση των τιμών των εμπορευμάτων και επομένως με σταθερή την ταχύτητα κυκλοφορίας προκαλεί και την άνοδο ή την πτώση της ποσότητας του κυκλοφορούντος

---

* David Hume, *Essays and treatises on several subjects*, σελ. 300-303.

χρήματος, από αυτό συμπεραίνει ο Hume ότι η άνοδος ή η πτώση των τιμών των εμπορευμάτων εξαρτάται από την ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος. Ο Hume θα μπορούσε να είχε συμπεράνει από το κλείσιμο των ευρωπαϊκών μεταλλείων ότι το 16ο και το 17ο αιώνα δεν αυξήθηκε απλώς η ποσότητα του χρυσού και του ασημιού, αλλά ταυτόχρονα μειώθηκε και το κόστος παραγωγής τους. Το 16ο και το 17ο αιώνα ανέβαιναν οι τιμές των εμπορευμάτων στην Ευρώπη παράλληλα με τη μάζα του εισαγόμενου αμερικανικού χρυσού και ασημιού· γι' αυτό, οι τιμές των εμπορευμάτων σε κάθε χώρα καθορίζονταν από τη μάζα του χρυσού και του ασημιού που βρίσκονταν σ' αυτήν. Αυτή ήταν η πρώτη «αναγκαία συνέπεια» της θεωρίας του Hume*. Το 16ο και το 17ο αιώνα, όμως, οι τιμές δεν ανέβαιναν ταυτόχρονα με την αύξηση της μάζας των ευγενών μετάλλων. Πέρασε παραπάνω από μισός αιώνας μέχρι να παρατηρηθεί *οποιαδήποτε* μεταβολή στις τιμές των εμπορευμάτων και ακόμα και μετά από αυτήν τη μεταβολή πέρασε ακόμα περισσότερος καιρός μέχρι να αρχίσουν οι ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων γενικά να υπολογίζονται σύμφωνα με τη μειωμένη αξία του χρυσού και του ασημιού, με άλλα λόγια μέχρι να αγκαλιάσει η επανάσταση τις γενικές τιμές των εμπορευμάτων. Έτσι ο Hume, ο οποίος σε πλήρη αντίφαση με τις θεμελιώδεις αρχές της φιλοσοφίας του μετατρέπει άκριτα διάφορα μεμονωμένα παρατηρούμενα γεγονότα σε γενικούς νόμους, συμπεραίνει ότι η τιμή των εμπορευμάτων ή η αξία του χρήματος δεν καθορίζεται από την απόλυτη μάζα του χρήματος που βρίσκεται γενικά σε μια χώρα, αλλά μάλλον από την ποσότητα του χρυσού και του ασημιού που μπαίνει πραγματικά στην κυκλοφορία, αν

* David Hume, *Essays and treatises on several subjects*, σελ. 303.

και μακροπρόθεσμα όλος ο χρυσός και το ασήμι που υπάρχουν σε μια χώρα πρέπει να απορροφηθούν ως νομίσματα από την κυκλοφορία*.

Είναι σαφές ότι, αν ο χρυσός και το ασήμι έχουν δική τους αξία, ανεξάρτητα από όλους τους άλλους νόμους της κυκλοφορίας, μόνο μια συγκεκριμένη ποσότητα χρυσού και ασημιού μπορεί να κυκλοφορεί ως ισοδύναμη ενός δεδομένου αθροίσματος αξιών εμπορευμάτων. Αν, λοιπόν, οποιαδήποτε ποσότητα χρυσού ή ασημιού πρέπει να μπει, ως μέσο κυκλοφορίας, στην εμπορευματική ανταλλαγή ανεξάρτητα από το σύνολο των εμπορευμάτων, τότε ο χρυσός και το ασήμι δεν έχουν καμιά εσωτερική αξία και επομένως ουσιαστικά δεν αποτελούν πραγματικά εμπορεύματα. Αυτή είναι η τρίτη «αναγκαία συνέπεια» της θεωρίας του Hume.

---

* «It is evident, that the prices do not so much depend on the absolute quantity of commodities, and that at money, which are in a nation, as on that of the commodities, which can or may come to market, and of the money which circulates. If the coin be locked up in chests, it is the same thing with regard to prices, as if it were annihilated; if the commodities be hoarded in magazines and granaries, a like effect follows. As the money and commo-dities in these cases, never meet, they cannot affect each other. The whole (of prices) at last reaches a *just proportion with the new quantity of specie which is in the Kingdom.*» [«Είναι φανερό ότι οι τιμές δεν εξαρτώνται τόσο από την απόλυτη ποσότητα των εμπορευμάτων και του χρήματος που υπάρχει σε μία χώρα όσο από την ποσότητα των εμπορευμάτων τα οποία έρχονται ή μπορούν να έρθουν στην αγορά και από το χρήμα το οποίο κυκλοφορεί. Αν το χρήμα στη μορφή του νομίσματος κλειδωθεί σε σεντούκια, για τις τιμές αυτό σημαίνει το ίδιο πράγμα σα να καταστράφηκε· αν τα εμπορεύματα στοιβάζονταν σε αποθήκες και σιταποθήκες, έχουμε το ίδιο αποτέλεσμα. Αφού σε αυτές τις περιπτώσεις το χρήμα και τα εμπορεύματα δε συναντιούνται ποτέ, δεν μπορεί να επηρεάσει το ένα το άλλο. Το σύνολο (των τιμών) φτάνει τελικά σε σωστή *αναλογία με τη νέα ποσότητα των νομισμάτων που βρίσκονται στο βασίλειο.*]

Έτσι, στην κυκλοφορία μπορούν να μπουν εμπορεύματα χωρίς τιμή, και χρυσός και ασήμι χωρίς αξία. Γι' αυτό και δεν κάνει ποτέ λόγο για αξία των εμπορευμάτων και για αξία του χρυσού, αλλά μόνο για τη μεταξύ τους ποσότητα. Ο Locke είχε κιόλας πει ότι ο χρυσός και το ασήμι έχουν μόνο φανταστική ή συμβατική αξία. Πρόκειται για την πρώτη δυναμική επίθεση ενάντια στους ισχυρισμούς του μονεταριστικού συστήματος, ότι μόνο ο χρυσός και το ασήμι έχουν πραγματική αξία. Το γεγονός ότι η χρηματική υπόσταση του χρυσού και του ασημιού απορρέει από τη λειτουργία τους στην κοινωνική διαδικασία της ανταλλαγής ερμηνεύεται με την εκτίμηση ότι η ίδια τους[89] η αξία και, κατά συνέπεια, το αξιακό τους μέγεθος, οφείλονται σε μία κοινωνική λειτουργία.* Ο χρυσός και το ασήμι είναι, λοιπόν, πράγματα χωρίς αξία, τα οποία όμως ως *αντιπρόσωποι των εμπορευμάτων* αποκτούν πλασματικό αξιακό μέγεθος μέσα στη διαδικασία της κυκλοφορίας. Μέσω αυτής της διαδικασίας δε μετατρέπονται, λοιπόν, σε χρήμα, αλλά σε αξία. Αυτή η αξία τους καθορίζεται από την αναλογία ανάμεσα στη δική τους μάζα και τη μάζα των εμπορευμάτων, αφού αυτές οι δύο μάζες πρέπει να καλύπτουν η μία την άλλη. Ενώ, λοιπόν, ο Hume θεωρεί ότι ο χρυσός και το ασήμι εισέρχονται στον κόσμο των εμπορευμάτων ως μη εμπορεύματα, από την άλλη, αντίστροφα, τα μετατρέπει, μόλις εμφανιστούν με τη μορφή του νομίσματος, σε απλά εμπορεύματα που μέσω του ανταλλακτικού εμπορίου ανταλλάσσονται με άλλα

---

89. Έχει προστεθεί στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859 λείπει το *τους*.

* Βλέπε Law και Franklin, για την υπεραξία που πρέπει να αποκτήσουν ο χρυσός και το ασήμι από τη λειτουργία τους ως χρήμα. Βλέπε ακόμα και τον Farbonnais. *(Σημείωση στο χειρόγραφο.)*

εμπορεύματα. Αν τώρα ο κόσμος των εμπορευμάτων αποτελούνταν από ένα μοναδικό εμπόρευμα, π.χ., ένα εκατομμύριο κουάρτερ σιτάρι, τότε θα ήταν πολύ απλό να αντιληφθούμε ότι ένα κουάρτερ σιτάρι ανταλλάσσεται με δύο ουγκιές χρυσού στην περίπτωση που υπάρχουν 2 εκατομμύρια ουγκιές χρυσού και με 20 ουγκιές στην περίπτωση που υπάρχουν 20 εκατομμύρια ουγκιές χρυσού, επομένως ότι η τιμή των εμπορευμάτων και η αξία του χρήματος ανεβαίνουν ή πέφτουν σε αντίστροφη αναλογία με την υπάρχουσα ποσότητα του χρυσού.* Αλλά ο κόσμος των εμπορευμάτων αποτελείται από άπειρες διαφορετικές αξίες χρήσης, των οποίων η σχετική αξία με κανέναν τρόπο δεν καθορίζεται από τη σχετική τους ποσότητα. Πώς φαντάζεται, λοιπόν, ο Hume αυτήν την ανταλλαγή ανάμεσα στη μάζα των εμπορευμάτων και τη μάζα του χρυσού; Αρκείται στην αόριστη και θολή αντίληψη ότι κάθε εμπόρευμα, σαν υποπολλαπλάσιο της συνολικής μάζας των εμπορευμάτων, ανταλλάσσεται με ένα αντίστοιχο υποπολλαπλάσιο της συνολικής μάζας του χρυσού. Εδώ, λοιπόν, χάνεται η κίνηση των εμπορευμάτων η οποία απορρέει από την ενυπάρχουσα σε αυτά αντίφαση ανάμεσα στην ανταλλακτική αξία και την αξία χρήσης και η οποία εμφανίζεται στην κυκλοφορία του χρήματος για να αποκρυσταλλωθεί στις διάφορες συγκεκριμένες μορφές του. Στη θέση της μπαίνει η φανταστική μηχανιστική εξίσωση ανάμεσα στη μάζα του βάρους των ευγενών μετάλλων και τη μάζα των εμπορευμάτων που βρίσκονται κάθε στιγμή σε μία χώρα.

Ο *Sir James Steuart* ξεκινά τη μελέτη του για το νόμισμα και το χρήμα με μια διεξοδική κριτική του Hume και του

---

* Αυτή η μυθοπλασία υπάρχει κατά λέξη στον Montesquieu. *(Σημείωση στο χειρόγραφο.)*

Montesquieu.* Είναι ο πρώτος στην ουσία που θέτει το ερώτημα: Η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος καθορίζεται από τις τιμές των εμπορευμάτων ή, αντίθετα, οι τιμές των εμπορευμάτων καθορίζονται από την ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος; Παρά το γεγονός ότι ο τρόπος που θέτει το ζήτημα αλλοιώνεται από τη φανταστική αντίληψή του για το μέτρο των αξιών, από την ασυνέπεια στην παρουσίαση της ανταλλακτικής αξίας γενικά και από τα υπολείμματα των αντιλήψεων του εμποροκρατικού συστήματος, ωστόσο ανακαλύπτει τις βασικές μορφές του χρήματος και τους γενικούς νόμους της χρηματικής κυκλοφορίας, γιατί δεν τοποθετεί μηχανιστικά τα εμπορεύματα στη μία πλευρά και το χρήμα στην άλλη, αλλά πραγματικά συνάγει τις διαφορετικές λειτουργίες του από τις διαφορετικές πλευρές της ανταλλαγής των εμπορευμάτων.

«Η χρήση χρήματος στην εσωτερική κυκλοφορία μπορεί να συνοψιστεί σε δύο βασικές πλευρές, πληρωμή αυτών που χρωστάμε και αγορά αυτών που χρειαζόμαστε. Και τα δύο μαζί αποτελούν τη ζήτηση μετρητού χρήματος (ready money demands)... Η κατάσταση του εμπορίου, της χειροτεχνίας, ο τρόπος ζωής και οι συνηθισμένες δαπάνες των κατοίκων, όλα αυτά μαζί ρυθμίζουν και καθορίζουν το μέγεθος της ζήτησης μετρητού χρήματος, δηλαδή το σύνολο των εκποιήσεων. Για να πραγματοποιηθεί όλη αυτή η ποικιλία των πληρωμών, είναι αναγκαία μια συγκεκριμένη ποσότητα χρήματος. Αυτή η αναλογία, με τη σειρά της, μπορεί να αυξάνεται ή να μειώνεται ανάλογα

---

* James Steuart, *An Inquiry into the principles of Political Economy*, τόμ. I, σελ. 394.

με τις περιστάσεις, παρόλο που η ποσότητα των εκποιήσεων παραμένει η ίδια... Σε κάθε περίπτωση, η κυκλοφορία μιας χώρας μπορεί να απορροφήσει μόνο μία συγκεκριμένη ποσότητα χρήματος.»*

«Οι αγοραίες τιμές των εμπορευμάτων καθορίζονται από την πολύπλοκη λειτουργία της ζήτησης και του ανταγωνισμού (demand and competition), οι οποίες είναι εντελώς ανεξάρτητες από τη μάζα του χρυσού και ασημιού που βρίσκεται σε μια χώρα. Τι γίνεται τώρα με το χρυσό και το ασήμι που δε χρειάζεται ως νόμισμα; Συσσωρεύεται ως θησαυρός ή γίνεται υλικό επεξεργασίας για αντικείμενα πολυτελείας. Αν έπεφτε η μάζα του χρυσού και του ασημιού κάτω από το επίπεδο εκείνο που είναι αναγκαίο για την κυκλοφορία, τότε αντικαθίσταται από συμβολικό χρήμα ή από άλλα κατάλληλα αντικείμενα. Αν μια ευνοϊκή συναλλαγματική ισοτιμία φέρνει πλεόνασμα χρήματος στη χώρα και αν ταυτόχρονα διακοπεί η ζήτησή του για αποστολή στο εξωτερικό[90], τότε περνάει συχνά στα χρηματοκιβώτια όπου γίνεται τόσο άχρηστο όσο κι αν ήταν στο μεταλλείο.»**

Ο δεύτερος νόμος που ανακάλυψε ο *Steuart* είναι ο νόμος της επιστροφής της κυκλοφορίας, η οποία βασίζεται στην πίστη, στο αφετηριακό της σημείο. Τέλος, αναπτύσσει τις επιδράσεις των διαφορών στο επίπεδο των επιτοκίων μεταξύ των διάφορων χωρών, στη διεθνή εισροή και εκροή των ευγενών μετάλλων. Αυτά τα δύο τελευταία σημεία τα αναφέρουμε εδώ για λόγους πληρότητας και μόνο, αφού

* James Steuart, *στο ίδιο*, τόμ. II, σελ. 377-379.

90. Σημ. Μετ.: Λόγω εισαγωγών από το εξωτερικό.

** James Steuart, *στο ίδιο*, τόμ. II, σελ. 379-380.

βρίσκονται πέρα από το θέμα μας, δηλαδή πέρα από την απλή κυκλοφορία*. Το συμβολικό χρήμα ή το πιστωτικό χρήμα –ο Steuart δεν ξεχωρίζει ακόμα ανάμεσα σε αυτές τις

---

* «The additional coin will be locked up, or converted into plate... As for the paper money, as soon as it has served the first purpose of supplying the demand of him who borrowed it, it will return upon the debtor in it and become realised... Let the species of a country, therefore, be augmented or diminished in ever so great a proportion, commodities will still rise and fall according to the principles of demand and competition, and these will constantly depend upon the inclinations of those who have property or any kind of equivalent whatsoever to give, but never upon the quantity of coin they are possessed of... Let it (δηλαδή η quantity of species in a country) be ever so low, while there is real property of any denomination in the country, and a competition to consume in those who possess it, prices will be high, by the means of barter, symbolical money, mutual prestations and *a thousand* other inventions... if this country has a communication with other nations, there must be a proportion between the prices of many kinds of merchandize there and elsewhere, and a sudden augmentation or diminution of the specie, supposing it could *of itself* operate the effects of raising or sinking prices, would be *restrained* in its operation by foreign competition.» [«Τα περισσευούμενα νομίσματα θα κλειδωθούν ή θα μετατραπούν σε ασημένια σκεύη... Όσον αφορά το χαρτονόμισμα, αφού εκπληρώσει τον πρώτο του σκοπό, την ικανοποίηση δηλαδή των αναγκών του ατόμου που το δανείστηκε, θα επιστρέψει στο χρεώστη και θα πραγματοποιηθεί... Ανεξάρτητα, λοιπόν, από την αύξηση ή τη μείωση του μεταλλικού χρήματος μιας χώρας σε οποιοδήποτε βαθμό, τα εμπορεύματα θα ακριβαίνουν ή θα φτηναίνουν σύμφωνα με τις αρχές της ζήτησης και του ανταγωνισμού και αυτές, με τη σειρά τους, θα εξαρτώνται πάντα από τη διάθεση εκείνων οι οποίοι έχουν να δώσουν κάποια ιδιοκτησία ή οποιοδήποτε άλλο ισοδύναμο, αλλά ποτέ από την ποσότητα του νομίσματος που κατέχουν... Όσο μικρή κι αν είναι (η ποσότητα του μεταλλικού χρήματος σε μια χώρα), εφόσον σε μια χώρα υπάρχει πραγματική ιδιοκτησία οποιουδήποτε είδους και ανταγωνισμός στην κατανάλωση ανάμεσα σε 'κείνους που την κατέχουν, οι τιμές θα ανεβαίνουν διαμέσου του ανταλλακτικού εμπορίου, του συμβολικού χρήματος, των αμοιβαίων πληρωμών και *χίλιων*

δύο μορφές του χρήματος– μπορούν να υποκαταστήσουν τα ευγενή μέταλλα ως μέσα αγοράς ή μέσα πληρωμής στην εσωτερική κυκλοφορία, όχι όμως στην παγκόσμια αγορά.

άλλων εφευρέσεων... Αν η χώρα αυτή έχει σχέσεις με άλλα έθνη, τότε πρέπει να υπάρχει κάποια αναλογία ανάμεσα στις τιμές των διάφορων εμπορευμάτων στα διάφορα μέρη. Έτσι, η επίδραση μιας απότομης αύξησης ή μείωσης του μεταλλικού χρήματος στις τιμές, ακόμα και αν υποθέταμε ότι μια τέτοια αύξηση ή μείωση μπορεί από *μόνη της* να προκαλέσει την άνοδο ή τη μείωση των τιμών, θα *περιοριζόταν* από τον ξένο ανταγωνισμό.»], Steuart, *στο ίδιο*, τόμ. I, σελ. 400-401.

«The circulation of every country must be in proportion to the industry of the inhabitants producing the commodities which come to market... If the coin of a country, therefore, falls below the proportion of the price of industry offered to sale, inventions, like symbolical money, will be fallen upon, to provide for an equivalent for it. But if the specie be found above the proportion of industry, it will have no effect in raising prices, nor will it enter into circulation: *it will be hoarded up in treasures*... Whatsoever be the quantity of money in a nation, in correspondence with the rest of the world, there never can remain, *in circulation*, but the quantity nearly proportional to the consumption of the rich and to the labour and industry of the poor inhabitants» και η αναλογία δεν καθορίζεται «by the quantity of money actually in the country.» («Η κυκλοφορία σε κάθε χώρα πρέπει να προσαρμόζεται στην οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων οι οποίοι παράγουν τα εμπορεύματα που έρχονται στην αγορά... Αν το σκληρό χρήμα μιας χώρας πέσει κάτω από την αναλογία που αντιστοιχεί στο παραγόμενο προϊόν που προσφέρεται για πώληση, τότε βρίσκουμε καταφύγιο σε εφευρέσεις, όπως το συμβολικό χρήμα, για να δημιουργήσουμε κάποιο ισοδύναμο γι' αυτό. Αλλά αν συμβεί να ξεπερνάει το μεταλλικό χρήμα την αναλογία που αντιστοιχεί στο παραγόμενο προϊόν, δε θα προκαλέσει καμιά άνοδο των τιμών, ούτε θα μπει στην κυκλοφορία: *Θα συσσωρευτεί σε θησαυρούς*... Όσο μεγάλη κι αν είναι πάντα η ποσότητα του χρήματος σε ένα έθνος, συγκριτικά με τον υπόλοιπο κόσμο, δεν μπορεί ποτέ να παραμείνει στην *κυκλοφορία* περισσότερο από την ποσότητα που προσεγγιστικά αντιστοιχεί στην κατανάλωση των πλουσίων και την εργασία και οικονομική δραστηριότητα των φτωχών... Και αυτή η ποσότητα δεν κα-

Τα χαρτονομίσματα είναι επομένως το χρήμα της κοινωνίας (money of the society), ενώ ο χρυσός και το ασήμι είναι το χρήμα ολόκληρου του κόσμου (money of the world)*.

Πρόκειται για ιδιαιτερότητα των εθνών με «ιστορική» εξέλιξη –με την έννοια που δίνει στη λέξη αυτή η ιστορική σχολή του δικαίου[91]– να λησμονούν συνεχώς τη δική τους Ιστορία. Παρά τη διαμάχη επομένως γύρω από τη σχέση των τιμών των εμπορευμάτων και της ποσότητας των μέσων κυκλοφορίας η οποία κατά τη διάρκεια του τελευταίου μισού

θορίζεται από τη μάζα του χρήματος που βρίσκεται πραγματικά στη χώρα.»), *στο ίδιο*, σελ. 407-408.

«All nations will endeavour to throw their ready money, not necessary for their own circulation, into that country where the interest of money is high with respect to their own.» («Όλα τα έθνη προσπαθούν να ρίξουν το μετρητό τους χρήμα –το οποίο δεν είναι απαραίτητο για τη δική τους κυκλοφορία– σε οποιαδήποτε χώρα στην οποία το επιτόκιο του χρήματος είναι ψηλό συγκριτικά με το δικό τους.»), *στο ίδιο*, τόμ. II, σελ. 5.

«The richest nation in Europe may be the poorest in circulating specie.» («Η πλουσιότερη χώρα στην Ευρώπη μπορεί να είναι η φτωχότερη σε όρους κυκλοφορούντος μεταλλικού χρήματος.»), *στο ίδιο*, τόμ. II, σελ. 6.

Βλ. πολεμική ενάντια στον Steuart από τον Arthur Young. *(Συμπλήρωση στο χειρόγραφο.)*

* Steuart, *στο ίδιο*, τόμ. II, σελ. 370. Ο Louis Blanc μετατρέπει το «money of the society» –που δε σημαίνει τίποτε άλλο παρά το εσωτερικό, το εθνικό χρήμα– σε σοσιαλιστικό χρήμα που δε σημαίνει απολύτως τίποτα και κάνει έτσι τον John Law σοσιαλιστή (βλ. τον πρώτο του τόμο της *Ιστορίας της Γαλλικής Επανάστασης*).

91. Αντιδραστική τάση στην ιστορική και νομική επιστήμη, η οποία εμφανίστηκε στη Γερμανία στα τέλη του 18ου αιώνα. Η Σχολή πολέμησε τις αστικοδημοκρατικές ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Μαρξ αποκαλύπτει κάποιες πλευρές αυτής της τάσης στα άρθρα του «Το φιλοσοφικό μανιφέστο της ιστορικής σχολής του δικαίου» και «Η κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Εισαγωγή» (βλ. *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 1, σελ. 78-85 και 378-391.)

αιώνα συνεχώς ανακινείται στη Βουλή και έχει προκαλέσει την έκδοση χιλιάδων μικρών και μεγάλων μπροσουρών, ο Steuart παρέμεινε ακόμα πιο πολύ «ψόφιο σκυλί»[92] απ' ό,τι ο Spinoza[93] για τον Moses Mendelssohn[94] τον καιρό του Lessing[95]. Ακόμα και ο πιο πρόσφατος ιστοριογράφος της «currency»[96], ο Maclaren, βαφτίζει τον Adam Smith εφευρέτη της θεωρίας του Steuart και τον Ricardo εφευρέτη της θεωρίας του Hume*. Ενώ ο Ricardo εκλέπτυνε τη θεωρία του Hume, ο Adam Smith απλώς αραδιάζει τα αποτελέσματα των ερευνών του Steuart σα νεκρά γεγονότα. Ο *Adam Smith* εφάρμοσε στον πνευματικό πλούτο τη σκοτσέζικη παροιμία σύμφωνα με την οποία «αν έχεις κερδίσεις λίγα, συνήθως είναι εύκολο να κερδίσεις και πολλά, ωστόσο η δυσκολία εδώ βρίσκεται ακριβώς στο να κερδίσεις λίγα» και γι' αυτό απέκρυψε με μικροπρέπεια τις πηγές στις οποίες χρωστάει τα λίγα, από τα οποία ουσιαστικά βγάζει και τα πολλά. Περισ-

---

92. Σημ. Μετ.: Εννοεί ξεχασμένος, «θαμμένος».

93. Ολλανδός υλιστής φιλόσοφος του 17ου αιώνα, οπαδός του μηχανιστικού ντετερμινισμού.

94. Γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος του 18ου αιώνα, εκπρόσωπος της μετριοπαθούς πτέρυγας του γερμανικού διαφωτισμού.

95. Γερμανός θεατρικός συγγραφέας, θεωρητικός της Τέχνης και κριτικός της λογοτεχνίας το 18ο αιώνα. Ιδρυτής της γερμανικής κλασικής λογοτεχνίας. Φιλοσοφικά υπήρξε ένας από τους προδρόμους του υλισμού στη Γερμανία.

96. Εννοεί της νομισματικής θεωρίας που έμεινε γνωστή με το όνομα «currency theory».

* Maclaren, *History of the Currency*, Λονδίνο, 1858, σελ. 43. Ο πατριωτισμός ξεγέλασε έναν πρόωρα αποθανόντα Γερμανό συγγραφέα (Gustav Julius), ο οποίος αντιπαράθεσε το γερο-Büsch σαν εξοχότητα απέναντι στη σχολή του Ricardo. Ο τιμημένος Büsch μετέφρασε τα περίφημα αγγλικά του Steuart στη βορειογερμανική διάλεκτο του Αμβούργου, σακατεύοντας το αρχικό κείμενο όσο πιο συχνά του ήταν δυνατό.

σότερες από μια φορά προτιμά να λειάνει τις οξείες γωνίες ενός ζητήματος, η ξεκάθαρη διατύπωση του οποίου θα τον εξανάγκαζε να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς του με τους προδρόμους του. Αυτό συμβαίνει στη θεωρία του χρήματος. Αποδέχεται σιωπηλά τη θεωρία του Steuart, αφού σημειώνει ότι ο χρυσός και το ασήμι που βρίσκονται σε μια χώρα εν μέρει μετατρέπονται σε νομίσματα, εν μέρει συσσωρεύονται ως αποθεματικά ποσά για τους εμπόρους σε χώρες που δεν έχουν τράπεζες και ως τραπεζικά αποθέματα σε χώρες με πιστωτική κυκλοφορία, εν μέρει χρησιμεύουν ως θησαυρός για την εξίσωση των διεθνών πληρωμών και εν μέρει μετατρέπονται σε αντικείμενα πολυτελείας. Το ζήτημα της ποσότητας του κυκλοφορούντος νομίσματος το παρακάμπτει σιωπηρά, προσεγγίζοντας εντελώς εσφαλμένα το χρήμα ως απλό εμπόρευμα*. Ο εκχυδαϊστής του, ο J. B. Say τον οποίο οι Γάλλοι ονόμασαν «prince de la science» («πρίγκιπα της επιστήμης»), όπως ο Johann Christoph Gottsched[97] ανακήρυξε τον Schönaich του σε Όμηρο και ο Pietro Aretino[98] τον ίδιο τον εαυτό του σε terror principum (τρόμο των πριγκίπων) και lux mundi (φως του κόσμου), έτσι και ο Say ανακήρυξε με μεγάλη σοβαροφάνεια αυτήν την όχι εντελώς αφελή παράλειψη του A. Smith σε δόγμα**. Η πολεμική ένταση ενά-

---

* Αυτό δεν είναι ακριβές. Το αντίθετο, ο A. Smith διατυπώνει σε διάφορα σημεία το νόμο σωστά. *(Σημείωση στο χειρόγραφο.)*

97. Γερμανός συγγραφέας και κριτικός του 18ου αιώνα. Εκπρόσωπος της γερμανικής διαφώτισης.

98. Ιταλός συγγραφέας του 16ου αιώνα. Μέσα από τα έργα του σατίριζε τη ρωμαιοκαθολική κοινωνία. Τα έργα του από το 1558 συμπεριλήφθηκαν στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων του Βατικανού.

** Η διαφορά μεταξύ «currency» και «money», η διαφορά δηλαδή μεταξύ του μέσου κυκλοφορίας και του χρήματος δε συναντάται επο-

ντια στις αυταπάτες του εμποροκρατικού συστήματος εμπόδισε γενικά τον A. Smith να κατανοήσει αντικειμενικά τα φαινόμενα της μεταλλικής κυκλοφορίας, ενώ οι απόψεις του για το πιστωτικό χρήμα είναι και πρωτότυπες και βαθιές. Όπως οι γεωλογικές θεωρίες του 18ου αιώνα διατρέχονταν πάντα από έναν υπόγειο χείμαρρο αντιλήψεων ο οποίος οφειλόταν στην κριτική ή απολογητική στάση απέναντι στη βιβλική παράδοση του κατακλυσμού, έτσι και πίσω απ' όλες τις θεωρίες για το χρήμα του 18ου αιώνα κρύβεται ένας μυστικός αγώνας ενάντια στο μονεταριστικό σύστημα, αυτό το φάντασμα που είχε ξαγρυπνήσει πλάι στην κούνια της αστικής οικονομίας και έριχνε πάντα τη σκιά του στη νομοθεσία.

Οι έρευνες για το χρήμα το 19ο αιώνα δεν παρακινήθηκαν από τα φαινόμενα της μεταλλικής κυκλοφορίας, αλλά κυρίως από τα φαινόμενα της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων. Στην πρώτη ανέτρεχαν μόνο και μόνο για να ανακαλύψουν τους νόμους της δεύτερης. Η αναστολή των πληρωμών σε μετρητά από την Τράπεζα της Αγγλίας από το 1797, η άνοδος των τιμών πολλών εμπορευμάτων που ακολούθησε αργότερα, η μείωση της νομισματικής τιμής του χρυσού κάτω από την εμπορική του τιμή, η υποτίμηση των τραπεζογραμματίων, ιδιαίτερα από το 1809 και μετά, προ-

---

μένως στο *Wealth of Nations.* Ξεγελασμένος από τη φαινομενική αμεροληψία του A. Smith ο οποίος γνώριζε πολύ καλά και τον Hume του και τον Steuart του, ο έντιμος Maclaren σημειώνει: «The theory of the dependence of prices on the extent of the currency not as yet, attracted attention; and Doctor Smith, like Mr Locke, considers metallic money nothing but a commodity.» («Η θεωρία της εξάρτησης των τιμών από την ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας δεν τράβηξε ακόμα πάνω της την προσοχή· και ο Doctor Smith θεωρεί, όπως και ο Locke [ο Locke αλλάζει την άποψή του], ότι το μεταλλικό χρήμα δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα εμπόρευμα.»), Maclaren, *στο ίδιο*, σελ. 44.

σέφεραν την άμεση πρακτική αφορμή της αντιπαράθεσης μεταξύ των κομμάτων στο κοινοβούλιο, αλλά και της θεωρητικής σύγκρουσης έξω από αυτό, αντιπαράθεση η οποία και στις δύο περιπτώσεις γινόταν με εξίσου παθιασμένο τρόπο. Το ιστορικό υπόβαθρο αυτού του διαλόγου δεν ήταν άλλο από την ιστορία του χαρτονομίσματος το 18ο αιώνα, το φιάσκο της τράπεζας του Law[99], την υποτίμηση των επαρχιακών τραπεζογραμματίων στις αγγλικές αποικίες της Βόρειας Αμερικής, η οποία λάμβανε χώρα παράλληλα με την αύξηση της ποσότητας των συμβόλων της αξίας από τις αρχές μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Ακολούθησαν αργότερα τα επιβεβλημένα από το νόμο χαρτονομίσματα της αμερικανικής κεντρικής κυβέρνησης (contintental bills) κατά τη διάρκεια του Πολέμου της Ανεξαρτησίας και, τέλος, η υιοθέτηση σε ακόμα μεγαλύτερη κλίμακα του πειράματος των γαλλικών assignats. Οι περισσότεροι Άγγλοι συγγραφείς της εποχής εκείνης συνέχεαν την κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων, η οποία διέπεται από τελείως διαφορετικούς νόμους, με την κυκλοφορία των συμβόλων της αξίας ή των κρατικών χαρτονομισμάτων με αναγκαστική κυκλοφορία. Έτσι, ενώ ισχυρίζονταν ότι ερμήνευαν τα φαινόμενα της αναγκαστικής κυκλοφορίας βασιζόμενοι στους νόμους της

---

99. Ο Άγγλος τραπεζίτης και οικονομολόγος John Law προσπάθησε να εφαρμόσει στην πράξη την ιδέα ότι το κράτος θα μπορούσε να πολλαπλασιάσει τον πλούτο της χώρας μέσω της έκδοσης τραπεζογραμματίων τα οποία δεν είχαν την κάλυψη χρυσού. Ο Law ίδρυσε το 1716 μία ιδιωτική τράπεζα, η οποία στα τέλη του 1718 μετατράπηκε σε κρατική τράπεζα. Η τράπεζα του Law εξέδιδε σε απεριόριστο βαθμό χάρτινο χρήμα, προσελκύοντας ταυτόχρονα το μεταλλικό χρήμα. Η υπόθεση εξελίχθηκε σε μεγάλο χρηματιστηριακό σκάνδαλο και σε μια πρωτόγνωρη κερδοσκοπία, μέχρι που τελικά το 1720 η κρατική τράπεζα και μαζί της το «σύστημα» του Law χρεοκόπησαν οριστικά.

μεταλλικής κυκλοφορίας, στην πραγματικότητα έκαναν το αντίστροφο, διατύπωναν τους νόμους της μεταλλικής κυκλοφορίας βασιζόμενοι στα φαινόμενα της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Παραλείπουμε όλους τους πολυάριθμους συγγραφείς της περιόδου από το 1800 μέχρι το 1809 και ερχόμαστε στον Ricardo, τόσο γιατί το έργο του συνοψίζει τους προδρόμους του και παρουσιάζει τις απόψεις τους με μεγαλύτερη ακρίβεια, όσο και γιατί η μορφή που έδωσε στη θεωρία του χρήματος κυριαρχεί μέχρι τις μέρες μας σε όλη την αγγλική τραπεζική νομοθεσία. Ο Ricardo, όπως και οι πρόδρομοί του, συγχέει την κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων ή του πιστωτικού χρήματος, με την κυκλοφορία των απλών συμβόλων αξίας. Το περιστατικό που έχει κυριεύσει το μυαλό του είναι η υποτίμηση του χάρτινου χρήματος και η ταυτόχρονη άνοδος των τιμών των εμπορευμάτων. Τα πιεστήρια που εξέδιδαν τα χαρτονομίσματα στην Thread-needle street[100] είχαν για τον Ricardo τον ίδιο ρόλο που είχαν τα αμερικανικά ορυχεία για τον Hume. Ο Ricardo μάλιστα ταυτίζει ανοιχτά σε κάποιο σημείο τις δύο αυτές δραστηριότητες. Τα πρώτα του γραπτά, που ασχολούνται αποκλειστικά με το ζήτημα του χρήματος, κυκλοφόρησαν την περίοδο της πιο σφοδρής πολεμικής ανάμεσα στην Τράπεζα της Αγγλίας –η οποία είχε την υποστήριξη των υπουργών και του φιλοπόλεμου κόμματος– και τους αντιπάλους της γύρω από τους οποίους είχαν συγκεντρωθεί η κοινοβουλευτική αντιπολίτευση, οι Ουίγοι[101] και το φιλειρηνικό κόμμα. Εμφανίστηκαν σαν άμεσοι πρόδρομοι της φημισμένης έκθεσης της

100. Ο δρόμος του Λονδίνου στον οποίο βρίσκεται η Τράπεζα της Αγγλίας.

101. Πολιτική πτέρυγα στη Βρετανία από τον ύστερο 17ο μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.

Bullion Commitee[102] του 1810 όπου οι απόψεις του Ricardo γίνονταν αποδεκτές*. Το παράδοξο γεγονός να ονομάζονται Bullionist[103] (άνθρωποι του χρυσού) ο Ricardo και οι οπαδοί του, οι οποίοι αντιλαμβάνονταν το χρήμα ως απλό σύμβολο αξίας, δεν απορρέει μόνο από το όνομα αυτής της επιτροπής, αλλά και από το ίδιο το περιεχόμενο της διδασκαλίας του. Στα έργα του που σχετίζονται με την πολιτική οικονομία, ο Ricardo επαναλαμβάνει και αναπτύσσει ακόμα περισσότερο τις ίδιες απόψεις, χωρίς όμως πουθενά να μελετά την καθαυτό ουσία του χρήματος, όπως έκανε με την ανταλλακτική αξία, το κέρδος, την πρόσοδο κλπ.

Ο Ricardo καθορίζει αρχικά την αξία του χρυσού και του ασημιού, όπως και την αξία όλων των άλλων εμπορευμάτων, με την ποσότητα του αντικειμενοποιημένου σε αυτά χρόνου εργασίας**. Με τα μέταλλα αυτά, ως εμπορεύματα δεδομένης αξίας, μετριούνται οι αξίες των άλλων εμπορευμάτων***. Η ποσότητα των μέσων κυκλοφορίας σε μια

---

102. Πρόκειται για την επιτροπή που συστήθηκε με πρόεδρο τον Robert Peel με σκοπό να εξετάσει το ενδεχόμενο της υιοθέτησης από τη Βρετανία του νομισματικού συστήματος του Κανόνα του Χρυσού. Μέλος της επιτροπής ήταν και ο Ricardo.

* David Ricardo, *The high price of Bullion, a proof of the depreciation of Banknotes*, 4η έκδ., Λονδίνο, 1811 (η πρώτη έκδοση έγινε το 1809). Ακόμα: *Reply to Mr. Bosanquet's practical observations on the report of bullion committee*, Λονδίνο, 1811.

103. Πρόκειται για τους υπερασπιστές της πλήρους μετατρεψιμότητας των κυκλοφορούντων τραπεζογραμματίων σε χρυσό.

** David Ricardo, *On the principles of political Economie* etc., σελ. 77. «Η αξία των ευγενών μετάλλων, όπως και όλων των άλλων εμπορευμάτων, εξαρτάται σε τελική ανάλυση από τη συνολική ποσότητα της εργασίας που είναι αναγκαία για την παραγωγή τους και τη μεταφορά τους στην αγορά.»

*** *Στο ίδιο*, σελ. 77, 180, 181.

χώρα καθορίζεται, λοιπόν, από την αξία της μονάδας μέτρησης του χρήματος από τη μια και από το άθροισμα των ανταλλακτικών αξιών των εμπορευμάτων από την άλλη. Αυτή η ποσότητα μεταβάλλεται από την οικονομία στον τρόπο πληρωμής*. Αφού, λοιπόν, η ποσότητα στην οποία μπορεί να κυκλοφορήσει το χρήμα με δεδομένη αξία καθορίζεται με αυτόν τον τρόπο και αφού η αξία του μέσα στην κυκλοφορία εκδηλώνεται μόνο μέσω της ποσότητάς του, το χρήμα στην κυκλοφορία μπορεί να αντικατασταθεί από απλά σύμβολα της αξίας του, αν αυτά εκδίδονται στην αναλογία που καθορίζεται από την αξία του, και μάλιστα,

> «το χρήμα που κυκλοφορεί βρίσκεται στην πιο τέλεια κατάστασή του όταν αποτελείται αποκλειστικά από χαρτί που έχει την ίδια αξία με το χρυσό τον οποίο προφασίζεται ότι αντιπροσωπεύει.»**

Μέχρι τώρα λοιπόν, ο Ricardo, θεωρώντας δεδομένη την αξία του χρήματος, καθορίζει την ποσότητα του μέσου κυκλοφορίας από τις τιμές των εμπορευμάτων· και το χρήμα ως σύμβολο της αξίας είναι γι' αυτόν σύμβολο μιας συγκε-

---

* David Ricardo, *στο ίδιο*, σελ. 421: «Η ποσότητα του χρήματος που μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε μια χώρα εξαρτάται από την αξία του. Αν κυκλοφορούσε μόνο ο χρυσός, θα χρειαζόταν δεκαπέντε φορές μικρότερη ποσότητα συγκριτικά με την περίπτωση που θα χρησιμοποιούνταν μόνο το ασήμι.», σελ. 421. Βλ. επίσης: Ricardo, *Proposals for an Economical and Secure Currency*, Λονδίνο, 1816, σελ. 8, όπου λέει: «Η ποσότητα των κυκλοφορούντων γραμματίων εξαρτάται από την ποσότητα που είναι αναγκαία για την κυκλοφορία της χώρας και αυτή, με τη σειρά της, ρυθμίζεται από την αξία της μονάδας μέτρησης του χρήματος, την έκταση των πληρωμών και την οικονομία στην πραγματοποίησή τους.»

** Ricardo, *Principles of Political Economy*, σελ. 432, 433.

κριμένης ποσότητας χρυσού και όχι, όπως στον Hume, αντιπρόσωπος των εμπορευμάτων ο οποίος δεν έχει καμία δική του αξία.

Ο Ricardo, όμως, αποκλίνει ξαφνικά από την ομαλή πορεία της παρουσίασής του και υιοθετεί την αντίθετη άποψη όταν προσπαθεί να ερμηνεύσει τα φαινόμενα της διεθνούς κυκλοφορίας των ευγενών μετάλλων. Σε αυτήν του την προσπάθεια εισάγει στην ανάλυσή του εξωτερικές προς το βασικό ζήτημα πλευρές, περιπλέκοντας έτσι το ζήτημα. Για να παρακολουθήσουμε τη βαθύτερή του σκέψη, παραμερίζουμε καταρχάς όλες τις τεχνητές και δευτερεύουσες πλευρές του ζητήματος, θεωρώντας ότι τα μεταλλεία του χρυσού και του ασημιού βρίσκονται στο εσωτερικό των χωρών στις οποίες τα ευγενή μέταλλα κυκλοφορούν ως χρήμα. Η μοναδική θέση που συνάγεται από την ανάλυση του Ricardo μέχρι τώρα είναι ότι, με δεδομένη την αξία του χρυσού, η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος καθορίζεται από τις τιμές των εμπορευμάτων. Σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή, λοιπόν, η ποσότητα του χρυσού που κυκλοφορεί σε μια χώρα καθορίζεται απλά από την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων που βρίσκονται σε κυκλοφορία. Έστω τώρα ότι το άθροισμα των ανταλλακτικών αξιών μειώνεται, είτε γιατί παράγονται λιγότερα εμπορεύματα στις παλιές ανταλλακτικές αξίες είτε γιατί ο ίδιος όγκος εμπορευμάτων περιέχει μικρότερη ανταλλακτική αξία ως συνέπεια της αύξησης της παραγωγικής δύναμης της εργασίας. Ή ας υποθέσουμε αντίστροφα ότι το άθροισμα των ανταλλακτικών αξιών αυξάνεται, είτε γιατί αυξάνεται ο όγκος των εμπορευμάτων με αμετάβλητο το κόστος παραγωγής είτε γιατί η αξία του ίδιου ή ενός μικρότερου όγκου εμπορευμάτων αυξάνεται ως συνέπεια της μείωσης της παραγωγικότητας της εργασίας. Τι θα συμβεί και στις δύο αυτές περιπτώσεις με

την ποσότητα του μετάλλου που *υπάρχει* στην κυκλοφορία; Αν ο χρυσός είναι χρήμα μόνο και μόνο επειδή κυκλοφορεί ως μέσο κυκλοφορίας, αν είναι αναγκασμένος να παραμένει στην κυκλοφορία, όπως το χαρτονόμισμα που εκδίδεται από το κράτος με αναγκαστική κυκλοφορία (αυτά τα χαρτονομίσματα έχει ο Ricardo υπόψη του), τότε, στην πρώτη περίπτωση, θα υπάρξει υπεραφθονία στην ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί σε σχέση με την ανταλλακτική αξία του μετάλλου, ενώ στη δεύτερη περίπτωση θα βρισκόταν κάτω από το κανονικό της επίπεδο. Έτσι, ο χρυσός, αν και προικισμένος με δική του αξία, γίνεται στην πρώτη περίπτωση σύμβολο μετάλλου χαμηλότερης ανταλλακτικής αξίας από τη δική του και στη δεύτερη περίπτωση γίνεται σύμβολο ενός μετάλλου υψηλότερης αξίας. Στην πρώτη περίπτωση θα βρίσκεται, ως σύμβολο της αξίας, κάτω και στη δεύτερη πάνω από την πραγματική του αξία (πρόκειται για άλλο ένα συμπέρασμα που συνάγεται από το χαρτονόμισμα με αναγκαστική κυκλοφορία). Στην πρώτη περίπτωση θα ήταν το ίδιο σα να υπολογίζονταν τα εμπορεύματα με μέταλλο χαμηλότερης αξίας και στη δεύτερη με μέταλλο υψηλότερης αξίας συγκριτικά με το χρυσό. Στην πρώτη, λοιπόν, περίπτωση οι τιμές των εμπορευμάτων θα αυξάνονταν και στη δεύτερη θα μειώνονταν. Και στις δύο περιπτώσεις η κίνηση των τιμών των εμπορευμάτων, η άνοδος ή η πτώση τους θα ήταν αποτέλεσμα της σχετικής διαστολής ή συστολής της μάζας του κυκλοφορούντος χρυσού πάνω ή κάτω από το επίπεδο που αντιστοιχεί στη δική του αξία, δηλαδή πάνω ή κάτω από την κανονική ποσότητα που καθορίζεται από τη σχέση ανάμεσα στη δική του αξία και την αξία των εμπορευμάτων που πρόκειται να κυκλοφορήσουν.

Η ίδια διαδικασία θα λάμβανε χώρα, αν έμενε αμετάβλητο το άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων που κυ-

κλοφορούν, αλλά η ποσότητα του χρυσού που κυκλοφορεί ήταν κάτω ή πάνω από το κανονικό επίπεδο· κάτω, αν τα χρυσά νομίσματα που φθείρονται στην κυκλοφορία δεν αντικαθιστώνται από μια επαρκή νέα παραγωγή των μεταλλείων· πάνω, αν η νέα εισροή από τα μεταλλεία υπερβαίνει τις ανάγκες της κυκλοφορίας. Και στις δύο περιπτώσεις προϋποτίθεται, βέβαια, ότι το κόστος της παραγωγής του χρυσού –με άλλα λόγια, η αξία του– παραμένει σταθερό.

Για να συνοψίσουμε: Το χρήμα που κυκλοφορεί βρίσκεται στο κανονικό του επίπεδο, όταν η ποσότητά του καθορίζεται, με δεδομένη την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων, από τη δική του μεταλλική αξία. Αν υπερβαίνει αυτό το επίπεδο, τότε ο χρυσός πέφτει κάτω από τη δική του μεταλλική αξία και οι τιμές των εμπορευμάτων ανεβαίνουν, είτε γιατί το άθροισμα των ανταλλακτικών αξιών του όγκου των εμπορευμάτων μειώνεται είτε γιατί η εισροή του χρυσού από τα μεταλλεία αυξάνεται. Αν συστέλλεται κάτω από το σωστό του επίπεδο, είτε γιατί το άθροισμα των ανταλλακτικών αξιών της μάζας των εμπορευμάτων αυξάνεται είτε γιατί η εισροή του χρυσού από τα μεταλλεία δεν αντικαθιστά στον αναγκαίο βαθμό τη μάζα του φθαρμένου χρυσού, τότε ο χρυσός ανεβαίνει πάνω από τη δική του μεταλλική αξία και οι τιμές των εμπορευμάτων πέφτουν. Και στις δύο περιπτώσεις ο χρυσός που κυκλοφορεί είναι σύμβολο μεγαλύτερης ή μικρότερης αξίας από αυτήν την οποία έχει στην πραγματικότητα. Μπορεί να γίνει το ανατιμημένο ή υποτιμημένο σύμβολο του ίδιου του εαυτού του. Όταν όλα γενικά τα εμπορεύματα υπολογιστούν με την καινούργια αυτή αξία του χρήματος και οι γενικές τιμές των εμπορευμάτων αυξηθούν ή μειωθούν αντίστοιχα, η ποσότητα του χρυσού σε κυκλοφορία θα αντιστοιχηθεί ξανά με τις ανά-

γκες της κυκλοφορίας (ένα συμπέρασμα το οποίο τονίζει ο Ricardo με ιδιαίτερη ικανοποίηση), αλλά θα βρίσκεται σε αντίθεση με το κόστος παραγωγής των ευγενών μετάλλων και, κατά συνέπεια, με τη σχέση τους ως εμπορεύματα προς τα υπόλοιπα εμπορεύματα. Σύμφωνα με τη γενική θεωρία της ανταλλακτικής αξίας του Ricardo, η άνοδος του χρυσού πάνω από την ανταλλακτική του αξία, δηλαδή πάνω από την αξία που καθορίζεται από το χρόνο εργασίας που περιέχεται σ' αυτόν, θα προκαλούσε την αύξηση της παραγωγής του χρυσού μέχρι το σημείο στο οποίο η αυξημένη εισροή του χρυσού θα τον κατέβαζε πάλι στο σωστό μέγεθος της αξίας του. Αντίστροφα, μια πτώση του χρυσού κάτω από την αξία του θα προκαλούσε τη μείωση της παραγωγής του μέχρι το σημείο στο οποίο ο χρυσός θα ανέβαινε στο σωστό μέγεθος της αξίας του. Μ' αυτές τις αντίθετες κινήσεις θα εξισορροπούνταν η ποσοτική αντίθεση μεταξύ της μεταλλικής αξίας του χρυσού και της αξίας του ως μέσου κυκλοφορίας, θα επερχόταν η αποκατάσταση του σωστού επιπέδου της μάζας του χρυσού που κυκλοφορεί και έτσι το ύψος των τιμών των εμπορευμάτων θα αντιστοιχούσε ξανά στο μέτρο των αξιών. Αυτές οι διακυμάνσεις της αξίας του χρυσού που βρίσκεται σε κυκλοφορία θα επηρέαζαν στον ίδιο βαθμό και τον ίδιο τον άκοπο χρυσό, αφού, σύμφωνα με την προϋπόθεσή μας, όλος ο χρυσός που δεν καταναλώνεται με τη μορφή των ειδών πολυτελείας, κυκλοφορεί. Επειδή ο χρυσός, είτε ως νόμισμα είτε ως ράβδοι χρυσού, μπορεί να γίνει σύμβολο μεγαλύτερης ή μικρότερης αξίας από τη δική του, είναι αυτονόητο ότι και τα μετατρέψιμα σε χρυσό τραπεζογραμμάτια που βρίσκονται στην κυκλοφορία συμμερίζονται και αυτά την ίδια τύχη. Παρόλο που τα τραπεζογραμμάτια είναι μετατρέψιμα και, κατά συνέπεια, η πραγματική τους αξία αντιστοιχεί στην ονομα-

στική τους αξία, η συνολική ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται σε κυκλοφορία –ο χρυσός και τα τραπεζογραμμάτια μαζί (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes)– υπερτιμάται ή υποτιμάται, σε αντιστοιχία με τη συνολική του ποσότητα κάθε φορά, για λόγους που αναπτύξαμε πιο πάνω· ανεβαίνει ή πέφτει πάνω ή κάτω από το επίπεδο το οποίο καθορίζεται από την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν και από τη μεταλλική αξία του χρυσού. Το μη μετατρέψιμο σε χρυσό χαρτονόμισμα έχει, από αυτήν την άποψη, μόνο ένα πλεονέκτημα συγκριτικά με το μετατρέψιμο χαρτονόμισμα: Ότι μπορεί να υποτιμηθεί για δύο λόγους. Μπορεί να πέσει κάτω από την αξία του μετάλλου που προφασίζεται ότι αντιπροσωπεύει, είτε γιατί εκδίδεται σε πολύ μεγάλο αριθμό είτε γιατί το μέταλλο που αντιπροσωπεύει έχει πέσει κάτω από την αξία του. Αυτή η υποτίμηση, όχι του χαρτιού απέναντι στο χρυσό, αλλά του χρυσού και του χαρτιού παρμένα μαζί ή, με άλλα λόγια, της συνολικής μάζας των μέσων κυκλοφορίας μιας χώρας, είναι μια από τις βασικές ανακαλύψεις του Ricardo την οποία επιστράτευσαν ο λόρδος Overstone και Σία και την έκαναν θεμελιώδη αρχή της τραπεζικής νομοθεσίας του Sir Robert Peel το 1844 και 1845.

Αυτό που έπρεπε να αποδειχτεί ήταν ότι η τιμή των εμπορευμάτων ή η αξία του χρυσού εξαρτάται από τη μάζα του χρυσού που κυκλοφορεί. Η απόδειξη που δόθηκε συνίσταται στο γεγονός ότι προϋποθέτουμε αυτό που πρέπει να αποδειχτεί, ότι, δηλαδή, κάθε ποσότητα του ευγενούς μετάλλου, το οποίο χρησιμεύει ως χρήμα, σε οποιαδήποτε σχέση κι αν βρίσκεται με την εσωτερική του αξία, πρέπει να γίνει μέσο κυκλοφορίας, νόμισμα, και με αυτόν τον τρόπο σύμβολο της αξίας των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν, ανεξάρτητα από το κάθε φορά συνολικό μέγεθος της αξίας

τους. Με άλλα λόγια, η απόδειξη συνίσταται στην αφαίρεση από κάθε άλλη λειτουργία του χρήματος, εκτός από τη λειτουργία του ως μέσου κυκλοφορίας[104]. Όταν ο Ricardo στριμώχνεται πολύ, όπως, π.χ., στην πολεμική του ενάντια στον Bosanquet, όντας ολοκληρωτικά δέσμιος του φαινομένου της υποτίμησης των συμβόλων της αξίας λόγω της ποσότητάς τους, καταφεύγει σε δογματικούς ισχυρισμούς.*

Αν ο Ricardo είχε διατυπώσει αυτήν τη θεωρία με αφηρημένο τρόπο, όπως κάναμε εμείς, χωρίς να εισαγάγει στην ανάλυσή του συγκεκριμένες σχέσεις και δευτερεύουσες πλευρές οι οποίες μας απομακρύνουν από την ουσία του ζητήματος, το θεωρητικό κενό θα παρουσιαζόταν με χτυπητό τρόπο. Αλλά σε ολόκληρη την ανάλυσή του δίνει *διεθνές* χρώμα. Μπορεί, ωστόσο, να αποδειχτεί εύκολα ότι αυτό το γεγονός δεν αλλάζει καθόλου την ασημαντότητα των βασικών του ιδεών.

Η πρώτη πρόταση ήταν, λοιπόν[105]: Η ποσότητα του μεταλλικού χρήματος που κυκλοφορεί είναι κανονική, αν καθορίζεται από το άθροισμα των αξιών των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν, όπως αυτό έχει υπολογιστεί με τη μεταλλική αξία του χρήματος. Προσαρμοσμένη στα διεθνή δε-

---

104. Διορθωμένο στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859: Από όλους τους άλλους προσδιορισμούς της μορφής που έχει το χρήμα, εκτός από τη μορφή του σα μέσου κυκλοφορίας.

* David Ricardo, *Reply to Mr. Bosanquet's practical observations*, σελ. 49: «That commodities would rise or fall in price, in proportion to the increase or diminution of money, *I assume as a fact which is incontrovertible.*» («Το ότι οι τιμές των εμπορευμάτων θα ανέβαιναν ή θα έπεφταν σε αναλογία με την αύξηση ή τη μείωση του χρήματος, *το θεωρώ αναντίρρητο γεγονός.*»)

105. Σημ. Μετ.: Στις παραγράφους που ακολουθούν ο Μαρξ αναλύει τις λογικές συνέπειες της αντίληψης του Ρικάρντο.

δομένα, η παραπάνω πρόταση διατυπώνεται ως εξής: Σε συνθήκες κανονικής κατάστασης της κυκλοφορίας, κάθε χώρα διαθέτει μία μάζα χρήματος η οποία αντιστοιχεί στον πλούτο της και στη βιομηχανία της. Το χρήμα κυκλοφορεί με μία αξία η οποία αντιστοιχεί στην πραγματική του αξία ή, με άλλα λόγια, στο κόστος παραγωγής του. Αυτό σημαίνει ότι το χρήμα έχει την ίδια αξία σε όλες τις χώρες.* Ούτε θα εισαγόταν, ούτε θα εξαγόταν, λοιπόν, ποτέ χρήμα από τη μια χώρα στην άλλη**. Θα επικρατούσε, λοιπόν, ισορροπία ανάμεσα στις currencies (η συνολική μάζα του χρήματος που κυκλοφορεί) των διάφορων χωρών. Το σωστό[106] επίπεδο της εθνικής currency, στο οποίο αναφερόμασταν μέχρι τώρα, εκφράζεται τώρα σα διεθνής ισορροπία των currencies και στην πραγματικότητα δεν υποδηλώνει τίποτα περισσότερο από το ότι η εθνικότητα δεν αλλάζει τίποτα στο γενικό οικονομικό νόμο. Φτάσαμε, λοιπόν, τώρα ξανά στο ίδιο μοιραίο σημείο που ήμασταν και πρώτα. Πώς διαταράσσεται αυτό το σωστό επίπεδο; Το ερώτημα αυτό είναι τώρα ισοδύναμο με τα εξής ερωτήματα: Πώς διαταράσσεται η διεθνής ισορροπία των currencies ή, με άλλα λόγια, πώς παύει το χρήμα να έχει την ίδια αξία σε όλες τις χώρες ή, τέλος, πώς παύει να έχει σε κάθε χώρα τη δική του αξία; Όπως προηγούμενα το κανονικό επίπεδο διαταρασσόταν είτε επειδή η μάζα του κυκλοφορούντος χρυσού αυ-

---

* Ricardo, *The high price of Bullion etc.*: «Money would have the same value in all countries.», σελ. 4. («Το χρήμα θα είχε *την ίδια* αξία σε όλες τις χώρες.»), σελ. 4. Στην *Πολιτική* του *Οικονομία* ο Ricardo τροποποίησε αυτήν τη θέση του, αλλά όχι με τρόπο που να χάνει τη σημασία της εδώ.

** *Στο ίδιο*, σελ. 3-4.

106. Έχει προστεθεί στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859 λείπει το *σωστό*.

ξανόταν ή μειωνόταν, με αμετάβλητο το άθροισμα των αξιών των εμπορευμάτων, είτε επειδή η ποσότητα του κυκλοφορούντος χρήματος παρέμενε η ίδια, αλλά αυξάνονταν ή μειώνονταν οι ανταλλακτικές αξίες των εμπορευμάτων, έτσι τώρα το διεθνές κανονικό επίπεδο, το οποίο καθορίζεται από την αξία του ίδιου του μετάλλου, διαταράσσεται είτε επειδή η μάζα του χρυσού που βρίσκεται σε μια χώρα αυξάνεται ως συνέπεια της ανακάλυψης καινούργιων χρυσωρυχείων σε αυτήν τη χώρα* είτε επειδή το άθροισμα των ανταλλακτικών αξιών των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν σε μια ιδιαίτερη χώρα αυξήθηκε ή μειώθηκε. Όπως πριν μειωνόταν ή αυξανόταν η παραγωγή των ευγενών μετάλλων σύμφωνα με τις ανάγκες για συστολή ή διαστολή της currency και οι τιμές των εμπορευμάτων έπεφταν ή ανέβαιναν αντίστοιχα, έτσι τώρα αυξάνεται ή μειώνεται η εξαγωγή και η εισαγωγή από τη μια χώρα στην άλλη, σύμφωνα με τις ίδιες ανάγκες. Στις χώρες στις οποίες οι τιμές θα ανέβαιναν και η αξία του χρυσού θα έπεφτε –ως συνέπεια της διογκωμένης κυκλοφορίας του– κάτω από την αξία του μετάλλου, ο χρυσός θα υποτιμιόταν και, κατά συνέπεια, οι τιμές των εμπορευμάτων θα ανέβαιναν σε σύγκριση με τις άλλες χώρες. Τότε θα εξαγόταν ο χρυσός και θα εισάγονταν εμπορεύματα. Η αντίθετη κίνηση θα λάμβανε χώρα στην αντίστροφη περίπτωση.

Όπως πριν η παραγωγή του χρυσού συνεχιζόταν μέχρι να αποκατασταθεί η σωστή σχέση μεταξύ της αξίας του μετάλλου και της αξίας των εμπορευμάτων, έτσι και τώρα η εισαγωγή και εξαγωγή του χρυσού και μαζί της η άνοδος ή η πτώση των τιμών των εμπορευμάτων θα συνεχιζόταν μέχρι να αποκατασταθεί η ισορροπία στις διεθνείς currencies.

---

* Ricardo, *The high price of Bullion etc.*, σελ. 4.

Όπως στην πρώτη περίπτωση η παραγωγή του χρυσού αυξανόταν ή μειωνόταν μόνο γιατί ο χρυσός βρισκόταν πάνω ή κάτω από την αξία του, έτσι και τώρα η διεθνής περιπλάνηση του χρυσού προκαλείται από την ίδια αιτία. Όπως στην πρώτη περίπτωση κάθε μεταβολή στην παραγωγή του χρυσού θα επηρέαζε την ποσότητα του κυκλοφορούντος μετάλλου και μαζί με αυτήν και τις τιμές, έτσι και τώρα η διεθνής εισαγωγή και εξαγωγή χρυσού έχουν την ίδια επίδραση στην ποσότητα του κυκλοφορούντος μετάλλου και στις τιμές. Μόλις αποκατασταθεί η σχετική αξία ανάμεσα στο χρυσό και τα εμπορεύματα ή, με άλλα λόγια, η κανονική ποσότητα των μέσων κυκλοφορίας, σταματάει κάθε καινούργια παραγωγή χρυσού στην πρώτη περίπτωση και κάθε καινούργια εξαγωγή ή εισαγωγή χρυσού στη δεύτερη, εκτός από εκείνη που χρειάζεται για την αντικατάσταση των φθαρμένων νομισμάτων και για την κατανάλωση των αντικειμένων πολυτελείας. Συνεπάγεται επομένως

> «ότι ο πειρασμός να εξαχθεί χρυσός σαν ισοδύναμο για τα εμπορεύματα[107] ή, με άλλα λόγια, ένα δυσμενές εμπορικό ισοζύγιο, δεν μπορεί να προκύψει ποτέ, εκτός από την περίπτωση μιας υπεραφθονίας μέσων κυκλοφορίας.»*

Η εισαγωγή ή εξαγωγή του μετάλλου δε θα γινόταν παρά μόνο ως συνέπεια της υποτίμησης ή υπερτίμησης του μετάλλου η οποία, με τη σειρά της, θα οφειλόταν στη διαστο-

---

107. Σημ. Μετ.: Που εισάγονται.

* «An unfavourable balance of trade never arises but from a redundant currency.» («Ένα δυσμενές εμπορικό ισοζύγιο δεν μπορεί να προκύψει ποτέ, παρά μόνο λόγω υπεράφθονου currency.»), Ricardo, *στο ίδιο*, σελ. 11,12.

λή ή συστολή της μάζας των μέσων κυκλοφορίας πάνω ή κάτω από το κανονικό της επίπεδο.* Η ανάλυση αυτή συνεπάγεται ακόμα το εξής: Το γεγονός ότι η ποσότητα του χρυσού βρίσκεται πάνω ή κάτω από το σωστό της επίπεδο και έτσι ο χρυσός υπερτιμάται ή υποτιμάται πάνω ή κάτω από τη μεταλλική του αξία καθιστώντας, κατά συνέπεια, τις τιμές των εμπορευμάτων πολύ υψηλές ή πολύ χαμηλές, οδήγησε στην πρώτη περίπτωση στην αύξηση ή μείωση μόνο της παραγωγής του χρυσού και στη δεύτερη περίπτωση μόνο στην εισαγωγή ή εξαγωγή του χρυσού. Το γεγονός αυτό μας αποδεικνύει, λοιπόν, ότι κάθε τέτοια κίνηση ενεργεί ως διορθωτικό μέσο**, αφού, μέσω της διαστολής ή της συστολής του κυκλοφορούντος χρήματος, επαναφέρει τις τιμές στο κανονικό τους επίπεδο, το οποίο στην πρώτη περίπτωση είναι το επίπεδο που καθορίζεται από την αξία του χρυσού και την αξία των εμπορευμάτων και στη δεύτερη περίπτωση το επίπεδο που καθορίζεται από το διεθνές επίπεδο των currencies. Με άλλα λόγια: Το χρήμα κυκλοφορεί στις διάφορες χώρες μόνο εφόσον κυκλοφορεί στην κάθε χώρα ως νόμισμα. Το χρήμα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά νόμισμα· και η ποσότητα του χρυσού που βρίσκεται σε μια χώρα πρέπει επομένως να μπει στην κυκλοφορία. Αυτό σημαίνει, λοιπόν, ότι το χρήμα μπορεί ως σύμβολο του ίδιου του εαυτού του να ανεβαίνει πάνω ή να πέφτει κάτω από τη δική του αξία. Και έτσι, μέσω της πλαγίας οδού, δηλαδή μέσω της διεθνούς περιπλοκής του ζητήματος, επιστρέψαμε

* «The exportation of the coin is caused by its cheapness and is not the effect, but the cause of an unfavourable balance.» («Η εξαγωγή του νομίσματος προκαλείται από τη χαμηλή τιμή του και δεν είναι το αποτέλεσμα, αλλά η αιτία ενός δυσμενούς ισοζυγίου.»), *στο ίδιο*, σελ. 14.

** Ricardo, *στο ίδιο*, σελ.17.

ευτυχισμένοι στην αρχική δογματική θέση από την οποία ξεκινήσαμε.[108]

Μερικά παραδείγματα θα μας δείξουν με ποιο τρόπο ο Ricardo προσαρμόζει αυθαίρετα τα πραγματικά φαινόμενα στο πνεύμα της αφηρημένης του θεωρίας. Ισχυρίζεται, π.χ., ότι σε εποχές κακής σοδειάς –οι οποίες ήταν συχνές στην Αγγλία κατά τη διάρκεια της περιόδου από το 1800 ως το 1820– ο χρυσός εξάγεται όχι γιατί χρειάζεται η χώρα σιτάρι και γιατί ο χρυσός είναι χρήμα, δηλαδή είναι πάντα ένα πραγματικό[109] μέσο αγοράς και μέσο πληρωμής στην παγκόσμια αγορά, αλλά γιατί ο χρυσός υποτιμάται σε αξία έναντι των άλλων εμπορευμάτων και, επομένως, η currency της συγκεκριμένης χώρας, η οποία έχει πληγεί από την κακή σοδειά, υποτιμάται σχετικά με τις άλλες εθνικές currencies. Επειδή, δηλαδή, η κακή σοδειά μειώνει τον όγκο των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν, γι' αυτό και η συγκεκριμένη ποσότητα του χρυσού που βρίσκεται στην κυκλοφορία υπερβαίνει το κανονικό της επίπεδο και έτσι ανεβαίνουν οι τιμές όλων των άλλων εμπορευμάτων*. Σε αντίθεση με αυτήν την

---

108. Σημ. Μετ.: Ότι, δηλαδή, η αξία του χρήματος καθορίζεται από την ποσότητά του.

109. Διορθωμένο στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859: δραστικό.

* Ricardo, *στο ίδιο*, σελ. 74, 75. «England, in consequence of a bad harvest, would come under the case of a country having been deprived of a part of its commodities, and, therefore, requiring a diminished amount of circulating medium. The currency which was before equal to the payments would now become superabundant and relatively cheap in proportion of her diminished production. The exportation of this sum, therefore, would restore the value of the currency to the value of the currencies of other countries.» («Η Αγγλία θα βρισκόταν, ως συνέπεια μιας κακής σοδειάς, στη θέση μιας χώρας η οποία έχει στερηθεί ένα μέρος από τα εμπορεύματά της και γι' αυτό μιας χώρας η οποία χρειάζεται μειωμένη ποσότητα μέσων κυκλοφορίας. Η currency που προηγούμενα αντιστοι-

παράδοξη ερμηνεία, έχει αποδειχτεί στατιστικά ότι από το 1793 μέχρι τα πρόσφατα χρόνια, σε περίπτωση κακής σοδειάς στην Αγγλία, όχι μόνο δεν περίσσευαν τα ήδη υπάρχοντα μέσα κυκλοφορίας, αλλά, αντίθετα, δεν επαρκούσαν και κατά συνέπεια κυκλοφορούσε και έπρεπε να κυκλοφορεί περισσότερο χρήμα από πριν*.

χούσε στις πληρωμές θα γινόταν τώρα υπεράφθονη και σχετικά φτηνή σε σχέση με τη μειωμένη παραγωγή. Η εξαγωγή αυτής της ποσότητας θα αποκαθιστούσε, λοιπόν, την αξία της currency στο επίπεδο της αξίας των currencies των άλλων χωρών.») Η σύγχυσή του ανάμεσα στο χρήμα και το εμπόρευμα, καθώς και ανάμεσα στο χρήμα και το νόμισμα, αποδεικνύεται με κωμικό τρόπο στην ακόλουθη πρόταση: «If we can suppose that after an unfavourable harvest, when England has occasion for an unusual importation of coin, another nation is possessed of a superabundance of that article, but has no wants for any commodity whatever, it would unquestionably follow that such a nation would not export its own corn in exchange for commodities: *but neither would it export corn for money,* as that is a commodity which no nation ever wants absolutely, but relatively.» («Αν μπορούμε να υποθέσουμε ότι μετά από μια κακή σοδειά –περίπτωση στην οποία η Αγγλία έχει την ευκαιρία για μια ασυνήθιστη εισαγωγή σιταριού– μια άλλη χώρα έχει υπεραφθονία ακριβώς αυτού του προϊόντος, αλλά όμως δεν έχει ανάγκη από κανένα άλλο είδος εμπορεύματος, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το έθνος αυτό δε θα εξάγει το σιτάρι του έναντι άλλων εμπορευμάτων: Αλλά *ούτε έναντι χρημάτων θα εξήγαγε σιτάρι,* αφού είναι ένα εμπόρευμα που κανένα έθνος δεν το θέλει ποτέ απόλυτα, αλλά σχετικά.»), *στο ίδιο,* σελ. 75. Στο επικό του ποίημα ο Puschkin αναφέρει ότι ο πατέρας του ήρωά του δεν καταλαβαίνει ότι το εμπόρευμα είναι χρήμα. Ότι το εμπόρευμα είναι χρήμα το έχουν καταλάβει, όμως, εδώ και καιρό οι Ρώσοι, όπως αποδεικνύεται όχι μόνο από την εισαγωγή σιτηρών από την Αγγλία από το 1838 μέχρι το 1842, αλλά και από ολόκληρη την ιστορία του εμπορίου τους.

* Thomas Tooke, *History of prices* και James Wilson, *Capital, currency and banking.* (Το τελευταίο αυτό είναι επανέκδοση μιας σειράς άρθρων που δημοσιεύτηκαν το 1844, 1845, και το 1847 στο *London Economist.*)

Την ίδια επιχειρηματολογία είχε αναπτύξει ο Ricardo την εποχή του ναπολεόντειου ηπειρωτικού αποκλεισμού[110] και των αγγλικών διαταγμάτων αποκλεισμού[111]. Ισχυριζόταν, δηλαδή, ότι οι Άγγλοι εξήγαγαν στην ηπειρωτική Ευρώπη χρυσό αντί για εμπορεύματα, γιατί το χρήμα τους είχε υποτιμηθεί σε σχέση με το χρήμα των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης και, κατά συνέπεια, οι τιμές των εμπορευμάτων της ήταν σχετικά ψηλότερες και έτσι η εξαγωγή χρυσού αντί εμπορευμάτων αποτελούσε την πιο συμφέρουσα, από την πλευρά της κερδοσκοπίας, εμπορική ανταλλαγή. Σύμφωνα με αυτόν, η Αγγλία ήταν η αγορά όπου τα εμπορεύματα ήταν ακριβά και το χρήμα φτηνό, ενώ στην ηπειρωτική Ευρώπη τα εμπορεύματα ήταν φτηνά και το χρήμα ακριβό.

> «Το γεγονός το οποίο εννοώ», λέει ένας Άγγλος συγγραφέας, «ήταν η καταστρεπτικά χαμηλή τιμή των προϊόντων μας, καθώς και των αποικιακών προϊόντων ως συνέπεια της επίδρασης του ηπειρωτικού συ-

---

110. Αφού ο γαλλικός στόλος εξουδετερώθηκε το 1805 από τα αγγλικά πλοία στο Trafalgar, ο Ναπολέων Ι προσπάθησε να γονατίσει την Αγγλία μέσω του οικονομικού αποκλεισμού. Στο διάταγμα της 21.11.1806 στο Βερολίνο αναφερόταν: «Τα βρετανικά νησιά τελούν υπό αποκλεισμό… Απαγορεύεται το εμπόριο και κάθε είδους επαφή με τα βρετανικά νησιά.» Αυτό το διάταγμα το ακολούθησαν οι χώρες που ήταν υποτελείς στη Γαλλία, καθώς και οι σύμμαχοί της. Οι χώρες που στήριξαν τον αποκλεισμό ήταν η Ισπανία, το Βασίλειο της Νάπολι, η Ολλανδία, η Πρωσία, η Δανία, η Ρωσία, η Αυστρία κ.ά. Ο ηπειρωτικός αποκλεισμός σταμάτησε μετά από την ήττα του Ναπολέοντα στη Ρωσία.

111. Πρόκειται για την απάντηση της Βρετανίας στον οικονομικό αποκλεισμό της Γαλλίας. Το 1807 το Ηνωμένο Βασίλειο απαγόρευσε στους δικούς του συμμάχους το εμπόριο με τη Γαλλία, αποκλείοντας με το Βασιλικό Ναυτικό τα λιμάνια των Γάλλων και των συμμάχων τους.

στήματος κατά τη διάρκεια των τελευταίων έξι χρόνων του πολέμου. Οι τιμές της ζάχαρης και του καφέ, π.χ., υπολογισμένες σε χρυσό, ήταν τέσσερις ή πέντε φορές ψηλότερες στην ηπειρωτική Ευρώπη από τις ίδιες τιμές στην Αγγλία, υπολογισμένες σε τραπεζογραμμάτια. Ήταν η εποχή που οι Γάλλοι χημικοί ανακάλυψαν τη ζάχαρη των ζαχαρότευτλων και το ραδίκι ως υποκατάστατο του καφέ, ενώ, την ίδια στιγμή, οι Άγγλοι κτηνοτρόφοι πειραματίζονταν να παχύνουν τα βόδια τους με σιρόπι και μελάσα και οι Άγγλοι καταλάμβαναν την Ελιγολάνδη[112] για να φτιάξουν εδώ αποθήκες εμπορευμάτων και να διευκολύνουν έτσι τη λαθραία εισαγωγή τους στη Βόρεια Ευρώπη, και η εποχή που τα πιο ελαφριά είδη της αγγλικής βιομηχανίας προσπαθούσαν να βρουν το δρόμο τους για τη Γερμανία μέσω της Τουρκίας... Σχεδόν όλα τα εμπορεύματα του κόσμου είχαν συσσωρευτεί στις αποθήκες μας, απ' όπου δεν μπορούσαν να αποσυρθούν, εκτός από μικρές ποσότητες που απελευθερώνονταν με γαλλική άδεια, για την απόκτηση της οποίας οι έμποροι του Αμβούργου και του Άμστερνταμ έπρεπε να πληρώσουν στον Ναπολέοντα 40-50 χιλιάδες λίρες. Θα έπρεπε να είναι παράξενοι έμποροι για να πληρώνουν τέτοια ποσά για την άδεια να μεταφέρουν ένα φορτίο με εμπορεύματα από μια ακριβή σε μια φτηνή αγορά. Ποιες ήταν οι εναλλακτικές που εμφανίζονταν με καθαρό τρόπο

---

112. Νησί στη Βόρεια Θάλασσα με στρατηγική θέση, αφού απέχει 47 χλμ. από τις βόρειες ακτές της Γερμανίας και κατά συνέπεια της ηπειρωτικής Ευρώπης. Προσαρτήθηκε από τους Άγγλους το 1814 και παραχωρήθηκε στους Γερμανούς το 1890.

μπροστά σε κάθε έμπορο; Είτε να αγοράζει καφέ με 6 πένες τη λίβρα σε τραπεζογραμμάτια και να τον στέλνει σε ένα μέρος που θα μπορούσε να πουληθεί αμέσως με 3 ή 4 χρυσά σελίνια τη λίβρα, είτε να αγοράζει χρυσό με τραπεζογραμμάτια προς 5 λίρες την ουγκιά και να τον στέλνει σε ένα μέρος όπου η αξία του υπολογίζεται σε 3 λίρες, 17 σελίνια και 10,5 πένες. Είναι, λοιπόν, παράλογο να θεωρούμε την αποστολή χρυσού αντί για καφέ περισσότερο συμφέρουσα εμπορική πράξη... Δεν υπήρχε καμία χώρα στον κόσμο εκείνη την εποχή η οποία να μπορούσε να αποκτήσει τόσο μεγάλη ποσότητα από περιζήτητα εμπορεύματα όσο η Αγγλία. Ο Βοναπάρτης κοιτούσε πάντα με προσοχή τις αγγλικές τρέχουσες τιμές. Όσο έβλεπε ότι ο χρυσός στην Αγγλία ήταν πιο ακριβός και ο καφές πιο φτηνός, ήταν ευχαριστημένος με τα αποτελέσματα του ηπειρωτικού του συστήματος.»*

Ακριβώς την εποχή που ο Ricardo διατύπωνε για πρώτη φορά τη θεωρία του για το χρήμα και η Bullion Commitee την ενσωμάτωνε στην κοινοβουλευτική της έκθεση, το 1810, σημειώθηκε μια καταστρεπτική πτώση στις τιμές όλων των αγγλικών εμπορευμάτων σε σύγκριση με το 1808 και το 1809, ενώ η αξία του χρυσού[113] παρουσίασε μια σχετική αύξηση. Τα γεωργικά προϊόντα αποτέλεσαν την εξαίρεση, γιατί η εισαγωγή τους από το εξωτερικό προσέκρουε σε εμπόδια και η διαθέσιμη ποσότητά τους στο εσωτερικό αποδεκατίστηκε από τις κακές σοδειές**. Ο Ricardo είχε παρερ-

---

* James Deacon Hume, *Letters on the Cornlaws*, Λονδίνο, 1834, σελ. 29-31.

113. Διορθωμένο στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859: *Χρήματος*.

** Thomas Tooke, *History of prices etc.*, Λονδίνο, 1848, σελ. 110.

μηνεύσει σε τόσο μεγάλο βαθμό το ρόλο των ευγενών μετάλλων σα διεθνούς μέσου πληρωμής, που στην τοποθέτησή του μπροστά στην Επιτροπή των Λόρδων (1819) μπόρεσε να δηλώσει

> «that drains for exportation would cease altogether so soon as cash payments should be resumed, and the currency be restored to its metallic level». («ότι οι εξαγωγικές ροές θα έπαυαν ολοκληρωτικά μόλις ξανάρχιζαν οι πληρωμές σε μετρητά και η currency ξαναγύριζε στο μεταλλικό της επίπεδο».)

Πέθανε έγκαιρα, ακριβώς πριν το ξέσπασμα της κρίσης του 1825 η οποία διέψευσε τις προφητείες του.

Η περίοδος στην οποία εμπίπτει η συγγραφική δραστηριότητα του Ricardo δεν ήταν γενικά κατάλληλη για την παρατήρηση της λειτουργίας που επιτελούν τα ευγενή μέταλλα ως παγκόσμιο χρήμα. Πριν την εισαγωγή του ηπειρωτικού συστήματος, το εμπορικό ισοζύγιο ήταν σχεδόν πάντα ευνοϊκό για την Αγγλία και, κατά τη διάρκεια της ισχύος του ηπειρωτικού συστήματος, οι συναλλαγές με την ηπειρωτική Ευρώπη ήταν πολύ ασήμαντες για να επηρεάσουν την αγγλική συναλλαγματική ισοτιμία. Η αποστολή χρημάτων είχε ουσιαστικά πολιτικό χαρακτήρα και ο Ricardo φαίνεται να έχει παρερμηνεύσει τελείως το ρόλο που έπαιζαν οι επιχορηγήσεις στην αγγλική εξαγωγή χρυσού*.

Από τους συγχρόνους του Ricardo οι οποίοι αποτελούσαν τη σχολή των «Αρχών της Πολιτικής Οικονομίας»[114], ο *James Mill* ήταν ο πιο σημαντικός. Ο Mill προσπάθησε να

---

* Σύγκρινε W. Blake, *Observations etc.*

114. Των οπαδών, δηλαδή, των απόψεων του Ricardo, όπως αυτές εκφράζονται στο συγκεκριμένο βιβλίο.

διατυπώσει τη θεωρία του Ricardo για το χρήμα στη βάση της απλής μεταλλικής κυκλοφορίας, παραλείποντας τις επιζήμιες διεθνείς περιπλοκές του ζητήματος πίσω από τις οποίες ο Ricardo κρύβει τη φτώχεια των απόψεών του και παραλείποντας οποιαδήποτε πολεμική αντιπαράθεση με τη δράση της Τράπεζας της Αγγλίας. Οι βασικές του θέσεις είναι οι ακόλουθες:*

> «Λέγοντας αξία του χρήματος, εννοούμε την αναλογία με την οποία αυτό ανταλλάσσεται με άλλα αντικείμενα ή την ποσότητα των χρημάτων που δίνουμε σε αντάλλαγμα για μια συγκεκριμένη ποσότητα άλλων πραγμάτων. Αυτή η αναλογία καθορίζεται από τη συνολική ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται σε μια χώρα. Αν υποθέσουμε ότι στη μια μεριά βρίσκονται όλα τα εμπορεύματα μιας χώρας και στην άλλη όλο το χρήμα της, τότε είναι φανερό ότι, όταν ανταλλάσσονται οι δύο μεριές, η αξία του χρήματος, δηλαδή η ποσότητα των εμπορευμάτων με την οποία ανταλλάσσεται, εξαρτάται ολοκληρωτικά από τη δική του ποσότητα. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και στην πραγματική πορεία των πραγμάτων. Η συνολική μάζα των εμπορευμάτων μιας χώρας δεν ανταλλάσσεται μεμιάς με τη συνολική ποσότητα του χρήματος, αλλά τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται κατά τμήματα και πολλές φορές κατά πολύ μικρά τμήματα και σε διάφορες εποχές κατά τη διάρκεια του χρόνου. Το ίδιο νόμισμα που χρησιμοποιήθηκε σήμερα σε μια ανταλλαγή, μπορεί αύριο να χρησιμοποιηθεί

---

* James Mill, *Elements of political economy*. Η μετάφραση είναι από τη γαλλική μετάφραση του J. T. Parisot, Παρίσι, 1823.

σε μια άλλη. Ένα μέρος των χρημάτων θα χρησιμοποιηθεί σε πολύ μεγάλο αριθμό ανταλλαγών, ένα άλλο μέρος σε πολύ μικρό αριθμό και ένα τρίτο μέρος συσσωρεύεται και δε χρησιμοποιείται σε καμιά ανταλλαγή. Από αυτές τις διαφορετικές περιπτώσεις θα προκύψει ένας μέσος όρος ο οποίος θα εκφράζει τον αριθμό των ανταλλαγών στις οποίες θα χρησιμοποιούνταν κάθε νόμισμα, αν κάθε νόμισμα πραγματοποιούσε τον ίδιο αριθμό ανταλλαγών. Μπορούμε να καθορίσουμε αυτόν το μέσο αριθμό σε όποιο μέγεθος θέλουμε, π.χ., σε 10. Αν κάθε νόμισμα που βρίσκεται στη χώρα χρησιμοποιηθεί για 10 αγορές, είναι το ίδιο σα να δεκαπλασιάστηκε η συνολική μάζα των νομισμάτων, αλλά το καθένα από αυτά να χρησιμοποιείται πλέον για μία μόνο αγορά. Σε αυτήν την περίπτωση, η αξία όλων των εμπορευμάτων της χώρας είναι ίση με το δεκαπλάσιο της αξίας του χρήματος κλπ. Αν, αντίστροφα, αντί το κάθε νόμισμα να χρησιμοποιηθεί μέσα στο χρόνο σε 10 αγορές, δεκαπλασιαζόταν η συνολική ποσότητα του χρήματος, και αν το κάθε νόμισμα πραγματοποιούσε μόνο μία ανταλλαγή, τότε είναι φανερό ότι κάθε αύξηση αυτής της ποσότητας θα προκαλούσε μια ανάλογη μείωση στην αξία του κάθε νομίσματος χωριστά. Επειδή υποθέσαμε ότι η μάζα όλων των εμπορευμάτων με τα οποία ανταλλάσσεται το χρήμα παραμένει η ίδια, η αξία της συνολικής μάζας του χρήματος μετά από την αύξηση της ποσότητάς του δε θα γίνει μεγαλύτερη συγκριτικά με πριν. Αν υποθέσουμε πως αυξήθηκε κατά το ένα δέκατο, τότε πρέπει η αξία κάθε υποπολλαπλάσιου της συνολικής μάζας, π.χ., μιας ουγκιάς, να μειωθεί κατά το ένα δέκατο. Όποιος, λοι-

πόν, κι αν είναι ο βαθμός αύξησης ή μείωσης της συνολικής μάζας του χρήματος, αν η ποσότητα των άλλων πραγμάτων παραμένει η ίδια, τότε η αξία αυτής της συνολικής μάζας, καθώς και καθενός από τα μέρη της, υπόκειται σε μια ανάλογη μείωση ή αύξηση. Είναι φανερό ότι αυτή η θέση είναι απόλυτα αληθής. Στην περίπτωση που η αξία του χρήματος παρουσιάζει μια αύξηση ή μείωση (ενώ η ποσότητα των εμπορευμάτων με την οποία μπορούσε να ανταλλαχθεί καθώς και η ταχύτητα της κυκλοφορίας του παραμένουν αμετάβλητες), αυτή η μεταβολή μπορεί να αποδοθεί μόνο στην αντίστοιχη αύξηση ή μείωση του χρήματος και σε καμία άλλη αιτία. Στην περίπτωση που μειώνεται η μάζα των εμπορευμάτων, ενώ η ποσότητα του χρήματος παραμένει η ίδια, είναι το ίδιο σα να αυξανόταν η συνολική ποσότητα του χρήματος και αντίστροφα. Παρόμοιες μεταβολές θα προκύψουν, αν μεταβληθεί η ταχύτητα της κυκλοφορίας του. Κάθε αύξηση του αριθμού των περιστροφών παράγει το ίδιο αποτέλεσμα που θα είχε και η αύξηση της συνολικής ποσότητας του χρήματος. Κάθε μείωση του αριθμού αυτού επιφέρει το αντίστροφο αποτέλεσμα... Αν ένα μέρος της χρονιάτικης παραγωγής δεν ανταλλάσσεται καθόλου, όπως αυτό το μέρος το οποίο καταναλώνουν οι ίδιοι οι παραγωγοί, αυτό δεν μπαίνει στο λογαριασμό. Επειδή δεν ανταλλάσσεται με χρήμα είναι, αναφορικά με το χρήμα, σα να μην υπήρχε καθόλου... Αν η αύξηση ή η μείωση του χρήματος μπορεί να γίνεται ελεύθερα, η συνολική ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται σε μια χώρα ρυθμίζεται από την αξία των ευγενών μετάλλων... Ο χρυσός και το ασήμι είναι, όμως, εμπορεύματα των

οποίων η αξία καθορίζεται, όπως και σε όλα τα υπόλοιπα εμπορεύματα, από τα κόστη της παραγωγής τους, από την ποσότητα της εργασίας που περιέχεται σ' αυτά.»*

Ολόκληρη η οξύνοια του Mill αναλώνεται σε μια σειρά αυθαίρετων και ανούσιων υποθέσεων. Θέλει να αποδείξει ότι η τιμή των εμπορευμάτων ή η αξία του χρήματος καθορίζεται «από τη συνολική ποσότητα του χρήματος που υπάρχει σε μια χώρα». Αν *υποθέσουμε* ότι η μάζα και η ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων που βρίσκονται σε κυκλοφορία, αλλά και η ταχύτητα της κυκλοφορίας παραμένουν αμετάβλητες, όπως αμετάβλητη παραμένει και η αξία των ευγενών μετάλλων όπως αυτή καθορίζεται από το κόστος παραγωγής τους, και αν την ίδια στιγμή υποθέσουμε ότι, παρόλα αυτά, η ποσότητα του *κυκλοφορούντος* μεταλλικού χρήματος αυξάνεται ή μειώνεται σε σχέση με τη μάζα του *υπάρχοντος* στη χώρα χρήματος, τότε γίνεται πραγματικά «φανερό» ότι υποθέσαμε αυτό που υποτίθεται ότι έπρεπε να αποδείξουμε. Ο Mill διαπράττει γενικά το ίδιο λάθος με τον Hume όταν υποθέτει την κυκλοφορία αξιών χρήσης και όχι εμπορευμάτων με δεδομένη ανταλλακτική αξία και, κατά συνέπεια, η θέση του είναι λαθεμένη ακόμα και αν αποδεχτούμε όλες του τις «υποθέσεις». Η ταχύτητα κυκλοφορίας μπορεί να παραμένει η ίδια, το ίδιο και η αξία των ευγενών μετάλλων, το ίδιο και η *ποσότητα* των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν και, ωστόσο, να είναι δυνατό λόγω της μεταβολής της ανταλλακτικής τους αξίας να απαιτείται για την κυκλοφορία τους πότε μεγαλύτερη και πότε μικρότερη ποσότητα χρημάτων. Ο Mill βλέπει το γεγονός

* James Mill, *Elements of political economy*, σελ. 128-136.

ότι ένα μέρος του χρήματος που υπάρχει στη χώρα κυκλοφορεί, ενώ το υπόλοιπο αδρανοποιείται. Χρησιμοποιώντας έναν πολύ κωμικό υπολογισμό του μέσου όρου, *υποθέτει* ουσιαστικά ότι, παρόλο που στην πραγματικότητα τα πράγματα φαίνονται να είναι διαφορετικά, όλο το χρήμα που υπάρχει σε μια χώρα κυκλοφορεί πραγματικά. Αν υποθέσουμε ότι 10 εκατομμύρια ασημένια τάλιρα κάνουν σε μια χώρα δύο περιστροφές το χρόνο, τότε θα μπορούσαν να κυκλοφορούν 20 εκατομμύρια τάλιρα, αν το κάθε τάλιρο πραγματοποιούσε μία μόνο αγορά το χρόνο. Και αν η συνολική ποσότητα του ασημιού που υπάρχει στη χώρα με οποιαδήποτε μορφή ανέρχεται σε 100 εκατομμύρια τάλιρα, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι μπορούν να κυκλοφορούν και τα εκατό εκατομμύρια, αν το κάθε νόμισμα πραγματοποιούσε μία αγορά κάθε πέντε χρόνια. Θα μπορούσαμε, επίσης, να υποθέσουμε πως όλο το χρήμα του κόσμου κυκλοφορεί στο Hampstead[115], αλλά κάθε υποπολλαπλάσιό του αντί να κάνει, ας πούμε, τρεις περιστροφές το χρόνο, κάνει μια περιστροφή κάθε 3.000.000 χρόνια. Όλες αυτές οι υποθέσεις δεν έχουν καμία σημασία για τον καθορισμό της σχέσης ανάμεσα στο άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων και την ποσότητα των μέσων κυκλοφορίας. Ο Mill διαισθάνεται ότι γι' αυτόν είναι καθοριστικής σημασίας η διατύπωση της άμεσης συσχέτισης των εμπορευμάτων όχι με την ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται στην κυκλοφορία, αλλά με τη συνολική ποσότητα του χρήματος που βρίσκεται κάθε φορά σε μια χώρα. Αποδέχεται το γεγονός ότι η συνολική μάζα των εμπορευμάτων σε μια χώρα δεν ανταλλάσσεται «*μονομιάς*» με τη συνολική μάζα του χρήματος, αλλά, αντίθετα, διάφορα τμήματα των εμπορευμάτων

115. Ακριβή περιοχή του Λονδίνου.

ανταλλάσσονται σε διάφορες εποχές του χρόνου με διάφορα τμήματα της συνολικής ποσότητας του χρήματος. Για να παραμερίσει αυτήν τη δυσκολία, *υποθέτει* απλώς ότι δεν υπάρχει. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι όλη αυτή η αντίληψη για την άμεση συσχέτιση των εμπορευμάτων με το χρήμα και για την άμεση ανταλλαγή τους απορρέει από την κίνηση των απλών αγορών και πωλήσεων ή από τη λειτουργία του χρήματος ως μέσου αγοράς. Ήδη στην κίνηση του χρήματος ως μέσου πληρωμής εξαφανίζεται αυτή η ταυτόχρονη εμφάνιση εμπορεύματος και νομίσματος.

Οι εμπορικές κρίσεις κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα οι μεγάλες κρίσεις του 1825 και 1836 δεν προκάλεσαν καμιά περαιτέρω ανάπτυξη της ρικαρντιανής θεωρίας του χρήματος, αλλά μόνο καινούργιες πρακτικές εφαρμογές της. Τώρα πια δεν πρόκειται για μεμονωμένα οικονομικά φαινόμενα, όπως ήταν η υποτίμηση των ευγενών μετάλλων το 16ο και το 17ο αιώνα για τον Hume ή η υποτίμηση του χαρτονομίσματος κατά τη διάρκεια του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα για τον Ricardo, αλλά για τις μεγάλες θύελλες της παγκόσμιας αγοράς στις οποίες ξεσπά η σύγκρουση όλων των στοιχείων της αστικής παραγωγικής διαδικασίας και των οποίων τις αιτίες και τα μέσα καταπολέμησης τα αναζητούν στην πιο επιφανειακή και πιο αφηρημένη σφαίρα αυτής της διαδικασίας, στη σφαίρα της κυκλοφορίας του χρήματος. Η θεωρητική αφετηρία αυτής της σχολής των μετεωρολόγων της οικονομίας δεν είναι ουσιαστικά άλλη από το δόγμα ότι ο Ricardo είχε ανακαλύψει τους νόμους της καθαρά μεταλλικής κυκλοφορίας. Αυτό που απέμεινε γι' αυτούς ήταν η καθυπόταξη της πιστωτικής κυκλοφορίας ή της κυκλοφορίας των τραπεζογραμματίων, σε αυτούς τους νόμους.

Το πιο γενικό και το πιο χαρακτηριστικό φαινόμενο των

εμπορικών κρίσεων είναι η απότομη γενική πτώση των τιμών των εμπορευμάτων η οποία έπεται μιας μακράς, γενικής ανόδου τους. Η γενική πτώση των τιμών των εμπορευμάτων μπορεί να εκφραστεί ως άνοδος της σχετικής αξίας του χρήματος συγκριτικά με όλα τα εμπορεύματα και, αντίστροφα, η γενική άνοδος των τιμών μπορεί να εκφραστεί ως μείωση της σχετικής αξίας του χρήματος. Και με τους δύο αυτούς τρόπους έκφρασης το φαινόμενο απλώς διατυπώνεται, δεν ερμηνεύεται. Είτε θέταμε το καθήκον ως εξής: Να εξηγηθεί η γενική περιοδική άνοδος των τιμών την οποία διαδέχεται η γενική τους πτώση· είτε, αν διατυπώναμε το ίδιο πρόβλημα με τον εξής τρόπο: Να εξηγηθεί η περιοδική μείωση και άνοδος της σχετικής αξίας του χρήματος σχετικά με τα εμπορεύματα, η διαφορετική φρασεολογία, με την οποία τίθεται, αφήνει το πρόβλημα τόσο άθικτο όσο θα το άφηνε και η μετάφρασή του από τη γερμανική στην αγγλική γλώσσα. Η θεωρία, λοιπόν, του χρήματος του Ricardo ήταν η πλέον βολική, γιατί έδινε σε μια ταυτολογία την επίφαση μιας αιτιακής σχέσης. Από πού προέρχεται η γενική περιοδική πτώση των τιμών των εμπορευμάτων; Από την περιοδική άνοδο της σχετικής αξίας του χρήματος. Από πού προέρχεται, αντίστροφα, η γενική περιοδική άνοδος των τιμών των εμπορευμάτων; Από την περιοδική πτώση της σχετικής αξίας του χρήματος. Θα μπορούσε εξίσου ορθά να ειπωθεί ότι η περιοδική άνοδος και πτώση των τιμών προκαλείται από την περιοδική άνοδο και πτώση τους.

Το ίδιο το πρόβλημα τίθεται υπό την προϋπόθεση ότι η εσωτερική αξία του χρήματος, δηλαδή η αξία του που καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής των ευγενών μετάλλων, παραμένει *αμετάβλητη*. Αν η ταυτολογία αυτή είναι κάτι περισσότερο από ταυτολογία, αυτό οφείλεται στην παρερμηνεία των πιο θεμελιακών εννοιών. Όταν η ανταλλακτική

αξία του Α, μετρημένη με το Β, πέφτει, τότε ξέρουμε ότι αυτό μπορεί να προκαλείται είτε από μια πτώση της αξίας του Α είτε από μια άνοδο της αξίας του Β. Παρομοίως, στην αντίστροφη περίπτωση, στην περίπτωση, δηλαδή, που αυξάνεται η ανταλλακτική αξία του Α, μετρημένη με το Β. Αν η μετατροπή της ταυτολογίας σε αιτιακή σχέση γίνει μία φορά αποδεκτή, όλα τα άλλα ακολουθούν με ευκολία. Η άνοδος της τιμής των εμπορευμάτων προκαλείται από την πτώση της αξίας του χρήματος, η πτώση της αξίας του χρήματος, όμως, όπως ξέρουμε από τον Ricardo, προκαλείται από την υπεράφθονη κυκλοφορία του, δηλαδή από το ότι η μάζα του κυκλοφορούντος χρήματος αυξάνεται πάνω από το επίπεδο το οποίο καθορίζεται από τη δική του εσωτερική αξία, καθώς και από τις εσωτερικές αξίες των εμπορευμάτων. Με τον ίδιο τρόπο, η γενική πτώση των τιμών των εμπορευμάτων προέρχεται, αντίστροφα, από την άνοδο της αξίας του χρήματος πάνω από την εσωτερική του αξία, ως συνέπεια ενός ανεπαρκούς επιπέδου κυκλοφορίας του. Οι τιμές αυξάνονται και μειώνονται, λοιπόν, περιοδικά, γιατί κυκλοφορεί περιοδικά πάρα πολύ ή πολύ λίγο χρήμα. Αν πάλι αποδειχτεί ότι η άνοδος των τιμών συμπίπτει με μια μειωμένη και η πτώση των τιμών με μια αυξημένη κυκλοφορία του χρήματος, τότε μπορούμε, παρόλα αυτά, να ισχυριστούμε ότι ως συνέπεια οποιασδήποτε, ακόμα και ανεπαίσθητης και στατιστικά μη αποδεικτέας μείωσης ή αύξησης της μάζας των εμπορευμάτων που βρίσκονται στην κυκλοφορία, η ποσότητα του χρήματος που κυκλοφορεί αυξάνεται ή μειώνεται, αν όχι απόλυτα, τουλάχιστον σχετικά. Είδαμε τώρα ότι, σύμφωνα με τον Ricardo, αυτές οι γενικές διακυμάνσεις των τιμών πρέπει να συμβαίνουν και στην καθαρά μεταλλική κυκλοφορία, αλλά αλληλοεξουδετερώνονται μέσω της διαδοχικής τους εμφάνισης. Στην περίπτω-

ση, π.χ., ανεπαρκούς κυκλοφορίας του χρήματος, οι τιμές των εμπορευμάτων μειώνονται και η μείωσή τους προκαλεί την εξαγωγή εμπορευμάτων στο εξωτερικό· αυτή η εξαγωγή, όμως, συνεπάγεται με τη σειρά της εισροή χρήματος στη χώρα, η οποία προκαλεί πάλι αύξηση των τιμών των εμπορευμάτων. Το αντίστροφο συμβαίνει στην περίπτωση υπεράφθονης κυκλοφορίας, όπου εισάγονται εμπορεύματα και εξάγεται χρήμα. Δεδομένου ότι, παρ' όλες αυτές τις γενικές διακυμάνσεις των τιμών οι οποίες απορρέουν από την ίδια τη φύση της ρικαρντιανής μεταλλικής κυκλοφορίας, η βίαιη και οξυμμένη μορφή τους, η μορφή της κρίσης, ανήκει στις περιόδους με αναπτυγμένο πιστωτικό σύστημα, είναι φανερό ότι η έκδοση τραπεζογραμματίων δε ρυθμίζεται ακριβώς σύμφωνα με τους νόμους της μεταλλικής κυκλοφορίας. Η μεταλλική κυκλοφορία βρίσκει το δικό της φάρμακο στην εισαγωγή και εξαγωγή των ευγενών μετάλλων τα οποία μπαίνουν αμέσως στην κυκλοφορία ως νομίσματα και έτσι μέσω της εισροής ή της εκροής τους προκαλούν την πτώση ή την άνοδο των τιμών των εμπορευμάτων. Η ίδια επίδραση στις τιμές των εμπορευμάτων μπορεί να προκύψει τώρα, αν οι τράπεζες μιμηθούν τεχνητά τους νόμους της μεταλλικής κυκλοφορίας. Αν ο χρυσός εισρέει από το εξωτερικό, αυτό είναι απόδειξη ότι η κυκλοφορία του χρήματος είναι ανεπαρκής, η αξία του χρήματος είναι πολύ υψηλή και οι τιμές των εμπορευμάτων πολύ χαμηλές και, κατά συνέπεια, πρέπει να ριχτούν στην κυκλοφορία τραπεζογραμμάτια σε ποσότητα ανάλογη του νεοεισαγόμενου χρυσού. Αντίστροφα, πρέπει να αποσυρθούν από την κυκλοφορία γραμμάτια σε ποσότητα ανάλογη του χρυσού που φεύγει από τη χώρα. Με άλλα λόγια, η έκδοση των τραπεζογραμματίων πρέπει να ρυθμίζεται σύμφωνα με την εισαγωγή και την εξαγωγή των ευγενών μετάλλων ή σύμφωνα

με την τιμή του συναλλάγματος. Η λαθεμένη υπόθεση του Ricardo ότι ο χρυσός[116] είναι μόνο νόμισμα και, γι' αυτόν το λόγο, όλος ο εισαγόμενος χρυσός αυξάνει το κυκλοφορούν χρήμα κι έτσι ανεβάζει τις τιμές, αυτή η θεωρητική υπόθεση μετατρέπεται εδώ σε *πρακτικό πείραμα, σύμφωνα με το οποίο πρέπει να ρίχνουμε στην κυκλοφορία τόσα νομίσματα, όσος χρυσός υπάρχει κάθε φορά.*

Ο λόρδος Overstone (δηλαδή ο τραπεζίτης Jones Loyd), ο συνταγματάρχης Torrens, ο Norman, ο Clay, ο Arbuthnot και πολλοί άλλοι συγγραφείς, οι οποίοι στην Αγγλία είναι γνωστοί με το όνομα της Σχολής της «Currency Principle», δε διακήρυξαν απλώς αυτό το δόγμα, αλλά, με τους τραπεζικούς νόμους του Sir Robert Peel του 1844 και 1845, το έκαναν κιόλας βάση της αγγλικής και σκοτσέζικης τραπεζικής νομοθεσίας. Το ατιμωτικό φιάσκο τους το οποίο ήταν τόσο θεωρητικό όσο και πρακτικό, μετά από τα πειράματα που έγιναν στην πιο μεγάλη εθνική κλίμακα, θα το παρουσιάσουμε όταν πραγματευόμαστε την πίστη*. Είναι όμως φα-

116. Διορθωμένο στο χειρόγραφο. Στην έκδοση του 1859: Χρήμα.

* Λίγους μήνες πριν το ξέσπασμα της γενικής εμπορικής κρίσης του 1857, συνήλθε μια επιτροπή της Βουλής των Κοινοτήτων για να εξετάσει την επίδραση των τραπεζικών νόμων του 1844 και 1845. Ο λόρδος Overstone, ο θεωρητικός πατέρας αυτών των νόμων, στην κατάθεσή του ενώπιον της επιτροπής έκανε την ακόλουθη ανάλυση: «By strict and prompt adherence to the principles of the act of 1844, everything has passed off with regularity and ease; the monetary system is safe and unshaken, the prosperity of the country is undisputed, the public confidence in the wisdom of the act of 1844 is daily gaining strength; and if the committee wish for further practical illustration of the soundness of the principles on which it rests, or of the beneficial results which it has assured, the true and sufficient answer to the committee is, look around you; look at the present state of trade of the country, look at the contentment of the people; look at the wealth and prosperity which pervades every class of the community and

νερό ότι η ρικαρντιανή θεωρία, η οποία απομονώνει το χρήμα στη ρευστή του κατάσταση ως μέσο κυκλοφορίας, καταλήγει να αποδίδει στην αύξηση και στη μείωση των ευγενών μετάλλων τόσο καθοριστική επιρροή πάνω στην αστική οικονομία, που ούτε η δεισιδαιμονία της μονεταριστικής σχολής δεν είχε ποτέ ονειρευτεί. Με αυτόν τον τρόπο ο Ricardo, ο οποίος διακηρύσσει ότι το χαρτονόμισμα είναι η πιο τέλεια μορφή του νομίσματος, έγινε προφήτης των Bullionists.

Αφού η θεωρία του Hume ή, με άλλα λόγια, η αφηρημένη αντιπαράθεση με τη μονεταριστική σχολή αναπτύχθηκε έτσι στο έπακρο μέχρι τις τελευταίες της θεωρητικές προεκτάσεις, η συγκεκριμένη αντίληψη του Steuart για το χρήμα δικαιώθηκε τελικά από τον *Thomas Tooke**. Ο Tooke δε συ-

---

then, having done so, the committee may be fairly called upon to decide whether they will interfere with the continuance of an act under which these results have been developed.» («Με την αυστηρή και πρόθυμη προσκόλληση στις αρχές του νόμου του 1844, τα πάντα διεξήχθησαν κανονικά και εύκολα. Το νομισματικό σύστημα είναι ασφαλές και ακλόνητο, η ευημερία της χώρας είναι αδιαμφισβήτητη, η δημόσια εμπιστοσύνη στους νόμους του 1844 κερδίζει καθημερινά δύναμη. Αν η επιτροπή επιθυμεί περισσότερα πρακτικά παραδείγματα για την ορθότητα των αρχών πάνω στις οποίες στηρίζονται οι νόμοι ή για τα ευεργετικά αποτελέσματα που έχουν εξασφαλίσει, η σωστή και επαρκής απάντηση στην επιτροπή είναι: Κοιτάξτε γύρω σας, κοιτάξτε τη σημερινή κατάσταση του εμπορίου στη χώρα, κοιτάξτε την ευχαρίστηση του λαού, κοιτάξτε τον πλούτο και την ευημερία όλων των κοινωνικών τάξεων και, αφού γίνουν όλα αυτά, η επιτροπή θα είναι σε θέση να αποφασίσει αν θα διακόψει τη συνέχιση ενός νόμου η ισχύς του οποίου έφερε αυτά τα αποτελέσματα.») Αυτά σημείωνε ο Overstone στις 14 Ιούλη του 1857, και στις 12 του Νοέμβρη του ίδιου χρόνου το Υπουργείο ανέστειλε με δική του ευθύνη το θαυματουργό αυτό νόμο.

* Ο Tooke αγνοούσε τελείως τα έργα του Steuart, όπως προκύπτει από την *History of prices from 1839-1847*, Λονδίνο, 1848, όπου ο Steuart συνοψίζει την Ιστορία των θεωριών για το χρήμα.

νάγει τις θέσεις του από κάποια θεωρία, αλλά από την ευσυνείδητη ανάλυση της ιστορίας των τιμών των εμπορευμάτων από το 1793 ως το 1856. Στην πρώτη έκδοση της *Ιστορίας των Τιμών* που κυκλοφόρησε το 1823, ο Tooke ήταν ακόμα ολοκληρωτικά δέσμιος της ρικαρντιανής θεωρίας και προσπαθούσε μάταια να συμβιβάσει τα γεγονότα με αυτήν τη θεωρία. Το σύγγραμμα του *On the Currency*, το οποίο κυκλοφόρησε μετά από την κρίση του 1825, θα μπορούσε μάλιστα να θεωρηθεί μια πρώτη συνεπής παρουσίαση των απόψεων που θα εφάρμοζε αργότερα ο Overstone. Οι συνεχιζόμενες έρευνες πάνω στην ιστορία των τιμών των εμπορευμάτων τον ανάγκασαν ωστόσο να συνειδητοποιήσει ότι η άμεση αυτή σχέση ανάμεσα στις τιμές και την ποσότητα των μέσων κυκλοφορίας, όπως προϋποτίθεται από αυτήν τη θεωρία, είναι καθαρό αποκύημα της φαντασίας, ότι η διαστολή και η συστολή των μέσων κυκλοφορίας, με αμετάβλητη την αξία των ευγενών μετάλλων, είναι πάντα αποτέλεσμα και ποτέ αιτία των διακυμάνσεων των τιμών, ότι η κυκλοφορία του χρήματος αποτελεί μόνο μια δευτερευούσης σημασίας κίνηση και ότι το χρήμα στην πραγματική διαδικασία της παραγωγής έχει και άλλες τελείως διαφορετικές μορφές από τη μορφή του μέσου κυκλοφορίας. Οι λεπτομερείς του έρευνες, όμως, ανήκουν σε μια άλλη σφαίρα, όχι στη σφαίρα της απλής μεταλλικής κυκλοφορίας, και δεν μπορούν, κατά συνέπεια, να μελετηθούν εδώ, όπως και οι έρευνες των *Wilson* και *Fularton* οι οποίες κινούνται στην ίδια κατεύθυνση*.

---

* Το σπουδαιότερο έργο του Tooke, εκτός από το *History of prices*, το οποίο έχει εκδώσει σε έξι τόμους ο συνεργάτης του, Newmarch, είναι το *An Inquiry into the currency principle, the connection of currency with prices etc.*, 2η έκδ., Λονδίνο, 1844. Το σύγγραμμα του *Wilson* το έχουμε

Όλοι αυτοί οι συγγραφείς δεν αντιλαμβάνονται το χρήμα μονόπλευρα, το αντιλαμβάνονται στις διαφορετικές του λειτουργίες, ωστόσο το προσεγγίζουν με μηχανιστικό τρόπο, χωρίς καμιά ζωντανή συσχέτιση είτε των λειτουργιών μεταξύ τους είτε με το συνολικό σύστημα των οικονομικών κατηγοριών. Το *χρήμα* που δεν είναι *μέσο κυκλοφορίας*, το ταυτίζουν λαθεμένα με *το κεφάλαιο* ή ακόμα και με το εμπόρευμα, παρόλο που από την άλλη μεριά είναι πάλι περιστασιακά αναγκασμένοι να αποδεχτούν ότι υπάρχει διαφορά μεταξύ αυτών των δύο κατηγοριών και του χρήματος.* Αν, π.χ., στέλνεται χρυσός στο εξωτερικό, στην ουσία

ήδη αναφέρει. Απομένει ακόμα να αναφέρουμε το σύγγραμμα του John Fullarton, *On the regulation of currencies*, 2η έκδ., Λονδίνο, 1845.

* «Πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ του χρυσού ως εμπορεύματος, *δηλαδή* του κεφάλαιου, από τη μία, και του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας, από την άλλη.» (Tooke, *An Inquiry into the currency principle etc.*, σελ. 10). «Gold and silver may be counted upon to realise on their arrival nearly the exact sum required to be provided... gold and silver posses an infinite advantage over all other description of merchandize... from the circumstance of being universally in use as money... It is not in tea, coffee, sugar or indigo that debts, whether foreign or domestic, are usually contracted to be paid, but in coin; and the remittance, therefore, either in the identical coin designated, or in bullion which can be promptly turned into that coin through the mint or market of the country to which it is sent, must always afford to the remitter, the most certain, immediate, and accurate means of affecting this object, without risk of disappointment from the failure of demand or fluctuation of price.» («Μπορούμε να βασιστούμε στο γεγονός ότι ο χρυσός και το ασήμι πραγματοποιούν με την προσφορά τους σχεδόν στο ακέραιο την ποσότητα που έχουμε ανάγκη... Ο χρυσός και το ασήμι διαθέτουν ένα τεράστιο πλεονέκτημα απέναντι στα άλλα είδη των εμπορευμάτων... από το περιστατικό ότι χρησιμοποιούνται παντού σα χρήμα... Δεν είναι σε τσάι, καφέ, ζάχαρη ή σε φυτό ίντιγκο που συμφωνούνται να αποπληρωθούν τα χρέη, είτε στο εξωτερικό είτε στο εσωτερικό, αλλά

στέλνεται κεφάλαιο στο εξωτερικό, αλλά το ίδιο συμβαίνει και όταν στέλνουμε σίδηρο, βαμβάκι, δημητριακά, με λίγα λόγια κάθε εμπόρευμα που εξάγεται. Και τα δύο είναι κεφάλαιο και, κατά συνέπεια, η διάκριση μεταξύ τους δε συνίσταται στο γεγονός ότι το ένα είναι κεφάλαιο ενώ το άλλο όχι, αλλά στο γεγονός ότι το ένα είναι χρήμα και το άλλο είναι εμπόρευμα. Ο ρόλος του χρυσού ως διεθνούς μέσου ανταλλαγής δεν απορρέει, λοιπόν, από τη συγκεκριμένη μορφή του ως κεφάλαιου, αλλά από την ειδική του λειτουργία ως χρήματος. Παρόμοια, αν ο χρυσός ή, στη θέση του, τα τραπεζογραμμάτια λειτουργούν ως μέσο πληρωμής στο εσωτερικό εμπόριο, τότε είναι ταυτόχρονα και κεφάλαιο. Ωστόσο, το κεφάλαιο στη μορφή του εμπορεύματος δεν μπορεί πάντα να μετατρέπεται –όπως δείχνουν πολύ χειροπιαστά, π.χ., οι κρίσεις– σε χρυσό και τραπεζογραμμάτια. Το ότι ο χρυσός είναι μέσο πληρωμής το οφείλει, λοιπόν, στη διαφορά του χρυσού ως χρήματος από το εμπόρευμα και όχι στην ύπαρξή του με τη μορφή του κεφάλαιου. Ακόμα και όπου το κεφάλαιο εξάγεται άμεσα ως κεφάλαιο, π.χ., για να δανειστεί ένα συγκεκριμένο αξιακό ποσό με τό-

---

σε νόμισμα. Και τα εμβάσματα επομένως γίνονται είτε στο νόμισμα που συμφωνήθηκε είτε σε άκοπο μέταλλο το οποίο μπορεί άμεσα να μετατραπεί στο νόμισμα αυτό από το νομισματοκοπείο ή από την αγορά της χώρας στην οποία αποστέλλεται, και αυτό προσφέρει στον αποστολέα τον πιο ασφαλή, άμεσο και επαρκή τρόπο για να πετύχει αυτόν το σκοπό χωρίς τον κίνδυνο της αποτυχίας λόγω έλλειψης ζήτησης ή διακυμάνσεων των τιμών.»), Fullarton, *στο ίδιο*, σελ. 132, 133. «Any other article (apart from gold and silver) might in quantity or kind be beyond the usual demand of the country to which it is sent.» («Κάθε άλλο αντικείμενο –εκτός από το χρυσό και το ασήμι– μπορεί να μην ανταποκρίνεται ποσοτικά ή ποιοτικά στη συνηθισμένη ζήτηση της χώρας στην οποία αποστέλλεται.»), Tooke, *An Inquiry etc.*, σελ. 10.

κο στο εξωτερικό, εξαρτάται από την οικονομική συγκυρία αν αυτό θα εξαχθεί με τη μορφή του εμπορεύματος ή με τη μορφή του χρυσού. Αν εξαχθεί με τη μορφή του χρυσού, αυτό συμβαίνει λόγω της ειδικής μορφής των ευγενών μετάλλων ως χρήματος έναντι των άλλων εμπορευμάτων. Γενικά, οι συγγραφείς αυτοί δεν εξετάζουν το χρήμα καταρχάς στην αφηρημένη του μορφή, όπως αναπτύσσεται μέσα στην απλή κυκλοφορία των εμπορευμάτων από τις σχέσεις των εμπορευμάτων που κυκλοφορούν μεταξύ τους. Ταλαντεύονται, επομένως, συνεχώς πέρα-δώθε, ανάμεσα στις αφηρημένες μορφές που λαμβάνει το χρήμα σε διάκριση από το εμπόρευμα και τις συγκεκριμένες μορφές του, πίσω από τις οποίες κρύβονται πιο συγκεκριμένες σχέσεις, όπως κεφάλαιο, εισόδημα και τα παρόμοια.[117]

117. Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο θα εξεταστεί στο κεφάλαιο 3 που πραγματεύεται το κεφάλαιο και αποτελεί την ολοκλήρωση αυτού του μέρους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Εισαγωγή
[στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας»][1]

Ι. ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ, ΔΙΑΝΟΜΗ, ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ (ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ)

1. Παραγωγή

α. Αντικείμενο του παρόντος είναι καταρχάς η *υλική παραγωγή*.

Αφετηριακό σημείο είναι, φυσικά, τα άτομα που παράγουν στην κοινωνία –επομένως η κοινωνικά καθορισμένη παραγωγή των ατόμων. Ο ξεχωριστός και απομονωμένος κυνηγός και ψαράς με τους οποίους ξεκινάνε την ανάλυσή τους ο Smith και ο Ricardo ανήκουν στις απλοϊκές φαντασιώσεις των Ροβινσονιάδων[2] του 18ου αιώνα, οι οποίες σε

---

1. Η «Εισαγωγή», την οποία επεξεργάστηκε ο Μαρξ από τα τέλη Αυγούστου μέχρι τα μέσα του Σεπτέμβρη του 1857, αποτελεί ένα ημιτελές σχέδιο μιας «γενικής εισαγωγής» στη σχεδιαζόμενη μεγάλη οικονομική του εργασία, της οποίας τα βασικά σημεία παρουσιάζει ήδη ο Μαρξ στην «Εισαγωγή». Στην πορεία των ερευνών του ο Μαρξ άλλαξε πολλές φορές τα αρχικά του σχέδια. Έτσι προέκυψαν τα έργα *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* και *Το Κεφάλαιο*. (Για περισσότερα αναφορικά με τα ερευνητικά σχέδια του Μαρξ, βλ. σελ. 9-13 «Για την ιστορία της συγγραφής του έργου» στο παρόν βιβλίο.)

Η «Εισαγωγή» ανακαλύφθηκε το 1902 στα χαρτιά του Μαρξ και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1903 στο περιοδικό *Die Neue Zeit*.

2. Ο όρος «Ροβινσονιάδα» έχει τις ρίζες του στο γνωστό μυθιστόρημα του Daniel Defoe με τον τίτλο *Ροβινσώνας Κρούσος*. Το βιβλίο αναφέρεται στις περιπέτειες ενός ναυαγού ναυτικού σε ένα ερημικό νη-

καμία περίπτωση δεν εκφράζουν απλά την αντίδραση απέναντι στη μεγάλη επιτήδευση και την επιστροφή σε μια παρεξηγημένη φυσική ζωή, όπως φαντάζονται οι ιστορικοί του πολιτισμού. Εξίσου λίγο στηρίζεται σε έναν τέτοιο νατουραλισμό και το contrat social[3] του Rousseau, το οποίο μέσω σύμβασης φέρνει σε συσχετισμό και σύνδεση τα υποκείμενα τα οποία από τη φύση τους είναι ανεξάρτητα. Αυτό αποτελεί απλώς την επίφαση και μάλιστα μόνο την αισθητική επίφαση των μικρών και μεγάλων Ροβινσονιάδων. Πρόκειται για το προανάκρουσμα της «αστικής κοινωνίας» η οποία προετοιμαζόταν από το 16ο αιώνα και το 18ο αιώνα έκανε άλματα στην ωριμότητά της. Σε αυτήν την κοινωνία του ελεύθερου ανταγωνισμού, το άτομο εμφανίζεται απελευθερωμένο από τους φυσικούς δεσμούς κλπ., που σε παλαιότερες εποχές της Ιστορίας το καθιστούσαν εξάρτη-

---

σί και στις προσπάθειές του να επιβιώσει. Το παράδειγμα χρησιμοποιείται πολλές φορές από τη χυδαία αστική πολιτική οικονομία ως μια απλουστευμένη δήθεν μικρογραφία της κοινωνίας, αφού, όπως υποστηρίζουν, στον Ροβινσώνα τέθηκαν τα ίδια σχεδόν ζητήματα τα οποία τίθενται και στις κοινωνίες που αποτελούνται από πολλούς ανθρώπους, όπως τι θα παραχθεί και με ποια παραγωγική μέθοδο και πώς θα αυξηθεί το παραγόμενο προϊόν. Με αυτόν τον τρόπο οι χυδαίοι αστοί οικονομολόγοι προσπαθούν να αποκρύψουν το πραγματικό αντικείμενο της επιστήμης της πολιτικής οικονομίας, δηλαδή τη μελέτη των σχέσεων στις οποίες εισέρχονται οι άνθρωποι κατά τη διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής και τη μελέτη των σχέσεων ιδιοκτησίας οι οποίες αποτελούν τον πυρήνα τους. Στόχος τους είναι η απόκρυψη του εκμεταλλευτικού χαρακτήρα της καπιταλιστικής κοινωνίας, ο οποίος φανερώνεται από τη μελέτη αυτών των σχέσεων.

3. Κοινωνικό Συμβόλαιο. Πρόκειται για τη βασική ιδέα του έργου του Ελβετού φιλοσόφου Jean Jacques Rousseau (1712-1778) *Du contrat social ou principes du droit politique* (*Περί του κοινωνικού συμβολαίου ή αρχές του πολιτικού δικαίου*).

μα μιας καθορισμένης, περιορισμένης ομάδας ανθρώπων. Αυτό το άτομο του 18ου αιώνα –από τη μία πλευρά προϊόν της διάλυσης των φεουδαρχικών κοινωνικών μορφών και από την άλλη πλευρά προϊόν των νέων παραγωγικών δυνάμεων που αναπτύχθηκαν από το 16ο αιώνα και ύστερα– φάνταζε στους προφήτες του αιώνα αυτού, στις πλάτες των οποίων στηρίζονται ακόμα ο Smith και ο Ricardo, σαν ένα πρότυπο του οποίου η ύπαρξη χάνεται στο παρελθόν. Δεν προσεγγίζεται σαν ένα ιστορικό προϊόν, αλλά σαν αφετηριακό σημείο της Ιστορίας. Προσεγγίζεται ως το φυσικό άτομο, γιατί, σύμφωνα με την αντίληψή τους για την ανθρώπινη φύση, δεν προέκυψε ιστορικά, αλλά δόθηκε από τη φύση. Αυτή η πλάνη χαρακτηρίζει όλες τις εποχές μέχρι τις μέρες μας. Ο Steuart, ο οποίος από ορισμένες απόψεις βρίσκεται σε αντίθεση με το 18ο αιώνα και ως αριστοκράτης βασίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό σε ιστορικό έδαφος, απέφυγε αυτήν την απλοϊκότητα.

Όσο βαθύτερα ανατρέχουμε στην Ιστορία τόσο περισσότερο το άτομο –και επομένως και το άτομο που παράγει– εμφανίζεται χωρίς αυτοτέλεια, σα να ανήκει σε ένα μεγαλύτερο σύνολο: Αρχικά, με απόλυτα φυσικό τρόπο μέσα στην οικογένεια και στη φυλή η οποία προκύπτει από τη μεγάλη διεύρυνση της οικογένειας· αργότερα στις κοινότητες διάφορων μορφών οι οποίες προέκυψαν από τις αντιθέσεις και τις συγχωνεύσεις των φυλών. Μόλις το 18ο αιώνα, στην «αστική κοινωνία», οι διαφορετικές μορφές της κοινωνικής αλληλεξάρτησης εμφανίζονται στο άτομο απλά σα μέσο για τους δικούς του σκοπούς, σαν εξωτερική αναγκαιότητα. Ωστόσο, η εποχή που παράγει αυτήν την οπτική, την οπτική δηλαδή του απομονωμένου ατόμου, είναι ακριβώς η εποχή των πιο αναπτυγμένων μέχρι τις μέρες μας κοινωνικών (και από αυτήν την άποψη γενικών) σχέσεων. Ο άν-

θρωπος είναι, με την πλήρη σημασία της λέξης, ένα ζώον πολιτικόν[4], όχι μόνο κοινωνικό ζώο, αλλά ένα ζώο το οποίο μόνο μέσα στην κοινωνία μπορεί να εξατομικευτεί. Η παραγωγή του απομονωμένου ατόμου έξω από την κοινωνία –σπάνιο φαινόμενο που μπορεί, όμως, να συμβεί σε έναν πολιτισμένο άνθρωπο που βρέθηκε τυχαία σε έναν άγριο τόπο, αλλά ήδη διαθέτει δυνητικά τις κοινωνικές δυνάμεις– είναι τόσο αδιανόητη όσο και η ανάπτυξη της γλώσσας χωρίς άτομα τα οποία ζούνε *μαζί* και μιλάνε μαζί. Δε χρειάζεται να επιμείνουμε περισσότερο σε αυτό το σημείο. Δε θα χρειαζόταν καν να θίξουμε αυτό το σημείο, αν αυτή η ανοησία, που είχε λόγο και νόημα το 18ο αιώνα, δεν ανασυρόταν με κάθε σοβαρότητα στη σύγχρονη οικονομία από τον Bastiat, τον Carey, τον Proudhon κ.ά. Για τον Proudhon και τους άλλους είναι φυσικά βολικό να αναπτύσσουν ιστορικοφιλοσοφικά την καταγωγή μιας οικονομικής σχέσης –της οποίας την ιστορική γέννηση αγνοούν– με τέτοιο τρόπο, ώστε να την μετατρέπουν σε μύθο σύμφωνα με τον οποίο ο Αδάμ ή ο Προμηθέας βρήκε έτοιμη την ιδέα, στη συνέχεια αυτή εφαρμόστηκε κλπ. Τίποτα δεν είναι πιο βαρετό και άγονο από το φαντασιόπληκτο locus communis (κοινότοπο νου).

Όταν, λοιπόν, γίνεται λόγος για παραγωγή, εννοείται πάντα η παραγωγή σε μία συγκεκριμένη βαθμίδα της κοινωνικής εξέλιξης –η παραγωγή κοινωνικών ατόμων. Από αυτό θα μπορούσε να βγει το συμπέρασμα ότι, για να μιλήσουμε γενικά για την παραγωγή, είτε θα πρέπει να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία της ιστορικής ανάπτυξης στις διάφορες φάσεις της είτε να ξεκαθαρίσουμε εκ των προτέ-

4. Σημ. Μετ.: Ο Μαρξ παραθέτει τη φράση «ζώον πολιτικόν» (από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη) στα ελληνικά.

ρων ότι έχουμε να κάνουμε με *μία* συγκεκριμένη ιστορική εποχή, π.χ., με τη σύγχρονη αστική παραγωγή η οποία αποτελεί στην πραγματικότητα και το καθαυτό θέμα μας. Όμως όλες οι εποχές της παραγωγής έχουν κάποια συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά, κάποιους κοινούς προσδιορισμούς. Η *παραγωγή γενικά* αποτελεί μια αφαίρεση, αλλά μια λογική αφαίρεση, στο βαθμό που αναδεικνύει πραγματικά το κοινό, το σταθερό και έτσι μας γλιτώνει από την επανάληψη. Ωστόσο, αυτό το *γενικό* ή, με άλλα λόγια, αυτό το κοινό που αναδεικνύεται μέσω της σύγκρισης είναι και αυτό πολλαπλά διαρθρωμένο και διαχωρίζεται σε διάφορους προσδιορισμούς. Μερικοί από αυτούς ανήκουν σε όλες τις εποχές· άλλοι είναι κοινοί σε ορισμένες εποχές. [Κάποιοι] καθορισμοί θα είναι κοινοί στην πιο σύγχρονη και την πιο αρχαία εποχή. Καμία παραγωγή δεν είναι νοητή χωρίς αυτούς· αν όμως οι πιο αναπτυγμένες γλώσσες έχουν κοινούς νόμους και καθορισμούς με τις λιγότερο αναπτυγμένες, τότε αυτό ακριβώς που αποτελεί την εξέλιξή τους είναι η διαφορά από αυτό το γενικό και το κοινό. Οι προσδιορισμοί, οι οποίοι ισχύουν για την παραγωγή γενικά, πρέπει να ξεχωριστούν για να μην ξεχαστεί στο όνομα της ενότητας –η οποία απορρέει από το γεγονός ότι το υποκείμενο, η ανθρωπότητα, και το αντικείμενο, η φύση, είναι τα ίδια– η ουσιαστική διαφοροποίηση. Ολόκληρη η σοφία των σύγχρονων οικονομολόγων, οι οποίοι αποδεικνύουν την αιωνιότητα και την αρμονία των υπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων, συνίσταται στο γεγονός ότι ξεχνούν αυτήν ακριβώς τη διαφοροποίηση. Π.χ., καμία παραγωγή δεν είναι δυνατή χωρίς ένα παραγωγικό εργαλείο, ακόμα κι αν αυτό το εργαλείο είναι μόνο το χέρι. Καμία παραγωγή δεν είναι δυνατή χωρίς περασμένη, συσσωρευμένη εργασία, ακόμα κι αν πρόκειται μόνο για την επιδεξιότητα η οποία συγκεντρώθηκε

και συμπυκνώθηκε μέσω της επανειλημμένης άσκησης στο χέρι του άγριου ανθρώπου. Το κεφάλαιο είναι, εκτός των άλλων, και παραγωγικό εργαλείο, αλλά και περασμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία. Το κεφάλαιο είναι επομένως μια γενική, αιώνια φυσική σχέση, αν παραλείψω ακριβώς αυτό το ιδιαίτερο στοιχείο που μετατρέπει το «παραγωγικό εργαλείο», τη «συσσωρευμένη εργασία» σε κεφάλαιο. Ολόκληρη η ιστορία των σχέσεων παραγωγής εμφανίζεται επομένως, π.χ., στον Carey[5] σα μια κακόβουλη πλαστογράφηση που έγινε από τις κυβερνήσεις.

Αν δεν υπάρχει παραγωγή γενικά, δεν υπάρχει και γενική παραγωγή. Η παραγωγή είναι πάντα ένας *ιδιαίτερος* παραγωγικός κλάδος –π.χ. γεωργία, κτηνοτροφία, μεταποίηση κλπ.– ή είναι *ολότητα*. Ωστόσο, η πολιτική οικονομία δεν είναι τεχνολογία. Η σχέση των γενικών προσδιορισμών της παραγωγής σε μια συγκεκριμένη βαθμίδα κοινωνικής ανάπτυξης με τις ιδιαίτερες μορφές της παραγωγής θα αναπτυχθεί σε άλλο σημείο (αργότερα).

Τέλος, η παραγωγή δεν είναι μόνο ιδιαίτερη παραγωγή. Αντίθετα, είναι πάντα μόνο ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σώμα, ένα κοινωνικό υποκείμενο που δραστηριοποιείται σε μια μεγαλύτερη ή μικρότερη ολότητα παραγωγικών κλάδων. Επίσης, η σχέση που έχει η επιστημονική παρουσίαση με την πραγματική κίνηση δεν έχει ακόμα θέση εδώ. [Πρέ-

---

5. Ο Carey (1793-1879) ήταν Αμερικανός αστός οικονομολόγος ο οποίος αντιπαρέβαλε το «αμερικανικό σύστημα» ανάπτυξης του καπιταλισμού στο αποκαλούμενο «βρετανικό σύστημα» του «laissez faire», το οποίο στηριζόταν στις απεριόριστες δυνατότητες αυτορρύθμισης και ανάπτυξης της ελεύθερης αγοράς. Το «αμερικανικό σύστημα» στηριζόταν στην ισχυρή παρέμβαση του αστικού κράτους στην οικονομία (οικονομική στήριξη επιχειρήσεων, προστασία από διεθνή ανταγωνισμό κλπ.).

πει, λοιπόν, να ξεχωρίζουμε τις ακόλουθες κατηγορίες:]

Παραγωγή γενικά.

Ιδιαίτεροι παραγωγικοί κλάδοι.

Ολότητα της παραγωγής.

Είναι μόδα να προλογίζονται τα οικονομικά έργα με ένα γενικό μέρος –και είναι αυτό ακριβώς το μέρος που εμφανίζεται κάτω από τον τίτλο «Παραγωγή» (βλ., για παράδειγμα, τον J. St. Mill)– που πραγματεύεται τους *γενικούς όρους* κάθε παραγωγής. Αυτό το γενικό μέρος αποτελείται ή ισχυρίζεται ότι πρέπει να αποτελείται:

1. Από τους όρους χωρίς τους οποίους δεν είναι δυνατή η παραγωγή. Στην πραγματικότητα αυτό σημαίνει την παρουσίαση των σημαντικών στοιχείων κάθε παραγωγής. Αλλά στην πράξη αυτό ανάγεται, όπως θα δούμε, σε μερικούς πολύ απλούς ορισμούς, οι οποίοι αποδεικνύονται ρηχές ταυτολογίες.

2. Από τους όρους οι οποίοι περισσότερο ή λιγότερο προωθούν την παραγωγή, όπως η προοδευτική και η στάσιμη κατάσταση της κοινωνίας στον Adam Smith. Για να ανυψωθεί σε επιστημονική γνώση αυτό που έχει αξία στον Smith σαν απλή διαίσθηση, θα απαιτούνταν να γίνουν μελέτες πάνω στις περιόδους των *βαθμών παραγωγικότητας* κατά τη διάρκεια της εξέλιξης των ξεχωριστών λαών –μια έρευνα που βρίσκεται γενικά εκτός των ορίων του θέματός μας. Στο μέτρο, όμως, που ανήκει σε αυτό, πρέπει να συμπεριληφθεί στην ανάλυση του ανταγωνισμού, της συσσώρευσης κλπ. Στη γενική της διατύπωση, η απάντηση συμπυκνώνεται στη γενική θέση ότι ένας βιομηχανικός λαός φτάνει στο απόγειο της παραγωγής του όταν βρίσκεται και στο απόγειο της Ιστορίας του γενικά· in fact[6], στο βιομηχανικό

---

6. Σημ. Μετ.: Στην πραγματικότητα.

απόγειο ενός λαού, όσο το κύριο μέλημά του δεν είναι ακόμα το κέρδος, αλλά το να κερδίζει. Από αυτήν την άποψη οι Γιάνκηδες βρίσκονται πάνω από τους Άγγλους. Ή πάλι: Ότι, π.χ., συγκεκριμένες φυλετικές ιδιομορφίες και προδιαθέσεις, κλίματα, φυσικές συνθήκες, όπως εγγύτητα στη θάλασσα, γονιμότητα του εδάφους κλπ. είναι πιο ευνοϊκές για την παραγωγή συγκριτικά με άλλες. Κι αυτό με τη σειρά του ανάγεται στην ταυτολογία ότι ο πλούτος παράγεται πιο εύκολα αν τα στοιχεία του είναι, τόσο από την αντικειμενική όσο και από την υποκειμενική πλευρά, σε μεγαλύτερο βαθμό διαθέσιμα.

Τίποτα, όμως, από τα παραπάνω δεν απασχολεί πραγματικά τους οικονομολόγους σε αυτό το γενικό μέρος. Αντίθετα, αυτό που επιδιώκουν είναι να παρουσιάσουν την παραγωγή –βλ. τον Mill– σα να διέπεται, σε αντίθεση με τη διανομή, από αιώνιους, ανεξάρτητους από την Ιστορία φυσικούς νόμους. Εκμεταλλεύονται αυτήν την ευκαιρία για να παρουσιάσουν εντελώς λαθραία τις *αστικές* σχέσεις σαν απαραβίαστους φυσικούς νόμους της κοινωνίας in abstracto[7]. Αυτός είναι ο περισσότερο ή λιγότερο συνειδητός σκοπός της συνολικής διαδικασίας. Αντίθετα, στη διανομή θεωρήθηκε ότι οι άνθρωποι επέτρεψαν στους εαυτούς τους να επιδίδονται σε κάθε είδους αυθαιρεσίες. Εντελώς ανεξάρτητα από το χοντροκομμένο διαχωρισμό μεταξύ της παραγωγής και της διανομής και την πραγματική τους σχέση, πρέπει εκ των προτέρων να ξεκαθαριστεί ότι, όσο διαφοροποιημένη κι αν είναι η διανομή στις διάφορες βαθμίδες της κοινωνίας, θα πρέπει να είναι εξίσου δυνατό, όπως και στην παραγωγή, να διατυπωθούν κοινοί προσδιορισμοί και να συγκεραστούν όλες οι ιστορικές διαφορές ή, με άλλα λό-

7. Σημ. Μετ.: Αφηρημένα.

για, να σβήσουν σε *γενικούς ανθρώπινους νόμους*. Π.χ., ο σκλάβος, ο δουλοπάροικος, ο μισθωτός εργάτης παίρνουν μια ορισμένη ποσότητα τροφής που τους επιτρέπει να υπάρχουν ως δούλοι, ως δουλοπάροικοι, ως μισθωτοί εργάτες. Ο κατακτητής που ζει από το φόρο υποτελείας ή ο υπάλληλος που ζει από τους φόρους ή ο γαιοκτήμονας που ζει από την πρόσοδο ή ο μοναχός που ζει από την ελεημοσύνη ή ο λευίτης[8] που ζει από τη δεκάτη, όλοι αυτοί ιδιοποιούνται ένα μέρος της κοινωνικής παραγωγής το οποίο διέπεται από άλλους νόμους συγκριτικά με τους νόμους που διέπουν το αντίστοιχο μέρος των δούλων κλπ. Τα δύο βασικά σημεία που θέτουν όλοι οι οικονομολόγοι κάτω από αυτόν τον τίτλο είναι:

1. Ιδιοκτησία.
2. Προστασία της ιδιοκτησίας από τη δικαιοσύνη, την αστυνομία κλπ. Σε αυτό μπορούμε να απαντήσουμε πολύ σύντομα τα εξής:

Στο 1: Κάθε παραγωγή είναι ιδιοποίηση της φύσης από την πλευρά του ατόμου μέσα στο πλαίσιο και διαμέσου μιας συγκεκριμένης μορφής της κοινωνίας. Με αυτό το νόημα είναι ταυτολογία να λέμε ότι η ιδιοκτησία (ιδιοποίηση) αποτελεί έναν όρο της παραγωγής. Αυτό, όμως, που είναι γελοίο είναι από εδώ να κάνουμε ένα άλμα σε μια συγκεκριμένη μορφή ιδιοκτησίας, π.χ., στην ατομική ιδιοκτησία. (Που, άλλωστε, αποτελεί μια αντιθετική μορφή, μια μορφή, δηλαδή, η οποία προϋποθέτει τη *μη ιδιοκτησία*.) Η Ιστορία, αντίθετα, δείχνει ότι η κοινή ιδιοκτησία (π.χ., στους Ινδούς, τους Σλάβους, τους αρχαίους Κέλτες κλπ.) αποτελεί την πιο αρχέγονη μορφή, μια μορφή που παίζει για πολύ καιρό ακόμα ένα σημαντικό ρόλο σαν κοινοτική ιδιοκτησία. Ακόμα

---

8. Κληρικός, ιερέας των Ιουδαίων.

δεν αναφερόμαστε στο σημείο αυτό στο ζήτημα κάτω από ποια μορφή ιδιοκτησίας αυξάνεται ταχύτερα ο πλούτος. Το ότι, όμως, δεν μπορεί να γίνει λόγος για καμία παραγωγή και επομένως για καμία κοινωνία χωρίς καμία μορφή ιδιοκτησίας, αυτό είναι ταυτολογία. Μια ιδιοποίηση η οποία δεν έχει τίποτα να ιδιοποιηθεί είναι contradictio in subjecto (λογική αντίφαση).

Στο 2: Διασφάλιση του κεκτημένου κλπ. Αν αυτές οι κοινοτοπίες αναχθούν στο πραγματικό τους περιεχόμενο, μαρτυρούν περισσότερα απ' όσα ξέρουν οι κήρυκές τους. Δηλαδή, ότι κάθε μορφή παραγωγής παράγει τις δικές της νομικές σχέσεις, τις δικές της μορφές διακυβέρνησης κλπ. Η επιφανειακή προσέγγιση και η αδυναμία κατανόησης έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι πράγματα τα οποία είναι οργανικά δεμένα το ένα με το άλλο σχετίζονται τυχαία με μια καθαρά ανταναλαστική σύνδεση. Το μόνο που καταλαβαίνουν οι αστοί οικονομολόγοι είναι ότι η παραγωγή γίνεται καλύτερα με τη σύγχρονη αστυνομία παρά, π.χ., με το δίκαιο της πυγμής. Και το μόνο που ξεχνάνε είναι ότι ακόμα και το δίκαιο της πυγμής είναι δίκαιο, καθώς και ότι το δίκαιο του ισχυρού συνεχίζει να ζει με άλλη μορφή και στο δικό τους «κράτος δικαίου».

Τη στιγμή που οι κοινωνικές συνθήκες που αντιστοιχούν σε μία συγκεκριμένη βαθμίδα της παραγωγής μόλις αρχίζουν να δημιουργούνται ή όταν αυτές οι συνθήκες βρίσκονται ήδη σε πορεία μαρασμού, εμφανίζονται φυσικά διαταραχές στην παραγωγή, αν και σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικό τρόπο.

Για να συνοψίσουμε: Υπάρχουν κοινοί προσδιορισμοί για όλες τις βαθμίδες της παραγωγής, οι οποίοι παγιώνονται στη σκέψη σα γενικοί προσδιορισμοί. Αλλά οι λεγόμενοι *γενικοί όροι* κάθε παραγωγής δεν είναι τίποτε άλλο, παρά αυ-

τές οι αφηρημένες στιγμές με τις οποίες δεν μπορεί να κατανοηθεί καμία πραγματική ιστορική βαθμίδα παραγωγής.

1. Η γενική σχέση της παραγωγής με τη διανομή, την ανταλλαγή, την κατανάλωση

Πριν προχωρήσουμε σε μια βαθύτερη ανάλυση της παραγωγής, είναι αναγκαίο να εξετάσουμε τις διάφορες κατηγορίες που οι οικονομολόγοι βάζουν δίπλα της.

Η πιο προφανής αντίληψη: Στην παραγωγή, τα μέλη της κοινωνίας ιδιοποιούνται (παράγουν, διαμορφώνουν) τα προϊόντα της φύσης σε αντιστοιχία με τις ανθρώπινες ανάγκες· η διανομή καθορίζει την αναλογία με την οποία συμμετέχει το άτομο σε αυτά τα προϊόντα· η ανταλλαγή τού παρέχει τα ιδιαίτερα προϊόντα στα οποία το άτομο θέλει να μετατρέψει το ποσοστό που του αναλογεί σύμφωνα με τη διανομή· και τέλος, στην κατανάλωση τα προϊόντα[9] γίνονται αντικείμενο απόλαυσης, ατομικής ιδιοποίησης. Η παραγωγή παράγει τα αντικείμενα που αντιστοιχούν στις ανάγκες· η διανομή τα διανέμει σύμφωνα με τους κοινωνικούς νόμους· η ανταλλαγή διανέμει πάλι τα ήδη διανεμημένα, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες ανάγκες· και τέλος, στην κατανάλωση το προϊόν αποσύρεται από αυτήν την κοινωνική κίνηση και γίνεται άμεσα αντικείμενο και υπηρέτης των ιδιαίτερων αναγκών ικανοποιώντας τες με την απόλαυση. Η παραγωγή εμφανίζεται, λοιπόν, σαν το αφετηριακό σημείο, η κατανάλωση σαν το τελικό σημείο και η ανταλλαγή σαν η μέση η οποία είναι κι αυτή με τη σειρά της διπλή, αφού η διανομή καθορίζεται από την κοινωνία και η ανταλλαγή κα-

9. Στο χειρόγραφο: Η παραγωγή.

θορίζεται από τα άτομα. Στην παραγωγή αντικειμενοποιείται το πρόσωπο, στην κατανάλωση υποκειμενοποιείται το πράγμα· στη διανομή η κοινωνία αναλαμβάνει με τη μορφή γενικών, κυρίαρχων καθορισμών τη διαμεσολάβηση μεταξύ της παραγωγής και της κατανάλωσης· στην ανταλλαγή διαμεσολαβείται από τον τυχαίο καθορισμό του ατόμου.

Η διανομή καθορίζει την αναλογία (την ποσότητα) των προϊόντων που αναλογεί στο άτομο· η ανταλλαγή καθορίζει τα προϊόντα τα οποία ζητά το άτομο να αποκτήσει από το μερίδιο που του παραχώρησε η διανομή.

Παραγωγή, διανομή, ανταλλαγή, κατανάλωση σχηματίζουν, λοιπόν, έναν πραγματικό συλλογισμό. Η παραγωγή τη γενικότητα, η διανομή και η ανταλλαγή την ιδιαιτερότητα, η κατανάλωση την ατομικότητα με την οποία ολοκληρώνεται το σύνολο. Αυτή είναι, φυσικά, μια αλληλεξάρτηση, αλλά μια επιφανειακή αλληλεξάρτηση. Η παραγωγή καθορίζεται από γενικούς φυσικούς νόμους, η διανομή από κοινωνικές συμπτώσεις –διαθέτοντας έτσι τη δυνατότητα να επιδρά περισσότερο ή λιγότερο προωθητικά στην παραγωγή– η ανταλλαγή βρίσκεται ανάμεσα στα δύο σαν τυπικά κοινωνική κίνηση και η τελική πράξη της κατανάλωσης, η οποία κατανοείται όχι σαν τελικός στόχος αλλά σαν τελικός σκοπός, βρίσκεται στην πραγματικότητα εκτός της οικονομίας, αν εξαιρέσουμε το βαθμό στον οποίο αντεπιδρά πάλι στο αφετηριακό σημείο και θέτει εκ νέου σε κίνηση την όλη διαδικασία.

Οι αντίπαλοι των οικονομολόγων –είτε πρόκειται για αντιπάλους εντός είτε εκτός του πεδίου της πολιτικής οικονομίας–, που τους κατηγορούν για βάρβαρο διαχωρισμό αλληλένδετων μεταξύ τους πραγμάτων, είτε βρίσκονται στο ίδιο έδαφος με αυτούς είτε πιο κάτω από αυτούς. Τίποτα

πιο συνηθισμένο από την κατηγορία ότι οι οικονομολόγοι αντιλαμβάνονται την παραγωγή αποκλειστικά σαν αυτοσκοπό· ότι η διανομή είναι εξίσου σημαντική. Στη βάση αυτής της κατηγορίας βρίσκεται ακριβώς εκείνη η οικονομική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η διανομή στοιβάζεται δίπλα στην παραγωγή σαν αυτοτελής, ανεξάρτητη σφαίρα. Ή ότι αυτές οι στιγμές δεν κατανοούνται στην ενότητά τους. Σα να μην παρείσφρησε αυτός ο διαχωρισμός από την πραγματικότητα στα εγχειρίδια διδασκαλίας, αλλά αντίστροφα από τα εγχειρίδια στην πραγματικότητα. Σα να πρόκειται για τη διαλεκτική εναρμόνιση εννοιών και όχι για την κατανόηση πραγματικών σχέσεων!

α. [Παραγωγή και κατανάλωση]

Η παραγωγή είναι άμεσα και κατανάλωση. Διπλή κατανάλωση, υποκειμενική και αντικειμενική: Το άτομο που παράγει αναπτύσσει τις ικανότητές του, ενώ την ίδια στιγμή τις ξοδεύει, τις αναλώνει κατά την πράξη της παραγωγής. Ακριβώς όπως και η φυσική αναπαραγωγή, έτσι κι εδώ πρόκειται για κατανάλωση ζωτικών δυνάμεων. Δεύτερον: Η κατανάλωση των μέσων παραγωγής, τα οποία χρησιμοποιούνται και φθείρονται και εν μέρει (όπως, π.χ., στα καύσιμα) διαλύονται πάλι στα γενικά τους στοιχεία. Το ίδιο ισχύει και με την κατανάλωση της πρώτης ύλης η οποία δε διατηρεί τη φυσική της μορφή και σύσταση, αλλά αναλώνεται. Η ίδια η πράξη της παραγωγής είναι επομένως σε όλες τις στιγμές της και πράξη της κατανάλωσης. Αλλά αυτό το παραδέχονται οι οικονομολόγοι. Την παραγωγή ως άμεσα ταυτόσημη με την κατανάλωση, την κατανάλωση ως άμεσα συμπίπτουσα με την παραγωγή, την ονομάζουν *παραγωγική κατανάλωση*. Αυτή η ταυτότητα παραγωγής και κατα-

νάλωσης αντιστοιχεί στη θέση του Spinoza: Determinato est negation (ο ορισμός είναι άρνηση).

Αλλά αυτός ο ορισμός της παραγωγικής κατανάλωσης γίνεται μόνο για να διακρίνουν την κατανάλωση –η οποία είναι ταυτόσημη με την παραγωγή– από την καθαυτό κατανάλωση η οποία, αντίθετα, νοείται ως το αντίθετο της παραγωγής που την καταστρέφει. Ας εξετάσουμε, λοιπόν, την καθαυτό κατανάλωση.

Η κατανάλωση είναι άμεσα και παραγωγή, όπως και στη φύση η κατανάλωση των στοιχείων και των χημικών ουσιών είναι παραγωγή του φυτού. Είναι φανερό, για παράδειγμα, ότι με τη διατροφή, δηλαδή με μία μορφή κατανάλωσης ο άνθρωπος παράγει το ίδιο του το σώμα. Αυτό ισχύει, όμως, και για κάθε άλλο είδος κατανάλωσης το οποίο με τον έναν ή τον άλλο τρόπο παράγει από κάποια άποψη τον άνθρωπο. Καταναλωτική παραγωγή. Μόνο που, λέει η πολιτική οικονομία, αυτή η παραγωγή η οποία είναι ταυτόσημη με την κατανάλωση, είναι μια δεύτερη κατανάλωση που απορρέει από την καταστροφή του προηγούμενου προϊόντος. Στην πρώτη παραγωγή αντικειμενοποιείται ο παραγωγός, ενώ στη δεύτερη προσωποποιείται το πράγμα που έχει παραχθεί από αυτόν. Αυτή η καταναλωτική παραγωγή –παρόλο που αποτελεί άμεση ενότητα παραγωγής και κατανάλωσης– διαφοροποιείται σημαντικά από την καθαυτό παραγωγή. Η άμεση ενότητα, όπου η παραγωγή συμπίπτει με την κατανάλωση και η κατανάλωση με την παραγωγή, αφήνει άθικτη την άμεση δυϊκότητά της.

Η παραγωγή είναι, λοιπόν, άμεσα και κατανάλωση, η κατανάλωση είναι άμεσα και παραγωγή. Η καθεμία είναι άμεσα και το αντίθετό της. Ταυτόχρονα όμως, συντελείται ανάμεσα στις δύο μια μεσολαβητική κίνηση. Η παραγωγή διαμεσολαβεί την κατανάλωση δημιουργώντας το υλικό της.

Χωρίς την παραγωγή η κατανάλωση θα έμενε χωρίς αντικείμενο. Αλλά και η κατανάλωση διαμεσολαβεί την παραγωγή, δημιουργώντας για τα προϊόντα το υποκείμενο για το οποίο αυτά είναι προϊόντα. Το προϊόν λαμβάνει το τελευταίο του finish (την τελευταία του ολοκλήρωση) μόλις στην κατανάλωση. Ένας σιδηρόδρομος πάνω στον οποίο δεν κινείται τίποτα, ο οποίος επομένως δε φθείρεται, δεν καταναλώνεται, είναι μόνο ένας δυνάμει[10], όχι πραγματικός σιδηρόδρομος. Χωρίς παραγωγή δεν υπάρχει καμία κατανάλωση, αλλά και χωρίς κατανάλωση δεν υπάρχει καμία παραγωγή, αφού η παραγωγή θα ήταν σε αυτήν την περίπτωση άσκοπη. Η κατανάλωση παράγει την παραγωγή με δύο τρόπους:

1. Καταρχάς γιατί μόνο στην κατανάλωση γίνεται το προϊόν πραγματικό προϊόν. Π.χ., ένα φόρεμα γίνεται πραγματικό φόρεμα μόνο όταν φοριέται, ένα σπίτι το οποίο δεν κατοικείται, ουσιαστικά δεν είναι πραγματικό σπίτι. Κατά συνέπεια, ως προϊόν, σε διάκριση από το απλό αντικείμενο της φύσης, επαληθεύεται μόνο στην κατανάλωση. Μόνο στην κατανάλωση *γίνεται* προϊόν. Μόνο η κατανάλωση δίνει στο προϊόν το finishing stroke (τελευταίο χτύπημα) καταστρέφοντάς το, αφού το προϊόν δεν είναι προϊόν ως αντικειμενοποιημένη δραστηριότητα, αλλά μόνο ως αντικείμενο για το ενεργό υποκείμενο.

2. Γιατί η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη *νέας* παραγωγής, δηλαδή την ιδεατή εσωτερική κινητήρια αιτία της παραγωγής, η οποία αποτελεί προϋπόθεσή της. Η κατανάλωση δημιουργεί το κίνητρο της παραγωγής. Επίσης δημιουργεί το αντικείμενο που δρα στην παραγωγή σαν καθοριστικό του σκοπού της. Αν είναι καθαρό ότι η παραγωγή

---

10. Σημ. Μετ.: Ο Μαρξ παραθέτει στα ελληνικά τη λέξη *δυνάμει.*

προσφέρει εξωτερικά το αντικείμενο της κατανάλωσης, τότε είναι εξίσου καθαρό ότι η κατανάλωση *θέτει ιδεατά* το αντικείμενο της παραγωγής, σαν εσωτερική εικόνα, σαν ανάγκη, σαν κίνητρο και σα σκοπό. Δημιουργεί τα αντικείμενα της παραγωγής με υποκειμενική ακόμα μορφή. Χωρίς ανάγκη δεν υπάρχει παραγωγή. Αλλά η κατανάλωση αναπαράγει την ανάγκη.

Σε αυτό, από την πλευρά της παραγωγής, αντιστοιχεί ότι:

1. Η παραγωγή προμηθεύει στην κατανάλωση το υλικό, το αντικείμενο. Μια κατανάλωση χωρίς παραγωγή δεν είναι κατανάλωση. Από αυτήν την άποψη, δηλαδή, η παραγωγή δημιουργεί, παράγει την κατανάλωση.

2. Αλλά η παραγωγή δε δημιουργεί μόνο το αντικείμενο για την κατανάλωση. Προσδίδει, επίσης, στην κατανάλωση το συγκεκριμένο της προσδιορισμό, το χαρακτήρα της, το finish (τελείωμά) της. Όπως ακριβώς η κατανάλωση έδωσε στο προϊόν το finish του ως προϊόν, έτσι και η παραγωγή δίνει το finish στην κατανάλωση. *Καταρχάς* το αντικείμενο δεν είναι αντικείμενο γενικά, αλλά ένα συγκεκριμένο αντικείμενο το οποίο πρέπει να καταναλωθεί με ένα συγκεκριμένο τρόπο, ο οποίος διαμεσολαβείται με τη σειρά του από την ίδια την παραγωγή. Η πείνα είναι πείνα, αλλά η πείνα η οποία ικανοποιείται με μαγειρεμένο κρέας που τρώγεται με μαχαίρι και πιρούνι είναι διαφορετική απο εκείνη την πείνα η οποία καταβροχθίζει ωμό κρέας με το χέρι, τα νύχια και τα δόντια. Επομένως, από την παραγωγή δεν παράγεται μόνο το αντικείμενο της κατανάλωσης, αλλά επίσης και ο τρόπος της κατανάλωσης, όχι μόνο αντικειμενικά, αλλά και υποκειμενικά. Η παραγωγή δημιουργεί, λοιπόν, την κατανάλωση.

3. Η παραγωγή προμηθεύει στην ανάγκη όχι μόνο ένα

υλικό, αλλά ταυτόχρονα προμηθεύει στο υλικό και μία ανάγκη. Όταν η κατανάλωση βγει από την πρωτόγονη κατάσταση της φυσικής ωμότητας και αμεσότητας –και η παραμονή σε αυτήν την κατάσταση δε θα ήταν παρά το αποτέλεσμα της παραγωγής που βρίσκεται σε πρωτόγονη κατάσταση– διαμεσολαβείται η ίδια σαν κίνητρο από το αντικείμενο. Η ανάγκη που αισθάνεται η κατανάλωση για το αντικείμενο δημιουργείται από την αντίληψη της ύπαρξης του αντικειμένου. Το αντικείμενο της Τέχνης –όπως και κάθε άλλο προϊόν– δημιουργεί ένα κοινό το οποίο είναι φιλότεχνο και με αναπτυγμένο αισθητικό κριτήριο. Η παραγωγή παράγει επομένως όχι μόνο το αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά επίσης και το υποκείμενο για το αντικείμενο.

Η παραγωγή παράγει επομένως την κατανάλωση: α) Δημιουργώντας γι' αυτήν το υλικό της, β) καθορίζοντας τον τρόπο της κατανάλωσης, γ) δημιουργώντας στον καταναλωτή την ανάγκη για τα προϊόντα που μόλις η ίδια τοποθέτησε ως αντικείμενα. Παράγει επομένως το αντικείμενο της κατανάλωσης, τον τρόπο της κατανάλωσης, το κίνητρο της κατανάλωσης. Την ίδια στιγμή η κατανάλωση παράγει την προδιάθεση του παραγωγού, παρακινώντας τον σαν ανάγκη που καθορίζει το σκοπό του.

Η ταυτότητα μεταξύ κατανάλωσης και παραγωγής εμφανίζεται, λοιπόν, τριπλή:

1. *Άμεση ταυτότητα*: Η παραγωγή είναι κατανάλωση, η κατανάλωση είναι παραγωγή. Καταναλωτική παραγωγή. Παραγωγική κατανάλωση. Οι οικονομολόγοι ονομάζουν και τις δύο παραγωγική κατανάλωση. Ωστόσο, κάνουν άλλη μία διάκριση. Η πρώτη παρουσιάζεται σαν αναπαραγωγή, η δεύτερη σαν παραγωγική κατανάλωση. Όλες οι έρευνες για την πρώτη είναι έρευνες για την παραγωγική ή μη παραγωγική εργασία, ενώ οι έρευνες για τη δεύτερη είναι

έρευνες για την παραγωγική ή μη παραγωγική κατανάλωση.

2. Το γεγονός ότι καθεμία εμφανίζεται σα μέσο της άλλης· ότι καθεμία διαμεσολαβείται από την άλλη· αυτό το γεγονός εκφράζεται ως αμοιβαία αλληλεξάρτηση των δύο, ως κίνηση που τις συσχετίζει και παρουσιάζει την καθεμία ως απαραίτητη για την άλλη, παρόλο που εξωτερικά παρουσιάζονται ακόμα σαν ξεχωριστές. Η παραγωγή δημιουργεί το υλικό σαν εξωτερικό αντικείμενο για την κατανάλωση, η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη σαν εσωτερικό αντικείμενο, σα σκοπό για την παραγωγή. Χωρίς παραγωγή δεν υπάρχει κατανάλωση, χωρίς κατανάλωση δεν υπάρχει παραγωγή. Αυτό παρουσιάζεται στην πολιτική οικονομία με πολλές μορφές.

3. Η παραγωγή δεν είναι μόνο άμεση κατανάλωση και η κατανάλωση δεν είναι μόνο άμεση παραγωγή, ούτε είναι η παραγωγή μόνο μέσο για την κατανάλωση και η κατανάλωση σκοπός για την παραγωγή. Έτσι, η καθεμία προμηθεύει στην άλλη το αντικείμενό της, η παραγωγή προμηθεύει στην κατανάλωση το εξωτερικό αντικείμενο, η κατανάλωση προμηθεύει στην παραγωγή το νοητό αντικείμενο. Αλλά εκτός από το να είναι η καθεμία άμεσα η άλλη, εκτός από το να διαμεσολαβεί η καθεμία την άλλη, ταυτόχρονα η καθεμία δημιουργεί την άλλη ολοκληρώνοντας τον εαυτό της, δημιουργεί τον εαυτό της σα να ήταν η άλλη. Η κατανάλωση ολοκληρώνει την πράξη της παραγωγης ολοκληρώνοντας το προϊόν ως προϊόν, διαλύοντάς το, καταβροχθίζοντας την αυτοτελή εμπράγματη μορφή του, υψώνοντας σε παραγωγική δεξιότητα –μέσα από την ανάγκη της επανάληψης– την προδιάθεση που αναπτύχθηκε στην πρώτη πράξη της παραγωγής. Δεν αποτελεί επομένως μόνο την τελική πράξη με την οποία το προϊόν γίνεται προϊόν, αλλά και την

τελική πράξη με την οποία ο παραγωγός γίνεται παραγωγός. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή παράγει την κατανάλωση δημιουργώντας το συγκεκριμένο τρόπο της κατανάλωσης και ύστερα το ερέθισμα για την κατανάλωση, την ίδια την καταναλωτική ικανότητα ως ανάγκη. Αυτή η τελευταία, η 3η ταυτότητα, αναφέρεται πολύ στην πολιτική οικονομία στη σχέση ανάμεσα στη ζήτηση και την προσφορά, ανάμεσα στα αντικείμενα και τις ανάγκες, ανάμεσα στις ανάγκες που δημιουργούνται από την κοινωνία και τις φυσικές ανάγκες.

Μετά απ' όσα είπαμε, δεν υπάρχει τίποτα πιο απλό για ένα χεγκελιανό από το να ταυτίσει την παραγωγή και την κατανάλωση. Και αυτό δε συμβαίνει μόνο στους σοσιαλιστές συγγραφείς[11], αλλά και στους πεζούς οικονομολόγους, π.χ., στον Say, όπου η ταύτιση αυτή εμφανίζεται με τη μορφή του επιχειρήματος ότι, αν εξετάσει κανείς ένα λαό, η παραγωγή του είναι η κατανάλωσή του. Το ίδιο ισχύει και αν εξεταστεί η ανθρωπότητα in abstracto (αφηρημένα). Ο Storch έδειξε το λάθος του Say σημειώνοντας, π.χ., ότι ένας λαός δεν καταναλώνει απλώς το προϊόν του, αλλά παράγει και μέσα παραγωγής, πάγιο κεφάλαιο κλπ. Εξάλλου αποτελεί λαθεμένη προσέγγιση η προσέγγιση της κοινωνίας ως ενός μοναδικού υποκειμένου –αυτή η προσέγγιση αποτελεί απλώς υπόθεση της θεωρίας. Σ' ένα υποκείμενο η παραγωγή και η κατανάλωση εμφανίζονται σα διαφορετικά στοιχεία μιας πράξης. Το σημαντικότερο σε αυτό το σημείο είναι να τονιστεί ότι η παραγωγή και η κατανάλωση, σα δραστηριότητες ενός υποκειμένου ή πολλών μεμονωμένων ατό-

---

11. Εδώ ο Μαρξ εννοεί κυρίως τον «πραγματικό» σοσιαλιστή Karl Grün, στις απόψεις του οποίου για τη σχέση της παραγωγής και της κατανάλωσης ασκεί κριτική στη «Γερμανική Ιδεολογία» [βλ. *Marx-Engels Werke* (*MEW*), Dietz Verlag, 1961, τόμ. 3, σελ. 473-520].

μων, εμφανίζονται σε κάθε περίπτωση σα στοιχεία μιας διαδικασίας στην οποία η παραγωγή αποτελεί την πραγματική αφετηρία και επομένως και την κυρίαρχη στιγμή. Η ίδια η κατανάλωση ως χρεία, ως ανάγκη, αποτελεί ένα εσωτερικό στοιχείο της παραγωγικής δραστηριότητας. Αλλά αυτή η τελευταία είναι το αφετηριακό σημείο της πραγματοποίησης και επομένως και η σπουδαιότερη στιγμή της, η πράξη όπου η όλη διαδικασία διατρέχει πάλι την πορεία της. Το άτομο παράγει ένα αντικείμενο και επιστρέφει μέσω της κατανάλωσής του στον εαυτό του, αλλά σαν παραγωγικό και αυτο-αναπαραγόμενο άτομο. Η κατανάλωση εμφανίζεται, λοιπόν, ως στοιχείο της παραγωγής.

Στην κοινωνία, όμως, η σχέση του παραγωγού με το προϊόν είναι, από τη στιγμή που το προϊόν είναι έτοιμο, μια εξωτερική σχέση και η επιστροφή του προϊόντος στο υποκείμενο εξαρτάται από τη σχέση του με τα άλλα υποκείμενα. Το υποκείμενο δε γίνεται άμεσα κάτοχος του προϊόντος. Επίσης, η άμεση ιδιοποίηση του προϊόντος δε γίνεται σκοπός του, αν παράγει στην κοινωνία. Ανάμεσα στον παραγωγό και τα προϊόντα μεσολαβεί η διανομή η οποία καθορίζει με κοινωνικούς νόμους το μερίδιο συμμετοχής του παραγωγού στον κόσμο των προϊόντων, δηλαδή μεσολαβεί μεταξύ της παραγωγής και της κατανάλωσης.

Αλλά η διανομή ως αυτοτελής σφαίρα βρίσκεται άραγε δίπλα και έξω από την παραγωγή;

β. [Παραγωγή και διανομή]

Μελετώντας τη συνηθισμένη πολιτική οικονομία, αυτό που μας κάνει εντύπωση, πριν απ' όλα, είναι το γεγονός ότι σε αυτήν όλα εμφανίζονται διπλά. Π.χ., στη διανομή παρουσιάζονται η γαιοπρόσοδος, ο εργατικός μισθός, ο τόκος

και το κέρδος, ενώ, στην παραγωγή, η γη, η εργασία και το κεφάλαιο παρουσιάζονται σα συντελεστές της παραγωγής. Όσον αφορά το κεφάλαιο τώρα, από την αρχή είναι φανερό ότι εμφανίζεται διπλό, α) ως συντελεστής της παραγωγής και β) ως πηγή εισοδήματος, δηλαδή ως ιδιαίτερη μορφή διανομής. Ο τόκος και το κέρδος παρουσιάζονται με τη σειρά τους ως τέτοια στην παραγωγή, αφού είναι μορφές με τις οποίες το κεφάλαιο αυτο-αυξάνεται, μεγεθύνεται. Αποτελούν, δηλαδή, στιγμές της ίδιας της παραγωγής του κεφάλαιου. Ο τόκος και το κέρδος ως μορφές διανομής προϋποθέτουν το κεφάλαιο ως συντελεστή της παραγωγής. Αποτελούν τρόπους διανομής οι οποίοι έχουν σαν προϋπόθεσή τους το κεφάλαιο ως συντελεστή της παραγωγής. Είναι, επίσης, τρόποι αναπαραγωγής του κεφάλαιου.

Παρόμοια, ο εργατικός μισθός είναι η μισθωτή εργασία κάτω από άλλο τίτλο: Ο καθορισμός που έχει εδώ η εργασία ως συντελεστής της παραγωγής εμφανίζεται ως καθορισμός της διανομής. Αν η εργασία δεν καθοριζόταν ως μισθωτή εργασία, τότε ο τρόπος με τον οποίο συμμετέχει στα προϊόντα δε θα εμφανιζόταν ως εργατικός μισθός, όπως, π.χ., στη δουλεία. Τέλος, η γαιοπρόσοδος –για να πάρουμε κατευθείαν την πιο αναπτυγμένη μορφή της διανομής με την οποία η γαιοκτησία συμμετέχει στα προϊόντα– προϋποθέτει τη μεγάλη γαιοκτησία (στην ουσία τη γεωργία σε μεγάλη κλίμακα) ως συντελεστή της παραγωγής, και όχι μόνο τη γη, όπως και ο μισθός δεν προϋποθέτει μόνο την εργασία. Οι σχέσεις και οι τρόποι διανομής εμφανίζονται επομένως μόνο σαν η άλλη όψη των συντελεστών της παραγωγής. Ένα άτομο το οποίο συμμετέχει στην παραγωγή με τη μορφή της μισθωτής εργασίας, συμμετέχει στα προϊόντα, στα αποτελέσματα δηλαδή της παραγωγής, με τη μορφή του εργατικού μισθού. Η διάρθρωση της διανομής καθορίζεται ολο-

κληρωτικά από τη διάρθρωση της παραγωγής. Η διανομή είναι και η ίδια προϊόν της παραγωγής, όχι μόνο ως προς το αντικείμενο, όχι μόνο δηλαδή με την έννοια ότι μόνο τα αποτελέσματα της παραγωγής μπορούν να διανεμηθούν, αλλά και ως προς τη μορφή, με την έννοια δηλαδή ότι ο ιδιαίτερος τρόπος συμμετοχής στην παραγωγή καθορίζει τις ιδιαίτερες μορφές της διανομής, τη μορφή με την οποία θα συμμετέχει στη διανομή. Πρόκειται για ξεκάθαρη αυταπάτη να τοποθετεί κανείς στην παραγωγή τη γη, στη διανομή τη γαιοπρόσοδο κλπ.

Οι οικονομολόγοι όπως ο Ricardo, οι οποίοι επικρίθηκαν σε μεγάλο βαθμό επειδή έβλεπαν, υποτίθεται, μόνο την παραγωγή, καθόρισαν σαν αντικείμενο της πολιτικής οικονομίας αποκλειστικά τη διανομή, γιατί αυθόρμητα κατανοούσαν τις μορφές της διανομής ως τη συγκεκριμένη έκφραση στην οποία παγιώνονται οι συντελεστές της παραγωγής σε μία δεδομένη κοινωνία.

Στο μεμονωμένο άτομο η διανομή εμφανίζεται, φυσικά, σαν ένας κοινωνικός νόμος που καθορίζει τη θέση του ατόμου μέσα στην παραγωγή στην οποία παράγει, θέση που απορρέει, λοιπόν, από την παραγωγή. Το άτομο έρχεται στον κόσμο χωρίς κεφάλαιο και χωρίς γαιοκτησία. Ως συνέπεια της κοινωνικής διανομής, όμως, προορίζεται από τη γέννησή του για τη μισθωτή εργασία. Αλλά κι αυτός ο ίδιος ο προορισμός είναι το αποτέλεσμα της ύπαρξης του κεφάλαιου και της γαιοκτησίας ως αυτοτελών συντελεστών παραγωγής.

Αν εξετάζουμε ολόκληρες κοινωνίες, η διανομή φαίνεται να προηγείται και να καθορίζει την παραγωγή και, από μια ακόμη άποψη, σα να πρόκειται για προοικονομικό γεγονός. Ένας κατακτητής λαός διανέμει τη γη ανάμεσα στους κατακτητές κι έτσι επιβάλλει μια συγκεκριμένη διανομή και

καθορισμένη μορφή της γαιοκτησίας: Καθορίζει επομένως την παραγωγή. Ή μετατρέπει τους κατακτημένους σε δούλους, καθιστώντας έτσι και τη δουλοκτητική εργασία ως βάση της παραγωγής. Ή ένας λαός κατακερματίζει, μέσω της επανάστασης, τη μεγάλη γαιοκτησία σε μικρά κομμάτια γης, προσδίδοντας σε αυτήν τη νέα κατανομή της παραγωγής νέο χαρακτήρα. Ή η νομοθεσία διαιωνίζει τη γαιοκτησία στα χέρια συγκεκριμένων οικογενειών ή κατανέμει την εργασία σαν κληρονομικό προνόμιο παγιώνοντάς την με αυτόν τον τρόπο σε συγκεκριμένες κάστες. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις οι οποίες έχουν υπάρξει ιστορικά, δε φαίνεται η διανομή να διαρθρώνεται και να καθορίζεται από την παραγωγή, αλλά, αντίστροφα, η παραγωγή να διαρθρώνεται και καθορίζεται από τη διανομή.

Η διανομή στην πιο επιφανειακή της εκδοχή εμφανίζεται σα διανομή των προϊόντων και επομένως σαν πιο απομακρυσμένη και, κατά κάποιο τρόπο, αυτοτελής σφαίρα έναντι της παραγωγής. Αλλά πριν γίνει η διανομή των προϊόντων, η διανομή είναι: α) Διανομή των εργαλείων παραγωγής και β) –κάτι που είναι ευρύτερος καθορισμός της ίδιας σχέσης– διανομή των μελών της κοινωνίας στα διάφορα είδη της παραγωγής. (Υπαγωγή των ατόμων σε συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής.) Η διανομή των προϊόντων είναι φανερά μόνο το αποτέλεσμα αυτής της διανομής, η οποία νοείται μόνο μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας και η οποία καθορίζει τη διάρθρωση της παραγωγής. Η παραγωγή, όταν προσεγγίζεται ανεξάρτητα από τη διανομή η οποία περιλαμβάνεται σε αυτήν, είναι προφανώς μία κενή αφαίρεση, ενώ αντίστροφα η διανομή των προϊόντων προκύπτει από μόνη της από τη διανομή, η οποία από την αρχή αποτελεί στοιχείο της παραγωγής. Ο Ricardo, ο par excellence (κατεξοχήν) οικονο-

μολόγος της παραγωγής, ακριβώς επειδή είχε θέσει στον εαυτό του το καθήκον της κατανόησης της σύγχρονης παραγωγής στη συγκεκριμένη της κοινωνική διάρθρωση, ανακηρύσσει τη διανομή και *όχι* την παραγωγή σαν το πραγματικό αντικείμενο της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Εδώ φανερώνεται η ανοησία των οικονομολόγων οι οποίοι αναπτύσσουν την παραγωγή σαν αιώνια αλήθεια, ενώ περιορίζουν την ιστορία στη σφαίρα της διανομής.

Ποια σχέση έχει με την παραγωγή αυτή η διανομή η οποία καθορίζεται από την ίδια την παραγωγή, είναι σαφώς ένα ζήτημα που ανήκει στην ίδια την παραγωγή. Αν κάποιος ισχυριστεί ότι, αφού η παραγωγή αναγκαστικά ξεκινά από μία καθορισμένη διανομή των εργαλείων παραγωγής, τότε, τουλάχιστον με αυτήν την έννοια, η διανομή προηγείται της παραγωγής, δημιουργεί τις προϋποθέσεις της, τότε πρέπει να απαντήσουμε ότι πράγματι η παραγωγή διαθέτει τους όρους και τις προϋποθέσεις της που αποτελούν στοιχεία της. Αυτοί οι όροι και οι προϋποθέσεις μπορεί να φαίνονται στην αρχή ότι εμφανίζονται από μόνοι τους. Μόνο μέσω της διαδικασίας της παραγωγής μετατρέπονται από φυσικούς σε ιστορικούς όρους. Κι αν για μία περίοδο εμφανίζονται σα φυσικές προϋποθέσεις της παραγωγής, ωστόσο για μία άλλη παραγωγή αποτελούσαν το ιστορικό της αποτέλεσμα. Μέσα στην ίδια την παραγωγή μεταβάλλονται διαρκώς. Π.χ., η εφαρμογή των μηχανών άλλαξε τη διανομή τόσο των εργαλείων παραγωγής όσο και των προϊόντων. Η ίδια η σύγχρονη μεγάλη γαιοκτησία είναι το αποτέλεσμα τόσο του σύγχρονου εμπορίου και της σύγχρονης βιομηχανίας όσο και της εφαρμογής της τελευταίας στη γεωργία.

Όλα τα ζητήματα που τέθηκαν παραπάνω ανάγονται σε τελευταία ανάλυση στο ερώτημα πώς επηρεάζουν οι γενικές ιστορικές συνθήκες την παραγωγή, καθώς και ποια εί-

ναι γενικά η σχέση της παραγωγής με την ιστορική κίνηση. Το ζήτημα αυτό ανήκει σαφώς στην εξέταση και ανάλυση της ίδιας της παραγωγής.

Ωστόσο, εδώ τα ζητήματα αυτά μπορούν να απαντηθούν με εξίσου σύντομο τρόπο όπως και ο τρόπος με τον οποίο τέθηκαν. Σε όλες τις κατακτήσεις υπάρχουν τρεις δυνατότητες. Ο κατακτητής λαός επιβάλλει στον κατακτημένο το δικό του τρόπο παραγωγής (π.χ., οι Άγγλοι στους Ιρλανδούς σε αυτόν τον αιώνα, ως ένα βαθμό στην Ινδία)· ή διατηρεί τον παλιό τρόπο παραγωγής και αρκείται στο φόρο υποτελείας (π.χ., Τούρκοι και Ρωμαίοι)· ή επέρχεται αμοιβαία αλληλεπίδραση από την οποία δημιουργείται ένας καινούργιος τρόπος παραγωγής, μία σύνθεση (ως ένα βαθμό, στις γερμανικές κατακτήσεις). Σε όλες τις περιπτώσεις, ο τρόπος παραγωγής, είτε του κατακτητή λαού είτε του κατακτημένου είτε αυτού που προκύπτει από τη συγχώνευση των δύο, είναι καθοριστικός για τη νέα διανομή που επέρχεται. Παρόλο που η διανομή εμφανίζεται ως προϋπόθεση της νέας παραγωγής, αποτελεί και η ίδια προϊόν της παραγωγής, όχι μόνο της γενικής ιστορικής παραγωγής, αλλά της συγκεκριμένης ιστορικής παραγωγής.

Οι Μογγόλοι, π.χ., με τις καταστροφές που προκάλεσαν στη Ρωσία, ενεργούσαν σύμφωνα με τη δική τους παραγωγή, την κτηνοτροφία, για την οποία οι μεγάλες ακατοίκητες εκτάσεις αποτελούν ένα βασικό όρο. Οι Γερμανοί βάρβαροι, για τους οποίους η γεωργία των δουλοπάροικων και η απομονωμένη ζωή στην ύπαιθρο αποτελούσαν τους πατροπαράδοτους όρους της παραγωγής, μπόρεσαν εύκολα να υποτάξουν σε αυτές τις συνθήκες τις ρωμαϊκές επαρχίες, καθώς η συγκέντρωση της γαιοκτησίας η οποία είχε πραγματοποιηθεί, είχε ήδη ανατρέψει πλήρως τις πιο παλιές σχέσεις στη γεωργική παραγωγή.

Αποτελεί πατροπαράδοτη αντίληψη ότι σε συγκεκριμένες εποχές η αρπαγή αποτελούσε το μοναδικό πόρο των ανθρώπων. Για να μπορείς όμως να αρπάξεις, πρέπει να υπάρχει κάπου κάτι προς αρπαγή, πρέπει να υπάρχει δηλαδή παραγωγή. Έτσι, ακόμα και το είδος της αρπαγής καθορίζεται κι αυτό από το είδος της παραγωγής. Δεν μπορεί, π.χ., κάποιος να ληστέψει ένα stockjobbing έθνος (ένα έθνος κερδοσκόπων χρηματιστών) με τον ίδιο τρόπο όπως ένα έθνος βουκόλων[12].

Όταν οι δούλοι αποτελούν το αντικείμενο της ληστείας, τότε το εργαλείο της παραγωγής ληστεύεται άμεσα. Στη συνέχεια, όμως, η παραγωγή της χώρας, για λογαριασμό της οποίας ληστεύτηκε ο δούλος, πρέπει να είναι διαρθρωμένη με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπει τη δουλοκτητική παραγωγή ή (όπως στη Νότια Αμερική κλπ.) πρέπει να δημιουργηθεί ένας τρόπος παραγωγής ο οποίος να αντιστοιχεί στους δούλους.

Οι νόμοι μπορούν να διαιωνίσουν την κατοχή ενός εργαλείου παραγωγής, π.χ., της γης, στα χέρια συγκεκριμένων οικογενειών. Αυτοί οι νόμοι αποκτούν οικονομική σημασία μόνο όταν η μεγάλη γαιοκτησία έρθει σε αρμονία με την κοινωνική παραγωγή, όπως, π.χ., στην Αγγλία. Στη Γαλλία η γεωργία μικρής κλίμακας επιβίωσε παρά τη μεγάλη γαιοκτησία· γι' αυτό και η τελευταία συντρίφτηκε από την επανάσταση. Αλλά τι γίνεται με τη διαιώνιση του κατακερματισμού της γης, π.χ., μέσω των νόμων; Παρά τους νόμους αυτούς, η ιδιοκτησία συγκεντρώνεται και πάλι. Η επίδραση αυτών των νόμων στην εδραίωση των σχέσεων διανομής και επομένως η επίδρασή τους στην παραγωγή πρέπει να καθοριστούν χωριστά.

---

12. Σημ. Μετ.: Βοσκών.

γ. Τέλος, ανταλλαγή και κυκλοφορία

Η ίδια η κυκλοφορία είναι ένα καθορισμένο στοιχείο της ανταλλαγής ή αλλιώς η ανταλλαγή, όταν προσεγγίζεται στην ολότητά της.

Εφόσον η *ανταλλαγή* είναι απλώς ένα στοιχείο που διαμεσολαβεί την παραγωγή και την καθορισμένη από αυτήν διανομή από τη μία και την κατανάλωση από την άλλη, εφόσον και η ίδια η κατανάλωση εμφανίζεται ως ένα στοιχείο της παραγωγής, τότε είναι φανερό ότι και η ανταλλαγή αποτελεί στοιχείο της παραγωγής.

Πρώτον, είναι σαφές ότι η ανταλλαγή δραστηριοτήτων και ικανοτήτων, η οποία λαμβάνει χώρα στην ίδια την παραγωγή, ανήκει άμεσα σε αυτήν αποτελώντας ουσιαστικά συστατικό της στοιχείο. Δεύτερον, το ίδιο ισχύει για την ανταλλαγή των προϊόντων, στο βαθμό που αποτελεί μέσο για την παραγωγή του έτοιμου προϊόντος που προορίζεται για την άμεση κατανάλωση. Στο βαθμό αυτό, η ίδια η ανταλλαγή αποτελεί πράξη που εμπεριέχεται στην παραγωγή. Τρίτον, η αποκαλούμενη exchange (ανταλλαγή) ανάμεσα σε dealers (εμπόρους) δεν καθορίζεται μόνο όσον αφορά την οργάνωσή της ολοκληρωτικά από την παραγωγή, αλλά αποτελεί και η ίδια παραγωγική δραστηριότητα. Η ανταλλαγή εμφανίζεται σαν ανεξάρτητη, indifferent (αδιάφορη) έναντι της παραγωγής μόνο στο τελευταίο της στάδιο, στο οποίο το προϊόν ανταλλάσσεται άμεσα με σκοπό την κατανάλωσή του. Ωστόσο: α) Καμία ανταλλαγή δεν υπάρχει χωρίς καταμερισμό της εργασίας, ανεξάρτητα από το αν αυτός ο καταμερισμός είναι αυτοφυής ή αποτελεί ήδη ιστορικό αποτέλεσμα. β) Η ιδιωτική ανταλλαγή προϋποθέτει την ιδιωτική παραγωγή. γ) Η ένταση της ανταλλαγής, όπως και η έκταση και το είδος της, καθορίζονται από την ανάπτυξη και τη διάρθρωση της πα-

ραγωγής· π.χ., η ανταλλαγή ανάμεσα στην πόλη και το χωριό, η ανταλλαγή στην ύπαιθρο, στην πόλη κλπ. Η ανταλλαγή εμφανίζεται, λοιπόν, σε όλες της τις στιγμές είτε άμεσα ενσωματωμένη στην παραγωγή είτε καθοριζόμενη από αυτήν.

Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε δεν είναι ότι η παραγωγή, η διανομή, η ανταλλαγή και η κατανάλωση είναι ταυτόσημες μεταξύ τους, αλλά ότι όλες τους αποτελούν μέρη μίας ολότητας, διαφορές εντός μίας ενότητας. Η παραγωγή επικρατεί τόσο πάνω στον εαυτό της –ως αντιθετικό προσδιορισμό της παραγωγής– όσο και πάνω στα άλλα στοιχεία. Από αυτήν ξεκινά κάθε φορά εκ νέου η διαδικασία. Είναι αυτονόητο ότι ούτε η ανταλλαγή, ούτε η κατανάλωση δε θα μπορούσε να αποτελεί το επικρατέστερο στοιχείο. Το ίδιο ισχύει και για τη διανομή ως διανομή των προϊόντων. Ως διανομή, όμως, των παραγωγικών συντελεστών, αποτελεί κι αυτή ένα στοιχείο της παραγωγής. Μια ορισμένη παραγωγή καθορίζει έτσι μια ορισμένη κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή, καθώς και *ορισμένες σχέσεις αυτών των διαφορετικών στοιχείων μεταξύ τους*. Φυσικά, και η παραγωγή καθορίζεται, *στη μονόπλευρη μορφή της*, από τα άλλα στοιχεία. Π.χ., όταν διευρύνεται η αγορά, δηλαδή η σφαίρα της ανταλλαγής, τότε επεκτείνεται και η παραγωγή, ενώ την ίδια στιγμή βαθαίνει και ο καταμερισμός της εργασίας. Με την αλλαγή της διανομής αλλάζει και η παραγωγή· π.χ., με τη συγκέντρωση του κεφάλαιου, τη διαφορετική κατανομή του πληθυσμού σε πόλη και χωριό κλπ. Τέλος, οι καταναλωτικές ανάγκες καθορίζουν την παραγωγή. Υπάρχει αλληλεπίδραση ανάμεσα στα διαφορετικά στοιχεία. Αυτό συμβαίνει σε κάθε οργανικό όλο.

1. Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας

Όταν εξετάζουμε μία συγκεκριμένη χώρα από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας, τότε ξεκινάμε με τον πληθυσμό της, τη διαίρεσή της σε τάξεις, σε πόλη, ύπαιθρο, θάλασσα, τους διαφορετικούς κλάδους της παραγωγής, τις εξαγωγές και τις εισαγωγές, την ετήσια παραγωγή και κατανάλωση, τις εμπορευματικές τιμές κλπ.

Το σωστό φαίνεται να είναι να ξεκινάμε με το πραγματικό και συγκεκριμένο, με τις πραγματικές προϋποθέσεις, στην οικονομία, π.χ., με τον πληθυσμό ο οποίος αποτελεί τη βάση και το υποκείμενο της όλης πράξης της κοινωνικής παραγωγής. Ωστόσο, με μια προσεκτικότερη εξέταση αυτό αποδεικνύεται λάθος. Ο πληθυσμός αποτελεί μία αφαίρεση, αν δε λάβω υπόψη, π.χ., τις τάξεις από τις οποίες αποτελείται. Αυτές οι τάξεις είναι κι αυτές με τη σειρά τους κενές λέξεις, αν δε γνωρίζω τα στοιχεία πάνω στα οποία βασίζονται, π.χ., μισθωτή εργασία, κεφάλαιο κλπ. Τα στοιχεία αυτά προϋποθέτουν την ανταλλαγή, τον καταμερισμό της εργασίας, τις τιμές κλπ. Το κεφάλαιο, π.χ., δεν είναι τίποτα χωρίς τη μισθωτή εργασία, χωρίς αξία, χρήμα, τιμή κλπ. Αν, λοιπόν, ξεκινούσα με τον πληθυσμό, τότε θα έφτανα σε μια χαοτική παράσταση του όλου και, μέσω του ακριβέστερου προσδιορισμού, θα έφτανα αναλυτικά σε όλο και πιο απλές έννοιες· από την παράσταση του συγκεκριμένου σε όλο και πιο ισχνές αφαιρέσεις, μέχρι να φτάσω τους πιο απλούς προσδιορισμούς. Από εκεί θα έπρεπε να ξεκινήσω το ταξίδι προς την αντίθετη κατεύθυνση, μέχρι να φτάσω πάλι στον πληθυσμό, αυτήν τη φορά όμως όχι σα μια χαοτική παράσταση ενός όλου, αλλά σα μια πλούσια ολότητα πολλών προσδιορισμών και σχέσεων. Ο πρώτος δρόμος είναι ο δρόμος που διέτρεξε ιστορικά η πολιτική οικονομία

κατά την εμφάνισή της. Οι οικονομολόγοι του 17ου αιώνα π.Χ. ξεκινούν πάντα με το ζωντανό όλο, τον πληθυσμό, το έθνος, το κράτος, τα περισσότερα κράτη κλπ.· τελειώνουν όμως πάντα ξεχωρίζοντας κάποιες καθορισμένες αφηρημένες, γενικές σχέσεις, όπως καταμερισμός της εργασίας, χρήμα, αξία κλπ. Από τη στιγμή που αυτά τα μεμονωμένα στοιχεία παγιώθηκαν και απομονώθηκαν με την αφαίρεση, ξεκίνησαν τα οικονομικά συστήματα τα οποία από το απλό, όπως η εργασία, ο καταμερισμός της εργασίας, η ανάγκη, η ανταλλακτική αξία, ανέρχονταν μέχρι το κράτος, την ανταλλαγή μεταξύ εθνών και την παγκόσμια αγορά.

Η τελευταία είναι φανερό ότι αποτελεί την επιστημονικά σωστή μέθοδο. Το συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο γιατί αποτελεί τη συνόψιση πολλών καθορισμών, αποτελεί δηλαδή ενότητα του πολλαπλού. Στη σκέψη το συγκεκριμένο εμφανίζεται επομένως σα διαδικασία της συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία, παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία, άρα και τη νοητή αφετηρία, δηλαδή την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης. Στον πρώτο δρόμο, η όλη παράσταση εξαϋλώθηκε σε αφηρημένους προσδιορισμούς. Στο δεύτερο δρόμο, οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη. Ο Hegel έπεσε επομένως στην αυταπάτη να αντιλαμβάνεται το πραγματικό σαν αποτέλεσμα της σκέψης που η ίδια συνθέτει τον εαυτό της, εμβαθύνει στον εαυτό της και αναπτύσσει τον εαυτό της, ενώ η μέθοδος της ανέλιξης από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο αποτελεί μόνο τον τρόπο με τον οποίο η σκέψη οικειοποιείται το συγκεκριμένο, το αναπαράγει ως ένα πνευματικό συγκεκριμένο. Σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί, όμως, τη διαδικασία γέννησης του ίδιου του συγκεκριμένου. Π.χ., η πιο απλή οικονομική κατηγορία, ας πούμε π.χ. η ανταλλακτική αξία,

προϋποθέτει τον πληθυσμό, ακόμα περισσότερο τον πληθυσμό που παράγει κάτω από συγκεκριμένες σχέσεις· επίσης, προϋποθέτει ένα ορισμένο είδος οικογένειας, κοινότητας, κράτους κλπ. Δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ αλλιώς, παρά μόνο ως αφηρημένη, *μονόπλευρη* σχέση στο πλαίσιο ενός ήδη δεδομένου, συγκεκριμένου ζωντανού όλου. Ως κατηγορία, αντίθετα, η ανταλλακτική αξία έχει προκατακλυσμιαία ύπαρξη. Επομένως για τη συνείδηση –και συγκεκριμένα για τη φιλοσοφική συνείδηση, για την οποία η σκέψη που κατανοεί αποτελεί τον πραγματικό άνθρωπο και επομένως μόνο ο κόσμος, όπως κατανοείται, αποτελεί ως τέτοιος τον πραγματικό κόσμο–, γι' αυτήν τη συνείδηση, λοιπόν, η κίνηση των κατηγοριών εμφανίζεται σαν η πραγματική πράξη της παραγωγής –που λαμβάνει δυστυχώς μια ώθηση από τα έξω– και της οποίας το αποτέλεσμα είναι ο κόσμος. Αυτό είναι σωστό μόνο στο ότι –εδώ έχουμε όμως πάλι ταυτολογία– η συγκεκριμένη ολότητα ως ολότητα της σκέψης, ως κάτι νοητικά συγκεκριμένο, είναι in fact (στην πραγματικότητα) ένα προϊόν της σκέψης, της νόησης. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν είναι προϊόν της έννοιας που γεννά τον εαυτό της και σκέφτεται έξω και πάνω από την αντίληψη και την παράσταση, αλλά αντίθετα προϊόν της επεξεργασίας της αντίληψης και της παράστασης σε έννοιες. Το όλο, όπως εμφανίζεται στο κεφάλι σαν ένα σύνολο από σκέψεις, είναι ένα προϊόν του σκεπτόμενου νου ο οποίος οικειοποιείται τον κόσμο με το μοναδικό δυνατό τρόπο, έναν τρόπο που είναι διαφορετικός από την τεχνητή, θρησκευτική, πρακτικο-πνευματική οικειοποίηση αυτού του κόσμου. Κατά το διάστημα που ο νους εργάζεται αφηρημένα, μόνο θεωρητικά, το πραγματικό υποκείμενο συνεχίζει να υπάρχει, όπως πριν, έξω από το νου, στην αυτοτέλειά του. Κατά συνέπεια, και για τη θεωρητική μέθοδο το υπο-

κείμενο, η κοινωνία πρέπει να θεωρείται πάντα προϋπόθεση της παράστασης.

Αλλά αυτές οι απλές κατηγορίες δεν έχουν κι αυτές μια ανεξάρτητη ιστορική ή φυσική ύπαρξη πριν τις πιο συγκεκριμένες κατηγορίες; Ca depend (εξαρτάται). Π.χ., ο Hegel σωστά αρχίζει τη *Φιλοσοφία του Δικαίου* με την κατοχή ως την πιο απλή σχέση δικαίου του υποκειμένου. Ωστόσο, δεν υπάρχει καμία κατοχή πριν την οικογένεια ή πριν τις σχέσεις κυριαρχίας και υποταγής, οι οποίες είναι πολύ πιο συγκεκριμένες σχέσεις. Αντίθετα, θα ήταν σωστό να λέγαμε ότι υπάρχουν οικογένειες και φυλές που απλώς *κατέχουν* χωρίς να έχουν *ιδιοκτησία*. Έτσι, η πιο απλή κατηγορία εμφανίζεται σε σχέση με την ιδιοκτησία σα σχέση απλών οικογενειών και ομάδων φυλών. Στην πιο αναπτυγμένη κοινωνία, αυτή η σχέση εμφανίζεται σαν η πιο απλή σχέση ενός πιο αναπτυγμένου οργανισμού. Πάντα, όμως, προϋποτίθεται το πιο συγκεκριμένο υπόστρωμα του οποίου σχέση είναι η κατοχή. Μπορούμε να φανταστούμε ότι ένας μεμονωμένος άγριος άνθρωπος έχει κατοχή. Σε αυτήν την περίπτωση όμως, η κατοχή δεν είναι σχέση δικαίου. Είναι λαθεμένη η άποψη σύμφωνα με την οποία η κατοχή αναπτύχθηκε ιστορικά στην οικογένεια. Αντίθετα, η κατοχή προϋποθέτει πάντα αυτήν την «πιο συγκεκριμένη κατηγορία δικαίου». Πάντα θα ισχύει ότι οι απλές κατηγορίες αποτελούν έκφραση σχέσεων στις οποίες μπορεί να έχει πραγματοποιηθεί το λιγότερο αναπτυγμένο συγκεκριμένο, χωρίς όμως ακόμα να έχει διαμορφωθεί η πιο πολύπλευρη σχέση και διασύνδεση η οποία εκφράζεται νοητικά στην πιο συγκεκριμένη κατηγορία· ενώ το πιο αναπτυγμένο συγκεκριμένο κρατά την ίδια κατηγορία σαν υποταγμένη σε αυτό σχέση. Το χρήμα μπορεί να υπάρχει και έχει υπάρξει ιστορικά πριν υπάρξει το κεφάλαιο, πριν υπάρξουν οι τράπε-

ζες, πριν υπάρξει η μισθωτή εργασία κλπ. Από αυτήν την άποψη, μπορεί επίσης να ειπωθεί ότι η πιο απλή κατηγορία μπορεί να εκφράζει κυρίαρχες σχέσεις ενός μη αναπτυγμένου όλου ή υποταγμένες σχέσεις ενός πιο αναπτυγμένου όλου, σχέσεις που υπήρχαν ήδη ιστορικά πριν αναπτυχθεί το όλο ως προς την πλευρά που εκφράζεται με μία πιο συγκεκριμένη κατηγορία. Σε αυτόν το βαθμό, η πορεία της αφηρημένης σκέψης, η οποία ανέρχεται από το πιο απλό στο πιο σύνθετο, αντιστοιχεί στην πραγματική ιστορική διαδικασία.

Από την άλλη μεριά, μπορεί να ειπωθεί ότι υπάρχουν πολύ αναπτυγμένες, αλλά ιστορικά λιγότερο ώριμες μορφές κοινωνίας στις οποίες υπάρχουν οι ανώτερες μορφές της οικονομίας, π.χ., η συνεργασία, ο αναπτυγμένος καταμερισμός της εργασίας κλπ., χωρίς να υπάρχει καν χρήμα, π.χ., στο Περού. Και στις σλαβικές κοινότητες, τόσο το χρήμα όσο και η ανταλλαγή που το καθορίζει είτε δεν εμφανίστηκαν καθόλου είτε εμφανίστηκαν ελάχιστα στο εσωτερικό των ξεχωριστών κοινοτήτων. Αντίθετα, εμφανίστηκαν στα σύνορά τους, στην ανταλλαγή μεταξύ τους. Έτσι, είναι γενικά λάθος να θεωρείται η ανταλλαγή εντός της κοινότητας σαν το αρχικό συστατικό της στοιχείο. Αντίθετα, η ανταλλαγή εμφανίστηκε αρχικά στις σχέσεις μεταξύ των διάφορων κοινοτήτων και όχι στις σχέσεις μεταξύ των μελών μίας και της αυτής κοινότητας. Παραπέρα: Παρόλο που το χρήμα παίζει παντού ένα ρόλο από πολύ νωρίς, ωστόσο στην αρχαιότητα κυρίαρχο στοιχείο έγινε μόνο σε συγκεκριμένα μονόπλευρα αναπτυγμένα έθνη, στα εμπορικά έθνη. Ακόμα και στους πιο πολιτισμένους λαούς της αρχαιότητας, στους Έλληνες και τους Ρωμαίους, η πλήρης ανάπτυξή του, η οποία προϋποτίθεται στη σύγχρονη αστική κοινωνία, εμφανίζεται μόνο στην περίοδο της αποσύν-

θεσής τους. Κατά συνέπεια, αυτή η τελείως απλή κατηγορία δεν εμφανίζεται ιστορικά σε όλη της την ένταση, παρά μόνο στις πιο αναπτυγμένες βαθμίδες της κοινωνίας. Σε καμία περίπτωση δε διαπερνά όλες τις οικονομικές σχέσεις. Π.χ., ακόμα και στο απόγειο της ανάπτυξης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, τη βάση της την αποτελούσαν ο φόρος και η παροχή σε είδος. Το χρηματικό σύστημα είχε αναπτυχθεί εκεί πραγματικά μόνο στο στρατό. Ποτέ δεν αγκάλιασε το σύνολο της εργασίας. Έτσι, παρόλο που η πιο απλή κατηγορία μπορεί να υπήρξε ιστορικά πριν την πιο συγκεκριμένη, μπορεί στην πιο πλήρη εντατική και εκτατική της ανάπτυξη να ανήκει ακριβώς σε μια πιο σύνθετη μορφή κοινωνίας, ενώ η πιο συγκεκριμένη κατηγορία μπορεί να έχει αναπτυχθεί σε μια λιγότερο αναπτυγμένη μορφή κοινωνίας.

Η εργασία φαίνεται να είναι μια εντελώς απλή κατηγορία. Ακόμα και η αντίληψή της σε αυτήν τη γενική μορφή –ως εργασία γενικά– είναι πανάρχαια. Ωστόσο, στην οικονομική της αντίληψη σε αυτήν την απλότητα, η «εργασία» είναι μία εξίσου σύγχρονη κατηγορία, όπως και οι σχέσεις που παράγουν αυτήν την απλή αφαίρεση. Το μονεταριστικό σύστημα, π.χ., αντιλαμβάνεται ακόμα τον πλούτο εντελώς αντικειμενικά, σαν πράγμα έξω από τον εαυτό του, σα χρήμα. Σε σύγκριση με αυτήν την οπτική, αποτέλεσε μεγάλο βήμα προόδου το γεγονός ότι το σύστημα της μανιφακτούρας ή το εμπορικό σύστημα μετατοπίζει την πηγή του πλούτου από το αντικείμενο στην υποκειμενική δραστηριότητα –την εμπορική και μεταποιητική εργασία, αν και συνεχίζει να αντιλαμβάνεται περιορισμένα αυτήν τη δραστηριότητα απλώς σα δραστηριότητα με σκοπό την απόκτηση χρήματος. Σε σύγκριση με αυτήν την οπτική, τώρα, αποτέλεσε μεγάλο βήμα προόδου το γεγονός ότι το φυσιοκρατικό σύστημα καθόρισε μια καθορισμένη μορφή της ερ-

γασίας –τη γεωργική εργασία– ως πηγή του πλούτου και αντιλήφθηκε το ίδιο το αντικείμενο όχι πια μέσα στο χρηματικό του περίβλημα, αλλά ως προϊόν γενικά, ως γενικό αποτέλεσμα της εργασίας. Αυτό το προϊόν το αντιλαμβάνεται ακόμα, λόγω της στενότητας της δραστηριότητας, ως φυσικά καθορισμένο προϊόν –ως γεωργικό προϊόν, ως par excellence (κατεξοχήν) προϊόν της γης.

Η απόρριψη από τον Adam Smith κάθε συγκεκριμένου προσδιορισμού της δραστηριότητας που παράγει πλούτο αποτέλεσε τεράστια πρόοδο –εργασία γενικά, ούτε μεταποιητική, ούτε εμπορική, ούτε γεωργική εργασία, αλλά εξίσου η μία όσο και η άλλη. Η αφηρημένη γενικότητα της δραστηριότητας εκείνης που παράγει πλούτο συνοδεύεται από τη γενικότητα του αντικειμένου που καθορίζεται ως πλούτος, προϊόν γενικά ή πάλι εργασία γενικά, αλλά ως περασμένη, αντικειμενοποιημένη εργασία. Πόσο δύσκολη και σημαντική ήταν αυτή η μετάβαση το δείχνουν τα περιστασιακά πισωγυρίσματα του ίδιου του Adam Smith προς το φυσιοκρατικό σύστημα. Τώρα θα μπορούσε να φανεί ότι με αυτόν τον τρόπο βρέθηκε η αφηρημένη έκφραση για την πιο απλή και την πιο παλιά σχέση στην οποία εισέρχονται οι άνθρωποι –ανεξάρτητα από τη μορφή της κοινωνίας– ως παραγωγοί. Από μια άποψη αυτό είναι σωστό. Από μια άλλη, όμως, όχι. Η αδιαφορία απέναντι σε ένα συγκεκριμένο είδος εργασίας προϋποθέτει μια πολύ αναπτυγμένη ολότητα πραγματικών ειδών εργασίας, χωρίς την κυριαρχία κανενός από αυτά πάνω στα άλλα. Έτσι, οι πιο γενικές αφαιρέσεις δημιουργούνται πάντα μόνο με την πιο πλούσια ανάπτυξη του συγκεκριμένου, όταν μία ιδιότητα εμφανίζεται κοινή σε πολλά, κοινή σε όλα. Τότε παύει να γίνεται αντιληπτό σε μία αποκλειστική μορφή. Από την άλλη μεριά, αυτή η αφαίρεση της εργασίας ως εργασίας γενικά δεν είναι μό-

νο το πνευματικό αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ολότητας εργασιών. Η αδιαφορία έναντι της ιδιαίτερης εργασίας αντιστοιχεί σε μία κοινωνική μορφή όπου τα άτομα μπορούν με ευκολία να περνούν από τη μία εργασία στην άλλη και όπου το ιδιαίτερο είδος της εργασίας τους είναι τυχαίο και επομένως αδιάφορο. Η εργασία εδώ μετατρέπεται όχι μόνο σαν κατηγορία, αλλά και στην πραγματικότητα σε μέσο για τη δημιουργία του πλούτου γενικά. Και παύει, σαν ορισμός, να συνδέεται σαν ιδιαίτερη μορφή με ιδιαίτερα άτομα. Μια τέτοια κατάσταση υπάρχει στην πιο αναπτυγμένη της μορφή στην πιο σύγχρονη μορφή ύπαρξης της αστικής κοινωνίας –στις Ηνωμένες Πολιτείες. Εδώ, λοιπόν, η αφαίρεση της κατηγορίας «εργασία» γίνεται «εργασία γενικά», εργασία sans phrase[13], η αφετηρία της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας μόλις τώρα γίνεται και στην πράξη αληθινή. Κατά συνέπεια, η πιο απλή αφαίρεση την οποία η σύγχρονη πολιτική οικονομία ιεραρχεί στην πρώτη γραμμή και η οποία εκφράζει μια πανάρχαια και για όλες τις κοινωνικές μορφές ισχύουσα σχέση, εμφανίζεται τώρα σε αυτήν την αφαίρεση πρακτικά αληθινή μόνο ως κατηγορία της πιο σύγχρονης κοινωνίας. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι αυτό που εμφανίζεται στις Ηνωμένες Πολιτείες ως ιστορικό προϊόν –η αδιαφορία, δηλαδή, έναντι της ιδιαίτερης εργασίας– εμφανίζεται, π.χ., στους Ρώσους ως αυτοφυής προδιάθεση. Ωστόσο, υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα σε βαρβάρους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για κάθε είδους εργασία και σε πολιτισμένους που προσαρμόζονται μόνοι τους σε κάθε είδους εργασία. Επίσης, σε αυτήν την αδιαφορία των Ρώσων έναντι κάθε ιδιαίτερης εργασίας αντιστοιχεί πρακτικά η παραδοσιακή προσκόλλησή τους σε

---

13. Σημ. Μετ.: Χωρίς εξαιρέσεις και διαφοροποιήσεις.

μια εντελώς ιδιαίτερη εργασία, από την οποία μπορεί να τους αποσπάσει μόνο κάποια εξωτερική επίδραση.

Αυτό το παράδειγμα της εργασίας δείχνει καθαρά ότι ακόμα και οι πιο αφηρημένες κατηγορίες, παρά το γεγονός ότι –ακριβώς λόγω του αφηρημένου χαρακτήρα τους– ισχύουν για όλες τις εποχές, αποτελούν ωστόσο και οι ίδιες, στον καθορισμένο χαρακτήρα της αφαίρεσης, προϊόν ιστορικών συνθηκών διατηρώντας την πλήρη τους ισχύ μόνο μέσα στο πλαίσιο αυτών των συνθηκών.

Η αστική κοινωνία αποτελεί την πιο αναπτυγμένη και σύνθετη ιστορική οργάνωση της παραγωγής. Κατά συνέπεια, οι κατηγορίες οι οποίες εκφράζουν τις σχέσεις αυτής της κοινωνίας και η κατανόηση της διάρθρωσής της καθιστούν ταυτόχρονα δυνατή και την κατανόηση τόσο της διάρθρωσης όσο και των σχέσεων παραγωγής όλων των προηγούμενων κοινωνικών μορφών, από τα συντρίμμια και τα στοιχεία των οποίων οικοδομήθηκε η αστική κοινωνία που σε κάποιο βαθμό ακόμα κουβαλάει μέσα της κάποια αξεπέραστα υπολείμματα αυτών των κοινωνικών μορφών. Οι απλές νύξεις, οι οποίες απλά διαφαίνονταν στις παλαιότερες κοινωνίες, έχουν αναπτυχθεί στην αστική κοινωνία σε όλη τους την έκταση και τη σημασία κλπ. Η ανατομία του ανθρώπου είναι το κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Οι ενδείξεις της ύπαρξης στοιχείων ανώτερης ζωής στα κατώτερα ζωικά είδη μπορούν να γίνουν αντιληπτές μόνο όταν αυτά τα ανώτερα ζωικά είδη ήδη έχουν κάνει την εμφάνισή τους. Η αστική οικονομία μάς δίνει, λοιπόν, το κλειδί για την κατανόηση της αρχαίας οικονομίας. Αυτό, όμως, σε καμία περίπτωση με την έννοια των οικονομολόγων οι οποίοι εξαφανίζουν όλες τις ιστορικές διαφορές και σε όλες τις κοινωνικές μορφές βλέπουν την αστική κοινωνία. Μπορούμε να κατανοήσουμε το φόρο υποτελείας, τη δεκάτη

κλπ., αν έχουμε κατανοήσει τη γαιοπρόσοδο. Ωστόσο, δεν πρέπει όλα αυτά να τα ταυτίζουμε.

Επιπλέον, επειδή και η ίδια η αστική κοινωνία αποτελεί απλώς μια αντιθετική μορφή της εξέλιξης, γι' αυτό οι σχέσεις προηγούμενων κοινωνικών μορφών βρίσκονται συχνά μέσα στην αστική κοινωνία, αλλά μόνο σε εντελώς εκφυλισμένη μορφή ή ακόμα και σαν παρωδία. Για παράδειγμα, η κοινοτική ιδιοκτησία. Επομένως, αν και είναι αλήθεια ότι οι κατηγορίες της αστικής οικονομίας διαθέτουν ένα μερίδιο αλήθειας για όλες τις κοινωνικές μορφές, αυτό θα πρέπει να κατανοείται μόνο cum grano salis (όχι κατά γράμμα, αλλά με συγκεκριμένη έννοια). Μπορεί να περιέχουν αυτές τις μορφές αναπτυγμένες, εκφυλισμένες, παραποιημένες κλπ., σε κάθε περίπτωση όμως διαφοροποιημένες. Και γενικότερα η αποκαλούμενη ιστορική εξέλιξη στηρίζεται στο γεγονός ότι η τελευταία μορφή προσεγγίζει τις προηγούμενες σα βαθμίδες που οδηγούν σε αυτήν. Και επειδή σπάνια και μόνο κάτω από πολύ συγκεκριμένες συνθήκες είναι ικανή να ασκήσει κριτική στον εαυτό της –φυσικά εδώ δεν αναφερόμαστε σ' εκείνες τις ιστορικές περιόδους που κατανοούν τον εαυτό τους σαν εποχή παρακμής– αυτές τις προηγούμενες βαθμίδες τις κατανοεί πάντα μονόπλευρα. Η χριστιανική θρησκεία ήταν σε θέση να συμβάλει στην αντικειμενική κατανόηση των προηγούμενων μυθολογιών μόνο όταν η δική της αυτοκριτική ήταν σε ένα ορισμένο βαθμό, ας πούμε, δυνάμει[14] έτοιμη. Με τον ίδιο τρόπο, η αστική πολιτική οικονομία έφτασε στην κατανόηση της φεουδαρχικής, της αρχαίας και της ασιατικής κοινωνίας, μόνο όταν άρχισε την αυτοκριτική της αστικής κοινωνίας. Στο βαθμό που η αστική οικονομία δεν ταύτιζε μυθολογικά τον εαυτό

14. Σημ. Μετ.: Ο Μαρξ παραθέτει την ελληνική λέξη.

της με τις περασμένες κοινωνίες, η κριτική που ασκούσε στην παλιά, δηλαδή τη φεουδαρχική κοινωνία εναντίον της οποίας έπρεπε άμεσα ακόμα να παλεύει, έμοιαζε με την κριτική που ασκούσε ο χριστιανισμός στην ειδωλολατρία ή ακόμα και με την κριτική που ασκούσε ο προτεσταντισμός στον καθολικισμό.

Όπως και γενικά σε κάθε ιστορική, κοινωνική επιστήμη, έτσι και στην πορεία διαμόρφωσης των οικονομικών κατηγοριών πρέπει πάντα να έχουμε στο νου μας ότι, όπως στην πραγματικότητα, έτσι και στη σκέψη το υποκείμενο, εδώ η σύγχρονη αστική κοινωνία, είναι δεδομένο και επομένως οι κατηγορίες εκφράζουν μορφές ύπαρξης, προσδιορισμούς ύπαρξης, πολλές φορές μάλιστα μεμονωμένων μόνο πλευρών αυτής της συγκεκριμένης κοινωνίας, αυτού του υποκειμένου. Κατά συνέπεια, η κοινωνία αυτή σε καμία περίπτωση δεν ξεκινά μόνο από τη στιγμή που γίνεται λόγος γι' αυτήν *σαν τέτοια*. Το ίδιο ισχύει και για την *επιστήμη*. Αυτό πρέπει να το κρατήσουμε γιατί είναι καθοριστικό κριτήριο για τη διάταξη του υλικού μας. Π.χ., τίποτα δε φαίνεται πιο φυσικό από το να ξεκινήσουμε με τη γαιοπρόσοδο και τη γαιοκτησία, αφού συνδέονται με τη γη, την πηγή κάθε παραγωγής και κάθε ύπαρξης, και με την πρώτη μορφή παραγωγής όλων των σχετικά συγκροτημένων κοινωνιών, τη γεωργία. Αλλά τίποτα δε θα ήταν πιο εσφαλμένο. Σε όλες τις κοινωνικές μορφές υπάρχει μια καθορισμένη παραγωγή που καθορίζει όλες τις υπόλοιπες και επομένως οι σχέσεις της καθορίζουν τη διάταξη και την επιρροή όλων των υπολοίπων. Είναι το γενικό φως στο οποίο βαφτίζονται όλα τα χρώματα, τροποποιώντας έτσι τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο κάθε χρώμα εμφανίζεται. Είναι ένας ιδιαίτερος αιθέρας που καθορίζει το ειδικό βάρος όλων των υπάρξεων που προβάλλονται μέσα σε αυτόν. Π.χ., στους ποιμενικούς

λαούς. (Οι λαοί των απλών κυνηγών και ψαράδων βρίσκονται πέρα από το σημείο που αρχίζει η πραγματική ανάπτυξη.) Σε αυτούς τους λαούς εμφανίζεται μια ορισμένη μορφή γεωργίας, αν και σποραδικά. Η γαιοκτησία καθορίζεται μέσω αυτής. Είναι κοινή και διατηρεί λιγότερο ή περισσότερο αυτήν τη μορφή, στο βαθμό που αυτοί οι λαοί τηρούσαν λιγότερο ή περισσότερο τις παραδόσεις τους, π.χ., η κοινοτική ιδιοκτησία στους Σλάβους. Σε λαούς με εδραιωμένη γεωργία –και αυτή η εδραίωση αποτελεί από μόνη της μεγάλο βήμα προόδου– όπου αυτή κυριαρχεί όπως στους αρχαίους και στη φεουδαρχία, εκεί ακόμα και η ίδια η βιομηχανία, αλλά και η οργάνωσή της και οι μορφές ιδιοκτησίας που αντιστοιχούν σε αυτήν, αποκτούν περισσότερο ή λιγότερο γαιοκτητικό χαρακτήρα. Αυτό μπορεί να ισχύει είτε με την έννοια ότι είναι εντελώς εξαρτημένη από τη γεωργία, όπως στους αρχαίους Ρωμαίους, είτε με την έννοια ότι η οργάνωση και οι σχέσεις της πόλης μιμούνται την οργάνωση του χωριού. Ακόμα και το κεφάλαιο στο Μεσαίωνα –στο βαθμό που δεν ήταν καθαρό χρηματικό κεφάλαιο– έχει αυτόν το γαιοκτητικό χαρακτήρα σαν παραδοσιακό χειροτεχνικό εργοστάσιο κλπ. Στην αστική κοινωνία ισχύει το αντίστροφο. Η γεωργία μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε έναν απλό βιομηχανικό κλάδο και κυριαρχείται ολοκληρωτικά από το κεφάλαιο. Το ίδιο ισχύει και για τη γαιοπρόσοδο. Σε όλες τις μορφές όπου κυριαρχεί η γαιοπρόσοδος, η φυσική σχέση είναι ακόμα κυρίαρχη. Σ' εκείνες τις μορφές όπου κυριαρχεί το κεφάλαιο, κυριαρχεί το κοινωνικό, το ιστορικά διαμορφωμένο στοιχείο. Η γαιοπρόσοδος δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς το κεφάλαιο. Το κεφάλαιο, όμως, μπορεί οπωσδήποτε να κατανοηθεί χωρίς τη γαιοπρόσοδο. Το κεφάλαιο είναι εκείνη η οικονομική δύναμη της αστικής κοινωνίας η οποία κυριαρχεί πάνω σε

όλα. Πρέπει να αποτελεί τόσο την αφετηρία όσο και το τέλος. Γι' αυτό πρέπει να αναλυθεί πριν τη γαιοπρόσοδο. Αφού εξεταστεί το κάθε ένα από τα δύο ξεχωριστά, πρέπει να ακολουθήσει η μελέτη της αμοιβαίας σχέσης τους.

Κατά συνέπεια, θα ήταν ακατόρθωτο και λανθασμένο να ακολουθήσουμε στην ανάλυσή μας τις οικονομικές κατηγορίες με τη σειρά που υπήρξαν καθοριστικές ιστορικά. Αντίθετα, η διαδοχή της ανάλυσής τους καθορίζεται από τη σχέση που έχουν η μία με την άλλη στη σύγχρονη αστική κοινωνία, η οποία είναι ακριβώς η αντίστροφη από εκείνη που εμφανίζεται σαν η φυσική τους σχέση ή από εκείνη που αντιστοιχεί στην ιστορική εξέλιξη. Δεν πρόκειται για τη θέση που παίρνουν ιστορικά οι οικονομικές σχέσεις στη διαδοχή των διάφορων κοινωνικών μορφών. Ακόμα λιγότερο πρόκειται για τη διαδοχή τους «στην ιδέα» (*Proudhon*) (μια θολή παράσταση της ιστορικής κίνησης). Πρόκειται για τη διάρθρωσή τους μέσα στο πλαίσιο της σύγχρονης αστικής κοινωνίας.

Η καθαρότητα (ο αφηρημένος προσδιορισμός) με την οποία εμφανίστηκαν τα εμπορικά έθνη –Φοίνικες, Καρχηδόνιοι– στον αρχαίο κόσμο οφείλεται ακριβώς στην υπεροχή των γεωργικών λαών. Το κεφάλαιο, ως εμπορικό και χρηματικό κεφάλαιο, εμφανίζεται σε αυτήν την αφαίρεση ακριβώς εκεί όπου το κεφάλαιο δεν είναι ακόμα το κυρίαρχο στοιχείο της κοινωνίας. Οι Λομβαρδοί, οι Εβραίοι έχουν την ίδια θέση απέναντι στις γεωργικές μεσαιωνικές κοινωνίες.

Άλλο ένα παράδειγμα της διαφορετικής θέσης που έχουν οι ίδιες κατηγορίες σε διαφορετικές βαθμίδες ανάπτυξης της κοινωνίας είναι: Οι joint-stock-companies (μετοχικές εταιρίες), μία από τις πιο πρόσφατες μορφές της αστικής κοινωνίας. Όμως αυτές εμφανίζονται και στα πρώτα βή-

ματα της αστικής κοινωνίας με τη μορφή των μεγάλων προνομιούχων εμπορικών εταιριών με μονοπωλιακό χαρακτήρα.

Η ίδια η έννοια του εθνικού πλούτου υπεισέρχεται στους οικονομολόγους του 17ου αιώνα με της μορφή της αντίληψης –που σε κάποιο βαθμό διατηρείται και στους οικονομολόγους του 18ου αιώνα– ότι ο πλούτος παράγεται μόνο για το κράτος, του οποίου η δύναμη όμως εξαρτάται από αυτόν τον πλούτο. Πρόκειται για εκείνη την ασυνείδητα υποκριτική μορφή με την οποία ο ίδιος ο πλούτος ανακηρύσσει τον εαυτό του και την παραγωγή του σκοπό του σύγχρονου κράτους και τα κράτη αυτά προσεγγίζονται με τη σειρά τους μόνο σα μέσα της παραγωγής του πλούτου.

Είναι φανερό ότι η διάταξη πρέπει να γίνει με την ακόλουθη σειρά:

1. Οι γενικοί αφηρημένοι προσδιορισμοί, οι οποίοι ανήκουν λιγότερο ή περισσότερο σε όλες τις κοινωνικές μορφές, αλλά μόνο με την έννοια που αναφέραμε πιο πάνω.

2. Οι κατηγορίες, οι οποίες αποτελούν την εσωτερική διάρθρωση της αστικής κοινωνίας και πάνω στις οποίες στηρίζονται οι βασικές τάξεις: Κεφάλαιο, μισθωτή εργασία, γαιοκτησία. Η σχέση της μίας με την άλλη. Πόλη και χωριό. Οι τρεις μεγάλες κοινωνικές τάξεις. Ανταλλαγή μεταξύ τους. Κυκλοφορία. Πιστωτικό σύστημα (ιδιωτικό).

3. Συνόψιση της αστικής κοινωνίας στη μορφή του κράτους. Το κράτος εξεταζόμενο σε σχέση με τον εαυτό του. Οι «μη παραγωγικές» τάξεις. Φόροι. Δημόσιο χρέος. Δημόσια πίστη. Ο πληθυσμός. Οι αποικίες. Μετανάστευση.

4. Διεθνείς σχέσεις παραγωγής. Διεθνής καταμερισμός της εργασίας. Διεθνής ανταλλαγή. Εξαγωγές-Εισαγωγές. Συναλλαγματική ισοτιμία.

5. Η παγκόσμια αγορά και οι κρίσεις.

4. Παραγωγή

Μέσα παραγωγής και σχέσεις παραγωγής

Σχέσεις παραγωγής και σχέσεις κυκλοφορίας

Μορφές του κράτους και της συνείδησης σε σχέση με τις σχέσεις παραγωγής και κυκλοφορίας

Σχέσεις δικαίου. Οικογενειακές σχέσεις

Notabene (σημείωση) αναφορικά με τα σημεία τα οποία πρέπει να αναφερθούν εδώ και δεν επιτρέπεται να ξεχαστούν:

1. Ο *πόλεμος* διαμορφώθηκε νωρίτερα από την ειρήνη. Ο τρόπος με τον οποίο μέσω του πολέμου, των στρατών κλπ. ορισμένες οικονομικές σχέσεις –όπως η μισθωτή εργασία, τα συστήματα μηχανών κλπ.– αναπτύχθηκαν νωρίτερα απ' ό,τι στο εσωτερικό της αστικής κοινωνίας. Επίσης, η σχέση μεταξύ της παραγωγικής δύναμης και των σχέσεων κυκλοφορίας φαίνεται ιδιαίτερα καθαρά στο στρατό.

2. *Η σχέση της μέχρι τώρα ιδεαλιστικής ιστοριογραφίας προς την πραγματική Ιστορία. Ιδιαίτερα της λεγόμενης Ιστορίας του πολιτισμού*, που δεν είναι άλλο, παρά η αρχαία Ιστορία των θρησκειών και των κρατών. [Με την ευκαιρία μπορεί να σημειωθεί και κάτι για τα διαφορετικά είδη της μέχρι τώρα ιστοριογραφίας. Η λεγόμενη αντικειμενική. Η υποκειμενική (Ηθική κ.ά.). Η φιλοσοφική.]

3. *Δευτερεύοντα και τριτεύοντα ζητήματα*, γενικά *παράγωγες, μεταφερμένες*, όχι πρωταρχικές σχέσεις παραγωγής. Εδώ η επίδραση των διεθνών σχέσεων.

4. *Μομφές κατά του υλισμού αυτής της αντίληψης. Σχέση με το νατουραλιστικό υλισμό.*

5. *Διαλεκτική των εννοιών «παραγωγική δύναμη» (μέ-*

σο παραγωγής) και «σχέση παραγωγής», μία διαλεκτική της οποίας τα όρια πρέπει να καθοριστούν και η οποία δεν αναιρεί την πραγματική διαφορά.

6. *Η άνιση σχέση της ανάπτυξης της υλικής παραγωγής, π.χ., προς την καλλιτεχνική.* Γενικά η έννοια της προόδου δεν πρέπει να κατανοείται σα συνηθισμένη αφαίρεση. Στη σύγχρονη Τέχνη κλπ. αυτή η δυσαναλογία δεν είναι ακόμα τόσο σημαντική και δύσκολο να γίνει αντιληπτή όσο μέσα στις ίδιες τις πρακτικές-κοινωνικές σχέσεις. Π.χ., στην εκπαίδευση. Η σχέση των United States (Ηνωμένων Πολιτειών) με την Ευρώπη. Το πραγματικά δύσκολο σημείο, που πρέπει εδώ να σημειωθεί, είναι πώς οι σχέσεις παραγωγής αναπτύσσονται άνισα σα σχέσεις δικαίου. Έτσι, π.χ., η σχέση του ρωμαϊκού ιδιωτικού δικαίου (όχι τόσο στο ποινικό και το δημόσιο δίκαιο) με τη σύγχρονη παραγωγή.

7. Αυτή η αντίληψη εμφανίζεται ως αναγκαία εξέλιξη. Αλλά δικαιολόγηση του τυχαίου. Πώς. (Μεταξύ των άλλων και η ελευθερία.) (Επίδραση των μέσων επικοινωνίας. Η παγκόσμια Ιστορία δεν υπήρχε πάντα· η Ιστορία ως αποτέλεσμα της παγκόσμιας Ιστορίας.)

8. Η αφετηρία βρίσκεται, φυσικά, στο φυσικό καθορισμό· υποκειμενικά και αντικειμενικά. Φυλές, ράτσες κλπ.

Στην Τέχνη είναι γνωστό ότι ορισμένες εποχές καλλιτεχνικής άνθησης δε βρίσκονται με κανέναν τρόπο σε αντιστοιχία με τη γενική εξέλιξη της κοινωνίας, κατά συνέπεια και της υλικής της βάσης, του σκελετού, ας πούμε, της οργάνωσης της κοινωνίας. Π.χ., οι Έλληνες σε σύγκριση με τους συγχρόνους ή ακόμα και ο Shakespeare. Για ορισμένες μορφές Τέχνης, όπως, π.χ., το έπος, είναι πια γνωστό ότι δεν μπορούν να παραχθούν στην κοσμοϊστορική, κλασική τους μορφή, από τη στιγμή που έκανε την εμφάνισή της η καλλιτεχνική παραγωγή ως τέτοια· ότι, δηλαδή, μέσα στο

πλαίσιο της ίδιας της Τέχνης ορισμένες σημαντικές της μορφές είναι δυνατές μόνο σε μία λιγότερο αναπτυγμένη βαθμίδα της καλλιτεχνικής ανάπτυξης. Αν αυτό ισχύει για τη σχέση μεταξύ των διάφορων ειδών της Τέχνης μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της σφαίρας της Τέχνης, δε μας κάνει εντύπωση ότι ισχύει και για τη σχέση ολόκληρης της σφαίρας της Τέχνης με τη συνολική ανάπτυξη της κοινωνίας. Η δυσκολία έγκειται μόνο στη γενική αντίληψη αυτής της αντίθεσης. Από τη στιγμή που εξειδικευτούν, έχουν κιόλας εξηγηθεί.

Ας πάρουμε, π.χ., τη σχέση της ελληνικής Τέχνης και ύστερα του Shakespeare με το σήμερα. Είναι γνωστό ότι η ελληνική μυθολογία δεν αποτελεί μόνο το οπλοστάσιο της ελληνικής Τέχνης, αλλά και τη βάση της. Είναι δυνατή η κατανόηση της φύσης και των κοινωνικών σχέσεων που βρίσκονται στη βάση της ελληνικής φαντασίας και επομένως και της ελληνικής [μυθολογίας] με selfactors (αυτόματες μηχανές), σιδηροδρόμους, ατμομηχανές και ηλεκτρικούς τηλεγράφους; Πώς μπορεί να συγκριθεί ο Ήφαιστος με τη Roberts et Co ή ο Δίας με το αλεξικέραυνο ή ο Ερμής με την Credit mobilier; Κάθε μυθολογία δαμάζει, διαμορφώνει και κυριαρχεί πάνω στις δυνάμεις της φύσης στη φαντασία και μέσω της φαντασίας: Με τον ίδιο τρόπο εξαφανίζεται όταν επικρατήσει η πραγματική κυριαρχία πάνω σε αυτές. Τι θα απογίνει η Φήμη[15] μπροστά στην Printinghouse Square[16]; Η ελληνική Τέχνη προϋποθέτει την ελληνική μυθολογία, δη-

---

15. Η Φήμη ήταν θεότητα της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας. Αποτελούσε την προσωποποίηση της μετάδοσης του λόγου και των παραδόσεων.

16. Στην πλατεία Printinghouse Square στο Λονδίνο βρίσκεται το κτήριο της έκδοσης του περιοδικού *Times*.

λαδή τη φύση και τις ίδιες τις κοινωνικές μορφές που έχει επεξεργαστεί η λαϊκή φαντασία με έναν ασυνείδητα καλλιτεχνικό τρόπο. Αυτό είναι το υλικό της. Όχι οποιαδήποτε μυθολογία, όχι δηλαδή οποιαδήποτε ασυνείδητα καλλιτεχνική επεξεργασία της φύσης (με τη φύση εννοείται καθετί το αντικειμενικό, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνίας) –η αιγυπτιακή μυθολογία δε θα μπορούσε ποτέ να είναι ο κορμός ή η μήτρα της ελληνικής Τέχνης– όμως σε κάθε περίπτωση *μία* μυθολογία. Επομένως, σε καμία περίπτωση μια κοινωνική εξέλιξη που αποκλείει κάθε μυθολογική σχέση με τη φύση, κάθε μυθοπλαστική σχέση με αυτήν που απαιτεί, λοιπόν, από τον καλλιτέχνη μια ανεξάρτητη από τη φαντασία μυθολογία.

Από μια άλλη πλευρά: Μπορεί να υπάρχει ο Αχιλλέας μαζί με την πυρίτιδα και το μολύβι; Ή γενικά η *Ιλιάδα* με το πιεστήριο ή τις πιεστικές μηχανές; Δεν παύει αναπόφευκτα το τραγούδι, η απαγγελία και η Μούσα με το μοχλό του πιεστηρίου; Δεν εξαφανίζονται έτσι οι αναγκαίοι όροι της επικής ποίησης;

Αλλά η δυσκολία συνίσταται στην κατανόηση του γεγονότος ότι η ελληνική Τέχνη και το ελληνικό έπος συνδέονται με συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής εξέλιξης. Η δυσκολία είναι ότι ακόμα αποτελούν για μας πηγή καλλιτεχνικής απόλαυσης και κατά κάποιο τρόπο ακόμα ισχύουν ως κανόνας και άφθαστο πρότυπο.

Ένας άνδρας δεν μπορεί να ξαναγίνει παιδί. Το μόνο που μπορεί είναι να παιδιαρίζει. Δεν τον ευχαριστεί, ωστόσο, η αφέλεια του παιδιού και δεν πρέπει κι ο ίδιος να επιδιώκει σε ένα ανώτερο επίπεδο να αναπαράγει την αλήθεια του παιδιού; Δεν αναβιώνει στην παιδική φύση σε κάθε εποχή ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της στη φυσική του αλήθεια; Δεν πρέπει η ιστορική παιδική ηλικία της ανθρωπότητας,

εκεί μάλιστα όπου ξεδιπλώθηκε με τον πιο ωραίο τρόπο, να ασκεί ακόμα την αιώνια γοητεία της σα μια ανεπανάληπτη εποχή; Υπάρχουν κακομαθημένα παιδιά και ώριμα παιδιά. Πολλοί από τους αρχαίους λαούς ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία. Κανονικά παιδιά ήταν οι Έλληνες. Το θέλγητρο της Τέχνης τους για μας δε βρίσκεται σε αντίθεση με τη λιγότερο αναπτυγμένη βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας στην οποία αναπτύχθηκε. Μάλλον αποτελεί το αποτέλεσμά της και είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το γεγονός ότι οι ανώριμες κοινωνικές συνθήκες στις οποίες γεννήθηκε –και σε αυτές μόνο θα μπορούσε να γεννηθεί– δεν μπορούν ποτέ να ξαναεμφανιστούν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Η «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» του Καρλ Μαρξ

Ι

Οι Γερμανοί έχουν αποδείξει εδώ και καιρό ότι είναι ισάξιοι με τα υπόλοιπα πολιτισμένα έθνη σε όλους τους επιστημονικούς τομείς και μάλιστα ότι στους περισσότερους υπερέχουν. Μόνο μια επιστήμη δεν αριθμούσε ανάμεσα στους κορυφαίους της ούτε ένα γερμανικό όνομα: Η πολιτική οικονομία. Ο λόγος είναι ολοφάνερος. Η πολιτική οικονομία αποτελεί τη θεωρητική ανάλυση της σύγχρονης αστικής κοινωνίας και γι' αυτόν το λόγο προϋποθέτει αναπτυγμένες αστικές συνθήκες οι οποίες για αιώνες ολόκληρους, από τον καιρό των πολέμων της θρησκευτικής μεταρρύθμισης και των Πολέμων των Χωρικών και ιδιαίτερα από τον καιρό του Τριακονταετούς Πολέμου, δεν μπορούσαν να ευδοκιμήσουν στη Γερμανία. Ο αποχωρισμός της Ολλανδίας από την Αυτοκρατορία[1] απώθησε τη Γερμανία από το παγκόσμιο εμπόριο και περιόρισε από την αρχή στο ελάχιστο τη βιομηχανική της ανάπτυξη. Και στο διάστημα που οι Γερμανοί ανάρρωναν πολύ αργά και με μεγάλο κόπο από τις καταστροφές των εμφύλιων πολέμων, στο διάστημα που ξόδευαν την αστική τους δραστηριότητα –που ποτέ δεν ήταν πολύ μεγάλη– στον άκαρπο αγώνα ενάντια

1. Ο Μαρξ εννοεί εδώ την «Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του Γερμανικού Έθνους» (1486-1808).

στους τελωνειακούς περιορισμούς και τους παράλογους εμπορικούς κανονισμούς που ο κάθε μικροπρίγκιπας και βαρόνος της Αυτοκρατορίας επέβαλλε στη βιομηχανία των υπηκόων του, στο διάστημα που οι αυτοκρατορικές πόλεις έφθιναν μέσα στο συντεχνιακό και πατρικιακό πνεύμα, –στο διάστημα αυτό, λοιπόν, η Ολλανδία, η Αγγλία και η Γαλλία κατακτούσαν τις πρώτες θέσεις στο παγκόσμιο εμπόριο, ίδρυαν τη μία αποικία μετά από την άλλη και ανέπτυσσαν τη χειροτεχνική βιομηχανία (manufactur-industrie) ως τη μεγαλύτερή της άνθηση, ώσπου τελικά η Αγγλία μπήκε επικεφαλής της σύγχρονης αστικής ανάπτυξης, εκμεταλλευόμενη τον ατμό που έδωσε αξία στα κοιτάσματά της σε κάρβουνο και σίδερο.

Για το διάστημα στο οποίο διεξαγόταν ο αγώνας ενάντια σε τόσο γελοία απαρχαιωμένα υπολείμματα του Μεσαίωνα τα οποία μέχρι τη δεκαετία του 1830 δέσμευαν την υλική αστική ανάπτυξη της Γερμανίας, δεν ήταν δυνατή η ύπαρξη μιας γερμανικής πολιτικής οικονομίας. Μόνο με τη συγκρότηση της Τελωνειακής Ένωσης[2] μπόρεσαν οι Γερμανοί να είναι σε θέση να καταλαβαίνουν γενικά την πολιτική οικονομία. Από αυτήν την εποχή άρχισε στην πράξη η εισαγωγή της αγγλικής και της γαλλικής πολιτικής οικονομίας προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων της γερμανικής αστικής τάξης. Σύντομα ο κόσμος των γραμμάτων και της

2. Η Γερμανική Τελωνειακή Ένωση (Deutscher Zollverein) μπήκε σε ισχύ από την 1η του Γενάρη 1834 από την Πρωσία και από μια σειρά άλλα γερμανικά κρατίδια, μέλη της Γερμανικής Ομοσπονδίας (ομοσπονδία κυρίως γερμανόφωνων κρατών μεταξύ του 1815-1866), με στόχο το ξεπέρασμα του τεράστιου κατακερματισμού μέσω της κατάργησης των τελωνειακών δεσμών κάθε κρατιδίου και της καθιέρωσης ενιαίων τελωνειακών δασμών στα σύνορα της Ένωσης.

γραφειοκρατίας πήρε το υλικό που είχε εισαχθεί και το επεξεργάστηκε με έναν τρόπο που δεν τιμά πολύ το «γερμανικό πνεύμα». Από το παρδαλό συνονθύλευμα όλων αυτών που συγγράφουν, των ιπποτών της βιομηχανίας, των εμπόρων, των δασκάλων και των γραφειοκρατών, γεννήθηκε στη συνέχεια μια γερμανική οικονομική φιλολογία της οποίας η ανοησία, η ρηχότητα, η απερισκεψία, η πολυλογία και η λογοκλοπή μπορεί να συγκριθεί μόνο με αυτήν του γερμανικού μυθιστορήματος. Από τους ανθρώπους που επιδίωκαν πρακτικούς σκοπούς σχηματίστηκε πρώτα η σχολή των υπέρμαχων των προστατευτικών δασμών των βιομηχάνων, των οποίων η αυθεντία, ο List, παραμένει ακόμα ό,τι καλύτερο παρήγαγε η γερμανική αστική οικονομική φιλολογία, παρά το γεγονός ότι όλο το ένδοξό του έργο το έχει αντιγράψει από το Γάλλο Ferrier, το θεωρητικό πρωταίτιο του ηπειρωτικού συστήματος[3]. Ως αντίβαρο σ' αυτήν την κατεύθυνση δημιουργήθηκε στη δεκαετία του 1840 η σχολή του ελεύθερου εμπορίου από τους εμπόρους των επαρχιών γύρω από τη Βαλτική Θάλασσα, οι οποίοι αναμασούσαν με παιδιάστικη, αλλά ενδιαφέρουσα πίστη τα επιχειρήματα των Άγγλων freetrader[4]. Τέλος, ανάμεσα στους δασκάλους και στους γραφειοκράτες, οι οποίοι έπρεπε να επεξεργαστούν τη θεωρητική πλευρά της επιστήμης, υπήρχαν άγονοι ερανιστές χωρίς κριτικό πνεύμα, όπως ο κύριος Rau, εξυπνάκηδες καιροσκόποι που μετέφραζαν τις ξένες θέσεις σε αχώνευτη χεγκελιανή διάλεκτο, όπως ο κύριος Stein, ή φιλολογούντες σταχυολόγοι στο «ιστορικό-πολιτιστικό» πεδίο, όπως ο κύριος Riehl. Κι αυτό που βγήκε απ' όλα αυτά

---

3. Βλ. υποσημείωση 110 της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας.*

4. Οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου.

ήταν η καμεραλιστική[5], ένας πολτός όλων των ετερογενών στοιχείων, πασπαλισμένος με εκλεκτική-οικονομική σάλτσα, χρήσιμος για τις εξετάσεις ενός υποψήφιου ανώτερου κυβερνητικού υπαλλήλου.

Κι ενώ η αστική τάξη, οι δάσκαλοι και η γραφειοκρατία πάσχιζαν ακόμα στη Γερμανία να μάθουν ν' αποστηθίζουν σαν απαράβατα δόγματα και να κατανοούν έστω σε κάποιο βαθμό τα πρώτα στοιχεία της αγγλογαλλικής πολιτικής οικονομίας, εμφανίστηκε το γερμανικό προλεταριακό κόμμα. Ολόκληρη η θεωρητική του υπόσταση απορρέει από τη μελέτη της πολιτικής οικονομίας, και από τη στιγμή της εμφάνισής του χρονολογείται και η επιστημονική, αυτοτελής *γερμανική πολιτική οικονομία.* Αυτή η γερμανική πολιτική οικονομία βασίζεται ουσιαστικά πάνω στην *υλιστική αντίληψη της Ιστορίας*, της οποίας τα βασικά χαρακτηριστικά παρατίθενται εν συντομία στον πρόλογο του έργου που αναφέραμε πιο πάνω. Αυτός ο πρόλογος δημοσιεύτηκε στο κυριότερό του μέρος στη *Volk*[6], στην οποία και παραπέμπουμε τον αναγνώστη. Όχι μόνο για την πολιτική οικονομία, αλλά για όλες τις ιστορικές επιστήμες (και όλες οι επιστήμες, εκτός από τις φυσικές επιστήμες, είναι ιστορικές) αποτελούσε επαναστατική ανακάλυψη η θέση «ότι ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής», ότι όλες οι κοινωνικές και κρατικές σχέσεις, όλα τα θρησκευτικά και

---

5. Σύνολο διοικητικών, δημοσιονομικών και οικονομικών γνώσεων που απαιτούνταν για τους οικονομικούς διαχειριστές του πρωσικού απολυταρχικού κράτους και διδάσκονταν στα γερμανικά πανεπιστήμια το 18ο και το 19ο αιώνα.

6. Γερμανόφωνη εφημερίδα που έβγαινε στο Λονδίνο από το Μάη ως τον Αύγουστο του 1889 με τη στενή συνεργασία του Μαρξ.

νομικά συστήματα, όλες οι θεωρητικές αντιλήψεις που εμφανίζονται στην Ιστορία μόνο τότε μπορούν να κατανοηθούν, όταν κατανοηθούν οι υλικοί όροι ζωής της αντίστοιχης εποχής κι όταν όλα αυτά συμπεραίνονται από αυτούς τους υλικούς όρους. «Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους.» Η θέση αυτή είναι τόσο απλή, που θα έπρεπε να είναι αυτονόητη για τον καθένα που δεν έχει μπλεχτεί μέσα σε μια ιδεαλιστική παραζάλη. Η θέση αυτή, όμως, έχει τις πιο μεγάλες επαναστατικές συνέπειες όχι μόνο για τη θεωρία, αλλά και για την πράξη: «Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή, πράγμα που αποτελεί μόνο τη νομική έκφραση γι' αυτό, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μια εποχή *κοινωνικής επανάστασης*. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, αργά ή γρήγορα, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα... Οι αστικές σχέσεις παραγωγής είναι η τελευταία ανταγωνιστική μορφή της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας, ανταγωνιστική όχι με την έννοια των ατομικών ανταγωνισμών, αλλά με την έννοια ενός ανταγωνισμού που απορρέει από τις κοινωνικές συνθήκες ζωής των ατόμων. Ωστόσο, οι παραγωγικές δυνάμεις οι οποίες αναπτύσσονται στους κόλπους της αστικής κοινωνίας δημιουργούν ταυτόχρονα και τους υλικούς όρους για την επίλυση αυτού του ανταγωνισμού.» Επομένως, αν ακολουθήσουμε παραπέρα την υλιστική μας θέση και την εφαρμόσουμε στο παρόν, μας ανοίγεται αμέσως η προοπτική για μια μεγάλη, για την πιο μεγάλη επανάσταση όλων των εποχών.

Η θέση ότι η συνείδηση των ανθρώπων εξαρτάται από το είναι τους και όχι αντίστροφα, η οποία φαινομενικά είναι τόσο απλή, αποδεικνύεται –όταν την εξετάσουμε από πιο κοντά– ότι από τις πρώτες κιόλας συνέπειές της αποκρούει αμέσως κάθε ιδεαλισμό, ακόμα και τον πιο καλυμμένο. Αναιρεί όλες τις πατροπαράδοτες και συνηθισμένες αντιλήψεις για καθετί το ιστορικό. Ανατρέπεται ολόκληρος ο παραδοσιακός τρόπος της πολιτικής επιχειρηματολογίας. Η πατριωτική μεγαλοψυχία εξεγείρεται ενάντια σε μία τέτοια ακατανόητη αντίληψη. Γι' αυτό ο νέος τρόπος αντίληψης προσέκρουσε αναγκαστικά όχι μόνο πάνω στους εκπροσώπους της αστικής τάξης, αλλά και πάνω στη μάζα των Γάλλων σοσιαλιστών που θέλουν ν' αλλάξουν τον κόσμο ριζικά με το μαγικό σύνθημα: Liberté, égalité, fraternité (ελευθερία, ισότητα, αδερφοσύνη). Μεγάλη οργή προκάλεσε επίσης στους Γερμανούς χυδαίους – δημοκράτες φωνακλάδες. Παρόλα αυτά, προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν προς όφελός τους τις νέες ιδέες αντιγράφοντάς τες, αν και με σπάνιες παρανοήσεις.

Η ανάπτυξη της υλιστικής αντίληψης, έστω και σε ένα μόνο ιστορικό παράδειγμα, αποτελούσε μια επιστημονική εργασία που θα απαιτούσε πολύχρονες ήρεμες μελέτες, γιατί είναι ολοφάνερο ότι εδώ μόνο με τα λόγια δεν μπορεί να γίνει τίποτα και ότι μόνο το πλούσιο, κριτικά θεωρημένο και ολότελα αφομοιωμένο ιστορικό υλικό μπορεί να δώσει τη δυνατότητα για τη λύση ενός τέτοιου καθήκοντος. Η Επανάσταση του Φλεβάρη έφερε το κόμμα μας στην πολιτική σκηνή και κατέστησε έτσι αδύνατη την επιδίωξη καθαρά επιστημονικών σκοπών. Παρόλα αυτά, η βασική αντίληψη διαπερνά σαν κόκκινο νήμα όλη τη φιλολογική[7] πα-

7. Σημ. Μετ.: Με την έννοια της θεωρητικής.

ραγωγή του κόμματος. Σ' αυτήν τη φιλολογική παραγωγή αναδεικνύεται, σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση, το γεγονός ότι κάθε φορά η δράση ξεπηδούσε από άμεσα υλικά αίτια και όχι από τις φράσεις που την συνόδευαν· ότι, αντίθετα, οι πολιτικές και νομικές φράσεις ξεπηδούσαν από αυτά τα υλικά αίτια ακριβώς όπως και οι πολιτικές πράξεις και τα αποτελέσματά τους.

Όταν μετά από την ήττα της επανάστασης του 1848-1849 ήρθε η στιγμή που η επίδραση στη Γερμανία από το εξωτερικό γινόταν όλο και πιο αδύνατη, το κόμμα μας εγκατέλειψε το πεδίο των διενέξεων των προσφύγων στη χυδαία δημοκρατία, γιατί αυτή ήταν η μοναδικά δυνατή δράση που απέμενε. Κι ενώ η χυδαία δημοκρατία ασχολιόταν κατά βούληση με αυτές τις διενέξεις, ενώ σήμερα διαπληκτιζόταν για να συμφιλιωθεί αύριο και για να βγάλει μεθαύριο στη φόρα μπροστά σ' όλο τον κόσμο όλα τα άπλυτά της, ενώ πήγαινε και ζητιάνευε στη συνέχεια σε όλη την Αμερική για να προκαλέσει αμέσως καινούργια σκάνδαλα για τη μοιρασιά των λίγων τάλιρων που μάζεψε –το κόμμα μας ήταν ευχαριστημένο γιατί βρήκε ξανά λίγη ησυχία για να μελετήσει. Είχε το μεγάλο πλεονέκτημα ότι είχε ως θεωρητική βάση μια καινούργια επιστημονική αντίληψη της οποίας η επεξεργασία τού έθετε πολλά καθήκοντα. Και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν μπορούσε ποτέ να ξεπέσει τόσο χαμηλά όσο οι «μεγάλοι άνδρες» της προσφυγιάς.

Ο πρώτος καρπός αυτών των μελετών είναι το βιβλίο που έχουμε μπροστά μας.

II

Σ' ένα σύγγραμμα σαν κι αυτό που βρίσκεται μπροστά μας, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για μια απλή συμπτωματική κριτική διαφόρων ξεχωριστών κεφαλαίων της πολιτικής οικονομίας ή για την ιδιαίτερη εξέταση του ενός ή του άλλου αμφιλεγόμενου οικονομικού ζητήματος. Αντίθετα, το σύγγραμμα αυτό αποβλέπει από την αρχή σε μια συστηματική συνόψιση του συνολικού πλέγματος της οικονομικής επιστήμης, σε μια συναφή ανάπτυξη των νόμων της αστικής παραγωγής και της αστικής ανταλλαγής. Κι επειδή οι οικονομολόγοι δεν είναι τίποτε άλλο από ερμηνευτές και απολογητές αυτών των νόμων, η ανάπτυξη αυτή είναι ταυτόχρονα η κριτική όλης της οικονομικής φιλολογίας.

Από το θάνατο του Hegel, είναι ζήτημα αν έγινε έστω και μια προσπάθεια να αναπτυχθεί μια οποιαδήποτε επιστήμη μέσα στη δική της, την εσωτερική συνάφεια. Η επίσημη χεγκελιανή σχολή αφομοίωσε από τη διαλεκτική του δασκάλου της μόνο το χειρισμό των πιο απλών τεχνασμάτων τα οποία εφάρμοζε παντού και πάντα, και μάλιστα συχνά με γελοία αδεξιότητα. Όλη η κληρονομιά του Hegel περιορίστηκε γι' αυτούς σε ένα καθαρό καλούπι, στο σχήμα του οποίου προσαρμόζονταν όλα τα θέματα, και σ' έναν κατάλογο από λέξεις και στροφές οι οποίες δεν είχαν κανέναν άλλο σκοπό, παρά να εμφανίζονται την κατάλληλη στιγμή παντού, όπου έλειπαν οι σκέψεις και οι θετικές γνώσεις. Έτσι, όπως είπε ένας καθηγητής από τη Βόννη, φτάσαμε στο σημείο αυτοί οι χεγκελιανοί να μην καταλαβαίνουν τίποτα, αλλά να μπορούν να γράφουν για όλα. Και ακριβώς αυτό γινόταν. Ωστόσο, οι κύριοι αυτοί, παρά τον κομπασμό τους, είχαν τόση συνείδηση των αδυναμιών τους, που έμεναν κατά το δυνατό μακριά από τα μεγάλα καθήκοντα. Η παλιά

σχολαστική επιστήμη κρατούσε τις θέσεις της χάρη στην υπεροχή της σε θετικές γνώσεις. Και μόνο όταν ο Feuerbach κατήγγειλε αυτήν την κενή θεωρητικολογία, αποκοιμήθηκε σιγά-σιγά ο χεγκελιανισμός και φάνηκε σα ν' άρχισε ξανά για την επιστήμη το βασίλειο της παλιάς μεταφυσικής με τις σταθερές κατηγορίες της.

Το φαινόμενο αυτό είχε τη φυσική του αιτία. Το καθεστώς των Διαδόχων[8] του Hegel, που κατέληγε σε κενές φράσεις, το ακολούθησε φυσικά μια εποχή όπου το θετικό περιεχόμενο της επιστήμης υπερκέρασε ξανά την τυπική της πλευρά. Η Γερμανία, όμως, ξαναρίχτηκε ταυτόχρονα με εξαιρετική ενεργητικότητα στις φυσικές επιστήμες, σε αντιστοιχία με την τεράστια αστική ανάπτυξη μετά από το 1848. Και μαζί με το γεγονός ότι έγιναν της μόδας αυτές οι επιστήμες στις οποίες ποτέ δεν μπόρεσε να αποκτήσει μια κάποια μεγάλη σημασία η θεωρητική τάση, διαδόθηκε ξανά ο παλιός μεταφυσικός τρόπος σκέψης, ως την έσχατη ανοησία του Wolff. Ο Hegel είχε ξεχαστεί. Αναπτύχθηκε ο νέος υλισμός των φυσικών επιστημών που θεωρητικά δε διαφέρει σχεδόν καθόλου από τον υλισμό του 18ου αιώνα, εκτός από το πλουσιότερο επιστημονικό υλικό των φυσικών επιστημών και ιδίως της χημείας και της φυσιολογίας. Ο Vogt και ο Buchner αναπαράγουν το στενοκέφαλο φιλισταϊκό τρόπο σκέψης της προκαντιανής εποχής μέχρι την πιο έσχατη ρηχότητα. Ακόμα και ο Moleschott, ο οποίος ορκίζεται στον Feuerbach, μπερδεύεται κάθε στιγμή με τον πιο κωμι-

8. Διάδοχοι λέγονται οι επίγονοι του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο εμφύλιος πόλεμος που άναψε ανάμεσά τους ύστερα από το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου οδήγησε στην κατάρρευση της μακεδονικής κοσμοκρατορίας. Ο Ένγκελς χρησιμοποιεί ειρωνικά το όνομα αυτό για τους εκπροσώπους της χεγκελιανής σχολής στα γερμανικά πανεπιστήμια.

κό τρόπο ανάμεσα στις πιο απλές κατηγορίες. Το ταλαιπωρημένο μουλάρι της καθημερινής αστικής αντίληψης σταματάει αμήχανο μπροστά στην τάφρο που χωρίζει την ουσία από την εξωτερική εμφάνιση, την αιτία από το αποτέλεσμα. Όταν, όμως, πάει κάποιος να κυνηγήσει πάνω στο πολύ ανώμαλο έδαφος της αφηρημένης σκέψης, δεν πρέπει να καβαλικεύει μουλάρια.

Εδώ έπρεπε, λοιπόν, να λυθεί ένα άλλο ζήτημα που αυτό καθαυτό δεν έχει καμιά σχέση με την πολιτική οικονομία. Ποιον τρόπο προσέγγισης[9] της επιστήμης πρέπει να χρησιμοποιήσουμε; Από τη μια μεριά υπήρχε η χεγκελιανή διαλεκτική, στην εντελώς αφηρημένη, «θεωρητικολογούσα» μορφή με την οποία την κληροδότησε ο Hegel. Από την άλλη μεριά, η συνηθισμένη, στην ουσία βολφική-μεταφυσική μέθοδος, που έγινε τώρα ξανά της μόδας και με την οποία οι αστοί οικονομολόγοι έγραψαν τα χοντρά και ασυνάρτητα βιβλία τους. Αυτή η τελευταία μέθοδος είχε εκμηδενιστεί θεωρητικά από τον Kant και ιδιαίτερα από τον Hegel σε τέτοιο βαθμό, που η συνέχιση της ύπαρξής της ήταν δυνατή μόνο λόγω της αδράνειας και της έλλειψης μιας άλλης *απλής* μεθόδου. Από την άλλη, η χεγκελιανή μέθοδος ήταν απολύτως ακατάλληλη για χρήση στην *υπάρχουσα* μορφή της. Ήταν στην ουσία ιδεαλιστική κι εδώ πρόκειται για την ανάπτυξη μιας κοσμοθεωρίας που είναι η πιο υλιστική απ' όλες τις προηγούμενες. Ξεκινούσε από την καθαρή σκέψη, ενώ εδώ έπρεπε να ξεκινήσει κανείς από τα πιο σκληροτράχηλα γεγονότα. Εδώ δεν είχε καμιά θέση μία μέθοδος η οποία, σύμφωνα με την ίδια της την ομολογία, «από το τίποτε, με το τίποτα, δεν καταλήγει σε τίποτα». Ωστόσο, από

9. Σημ. Μετ.: Με την έννοια της μεθόδου.

κάθε άλλη λογική, αυτή ήταν η μοναδική απ' όπου μπορούσε κανείς τουλάχιστον να πιαστεί. Δεν την είχαν κριτικάρει, δεν την είχαν υπερνικήσει. Κανένας από τους αντιπάλους του μεγάλου διαλεκτικού δεν μπόρεσε ν' ανοίξει ένα ρήγμα στο περήφανο οικοδόμημά της. Είχε εξαφανιστεί, γιατί η χεγκελιανή σχολή δεν ήξερε τι να την κάνει. Πρώτ' απ' όλα, λοιπόν, χρειαζόταν να υποβληθεί σε μια δραστική κριτική η χεγκελιανή μέθοδος.

Αυτό που ξεχώριζε τον τρόπο σκέψης του Hegel από τη σκέψη των άλλων φιλοσόφων ήταν το μεγάλο ιστορικό κριτήριο που βρισκόταν στη βάση της σκέψης του. Όσο αφηρημένη και ιδεαλιστική κι αν ήταν η μορφή, η ανάπτυξη της σκέψης του βάδιζε παράλληλα με την ανάπτυξη της παγκόσμιας Ιστορίας και η δεύτερη υποτίθεται ότι ήταν η απόδειξη της πρώτης. Ακόμα κι αν αναποδογυριζόταν έτσι η πραγματική σχέση και στεκόταν με το κεφάλι κάτω, αυτό που έχει σημασία είναι ότι η φιλοσοφία βρήκε το πραγματικό της περιεχόμενο. Ακόμα περισσότερο, που ο Hegel διέφερε από τους μαθητές του κατά τούτο, ότι δεν καμάρωνε όπως εκείνοι για την άγνοιά του, αλλά αντίθετα ήταν ένα από τα πιο διαβασμένα κεφάλια όλων των εποχών. Ήταν ο πρώτος που προσπάθησε να αποδείξει την εξέλιξη, την εσωτερική συνάφεια στην Ιστορία και, όσο παράξενα κι αν μας φαίνονται σήμερα πολλά από τη *Φιλοσοφία της Ιστορίας* του, όμως ακόμα και τώρα είναι αξιοθαύμαστη η μεγαλοπρέπεια της βασικής του αντίληψης, ιδίως όταν συγκρίνει κανείς τον Hegel με τους προδρόμους του ή ακόμα και με 'κείνους που επέτρεψαν στον εαυτό τους ύστερα από τον Hegel να κάνουν γενικές σκέψεις για την Ιστορία. Στη *Φαινομενολογία*, την *Αισθητική*, την *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, παντού υπάρχει αυτή η μεγαλοπρεπής αντίληψη της Ιστορίας και παντού το υλικό το πραγματεύεται ιστορικά, σε

μια ορισμένη, αν και αφηρημένα ανάποδη συνάρτηση με την Ιστορία.

Αυτή η μνημειώδης αντίληψη της Ιστορίας ήταν η άμεση θεωρητική προϋπόθεση της νέας υλιστικής αντίληψης και αυτό ήδη αποτελούσε συνδετικό κρίκο με τη λογική μέθοδο. Κι αν αυτή η ξεχασμένη διαλεκτική είχε ήδη οδηγήσει από την άποψη της «καθαρής σκέψης» σε τέτοια αποτελέσματα, κι αν επιπλέον είχε ξεμπερδέψει σαν παιχνιδάκι με όλη την προηγούμενη λογική και μεταφυσική, τότε θα έπρεπε να υπάρχει σ' αυτήν κάτι παραπάνω από σοφιστείες και περιττές λεπτολογίες. Η κριτική όμως αυτής της μεθόδου, που τρόμαζε και εξακολουθεί να τρομάζει όλη την επίσημη φιλοσοφία, δεν ήταν μικρό πράγμα.

Ο Μαρξ ήταν και παραμένει ο μόνος άνθρωπος που μπορούσε να αναλάβει το έργο να απελευθερώσει από τη χεγκελιανή λογική τον πυρήνα που αποτελεί την πραγματική ανακάλυψη του Hegel σε αυτόν τον τομέα και να αποκαταστήσει τη διαλεκτική μέθοδο στην πιο απλή της μορφή, απαλλαγμένη από τα ιδεαλιστικά της περικαλύμματα. Να την αποκαταστήσει ως μία μορφή που γίνεται η μοναδική πραγματική μορφή της ανάπτυξης της σκέψης. Την επεξεργασία της μεθόδου που βρίσκεται στη βάση της μεθόδου της κριτικής της πολιτικής οικονομίας του Μαρξ, την θεωρούμε ένα αποτέλεσμα που είναι ζήτημα αν υστερεί στη σημασία του από τη βασική υλιστική αντίληψη.

Η κριτική της πολιτικής οικονομίας, ακόμα και σύμφωνα με την καινούργια μέθοδο, μπορούσε να γίνει με δύο διαφορετικούς τρόπους: Ιστορικά ή λογικά. Όπως στην Ιστορία, έτσι και στο φιλολογικό της καθρέφτισμα, η ανάπτυξη στο σύνολό της προχωράει από τις πιο απλές στις πιο σύνθετες σχέσεις. Έτσι, η φιλολογικο-ιστορική ανάπτυξη της πολιτικής οικονομίας μάς έδινε μια φυσική καθοδηγητική

γραμμή από την οποία μπορούσε να πιαστεί η κριτική και τότε οι οικονομικές κατηγορίες θα φανερώνονταν στο σύνολό τους στην ίδια διαδοχική σειρά όπως και στη λογική ανάπτυξη. Η μορφή αυτή έχει φαινομενικά το προτέρημα της μεγαλύτερης σαφήνειας, γιατί ακολουθεί την *πραγματική* ανάπτυξη, στην πραγματικότητα όμως η μορφή αυτή στην καλύτερη περίπτωση θα γινόταν εξαιρετικά απλοϊκή. Η Ιστορία προχωράει συχνά με άλματα και με ζικ-ζακ και, αν θα έπρεπε να την παρακολουθεί κανείς παντού, θα ήταν υποχρεωμένος να συμπεριλάβει όχι μόνο πολύ υλικό δευτερεύουσας σημασίας, αλλά έπρεπε να διακόπτει συχνά την πορεία της σκέψης του. Επιπλέον, δεν μπορεί να γραφτεί η ιστορία της πολιτικής οικονομίας χωρίς να γραφτεί και η ιστορία της ίδιας της αστικής κοινωνίας κι έτσι η δουλειά θα καταντούσε ατελείωτη, γιατί λείπουν όλες οι σχετικές προεργασίες. Έτσι, ο μόνος τρόπος προσέγγισης του ζητήματος που έχει τη θέση του εδώ είναι ο λογικός. Αυτός όμως στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο, παρά ο ιστορικός τρόπος απαλλαγμένος από την ιστορική μορφή και από τις ενοχλητικές συμπτώσεις. Με ό,τι αρχίζει αυτή η ιστορία, μ' αυτό πρέπει ν' αρχίσει και η πορεία της σκέψης και η παραπέρα συνέχισή της δε θα είναι τίποτε άλλο, από το καθρέφτισμα της ιστορικής πορείας σε αφηρημένη και θεωρητικά συνεπή μορφή. Ένα διορθωμένο καθρέφτισμα, διορθωμένο όμως σύμφωνα με τους νόμους που μας προσφέρει η ίδια η πραγματική ιστορική πορεία, όπου το καθετί μπορεί να εξεταστεί στο σημείο ανάπτυξης της πλήρους ωριμότητάς του, της κλασικής του μορφής.

Στη μέθοδο αυτή ξεκινούμε από την πρώτη και την πιο απλή σχέση που υπάρχει ιστορικά, πραγματικά, επομένως από την πρώτη οικονομική σχέση που συναντάμε. Τη σχέση αυτή την αναλύουμε. Και μόνο το γεγονός ότι πρόκειται για

μία *σχέση*, αυτό κιόλας σημαίνει ότι έχει δύο πλευρές που *σχετίζονται μεταξύ τους*. Η καθεμιά απ' αυτές τις πλευρές εξετάζεται αυτή καθαυτή. Απ' αυτό προκύπτει το είδος της αμοιβαίας τους σχέσης, η αλληλεπίδρασή τους. Θα προκύψουν αντιφάσεις που ζητούν μια λύση. Επειδή όμως εδώ δεν εξετάζουμε αφηρημένες σκέψεις που συντελούνται μόνο μέσα στο κεφάλι μας, αλλά μια πραγματική λειτουργία που είχε κάποτε πραγματικά συντελεστεί ή που συντελείται ακόμα, οι αντιφάσεις αυτές θα έχουν αναπτυχθεί στην πράξη και θα έχουν βρει πιθανώς τη λύση τους. Θα παρακολουθήσουμε το είδος αυτής της λύσης και θα δούμε ότι επιτεύχθηκε με την αποκατάσταση μιας νέας σχέσης που θα 'χουμε πια να αναπτύξουμε τις δύο αντιτιθέμενες πλευρές της κλπ.

Η πολιτική οικονομία ξεκινάει με το *εμπόρευμα*, με τη στιγμή, δηλαδή, που ανταλλάσσονται μεταξύ τους προϊόντα –είτε προϊόντα ξεχωριστών ατόμων είτε προϊόντα πρωτόγονων κοινοτήτων. Το προϊόν που μπαίνει στην ανταλλαγή είναι εμπόρευμα. Είναι όμως εμπόρευμα μόνο και μόνο γιατί, με βάση το *πράγμα*, το προϊόν, συνάπτεται *μια σχέση* ανάμεσα σε δύο πρόσωπα ή κοινότητες, η σχέση ανάμεσα στον παραγωγό και στον καταναλωτή που δεν είναι πια ενωμένοι σε ένα και το αυτό πρόσωπο. Εδώ έχουμε αμέσως μπροστά μας ένα παράδειγμα ενός ιδιόμορφου γεγονότος που περνά μέσα απ' όλη την οικονομία και που δημιούργησε μια άσχημη σύγχυση στα κεφάλια των αστών οικονομολόγων: Η πολιτική οικονομία δεν πραγματεύεται πράγματα, αλλά σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα και, σε τελευταία ανάλυση, ανάμεσα σε τάξεις. Οι σχέσεις αυτές, όμως, είναι πάντα *δεμένες με πράγματα και εμφανίζονται σαν πράγματα.* Αυτήν τη συνάφεια –που, είναι αλήθεια, άρχισε σε μερικές περιπτώσεις να την διαισθάνεται τούτος ή εκείνος ο

οικονομολόγος– την αποκάλυψε πρώτος ο Μαρξ σ' όλη τη σημασία της για ολόκληρη την πολιτική οικονομία κι έκανε έτσι τόσο απλά και ξεκάθαρα τα πιο δύσκολα προβλήματα, που θα μπορούν τώρα να τα καταλάβουν ακόμα και οι αστοί οικονομολόγοι.

Αν εξετάσουμε τώρα το εμπόρευμα απ' όλες τις διαφορετικές του πλευρές –και μάλιστα το εμπόρευμα στην πλήρη του ανάπτυξη και όχι όπως εμφανίστηκε αρχικά στο πρωτόγονο ανταλλακτικό εμπόριο ανάμεσα σε δύο αρχέγονες κοινότητες– τότε αυτό μας φανερώνεται με δύο όψεις, την αξία χρήσης και την ανταλλακτική αξία. Έτσι μπαίνουμε αμέσως στο πεδίο της οικονομικής συζήτησης. Όποιος θέλει να αποκτήσει ένα χτυπητό παράδειγμα για το ότι η γερμανική διαλεκτική μέθοδος, στη σημερινή βαθμίδα της διαμόρφωσής της, υπερέχει από την παλιά, πρόστυχη και φλύαρη μεταφυσική μέθοδο τουλάχιστον όσο ο σιδηρόδρομος από τα μεταφορικά μέσα του Μεσαίωνα, ας διαβάσει στον Adam Smith ή σε έναν άλλον οποιονδήποτε φημισμένο επίσημο οικονομολόγο πόσο ταλαιπώρησε τους κυρίους αυτούς η ανταλλακτική αξία και η αξία χρήσης, πόσο δύσκολο τους ήταν να ξεχωρίσουν τη μία από την άλλη και να αντιληφθούν την καθεμιά απ' αυτές στον ιδιαίτερο καθορισμό της, και ας συγκρίνει κατόπιν την πεντακάθαρη, απλή έκθεση του Μαρξ.

Κι αφού αναπτυχθούν η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία, περιγράφεται το εμπόρευμα ως άμεση ενότητα και των δύο, όπως εμφανίζεται στη *διαδικασία της ανταλλαγής*. Ποιες αντιφάσεις προκύπτουν απ' αυτό μπορεί να το διαβάσει ο αναγνώστης στις σελίδες 20 και 21[10]. Σημειώ-

---

10. Ο αριθμός των σελίδων αφορά την πρώτη έκδοση της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* του Μαρξ, που έγινε το 1859 στο Βερολίνο.

νουμε μόνο ότι οι αντιφάσεις αυτές δεν έχουν μόνο θεωρητικό, αφηρημένο ενδιαφέρον, αλλά ταυτόχρονα αντανακλούν τις δυσκολίες, τις δυνατότητες που απορρέουν από τη φύση της άμεσης σχέσης ανταλλαγής, του απλού ανταλλακτικού εμπορίου. Σε αυτές τις δυσκολίες προσκρούει αναγκαστικά αυτή η πρώτη ακατέργαστη μορφή της ανταλλαγής. Η άρση αυτών των δυσκολιών βρίσκεται στο ότι η ιδιότητα της αντιπροσώπευσης της ανταλλακτικής αξίας όλων των άλλων εμπορευμάτων μεταβιβάστηκε σε ένα ειδικό εμπόρευμα –στο *χρήμα*. Το χρήμα ή η απλή κυκλοφορία αναπτύσσεται στο δεύτερο κεφάλαιο και μάλιστα: 1. Το χρήμα ως *μέτρο των αξιών*, με το οποίο καθορίζεται πιο άμεσα η αξία που μετριέται με το χρήμα, η *τιμή*. 2. Το χρήμα ως μέσο *κυκλοφορίας* και 3. το χρήμα ως ενότητα και των δύο καθορισμών του, ως *πραγματικό χρήμα*, ως εκπρόσωπος όλου του υλικού αστικού πλούτου. Μ' αυτό κλείνει η ανάλυση του πρώτου τόμου και απομένει για το δεύτερο η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο.

Έτσι βλέπουμε πως με αυτήν τη μέθοδο η λογική ανάπτυξη δεν είναι αναγκαίο να περιοριστεί στο καθαρά αφηρημένο πεδίο. Αντίθετα, χρειάζεται την ιστορική απεικόνιση, τη διαρκή επαφή με την πραγματικότητα. Γι' αυτό τα ιστορικά τεκμήρια παρεμβάλλονται εδώ σε μεγάλη ποικιλία. Και παρεμβάλλονται συγκεκριμένα τόσο με τις αναφορές στην πραγματική ιστορική πορεία στις διάφορες βαθμίδες της κοινωνικής εξέλιξης όσο και με αναφορές στην οικονομική φιλολογία, οι οποίες από την αρχή έχουν σκοπό να συντελέσουν στην επεξεργασία πεντακάθαρων ορισμών των οικονομικών σχέσεων. Η κριτική των ξεχωριστών, λίγο-πολύ μονόπλευρων και μπερδεμένων τρόπων αντίληψης δίνεται στην ουσία μέσα στην ίδια τη λογική εξέλιξη και μπορεί εν συντομία να γίνει κατανοητή.

Σ' ένα τρίτο άρθρο[11] θα μιλήσουμε για το οικονομικό περιεχόμενο του ίδιου βιβλίου.

Γράφτηκε από τον Φ. Ένγκελς στο πρώτο μισό του Αυγούστου 1859.
Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Das Volk
της 6ης και 20ής Αυγούστου 1859.
Χωρίς υπογραφή.
Σύμφωνα με το κείμενο της εφημερίδας.

---

11. Το τρίτο άρθρο δε δημοσιεύτηκε και ούτε βρέθηκε το χειρόγραφό του.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σημείωμα του εκδότη 7

Για την ιστορία της συγγραφής του έργου 9

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 15

Πρόλογος 15

ΠΡΩΤΟ ΒΙΒΛΙΟ. ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 27

ΜΕΡΟΣ Ι. Το κεφάλαιο γενικά 29

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. Το εμπόρευμα 29

Α. Ιστορικές παρατηρήσεις για την ανάλυση του εμπορεύματος 70

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ. Το χρήμα ή η απλή κυκλοφορία 91

1. Μέτρο των αξιών 92

Β. Θεωρίες για τη μονάδα μέτρησης του χρήματος 112

2. Μέσο κυκλοφορίας 130
   α. Η μεταμόρφωση των εμπορευμάτων 131
   β. Η κυκλοφορία του χρήματος 149
   γ. Το νόμισμα. Το σύμβολο της αξίας 164

3. Χρήμα 191
   α. Αποθησαυρισμός 196
   β. Μέσο πληρωμής 217
   γ. Παγκόσμιο χρήμα 234

4. Τα ευγενή μέταλλα 242

Γ. Θεωρίες για το μέσο κυκλοφορίας και το χρήμα 251

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ I
Εισαγωγή [στην «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας»] . . 309

I. Παραγωγή, κατανάλωση, διανομή, ανταλλαγή (κυκλοφορία) 309

1. Παραγωγή 309

1. Η γενική σχέση της παραγωγής με τη διανομή, την ανταλλαγή, την κατανάλωση 319
α. [Παραγωγή και κατανάλωση] 321
β. [Παραγωγή και διανομή] 328
γ. Τέλος, ανταλλαγή και κυκλοφορία 335

1. Η μέθοδος της πολιτικής οικονομίας 337

4. Παραγωγή 351
Μέσα παραγωγής και σχέσεις παραγωγής
Σχέσεις παραγωγής και σχέσεις κυκλοφορίας
Μορφές του κράτους και της συνείδησης σε σχέση
με τις σχέσεις παραγωγής και κυκλοφορίας
Σχέσεις δικαίου. Οικογενειακές σχέσεις

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II
Φρίντριχ Ένγκελς: Η «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» του Καρλ Μαρξ 359

I 359

II 366

Καρλ Μαρξ
ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Τυπογραφική διόρθωση: Παρασκευή Λίτσιου
Φωτοστοιχειοθεσία: Σύγχρονη Εποχή
Εκτύπωση: Τυποεκδοτική ΑΕ
Βιβλιοδεσία: Ι. Μάντης & Υιοί ΕΕ
Νοέμβρης 2010
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΕΒΕ

ISBN 978-960-451-108-2

